

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф. КУРАСА
НАН УКРАЇНИ

2013
2(64)

березень-квітень

Засновник: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України; Президія НАН України

Видається: з 1997 р. – книжкова серія; з 26.10.2009 р. – періодичне наукове видання

Періодичність: 6 разів на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію: Серія КВ №15861-4333Р від 26.10.2009

Видання внесено до Переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата політичних та історичних наук (Постанова ВАК №1-05/6 від 16.12.2009.)

Головний редактор: Левенець Ю.А. – доктор політ. наук, академік НАН України

Заступник головного редактора: *Майборода О.М.* – доктор історичних наук

Відповідальний редактор: *Войналович В.А.* – доктор політичних наук, професор, завідувач віддуду етнополітології

Відповідальний секретар: *Перевезій В.О.* – кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Бевз Т. А. – доктор історичних наук

Войналович В. А. – доктор політичних наук

Панчук М.І. – доктор історичних наук

Котигоренко В.О. – доктор політичних наук

Михальченко М.І. – доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України

Нагорна Л.П. – доктор історичних наук

Пахарев А.Д. – доктор політичних наук

Рафальський О.О. – доктор історичних наук

Рудич Ф.М. – доктор філософських наук

Солдатенко В.Ф. – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Шаповал Ю.І. – доктор історичних наук

Шкляр Л.Є. – доктор політичних наук

Номер підготовлено відділом етнополітології

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Протокол № 6 від 27 червня 2013 р.

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013

ЗМІСТ

I. ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ: ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ

Нагорна Л.П. Історичні знання в системі громадянської освіти.....	5
Бушанський В. В. Історична свідомість і поняття «цивілізація».....	29
Рябчук М.Ю. Відміни колоніалізму: про застосовність постколоніальної методології до вивчення посткомуністичної Східної Європи	41
Лісничук О.В. Історична пам'ять та національні інтереси: особливості дискурсійних інтерпретацій.....	58
Кривицька О.В. Історична пам'ять як маркер полярності ціннісних орієнтацій українського суспільства.....	69
Левітас Ф. Л. Пам'ять про Другу світову війну в контексті сучасного історичного дискурсу.....	83
Кирюшко М.І. Ідея Халіфату в історичній пам'яті мусульманських народів у сучасній Україні	97
Набок С.В. Історія в перших особах: знадоби до дослідження державної політики пам'яті.....	116
Лобода Т.М. Музейний рух на Волині в умовах політики «коренізації»: актуалізація історичної пам'яті та етнокультурної ідентичності національних меншин.....	128
Глушко А.О. Архітектоніка сучасного національного історичного наративу: українські «козаки» і словенські «kosezi».....	146
Євсєєв К.В. Історична та колективна пам'ять як феномен	157
Піляєв І.С. Актуалізація проєвропейського концепту Русі-України в контексті сучасних тенденцій націотворення в Україні і Російській Федерації	167
Полтавець С.В. Опозиційні настрої в українському суспільстві після підписання Переяславського договору 1654 р....	185

II. ПРОБЛЕМИ ЕТНОПОЛІТИКИ

Поліщук Ю.М. Теоретичні виміри етнічної і національної ідентичностей	197
Рудакевич О.М. Взаємозв'язок громадянської та національної самоорганізації	213
Рафальський І.О. Детермінанти українського національного самовизначення.....	223
Римаренко С.Ю. Самоорганізація етнічних груп в Україні	232
Кулик В.М. Вплив віку на мовні практики й уявлення громадян України.....	242
Кочан Н.І. Міноритарні релігійні організації (протестантські та етноконфесійні спільноти, новітні релігійні організації та рухи) у контексті етнополітичної специфіки українського Донбасу.....	259
Заремба О.В. Євреї Німеччини та України (1914 – 1933): штрихи до історії культурних взаємовпливів.....	286
Макаренко Н.Ю. Національна ідентичність: історико-політичні чинники формування (до 1914 р.).....	304
Березовенко А.В. Вплив наукових поглядів Юрія Шевельова на формування української національної ідентичності та державності	324
Віднянський В.С. Етнополітичні проблеми в процесі демократичної трансформації країн Вишеградської групи.....	339
Яковлев О.В. Етнополітичний дискурс засобів масової комунікації сучасної України: теоретичні контури дослідження	353

III. ПОЛІТИКА І СУСПІЛЬСТВО

Майборода О.М. Політична влада і суспільна солідарність в Україні	362
Шедяков В.Є. Соціальне партнерство як чинник соціальної безпеки суспільства.....	379

Балабан Р.В. Чинники політичної кризи в Україні: лакуни відповідальності	391
Кремень Т.В. Парадокси політичної рекрутизації.....	408
Полянська В.Ю. Праксеологічний вимір естетики політичних відносин: можливості та проблеми застосування	421
Маслова І.О. Актуалізація політико-правових проблем України в міжнародних організаціях	431
Войналович В.А. Пізньопротестантські спільноти України в умовах трансформації політико-ідеологічної парадигми радянської моделі державно-церковних відносин	440

IV. ГЛОБАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

Литвин В.С., Романюк А.С. Великі коаліції у контексті коаліційних урядів більшості: концептуалізація, політичні причини та наслідки на прикладі парламентських демократій у Європі.....	473
Білошицький С.В. Демографічна криза західної цивілізації та її наслідки для поширення ліберальної демократії	504
Войтович Р.В. Нові контексти глобальної політичної реструктуризації світу: аксіологічний аналіз	520
Петькун С.М. Мова як інтегратор соціокультурного простору в умовах глобалізації	540
Гайдай Д.Ю. Місце Косовського міфу у сербському національному дискурсі	551
Магда Є.В. Основні фактори впливу на формування енергетичної безпеки Російської Федерації.....	566
Відомості про авторів	578

I. ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ: ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ

Лариса Нагорна

ІСТОРИЧНІ ЗНАННЯ В СИСТЕМІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

У статті представлена точка зору автора щодо механізмів репрезентації історичних знань у системі громадянської освіти. Пропонується бачення прикладної (популярної) історії як засобу формування суспільної свідомості на засадах взаєморозуміння й толерантності.

Ключові слова: громадянська освіта, історичне знання, прикладна історія, дослідження пам'яті.

Larysa Nahorna Historical knowledge in the system of civic education.

The article presents the author's view on the ways of representation of historical knowledge in the civic education. Applied (popular) history was considered as the means of social consolidation on the basis of mutual understanding and tolerance.

Key words: civic education, historical knowledge, applied history, memory studies.

Осінні парламентські вибори 2012 року переконливо довели: правляча Партія регіонів надто багато втрачає, відмовившись від артикуляції власної гуманітарної стратегії і пустивши на самоплив організацію громадянської освіти. Витративши величезні гроші на антураж виборчого процесу, влада навіть не намагалася дійти до розуму й серцець людей шляхом організації прямого діалогу через пресу, телебачення, Інтернет. Не доводиться вже говорити про те, що на місці зруйнованої радянської системи громадянської освіти для різних верств населення – зяюча порожнеча. Результат виборів у столиці для регіоналів має стати тривожним сигналом: ані нові станції

метро, ані транспортні розв'язки самі по собі не компенсують ідеологічну розмитість. За таких умов молодь у кращому разі взагалі дистанціюється від політики, а у гіршому – поповнює ряди екстремістських угруповань. Що ж до найактивнішого електорату – пенсіонерів, то значна їх частина опиняється в полоні підкріпленої разовими подачками демагогічної риторики, збільшуючи протестний потенціал у суспільстві.

Наростання протестних настроїв – особливість не однієї лише України. Підвищена соціальна мобільність повсюди в світі постає як прямий результат неоднозначного впливу глобалізаційних процесів на стан суспільної свідомості й ідентифікаційні практики. Розширення прірви між багатством і бідністю стимулює процеси маргіналізації населення не тільки у країнах, що «програли», але й тих, чиє ще недавно забезпечене благополуччя опинилося під загрозою. Звідси бурхливе зростання суспільного невдоволення і повсюдні спалахи релігійного (і не тільки) тероризму. Як показує досвід, фактор сили у боротьбі проти цієї загрози виявився неефективним.

Утім, глобалізація діє і «з флангів», на рівні, небезпеки якого проявляються лише з плином часу. Обвальний потік інформації, подвоєння й потроєння масивів знання упродовж життя одного покоління спричиняють ефекти відставання, дезорієнтації, відсторонення. Дедалі частіше реєструються тривожні явища: суспільства дегуманізуються, люди менше читають, віртуальні засоби зв'язку витісняють книгу з обігу. В Україні це знаходить свій вияв у відчутній деформації усієї системи світосприймання й світовідчуття, не в останню чергу спричиненій упередженими, дуалістичними у своїй основі, підходами до аналізу історичного минулого. Історичні сюжети постійно використовуються у політичній боротьбі, при чому педалюються саме ті з них, які поляризують соціум, створюють у ньому нові лінії потенційної конфліктності. На цьому фоні дедалі гостріше даються взнаки прояви антиномії у свідомісній сфері: протистояння двох

взаємовиключних проєктів націотворення сприймається як об'єктивна даність і водночас як глухий кут.

За таких умов репрезентацію, унаочнення, представлення читачеві чи глядачеві історичних знань слід розглядати як завдання величезної суспільної ваги, що безпосередньо впливає на стан національної безпеки. І як науку, і як мистецтво слід розглядати, зокрема, фахове оцінювання, рецензування, презентацію фундаментальних та науково-популярних історичних праць, комеморацію та просвітницьку діяльність у сфері пам'яті, освітню репрезентацію, історичні реконструкції тощо. Повсюди в світі сьогодні приділяється значна увага прикладній (публічній, популярній) історії, розрахованій на масовий попит. Відроджується інтерес до усної історії, генеалогії, історії родинних та інших інтелектуальних зв'язків. Музеї, бібліотеки, архіви наполегливо працюють над тим, щоб знаходити нові канали й засоби культурного впливу на громадян.

Порівняно з іншими різновидами представлення наукового знання репрезентація історичних знань має свою специфіку, зумовлену як особливостями їхнього виникнення, так і іманентно властивими їм функціями. Оскільки в основі первісної історичної оповіді лежав міф, в історичних репрезентаціях тісно перепліталось реальне й уявне, а постійно присутні у цій сфері метафоричні імпульси створюють майже необмежені можливості для будь-яких маніпуляцій. Спроби раціональних пояснень (з точки зору законів еволюції) віддавна наражалися на відкидання ідей універсальної істини і проповідь випадковості історичних явищ. Гегель, приміром, був переконаний, що «лукавство раціонального розуму» обмежує свободу. Постмодернізм остаточно розхитав упевненість у можливості «показувати речі такими, якими вони є». Адже історики, За Г.-Г.Гадамером, дивляться на свої історично детерміновані об'єкти дослідження з перспективи, яка сама є історично детермінованою. Вони бачать те, що дозволяють їм бачити «упередження» їхнього часу [1].

Розширення ареалу демодернізації й антикультури, яке повсюдно реєструється соціологами, не тільки поглиб-

лює демаркаційні лінії, але й продукує антицінності, які доволі часто стають знаряддям у руках маніпуляторів. Уявна легкість здобуття інформації через систему соціальних мереж значно полегшує їм завдання впливу на суспільну свідомість. За таких умов дослідження ідентифікаційної сфери, осмислення місця і ролі історичного знання у захисті консолідованої соціальності, а також ризиків і загроз, породжуваних диверсифікацією суспільної свідомості, виступає як завдання, варте концентрації колективних дослідницьких зусиль.

Як обнадійливе явище слід розглядати той факт, що на фоні загальної інертності виразно виявляється потяг до нового знання та якісної освіти, насамперед у молодіжному середовищі. «Мода на інтелект» поширюється світом, і це є переконливим свідченням того, що ажіотажний попит на споживацькі цінності відходить у минуле. Зрозуміло, що впливає на цей процес і не досить висока якість сучасної шкільної й університетської освіти, і швидке «застарівання» нового знання за умов інформаційної революції. Хай там як, але новий формат здобуття знань, приміром, у формі вуличних університетів, несподівано набув популярності – такі університети в Україні вже діють у Сімферополі, Феодосії, Херсоні, Чернівцях, Львові, Ужгороді. Набувають поширення вечірні курси, де за невелику плату людина упродовж двох-трьох годин має можливість набути максимально корисні для неї практичні знання й навички. Не доводиться вже говорити про несподіваний сплеск інтересу до спілкування через Інтернет. 60% українських користувачів Інтернету регулярно обмінюються повідомленнями та фотографіями, поновлюють статуси у соціальних мережах. У США та Німеччині цей показник дорівнює 41%, у Швеції – 47% [2; 3].

Цей потяг до знань і спілкування має зацікавити усіх тих, для кого громадянське суспільство – не просто модний тренд. Нині воно, принаймні в Україні, вступає у нову фазу свого розвитку: домінантний вплив на стан соціуму починають справляти не вибудовані інституціями ієрархії, а неформальні мережі. Механізми взаємодії формуються в них

на основі принципів міжособистісних відносин, стимульованих відносинами довіри. Подобається це комусь чи ні, але саме у горизонтальних мережах відбувається накопичення соціального капіталу, і обмін ресурсами теж відбувається на цьому полі. Якщо владні структури не хочуть розгубити і ті рештки довіри, які тримають їх «на плаву», вони повинні всерйоз зайнятися пошуком платформ співробітництва із громадянським суспільством. Розв'язати це завдання без створення розгалуженої системи громадянської освіти практично неможливо.

Надання інформаційних послуг громадянам у «суспільстві знань» перетворюється на головний плацдарм боротьби за умі і серця, і та політична сила, яка стане на ньому головним гравцем, має всі шанси невдовзі зосередити в своїх руках владу. Соціальні мережі сьогодні формують громадську думку навіть більшою мірою, ніж традиційні ЗМІ. Показовий у цьому плані безпрецедентний політичний вплив Фейсбуку – ним охоплено у 126 країнах близько 1 млрд активних громадян – майже половина користувачів Інтернету, і його аудиторія щомісяця зростає в середньому на 5%. У США забезпечуваний ним зворотний зв'язок між владою й суспільством активно використовується для визначення пріоритетів державної політики, аналізу й коригування суспільних настроїв, а також для організації протестних кампаній. В Україні його аудиторія теж стрімко зростає – упродовж 2010 р. приріст аудиторії становив 40%, у 2011 р. вона подвоїлася. Активно використовують її й політики, зокрема Прем'єр-міністр М.Азаров [4; 5].

Чи зроблять соціальні мережі безпечнішим сучасний світ, чи, навпаки, вони стануть каталізатором масштабних соціальних збурень? Навряд чи хтось з аналітиків готовий сьогодні дати вірогідний прогноз. Але те, що рівень поляризації в Україні сягнув небезпечних розмірів, не констатує хіба що лінивий. Оскільки ж феномен «аморальної більшості» у вітчизняному соціумі, про який соціологи попереджали ще на початку століття, нікуди не зник, ніхто не дасть ані найменшої гарантії того, що бацили соціального цинізму і надалі не руйнуватимуть

основи раціонального цілепокладання. Ціна помилок внаслідок цього виявляється надзвичайно високою.

Маніпулювання масовою свідомістю в усі часи було ефективним знаряддям політиків у боротьбі за владу і власність. За умов інформаційного суспільства його можливості на порядок зросли. Сучасні PR-технології дають змогу вправно грати на відчуттях ущемленої соціальної справедливості й національної гідності, апелювати до архаїчних пластів свідомості й низьких інстинктів для провокування відповідних психологічних реакцій. Негативні іміджі противника, викривлені авто- і гетеростереотипи, перекручені уявлення про демократію й тоталітаризм тепер створювати незрівнянно легше. Рівень політичної культури населення і ефективність застосування символічного політичного капіталу перебувають при цьому у зворотному взаємозв'язку. Люди, слабо обізнані із законами функціонування «політичної кухні», легше піддаються навіюванню, стаючи жертвами політичних авантюристів і демагогів. Відповідно препаровані історичні сюжети доволі часто стають у руках останніх знаряддям розпалювання екстремізму, міжетнічної ворожнечі, інструментом войовничої інтолерантності.

На жаль, доводиться констатувати, що владні структури досі не виробили власний алгоритм гуманітарного впливу на суспільні настрої. Склалася парадоксальна ситуація: зосередивши у своїх руках чи не всі політичні важелі управління, команда Президента, по суті, самоусунилася від непростой роботи щодо формування прийнятних для соціуму ідеологічних орієнтирів, включно з моделями минулого. По суті, вона змирилася із домінуванням у публічних дискурсах «мови ненависті», доволі терпляче ставиться до ідеологічних штампів «ворогів», «окупантів», «колонізаторів», що їх невтомно продукує опозиція. Найгірше те, що при цьому з порога відкидається сама ідея компромісів і толерантності у політичній взаємодії, без яких нормальний соціум функціонувати не може.

Для формування нової структури громадянської освіти зовсім не обов'язково створювати розгалужену мережу осередків безпосереднього агітаційно-пропагандист-

ського впливу на зразок радянської системи товариства «Знання» чи прямої телевізійної реклами. Для всіх є очевидним, що нова арена політичної комунікації – глобальна політична блогосфера – уже перетворилася на віртуальну громадську арену, зразок нових соціальних медіа, ключову частину онлайнової культури [6]. «Перегодована» різними форматами політичних шоу на телевізійних екранах, сучасна людина віддає перевагу Інтернету, і цим вправно користуються політики в країнах представницької демократії. Відтоді, як під час парламентських виборів 2001 р. у Великій Британії було чи не вперше випробувано можливості електронної пошти у політичній боротьбі, штаби політичних партій та мислячі політики дедалі частіше вдаються до грамотного використання комунікаційного резерву соціальних мереж. Обидві електоральні перемоги Б.Обами здобуті завдяки вдалому використанню мультимедійного блогування.

Персональні блоги у вигляді щоденників чи коментарів особливо популярні в сучасному світі – адже вони створюють можливості зворотного зв'язку і вже цим формують ілюзію безпосереднього контакту, перспективу «демократії участі». В Україні блогосфера теж існує, але голоси провладних політиків звучать у ній доволі невиразно, переважно для самовиправдань. Опозиція ж використовує блогосферу не в інтересах консолідації соціуму навколо загальнозначущих цілей, а задля нагнітання політичної істерії.

Наскільки ефективним може бути використання нових інструментів комунікації в системі політики пам'яті? Відповідь на це питання шукали учасники круглого столу «Політика пам'яті. Масова свідомість. Нові інструменти», який відбувся у грудні 2012 р. в редакції газети «День». Як зазначила, розпочинаючи дискусію, головний редактор «Дня» Лариса Івшина, «Україні негайно потрібна нова стратегія для роботи якщо не з усім суспільством, то з тими людьми, які вже сьогодні прагнуть якісних історичних змін. На щастя, нові можливості, передусім соціальні мережі та інші динамічні платформи, сьогодні

дають змогу історикам працювати із суспільством». Розмова сфокусувалася як навколо традиційних для таких зібрань проблем історичних репрезентацій і протидії міфотворчості у поляризованому суспільстві, так і на осмисленні нових викликів та можливостей відповіді на них за умов інформаційного суспільства. Які епізоди з нашого історичного минулого досі є проблемними з огляду розуміння більшістю суспільства? Чи готові історики використовувати нові медіа-платформи та соціальні мережі для того, щоб донести «в маси» здобуті знання? Якою є роль сучасних українських ЗМІ в утвердженні історичної пам'яті? Розмова навколо цих та інших сюжетів вийшла гострою, насиченою, багато в чому дискусійною [7]. Зокрема, зверталася увага на те, що навіть у соціальних мережах люди гуртуються за принципом «єдиномислення», а журналісти далеко не завжди кваліфіковано доносять до них інформацію, яку дістають від істориків. Це призводить до того, що в Україні автономно існують два простори історичної репрезентації. Історики не вміють дохідливо викладати свої думки, журналісти – нормально інтерпретувати те, що чують. «Відповідно, адекватна комунікація між різними суспільними сегментами залишається основною проблемою для історичної сфери» [8].

У зв'язку з наявністю такої проблеми виникає потреба у більш чіткому окресленні сфери відтворення масового історичного знання, спеціально орієнтованого на задоволення потреб соціуму. Адекватної назви для нього в системі понять поки що не існує. Російські аналітики висловлюють чимало пропозицій щодо чіткого розмежування соціально орієнтованої і науково орієнтованої історії; у баченні С.Маловічка та М.Рум'янцевої перша розглядається як «орієнтоване на задоволення потреб соціуму історичне знання, не базоване на історичній науці (природно, воно використовує її фактологію, але особливим чином)». Утім, автори самі відчують вразливість уведеного в науковий обіг поняття – адже будь-яке знання як результат пізнавальної діяльності має соціальний характер. Мало що прояснюють і

їхні пропозиції відрізнати соціально орієнтоване знання від масової історичної свідомості і від популярного історичного знання [9].

Очевидно, що відповідати на запитання про місце історії в ієрархії цінностей сучасної культури можна лише з врахуванням відмінності фундаментального наукового і прикладного, розрахованого на масову аудиторію, знання. Допустимо говорити у цьому контексті про «масове», «популярне» історичне знання, але ці терміни, як і наведений вище, хибують на той самий недолік «розмитості». Деякі російські гуманітарії пропонують спосіб виробництва розрахованого на широкий попит історичного знання називати омасовленим, але навряд чи і ця кодова назва буде всім зрозумілою [10].

Історичне знання тією чи іншою мірою присутнє в політичних дискурсах будь-якого суспільства; як правило, саме воно, препароване відповідно до інтересів певних соціальних груп, формує орієнтирні рамки колективних ідентичностей. Пройшовши через різні інформаційно-медійні «фільтри», воно зазвичай піддається спрощенню й схематизації, доволі часто пристосовуючись до запитів і очікувань конкретної аудиторії. У соціальних мережах, блогах, веб-сайтах історичне знання присутнє в уже препарованій під певні інтереси формі, набуваючи властивостей «корисного продукту». Вплив на нього «зовнішніх» по відношенню до науки дискурсивних чинників часто буває визначальним.

У суспільствах цивілізованої демократії розрахована на масовий попит історична пам'ять формується в процесі осмислення успіхів і поразок поколінь, що закладали фундамент нинішнього буття, причому акценти робляться на спільності доль мертвих і живих, любові до ближнього, співчутті до скривджених. У сегментованих, поляризованих суспільствах завжди існує спокуса перекладання власних прорахунків і невдач на попередників чи зовнішніх ворогів. Українська ситуація може бути показовим прикладом такого потужного тиску політичної

кон'юнктури на загальну атмосферу суспільної взаємодії, який стає на заваді виробленню будь-яких реалістичних стратегічних орієнтирів.

Здається, маємо підстави говорити у цьому сенсі про оформлення своєрідної субкультурної течії «непримиренних борців з режимом», що сповідують щось на зразок культу інтолерантності і постійно вдаються до історичних аргументів задля його підкріплення. Конфлікт інтерпретацій, допустимий до певної міри, втрачає когнітивні й моральні межі, набуваючи вигляду опозитного (*polar-opposite*, за Р. Робертсоном) способу осмислення явищ «за протилежністю». Дві основні версії минулого з полярними соціокодами практично неможливо узгодити.

На фоні явно передчасно розпочатої президентської кампанії український соціум зіткнувся з появою нових, хоч і віртуальних, але доволі виразних демаркаційних ліній, що за умов субкультурної ризоморфності перетворюються на неперехідні мури. За практичної відсутності осмислених стратегій історизації у політиці пам'яті домінує викривлений стереотип «осучаснення» минувшини, який вкладається водночас у формули бездумного *пасеїзму* (некритичного самозамилування минулим) і відвертого *презентизму* (підпорядкування пам'яті цьогохвилинним політичним потребам). У такому інтерпретаційному стереотипі примхливо поєднуються максималізм у прагненні до «задавлення» власних коренів, постійний пошук «ворогів», позірна революційність з анархічним відтінком, прагнення дістати «все і відразу», комплекси жертви. У ролі компенсаторних механізмів виступають утопічні марення, месіаністські ілюзії, очікування «чуда». Відповідному типу свідомості іманентно притаманна амбівалентність і підспудні ностальгічні настрої.

Такий стан суспільної свідомості уже сам по собі становить загрозу для національної безпеки. Створені в атмосфері соціальної, міжетнічної, міжконфесійної конфліктності версії минулого стають додатковим, доволі потужним, конфліктогенним чинником. Коли суспільство постійно налаштовують на протистояння й опір не лише

владі, але й усім «незгодним», тонка тканина відносного спокою може порватися у будь-який момент. І тоді вже буде не до дискусій на теми історичної пам'яті.

Отже, поки ще не пізно, політики й журналісти, інтелектуали, освітяни мають серйозно зайнятися створенням оптимального соціально-культурного поля для використання історичної пам'яті як дійового засобу впливу на суспільну свідомість. Ідеться насамперед про оволодіння найсучаснішими засобами кодування/декодування інформації, призначеної тим чи іншим верствам громадян, про пошук нових об'єднувальних символів та шляхів донесення їх до різних суспільних страт. Але загалом ідеться про нову культуру історизації знання, про звільнення його як від надмірного заглиблення в архаїку (пасеїзму), так і від кон'юнктурного використання минулого задля досягнення певних групових цілей (презентизму). Інтернет створює можливості залучення до цього пошуку не лише фахівців, але й широкого кола заінтересованих громадян. І саме тепер, на фоні загального зростання інтересу до неформальної освіти, настав час для реалізації принципово нових форм репрезентації історичних знань, які могли б увести у конструктивне русло суспільний діалог щодо впливу минулого на сучасне і майбутнє.

Здається, особливих відкриттів тут робити не треба; варто лише уважно вивчити зарубіжний досвід «презентації минулого», «історії для публіки» тощо. Кожна країна шукає свої форми донесення правди про минуле до широкої громадськості. «Самодіяльна історія», «публічна історія», «прикладна історія», «історія для всіх» – це лише деякі назви прикладних наукових напрямів, які у тій чи іншій формі пропонують механізми соціально-виховної ролі історичного знання. У рамках деяких з них ведеться й підготовка істориків-консультантів для роботи у держструктурах, органах місцевого самоврядування, громадських організаціях.

Те, що прикладна історія прагне використовувати можливості виходу на ринок для забезпечення тіснішої співпраці з громадянським суспільством – симптом, що свідчить про певну ізолюваність академічної та уні-

верситетської науки від життєвих проблем соціумів. Якоюсь мірою це також свідчення розширення впливу приватних корпорацій, яких лише з великою натяжкою можна відносити до структур громадянського суспільства, на суспільну свідомість. Так чи інакше, нові форми впливу наукового знання на суспільний процес пробивають собі дорогу. Знання тепер є товаром, яке має свою ціну, а ринок, зрозуміло, пред'являє свої вимоги до репрезентації минулого. З цією новою тенденцією мають рахуватися всі, хто не хоче опинитися у стані заручників недоброчесних менеджерів.

В Україні спеціальної системи прикладної історії поки що не створено. Можна дискутувати щодо її необхідності; адже за певних умов прикладні функції можуть зосередити у своїх руках Інститути стратегічних досліджень, національної пам'яті тощо. Гадаємо, однак, що така система була б не зайвою. Ступінь політизації історії у нас виявився таким, що зробив усіх громадян «мазохістськи залежними від свого минулого» (формула В. Коротича). Що ж до політики пам'яті, то вона, будучи позбавленою виразних стратегічних критеріїв, перетворилася на своєрідний ринг, на якому відточують свою спортивну майстерність ідеологи, політтехнологи, відверті політичні маніпулятори. Міфи й фантоми домінують не лише у політичних, але й у наукових дискурсах. Тим часом вивчати можливості впливу на формування масових історичних уявлень з боку ЗМІ, музеїв, бібліотек, архівів, фондів культурної спадщини, літератури й мистецтв, історичних реконструкцій практично нікому.

Зрозуміло, що у ситуації хронічного безгрошів'я говорити про створення у Києві чи Харкові такого спеціалізованого інституту, яким є, приміром, Інститут прикладної історії у Франкфурті-на-Одері, навряд чи продуктивно. Але не так уже й важко заохотити існуючі інституції історичного профілю чи провідні університети ідеєю створення спеціальних програм у галузі публічної історії, як це зробила ціла низка провідних зарубіжних університетів відповідно до магістерської програми «Історія – наука й публічна сфера». Мабуть, для самих її розробників виявився дещо несподіваним той зростаючий ін-

терес до історичного маркетингу, який перетворив суто «сервісну» ідею у масовий рух *public history*. І якщо у США цей рух розвивався на суто університетській основі, то у Німеччині «новий історичний рух» (*Neue Geschichtsbewegung*) сформувався у позауніверситетському контексті історичних семінарів і заінтересованих у неупередженому ставленні до історії громадських об'єднань.

Термін «прикладна наука» спочатку утвердився у природознавстві, де він застосовувався як антитеза «чистій», фундаментальній науці на означення наукових досліджень, сфокусованих на вирішенні конкретних практичних завдань. Поділ наук на фундаментальні й прикладні виявився доволі умовним, але функціонально значущим у будь-якій сфері наукової діяльності. Усяка наука являє собою чітко окреслену дискурсивну систему із власною семантикою і відповідним глосарієм. Ментальні стереотипи, включені у зміст відповідних дискурсів, забезпечують як взаєморозуміння в середовищі науковців, так і їх поділ на «прибічників» і «противників» певних доктрин і підходів. А отже, наукознавчий аналіз дискурсів, що функціонують безпосередньо у сфері «високої» науки, з одного боку, і тих дискурсів, що виходять за ці межі і розраховані на використання у «публічній сфері», з іншого, потребує відмінних методів і інструментів.

З цього погляду феномен прикладної історії як специфічної сфери дослідницької діяльності, розрахованої на масовий попит, вартий особливої уваги. Наш час характеризується зростаючою прикладною орієнтацією гуманітаристики, пов'язаною як з кризою сформованого Вестфальської системою «націєорієнтованого» й наративного історичного мислення, так і з відчутною комерціалізацією усякого наукового знання. Психоаналітичні та крос-культурні інтерпретації історії, привнесені у сферу гуманітарних досліджень постмодернізмом, попри далеко не однозначне ставлення до них у професійному середовищі, багато в чому змінили сам спосіб інтерпретації минулого і жанрову специфіку історієписання. В історичних репрезентаціях з'явилася інтрига, яка була вигнана

звідти догматичними макроісторичними схемами, а розвінчання системи міфів, покликаних їх обслуговувати, пробудило інтерес до історії у тих суспільних верствах, які традиційно були до неї індиферентні.

Історія не просто стала цікавою: вона виявила в собі неабиякий потенціал боротьби за ресурси й нові джерела ренти. На авансцену політики вийшла нова еліта, що розглядає масив історичних знань як додатковий резерв збереження монополії великого капіталу. Ступінь ідеологізації й міфологізації розрахованої на масову аудиторію інформації нестримно зростає. Від корпорацій професіоналів-істориків такий стан вимагає забезпечення такого рівня історичної культури, який пропонував би чіткі критерії розрізнення наукових і політизованих дискурсів, фундаментальних і прикладних наукових систем.

Чітких граней між фундаментальним і прикладним історичним знанням не існує, хоч певний орієнтир може створювати відмінність між інтернальним та екстернальним типами генерування й репрезентації нової інформації. Притаманний прикладним науковим розробкам екстерналізм більшою мірою зумовлюється потребами практики, тоді як інтернальний тип фундаментального знання керується переважно власними законами; тут значно виразніше проявляються тенденції «самодетермінації». Зазвичай прикладну науку розглядають у контексті «масової аналітики», точніше, інформаційно-аналітичного забезпечення управлінських та інших проблем. Інша річ, що внаслідок високої політичної заангажованості така аналітика часто перетворюється у «антрепренерську науку» (термін А. Юревича), що відверто нехтує критеріями достовірності й обґрунтованості і самим фактом свого існування дискредитує науку як таку [11, с. 9 – 10, 38, 46.].

Про прикладну історію говорять у контексті взаємодії історії і публічної сфери, однак, за висновками групи німецьких фахівців, визначення цього поняття, як і межі предметного поля відповідного наукового напрямку, «ще належить сформулювати» [12, с. 233.]. Запропонована ними формула «публічний вимір минулого» приваблює як

свіжа метафора, але в системі понять сприймається як не досить унормована. Автори це прекрасно розуміють, але все ж сподіваються, що саме їхня стаття дасть поштовх дискусії, в ході якої вдасться з'ясувати, «чи придатний термін «прикладна історія» як аналітична категорія для історичної науки і чи може він означати певний історичний підхід, а також чи може цей термін певним чином документувати зворотний зв'язок історичної науки і соціальних змін».

Утім, ані сам термін «прикладна історія», ані уособлюваний ним напрям популяризації історичних знань ніяк не назвеш новим. Уже на початку ХХ ст. поняття «*Angewandte Geschichte*» широко використовували у назвах серії німецьких підручників з курсу «Вступ до політичного мислення й волі», згодом розширеній до шести томів і перевидаваній аж до 40-х років. Автор терміна, викладач гімназії з Дюссельдорфа, член правління Всенімецького (Пангерманського) Союзу Генріх Вольф бачив завдання цієї серії у тому, щоб «мати мужність винести уроки з минулого... зробити висновки й сформулювати намагання». Перебуваючи під сильним впливом націоналістичної ідеології, расизму й антисемітизму, він формулював цілі й завдання руху, який представляв як ідеолог, таким способом, що дискредитував не лише його, але й прикладну історію як таку. Крах нацизму надовго вивів сам цей термін з публічного обігу.

Нового дихання термін «прикладна історія» набув лише у 70-х рр. з подачі американської університетської професури. У вже модній на той час структурі *public history* з'явився підвид *applied history*. Історіографічний напрям *public history* у США відбивав нарізлу потребу в донесенні до найширшої аудиторії історичних знань у доступній для неї формі.

Необхідність концептуалізації прикладної історії в українському контексті диктується цілою низкою обставин. Внаслідок розбалансованості політичної і партійної систем, різноспрямованості устремлінь регіональних еліт в Україні надзвичайно гострими є проблеми гуманітарної безпеки. Навіть на генотиповому та архетиповому рівнях ризики створюються деінтелектуалізацією й дегуманізацією соціуму, на-

ростанням немотивованих протестних настроїв та девіантних проявів. Значно складнішою уявляється ситуація на рівні фенотипу – внаслідок очевидного зростання агресивності, конфліктності, поєднаних із проявами соціальної апатії і практичною недієздатністю громадянського суспільства. Що ж до формування позитивних установок на рівні соціотипу, то тут явно не допрацьовують як влада, так і громадськість. Безпечне існування сучасній людині не гарантоване насамперед внаслідок хронічної неуваги держави до спрямування процесів соціалізації молоді у русло суспільно корисних дій. Девальвованими виявилися принципи колективізму, цінності національної гідності, звичайні максими людяності. Високотехнологічні інформаційні практики парадоксальним чином блокують індивідуальну ініціативу, орієнтують на наслідувальні зразки поведінки і модні способи «відриватися по повній», «вбивати час». І вже нікого не дивує, що, позбавлена здорових моральних основ, значна частина молоді орієнтується на вульгарно-технократичні масові цінності, віддає перевагу розважальному ширвжитку.

За таких умов значна частина, якщо не більшість громадян, перебуває під впливом «ефекту саспенсу» (від англ. *suspense* – занепокоєння, тривога), у стані невпевненості у завтрашньому дні. Не випадково наша суспільна пам'ять вихоплює з безлічі історичних подій саме ті, що пов'язані з ексцесами, катастрофами, людськими драмами. Коли до того ж настрої катастрофізму підігріваються певними політичними силами й недобросовісними піарниками, «зв'язок часів» у свідомості якоїсь категорії людей розпадається, набуває потворних, агресивних форм.

За таких умов зменшення ризиків вибору пов'язують насамперед із прикладною етикою; саме вона розширює діапазон свідомих індивідуальних рішень і допомагає суб'єкту вийти за межі власного індивідуального досвіду. В раціональному осмисленні минулого їй належить надзвичайно велика роль – насамперед як засобу запобігання нетолерантності й застосуванню насильства. Етичний спадок історичної пам'яті завжди присутній у культурних орієнтирних рамках сучасного життя. «Пам'ять нагадує нам про

те, – пише німецький історик Ю.Кока, – що й сучасна цивілізація може перерости у варварство...Історична пам'ять – це більше, ніж знання історії...Та пам'ять, яку я маю на увазі, має багато спільного із просвітництвом, із дискурсом, критикою та перетвореннями. Вона мусить пройти через людські голови, якщо хоче достукатися до їхніх сердець» [13, с. 11].

Соціальна місія інституційної етики у сфері історичного пізнання – гармонізувати інтереси, розширювати поле морального регулювання, обстоювати пріоритет загальнозначущих для суспільства цінностей. Використовуючи основні підходи й аргументацію фундаментальної науки, публічна історія, оперта на прикладну етику, створює особливий, проектно-орієнтований тип наукового знання, що має одним зі своїх головних завдань вивчення й коригування дискурсивної практики історика. Відштовхуючись від сформульованої Г.-Г. Гадамером ідеї фроне-зису (знання-вміння), він базується на розрізненні двох пізнавальних операцій – аплікації знання як технічної процедури та його застосування й інтерпретації як творчої конкретизації знання [14, с. 44 – 45]. У баченні блискучого теоретика історичної пам'яті П. Рікера призначення останньої операції, яку він позначає терміном «репрезентація», полягає у втіленні ідеї справедливості у процесі творення власної ідентичності. Логіка його розмірковувань про «справедливу пам'ять» простує від запитання «що?» через запитання «як?» до запитання «хто?», від звичайного спогаду («пам'яті-звички») через пригадування до рефлексивної пам'яті. І не випадково у назві роботи в одному ряду з пам'яттю й історією фігурує і проблема забуття. Автор розглядає забуття не тільки як ворога пам'яті й загрози для неї, але й як її резерв, що насправді є ресурсом. «Забуття є символом вразливості всього історичного стану в цілому». А від проблеми забуття протягується ланцюжок і до вкрай важливих практичних проблем вини, прощення й амністії. Хороша пам'ять – це пам'ять вірності ідеалам і водночас пам'ять примирення. А у історії є своєрідний привілей – не лише

поширювати колективну пам'ять поза межі реального спогаду, але й підправляти її, критикувати. І викривати брехню там, де пам'ять зосереджується на власних стражданнях до такої міри, що стає сліпою й глухою до страждань інших [15, с. 125 – 131, 328 – 368].

«Публічний вимір минулого» (такий аналог поняття «прикладна історія» пропонують молоді німецькі науковці) сьогодні ще не має чітких концептуальних обрисів. Більшість теоретиків «історії для всіх» (побувають і поняття «народна» чи «популярна» історія) тяжіють до її визначення в системі *public history*, підпорядкованій завданням максимально можливого адаптування історичних знань для масової аудиторії і їх візуального представлення. У баченні російської дослідниці Л. Репіної в ряду центральних проблем тут перебуває «самодіяльна історія» – історія сім'ї, приходу, локального співтовариства, а також інституційні механізми реалізації соціально-виховного потенціалу історії, можливостей її впливу на політику й суспільство через систему викладання тощо. Такі дослідження спираються на соціологічні опитування й спеціальні методики усної історії [16, с. 22]. Як правило, вони вписуються у модний нині напрям «історія повсякденності», де акцент робиться на настроях, переживаннях, уподобаннях простих людей.

Інший підхід до концептуалізації прикладної історії, більшою мірою націлений на конкретний результат, змикається зі системою *history marketing*. Тут домінує спеціальна орієнтація на підготовку істориків, які виявляють бажання працювати у ЗМІ, музеях, видавничій сфері тощо. Завдання озброєння їх спеціальними знаннями, необхідними за умов «цифрової епохи», сполучається, з одного боку, із поглибленим дослідженням орієнтаційної місії історичної науки, а з іншого – із «сервісними» замовленнями, приміром, із написанням «на замовлення» окремих фірм історії бізнес-структур. Особлива увага звертається на розширення можливостей співробітництва заінтересованих партнерів, а також на спеціальну підготовку істориків-консультантів для сфери бізнесу й маркетингу.

Загалом же, на думку німецьких фахівців, «визначення прикладної історії ще належить сформулювати». Співробітники Франкфуртського інституту прикладної історії в основу своєї діяльності закладають «концепт перетину науки й суспільства» – підхід, який «в ідеалі повинен здійснювати функцію зв'язку між суспільним інтересом до минулого, академічним відтворенням історичного знання й політично мотивованим зміцненням колективних історій». Ідеться, отже, про створення модернованих й інституціоналізованих точок перетину між історичною наукою, носіями історичної пам'яті та громадянським суспільством, насамперед, шляхом залучення у процес формування історичного знання різних суспільних груп з їхніми особливими інтересами, компетенціями й перспективами. Місія прикладної історії – не лише захищати право науки на власне тлумачення історичних подій і процесів, але й виступати «мультиплікатором і ретранслятором методології історичної науки». Очевидними є неабиякі можливості прикладної історії у збагаченні джерельної бази історичного знання, насамперед, у дослідженні «малих життєвих світів» у рамках історії повсякденності. Адже саме їй найбільшою мірою підвладні методи усної історії включно з опитуваннями, анкетуваннями, кількісні підходи з розряду застосовуваних в історичній демографії. Вельми перспективними з цього погляду є й семіотичні підходи, коли речі починають жити самостійним життям, сприймаючись як знаки, символи, метафори [17, с. 29].

Прикладна історія франкфуртського зразка використовує популярне в сучасній історичній дидактиці гнучке поняття знання і робить наголос не стільки на акумуляції інформації, скільки на контекстуалізації смислів. Вона прагне розширити можливості для суб'єкта в осмисленій взаємодії з минулим, навчити його читати простір, ставити під сумнів історичні репрезентації, розуміти витоки різних культур пам'яті на пограниччях тощо. При цьому вона не схильна абсолютизувати власні підходи. До дискусії на тему – чи придатний термін «прикладна історія» як аналітична категорія для історичної науки і чи може він

означати певний історичний підхід, а також чи здатен цей термін певним чином документувати зворотний зв'язок історичної науки й соціальних змін та виявляти можливості конструювання історії – франкфуртські науковці запрошують усіх бажаючих [12].

Здається, до цієї дискусії варто було б долучитися і українським історикам – попри те, що як аналітичні категорії терміни «прикладна історія», «публічна історія» у нас взагалі не фігурують. Хронічна неувага до історії понять на фоні бурхливої метафоризації дискурсів не лише збіднює пізнавальний ресурс гуманітаристики, але й обмежує можливості впливу історичної науки на суспільну свідомість. Варто прислухатися до думок визнаних німецьких авторитетів у галузі метафоричного моделювання: підміна понять так званими концептуальними метафорами на рубежі тисячоліть перетворилася на своєрідну інтелектуальну моду, до якої виявилися схильними мало не всі галузі соціогуманітарного знання. По суті, поле сучасної гуманітаристики – це суцільний простір уявлених (*imaginative*) чи уявних (*imaginary*) метафоричних конструкцій. Завдяки цьому історія понять і метафорологія опинилися у «симбіотичному відношенні взаємної підпорядкованості» [18, с. 168].

Перетворення метафор на інтерпретативні категорії непродуктивне, вважає Х.Бедекер. Смісловий калібр метафори інший, ніж у понять; поняття не в змозі «схопити» метафору внаслідок її наповненості візуальними асоціаціями. Метафора, отже, структурно й функціонально відмінна від поняття, і «словесний переклад» тут не завжди допомагає. Не випадково навіть після того, як німецькі проекти з історії понять «обережно й нерішуче відкрилися назустріч вивченню метафор, дослідження з історії метафор продовжували лишатися маргінальними» [19, с.15].

Очевидно, що обидва побутуючі поняття – *public history* та *applied history* – навіть у англomовному варіанті, не кажучи вже про український – далеко не повною мірою відбивають сутність нового різновиду репрезентації історії для масового споживача. У Німеччині до

них ставлення вельми стримане, аж до оголошення відповідного слововживання маргінальним [20]. Тому у німецькомовному просторі перевага зазвичай віддається більш узвичаєному концепту історичної пам'яті. Однак і це останнє поняття має відчутний присмак метафоризації і не повністю відповідає навчальним цілям, головним у прикладній історії. Тому понятійний пошук має тривати.

Відомий німецький теоретик історії Йорн Рюзен, праці якого є вже і в українському перекладі, теж віддає перевагу концепту «історична пам'ять», але вживає й терміни «орієнтована історія», «історія для сучасності». Гідне уваги те, що він постійно акцентує увагу на орієнтаційній місії історичного знання, відшуковуючи нові шляхи історичного мислення у ключі виходу у сферу історичної свідомості й історичної культури. Історичне мислення, твердить він, це щоразу щось більше, ніж просто мислення, і «некогнітивні чинники» у ньому заслуговують на таку ж увагу, як і пізнавальні процеси у баченні професіоналів. «Практичне орієнтування в часі й формування історичної ідентичності – це дві суттєві функції історичної свідомості». «Черпаючи значення з історичної пам'яті, формуємо наше майбутнє» [21, с. 59, 92, 334].

Актуальність завдань формування майбутнього через осмислення історичного досвіду особливо наочно відчувається на порубіжжях – там, де ще даються взнаки минулі кривди, травми, образи. Географічне розташування франкфуртського інституту неподалік кордону з Польщею дало змогу вивести на новий рівень німецько-польський діалог навколо «болісних минувшин». Саме поняття кордону перетворюється за цих умов на історичний символ, а «регіональний та транснаціональний історичні контексти осмислюються як історичні розлами, травматичність яких потребує опрацювання» [12, с. 241].

Передбачаю ймовірні сумніви – в Україні явно не вистачає коштів на фундаментальну науку, де вже тут мріяти про серйозні фінансові вливання у прикладну сферу? Але ж прикладна наука тим і цікава, що здатна сама на своє існування заробляти. Центр прикладної

історії в Ерлангені (ФРН), приміром, бачить своє завдання у тому, щоб «капіталізувати історію», «робити історію корисною». Хочете замовити історію власного підприємства чи генеалогію своєї родини – будь-ласка. Телевізійникам чи режисерам історичних реконструкцій потрібна кваліфікована консультація – немає проблем, сплатить лише її вартість. Центр документації бізнесової структури чи громадський архів потребує методичних рекомендацій – вони будуть надані, хоч, зрозуміло, не безкоштовно. Наша ж практика надання послуг докорінно інша. Спрацьовують, очевидно, і радянський рефлекс «незручності» заробляти на науці, і панічна боязнь корупції, яку зазвичай шукають зовсім не там, де вона процвітає.

У вітчизняному контексті легко знайти застосування і підходам публічної історії, розрахованим на розвиток самодіяльності усіх істориків-любителів, і своєрідному потенціалу нового ринку «історичних послуг». Можна бачити тут, приміром, можливості для трансформації краєзнавства, яке значною мірою вичерпало потенціал прирощення нового знання і дедалі більше концентрується на популяризації власного досвіду. Історія повсякденності теж могла б чіткіше окреслити власне предметне поле, спираючись на переосмислену в ключі публічної історії проблему історичних уявлень. Що ж до теорій історичної пам'яті і відповідної політики, то для них розширення способів представлення історичного знання – єдино надійний шлях виходу поза межі навколонукових чвар і безплідних пошуків «вислизаючої істини».

Для початку Міністерство освіти й науки могло б запропонувати провідним історичним установам та університетам взяти участь у конкурсі програм з прикладної історії. Добре, якщо вони будуть різними – від таких, які намагатимуться дати пересічним громадянам найширшу палітру історичного бачення розвитку світу й людини, до орієнтованих на «сервісний попит». Важливо лише, щоб у них не домінували, використовуючи термін Ж. Мінка, «інтереси рентабельності політичного вибору». Сконструйовані у чийось політичних

цілях *зображення* минувшини, найчастіше конфліктної, можуть забезпечувати розширення політичної клієнтури, створювати зайву можливість затаврувати реального чи уявного ворога. Ала така кон'юнктура умовності здатна збільшувати і без того величезний потенціал політичних протистоянь [22, с. 19 – 25].

Прикладна історія в Україні може стати реальним чинником позитивного впливу на стан суспільної свідомості лише за умови послідовного дотримання простих максимум людиноцентризму, налаштованості на толерантність і найширший суспільний діалог. Найменш продуктивним тут може бути повернення до етнізації політики чи політизації етнічності – така, довго нав'язувана «згори» стратегія, вже принесла нашому народові чимало лих. Засобом забезпечення миру й стабільності має стати не утвердження преференцій за ознакою «титульності», не вибудова штучних меж і тим більше не політична селекція за етнічною чи якоюсь іншою ознакою, а етносоціокультурна інтеграція на засадах рівноправності і акультурація на засадах взаємозбагачення.

---

1. Гадамер Г.-Г. Герменевтика І. Істина і метод. Основи філософської герменевтики. – К., 2000.

2. Семенченко М. «Супермаркети знань» // День. – 2012. – 13 листопада.

3. Дубровик А. Українці хочуть бути он-лайн завжди і всюди // День. – 2012. – 8 листопада.

4. Смаглій К. Уроки Фейсбуку для України // День. – 2012. – 18 грудня

5. Светличная А. Партийный Фейсбук: дружи по правилам! // 2000 – 2012. – 21 декабрия.

6. Зернецька О. Глобальна політична блогосфера – нова арена політичної комунікації // Політичний менеджмент. – 2009. – № 2. – С.13 – 26.

7. Політика пам'яті: критичний моніторинг // День. – 2012. – 6 грудня.

8. Історична пам'ять і нові «види зброї» // День. – 2012. – 14 – 15 грудня.

9. Маловичко С.И., Румянцева М.Ф. Социально ориентированная история в актуальном интеллектуальном пространстве. Приглашение к дискуссии // Историческое познание и историографическая ситуация на рубеже XX – XXI вв. – М., 2012. – С.274 – 275.

10. Зверева Г.И. О критической функции социально-гуманитарных наук в условиях воспроизводства массового медийного знания // Историческое познание и историографическая ситуация на рубеже XX – XXI вв. – М., 2012. – С.55.

11. Докладніше див.: Оноприенко В. Науковедение: поиск системных идей. – К., 2008.

12. Аккерман Ф., Аккерман Я., Литтке А., Ниссер Ж., Томанн Ю. Прикладная история или Публичное измерение прошлого // Неприкосновенный запас. – 2012. – №3. – С. 233 – 244.

13. Кока Ю. Напередодні нового тисячоліття: що ми візьмемо із собою у майбутнє // Deutschland. – 1999. – №6.

14. Див.: Бакштановский В.И., Согомонов Ю.В. Прикладная этика: идея, основания, способ существования // Вопросы философии. – 2007. – №9. – С.39 – 49.

15. Рикер П. Память, история, забвение. – М., 2004.

16. Репина Л.П. Историческая наука на рубеже XX – XXI вв: социальные теории и историографическая практика. – М., 2011. – 560 с.

17. Колесник І. «Речі довкола нас»: чи готова історична наука до чергового «повороту» // Ейдос. – Вип. 6. – К., 2011/2012. – С. 26 – 46.

18. Цилл Р. «Субструктуры мышления». Границы и перспективы истории метафор по Хансу Блюменбергу // История понятий, история дискурса, история метафор. – М., 2010. – С. 155 – 188.

19. Бедкер Х.Э. Отражение исторической семантики в исторической культурологии // История понятий, история дискурса, история метафор. – М., 2010. – С. 5 – 17.

20. Horstkemper G., Staub A.S. Public History – histoire publique – Geschichtskultur. Ein Thema mit vielen Variationen // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. – 2009. – Bd. 60. Н. 2. – S.116 – 117.

21. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. – Львів, 2010. – 358 с.

22. Мінк Ж. Вступ // Європа та її болісні минувшини. – К., 2009. – С.13 – 38.

Валентин Бушанський

ІСТОРИЧНА СВІДОМІСТЬ І ПОНЯТТЯ «ЦИВІЛІЗАЦІЯ»

У статті розглядаються основні підходи до трактування поняття «цивілізація». Показано, що уявлення про цивілізаційну належність зумовлюються особливостями історичної свідомості.

***Ключові слова:** цивілізація, маніпуляція свідомістю, історична свідомість.*

***Valentyn Bushanskyi. Historical consciousness and the concept of «civilization».** The article reviews the main approaches to the interpretation of the concept of "civilization." It is shown that the concept of civilizational identity are determined by the characteristics of historical consciousness.*

***Key words:** civilization, manipulation of consciousness, historical consciousness.*

Нині в рамках обговорення можливості входження України до Митного союзу та перспектив підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом порушується питання про «цивілізаційний вибір України». Тобто йдеться про те, що укладання тої чи тої угоди – це не спосіб набуття економічних преференцій (як і не спосіб прийняття правових зобов'язань), а не більше й не менше – цивілізаційне самовизначення України: або «на віки разом» у Євразії, або (на той-таки термін) у Європі. Одначе є сенс поцікавитися: а чи слушно взагалі говорити про цивілізаційний вибір? Себто: чи є цивілізаційна належність питанням вибору? Чи дано народу (читай – політичній еліті) обирати ту чи ту цивілізацію? За уважного погляду, питання не таке вже й просте.

Перший позір на проблему спонукає думати, що цивілізація не обирається. Україна, скажімо, є християнською за своїми культурними основами. Тож, не залежно від того, приєднається вона до Митного союзу чи підпише

багатостраждальну Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, це не змінить її цивілізаційні координати. Утім, що мається на увазі під «цивілізаційними координатами», «культурними основами» й іншими синонімами, котрі, зрештою, відсилають нас до поняття «цивілізація»?

Наразі, етимологія (відсилка до лат. *civilis* – суспільний, громадянський), як й історія вжитку поняття, не вельми упрозорює суть справи. Юрій Павленко – провідний український дослідник політичних питань взаємодії цивілізацій – виокремлює «три підходи до розуміння» цього поняття: згідно з *першим підходом* – це «стадія соціокультурного розвитку, що йде за первісною» (таке трактування простежується в текстах від Лукреція Кара і Тацита до Шарля Монтеск'є, Вольтера та Фрідріха Енгельса); згідно з *другим* – це «окрема, автономна, зазвичай поліетнічна соціокультурна система післяпервісної стадії розвитку людства, яка має часово-просторову локалізацію, власні базові культурно-духовні цінності та відносно сталі довготривалі соціально-економічні, суспільно-політичні та релігійно-культурні структури» (Франсуа Гізо, Микола Данилевський); за *третьім* – суть цивілізації розкривається через протиставлення цього поняття «культури», під якою розуміється «творче піднесення» суспільно-політичних і господарських відносин, а також мистецтва, на зміну котрому приходить «закостеніння» (Освальд Шпенглер) [1, с. 770].

Годі й казати, що *перший підхід* є вельми загальним. І евристичне значення має не сам підхід, а теорії, що постали в його руслі (передусім – марксизм). Проте уважний погляд на той-таки марксизм дає змогу побачити, що йому властивий так званий «історизм» – поняття, яке, згідно з Карлом Поппером, є вченням про закономірне завершення суспільно-економічного та політичного розвитку. Це завершення – комунізм – трактується як закономірне та неминуче. Одне слово, всі шляхи ведуть у Рим, а історія – до комунізму. Загалом, футурологічна картина має очевидний стоїчний підтекст. Відмінність полягає лише в тім, що стоїцизм використовував поняття «доля», а марксизм – «закони історії». Або ти смиренно і вдячно приймаєш присуд долі, або вона примусить тебе

до смиренності (а стосовно твоєї вдячності – їй байдуже); або ми з просвітленим ентузіазмом приймаємо історичні закони і простуємо у світле комуністичне майбутнє, або темне минуле нам жорстоко помститься, і світло з майбутнього побачать лише нащадки (щоправда, не наші).

Будь-яка «приреченість» (синонім – «закономірність»), якщо ситуація буття, звісно, усвідомлюється як «приреченість», спричиняє своєрідну екзальтацію – гостре відчуття сенсу політичних подій. Пізнайте істину і вона зробить вас вільними... Це брутальна цитата, бо автор цих слів мав на увазі геть іншу істину, принаймні – не телеологічний погляд на політичні події. Свобода – це усвідомлена необхідність... Ці слова точніше описують сприйняття «доленосної закономірності»: уявлений сенс дає відчуття просвітленості, а відповідно, і відчуття свободи. Дідусі Ільфа й Петрова, обговорюючи політичні новини, завжди доходили висновку, що їхнє місто стане порто-франко. Ця ілюстрація доволі комічна, але вона достеменно показує сприйняття політичної дійсності й історії з позиції історизму: на що не глянь – в усьому видно проблиски комунізму.

Історизм, принаймні в марксистській редакції, є найпростішою формою політичного й історичного мислення, підпорядкованого заздалегідному «сенсу» («долі», «закономірності», «цивілізації» тощо). І ця найпростіша історизистська схема простежується і в інших підходах до трактування поняття «цивілізація».

Другий підхід є, напевно, найтверезішим. Тобто, з формального погляду, це найточніше трактування поняття. «Цивілізація», в цім розумінні, може виокремлюватися за етнічною, релігійною та суспільно-економічною ознаками. Попри етнічні відмінності ми цілком слушно можемо говорити про греко-римську цивілізацію. Попри ті ж таки етнічні відмінності – про цивілізацію ісламську, православну та католицьку. Тощо. Питання лише в генезі цивілізацій. Тож, чи може народ обрати собі цивілізаційну належність? Історія свідчить, що такі цивілізаційні самовизначення трапляються. Скажімо, в українській історії відстежуються цивілізаційні рубікони: прийняття

християнства, взяття Києва монголами, Люблінська та Берестейська унії, Хмельниччина та наступна Руїна...

Тож чому відбуваються цивілізаційні переходи, метафорично кажучи – зміни «цивілізаційних кодів»? Безперечно, загальною відповіддю на це запитання є поняття «криза». Криза спонукає до зламу, зміни способу буття й «переоцінювання всіх цінностей». Проте є важливий аспект, на якому потрібно наголосити: криза виникає лише тоді, коли ситуація *усвідомлюється* як кризова. «Так жити нельзя», назвав свій фільм 1990 року Станіслав Говорухін. А чому «нельзя», а чому б і не «льзя»? Тобто, що спонукає до усвідомлення кризи, переживання її як кризової, як «межової ситуації», якщо вдатися до термінології екзистенціалізму? Як здається, входження в усвідомлення кризи та діяльність у кризовій ситуації має виразно *консервативний* характер. Це прагнення зберегти усталений спосіб буття, усталену картину світу і власний образ у цій картині. І міркуючи в цьому напрямі, в підсумку до снаги дійти лише гегельянського вчення про суперечність тези й антитези (з усіма наслідками, які з цього витікають). Утім, напевно, це є лише *перший сценарій* входження до кризової ситуації. На міркування про можливість *другого сценарію* наштовхують такі історичні події, як прийняття християнства князем Володимиром і винайдення ісламу Магометом. Чи стикався Володимир із «тезами й антитезами», чи спонукало Магомета до пророчої діяльності щось, окрім його самосвідомості? Ці дві історичні події, безперечно, з ментальної царини. У випадку з Володимиром ми маємо справу з очевидним *естетичним принадженням*. У випадку ж із Магометом – із тим, що, напевно, належить до сфери *психології творчості*, чи *психології одержимості*, якщо використати поняття, котре літературні критики застосовують, аналізуючи роман Германа Мелвілла «Мобі Дік».

Третій підхід, хоча й прозвучить це цинічно, є вельми продуктивним із погляду придатності для продукування політичних спекуляцій. І в цьому сенсі (попри те, що,

як здається, наукове значення теорій Освальда Шпенглера та Льва Гумільова дорівнює нулю) «історична арифметика» та «вікова психологія» цивілізацій може дуже успішно використовуватися з метою поширення псевдоісторичних і псевдополітологічних текстів – задля вбивання в масову свідомість актуальних для політичної пропаганди когнітивних установок: уявлень про цивілізаційну неповноцінність, історичну приреченість, відсутність історичного (а отже, й політичного) вибору, неминучість цивілізаційної (історичної, суспільної, економічної, релігійної) катастрофи тощо, або ж навпаки – з метою формування історично-футурологічного оптимізму. Такі спекуляції справляють непереборний вплив на масову свідомість, фактично паралізуючи національну й етнічну ідентичність, волю до раціонального мислення та політичну волю як таку.

Зважаючи на політико-пропагандистську значущість цього підходу, є сенс звернутися до його структурних характеристик. Насамперед потрібно зауважити, що коли йдеться про третій підхід, то ми маємо справу зі структурно однорідними текстами, тобто такими, в яких використовується певна стандартна схема. Які ключові елементи цієї схеми?

По-перше, це біологічний паралелізм: цивілізація – це «живий організм», який народжується, зростає, остаточно оформлюється, старіє і помирає. Чому такий «організм» (цивілізація) народжується? – відповіді на це запитання немає і бути не може. Чому з'являються пасіонарні особистості та народи? – запитував Лев Гумільов і чесно відповідав, – невідомо. Відповіддю на це запитання може бути лише загальне та невизначене поняття – Бог, космос, природа, ноосфера (тощо). Річ лише в тім, що загальне та невизначене поняття аж ніяк не годиться на роль пояснювальної парадигми.

По-друге, в цім підході явно або приховано може простежуватися циклізм. Цивілізація народжується і помирає, але на її місце приходять інша цивілізація, котра вимушена долати той самий шлях перетворення. Це те, що неприкаяний Фрідріх Ніцше називав «великим поверненням».

Скажімо, в концепції «Москва – третій Рим» з усією очевидністю проступає ідея спадковості, перетікання цивілізаційної місії із Константинополя до Москви. Ця сама ідея «перетікання» є й у сумнозвісній тезі про перехід руської владної традиції з Києва до Москви. І ця ж таки схема – в тезі про успадкування Москвою державницької традиції Золотої Орди. Одне слово, всі традиції «в российское сольются море». «Море» – це, звісно, піднесена метафора. (Нюанс лише в тім, що те місце, куди все зливається, найчастіше називається «клоака».) Найважливішим у цім сенсі є те, що яку історіософську схему ми не розглянули б, то в усіх випадках ми виходимо на конотацію відтворення: відтворення Візантії, Русі, Золотої Орди. Задля справедливості слід відзначити, що такою історичною клеptomанією страждає не лише Москва. Наприклад, США не менш серйозно уявляють власну державу як наступницю Римської імперії. Відповідно, й усі конфлікти на Близькому Сході підспудно інтерпретуються як продовження парфянських війн, які вела імперія-попередниця.

До таких речей, як російська й американська історично-цивілізаційна метафорика, можна було б поставитися іронічно, якби не одне «але»: ці історичні схеми – найгостріші цвяхи, котрі вбиваються в тупоумні голови. Годі й казати, порівняно з тезою про перетікання владної традиції з Києва до Москви, більшого зла українській національній ідентичності не завдали ані гармати Муравйова, ані гармати Антонова-Овсієнка. Гармати вбивають тіло, історичні схеми – свідомість. І людина (в піднесеному сенсі цього слова) перетворюється на просто тіло – шматок м'яса на кістці.

Звідки сама ця увага до циклічності? Людина живе в природному світі, який підпорядковується непохитним законам. Живе у світі, в котрім з усією очевидністю спостерігаються природні цикли. Християнська філософія трактує природне життя – закинутість людини до підпорядкованого непохитним законам світу – як спосіб життя в гріхові, а саму природність людини – народження (три крапки) смерть – як страждання, котре долається лише вірою в Ісуса (Сина Людського, який

смертю смерть подолав). Перебування в природному світі абсолютно неприродної людської свідомості є нестерпним. Відчуття аномальності людської свідомості (відчуття, яке має сама свідомість) спричиняє суцільну вакханалію у свідомості. Людина потребує розв'язку цього рівняння. Потребує тотожності. І тут є два варіанти: або людина зрівнює себе з природою і накладає на власне соціальне життя уявлення про природні закони та цикли; або ж людина беззастережно вилучає себе з природного світу і тоді шукає суто людські засади для організації життя. Здатність бачити закономірності та цикли – це велика туга за дарвінівською мавпою, велика пантеїстична мрія. І коли ми починаємо дошукуватися русел історичних рік, реінкарнацій історичних доль (і тому подібних фантазмів), то зрештою мусимо дійти до первинних основ – магії, міфології й усякої такої іншої чортівні.

На використаному понятті «міфологія» варто зупинитися. У своїй монографії «Політика: взаємодія реальності і міфу» Юрій Шайгородський виокремлює п'ятнадцять форм «концептуалізації міфу» [2, с. 72 – 73]. Запропонована типологія охоплює і мисленнєві особливості прояву міфу в культурі («світоглядна» концептуалізація), і суто технологічні використання міфу в політиці з метою конструювання ідеологій. Сама така розмаїтість проникнення міфу в культуру й змушує Юрія Шайгородського констатувати: наразі наука не має однієї чітко визначеної концепції міфу. У своєму дослідженні Шайгородський пропонує подвійне предметнення міфу: 1) когнітивне (наразі рухаючись у руслі теорій Кассіра та Кессіди): міф – «цілісне, спрощене, переважно ірраціональне відображення в індивідуальній і масовій свідомості політичних реальностей на основі суспільних цінностей»; 2) політико-технологічне (Сорель, Кассіра): міф – інструмент «боротьби за владу, її легітимації, утвердження нової політичної ідеології» [2, с. 86]. Наразі зазначимо, що в закінченні попереднього уступу про міф ідеться саме в когнітивному сенсі: міф як форма сприйняття світу й конструювання картини світу.

Дуже цікаво (й певною мірою повчально) дивитися російські історично-документальні фільми останніх років. Російська документалістика – як продукт політичного маскульту – є невичерпним матеріалом для дослідження історичних і цивілізаційних політикоміфологічних конструктів. Зокрема, хотілося б привернути увагу до восьми-серійного фільму Міхаїла Леонтьєва «Велика гра» (2008 рік): реконструкція агло-російського геополітичного протистояння, один із епізодів якого безпосередньо стосується України – Кримська війна. Слова, котрі стали назвою фільму, взяті автором із висловлювання Редьярда Кіплінга: «Лише коли всі помруть, закінчиться Велика Гра». Треба сказати, це достоту англійська форма висловлювання: іронічне ставлення джентльмена до життя як до гри. (Єдине, що варте уваги джентльмена, – це гра.) Образ гри в англійській культурі – це цікава тема (якої вже торкнувся Йоган Гейзінга), але мова наразі про інше. Міхаїл Леонтьєв (завдячуючи, напевно, науковцям-консультантам) вибудовує вісь одвічного протиборства: Москва – Лондон, Санкт-Петербург – Лондон, Москва – Вашингтон (за ширмою якого, звісно, – Лондон). Це вісь, за розривами, спайками і струмами якої проступає протистояння двох імперій – Російської та Британської, хартленду і прибережного «півмісяця». Фільм відсилає нас до доволі архаїчної концепції Гелфорда Маккіндера та Карла Гаусгофера, з якої, варто завважити, й розпочався «жанр» геополітики.

Сучасний світ вийшов далеко за межі реалій, описаних теоретиками на зламі XIX–XX ст. Фільм можна було б вважати такою собі експозицією викопів політичної думки, якби не одне «але»: до цієї самої геополітичної концепції звертаються у своїх лекціях та інтерв'ю двоє російських науковців – Андрей Фурсов та Ігор Панарін. Інтернет-простір буквально втрамбований сюжетами за їхньої участі. Особливо привертають увагу такі виступи: Андрей Фурсов – «Таємна історія капіталізму», «Хто такий Бжезинський?», «Модерн Третього Рейху»; Ігор Панарін – «Нова ідеологія Владіміра Путіна», «Прогноз на майбутнє США, Росії та світу», «Гряде православно-католицька цивілізація» (тощо).

За повідомленнями згаданих науковців проступає цілісна схема історії, політичної сучасності й образ майбутнього. Ось основна канва, переказуючи яку, дуже важко утриматися від сарказму: Ной родив Яфета, від Яфета пішов Дардан, Дардан був царем Трої... Це лінія земних праведників. Але сили зла не знають спокою: фінікійське місто Тір надає грекам кораблі для походу проти Трої. Нескінченна війна, величні подвиги й не менш велична жорстокість, підступ (усі подробиці в Гомеровій «Іліаді»), падіння Трої – Одисей повертається на Итаку (подробиці в «Одисеї»), а Еней – шукає собі нову батьківщину (подробиці у Вергілієвій «Енеїді»). Еней засновує Рим і започатковує «етруську» царську династію. Але сили зла не вгавають: заколот – і Рим на тисячу років погрузає в трясовиння демократії. Костянтин засновує Другий Рим – Константинополь. Але сили зла цього разу звили собі кубло у Венеції: на їхніх кораблях рицарі, що вирушили в четвертий Хрестовий похід, добралися до Константинополя і сплюндрували місто. І за якихось двісті років Другий Рим перестав існувати.

Далі справа туманна: Рюриковичі, як стверджує Панарін, безперечно, слов'яни і ведуть свій родовід од Яфета. («Аполлон Аполлонович Аблеухов был почтенного рода: имел своим предком Адама», – Андрей Белый, «Петербург».) Так лінія земних праведників робить північно-східний вигин і опиняється в Москві: Москва – Третій Рим. («Град первопрестольный – Москва; и мать городов русских есть Киев. Петербург ... подлинно принадлежит Российской Империи. А Царь-град ... принадлежит по праву наследия», – Андрей Белый, «Петербург».)

То що там сили зла? Цього разу їхнім пристанищем став – Лондон. Брудні справи лондонських агентів впливу відомі: паплюження славного імені Івана Грозного; смути; православного царя підміни і замість нього, під іменем Петра, підкинули Гамільтона; убивство імператора Павла; спрямування Наполеона на Москву; протидія російському просуванню до Константинополя й опануванню життєво важливими протоками; Кримська війна; винайдення, за посередництва довірливих австрійців, проекту «Україна»;

масони – декабристи – Герцен – більшовики; Російсько-Японська війна; вбивство Распутіна; вбивство православного царя; пограбування Росії; спрямування Гітлера на Москву; паплюження славного імені Сталіна; за давньою традицією, підсунули троянського коня – Горбачова; пограбування Росії... (Але історія ця ще не закінчилася.)

Над цією історично-геополітичною канвою можна було б кепкувати. Але, відсторонюючись, до снаги завважити, що концепція «Москва – Третій Рим» – і справді – найвдаліша історіософська конструкція: вона уможливує пояснення чи не будь-якого історичного епізоду і дає відповідь на будь-який запит про діяльність у сучасності й цілі майбутні. Це універсальна пояснювальна парадигма. Парадигма, звісно, суто російська. Але чи потребує Рим сторонніх пояснень? Чи потребує Рим пояснення стороннього? Рим – сам себе мислить. І це самоосмислення є відповіддю і для Риму, і для не-Риму (себто – провінцій).

Лекцію «Нова ідеологія Владіміра Путіна» Ігор Панарін, судячи із запитань, які йому ставилися, читав перед університетськими викладачами. Цікава реакція аудиторії: Панаріну не було поставлено жодного запитання на історичну тему. Історія – найвразливіший складник панарінської концепції. І, звісно, це було очевидним для аудиторії. Але запитань на цю тему не прозвучало. (Навіщо ставити колегу-науковця в незручне становище?) Слухачів цікавило інше – футурологія, розвиток російського геополітичного проекту, поширення російського впливу на країни «близького зарубіжжя» і зарубіжжя не дуже близького – скажімо, Шотландію та Нову Зеландію. Згадаймо закінчення історично-документального серіалу Леоніда Парфьонова «Імперія»: «Імперія! Для одних – це відповідь на одне прокляте російське питання – "Хто винен?"; для других – відповідь на інше прокляте питання – "Що робити?"». Судячи зі змісту фільмів Міхаїла Леонтьєва, лектури Андрія Фурсова й Ігоря Панаріна, Росія знайшла відповідь на запитання «Хто винен?»; тепер Росію цікавить лише – «Що робити?».

Тож, що робити? Потрібна нова ідеологія. Потрібен аналог формули графа Сергея Уварова – «Православ'я. Самодержавство. Народність». Будь-яка ідеологія (як, напевно, і будь-яка ідея) народжується у протиставленні з обставинами й ідеями (як власними ідеями, так і чужими). Хто винен? – зрозуміло: Тір, Венеція, Лондон, Вашингтон. Які обставини спричиняються цими центрами впливу? – (див. статистичні відомості про економічне становище пострадянських країн). Які ідеї накладаються цими центрами впливу? – (див. праці, присвячені критиці культури загального споживання та статистичні відомості про демографічну ситуацію). Альтернатива, як її бачить Ігор Панарін, полягає в протиставленні деструктивним цінностям цінностей позитивних, можна навіть сказати – традиційних цінностей. Це, зокрема, тріада «Д»: «Добро. Державність. Духовність». Цей новий проект російської ідеології явно нагадує слова з пісні Сергея Шнурова: «Мы за все хорошее». Залишається тільки сподіватися, що тріада «Д» стане офіційною ідеологією Російської Федерації.

Наразі виникає запитання: чому в Російській Федерації створюються фільми на кшталт «Великої Гри» чи іншого фільму того ж таки Леонтьєва – «Велика американська дівка» (2011 рік)? Звернімо увагу, назва останнього фільму має недвозначний сексуальний підтекст, причому, підтекст – явно брутальний і зневажливий. Доволі підозрілою є, з психоаналітичного погляду, і пристрасть автора фільмів до слова «велика». Невже російську культуру вразив комплекс меншовартості (чи як там це звучить мовою психоаналізу)? Завважмо, фільм – не дешево задоволення. Виробництво фільму проходить стадії обговорення ідеї, оцінювання зацікавленості аудиторії, затвердження бюджету, замовлення сценарію, самого кіновиробництва. До того ж, зйомка документального фільму – це завідомо збиткова справа. Однак фільми були створені, з успіхом пройшли на екранах, а Міхаїл Леонтьєв нині в Росії – далекі провідний експерт із питань міжнародної політики. Тож, банальна цитата: «если звезды зажигают?..».

З розпадом СРСР Росія певний час шукала нову ідентичність. Останню ж неможливо знайти деінде, окрім як в історії, витлумачуючи її в ключі міфотворчості. Проте в певний момент у Росії вирішили, що пошуки нової ідентичності – це спроби винайдення велосипеда. І нині уваровський «велосипед» обвішується інноваційними «девайсами». Обриси концепції «російського світу» набувають цивілізаційного потрактування. Чим цікаві цивілізаційні трактовки? – передусім невизначеністю. Цивілізаційні пазли до снаги складати як завгодно. Усе одно на виході будуть плями Роршаха.

У чудовому фільмі Рона Говарда «Ігри розуму» оповідається про життя математика Джона Неша. Ніч. Геніальний (і ще молодий) Джон Неш сидить із дівчиною на лавочці. Назви будь-яку річ, – каже він дівчині. Парасолька, – відказує та. І Неш показує їй сузір'я «парасольки». Ця гра в небувалі сузір'я триває доти, доки не сходить сонце.

Я згадав цей епізод лише для того, аби показати: геніальний Неш може побачити парасольку навіть там, де її немає. Неш здатен бачити закономірності будь-де. Навіть у газетнім повідомленні про погоду в Техасі він годен вчислити прихований «код іноземних розвідок». Неш бачить «парасольки», а Ніцше «велике повернення».

З вітки зривається листок. Він кружляє і падає на землю. У тім, що листок зірвався, кружляє і, зрештою, впав, – науковець побачить непохитні закономірності, а поет – щось унікальне, неповторне і до болю щемливе (може, ще й просльозиться). От я й запитую, хто з них має рацію? Напевно, обидва. Одначе людська історія – не листок. І, як на мій смак, у ній більше унікального, аніж повторного, а отже, й закономірного.

Я тримаю свій розум на дієті, – каже журналістам уже літній Неш. – Зокрема, намагаюся не шукати закономірності. Поряд із ним дівчина, яка вже встигла посивіти, він озирається і бачить свого вічно молодого друга і його малолітню доньку – привиди не старіють.

1. Павленко Ю. Цивілізація // Політична енциклопедія. / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – С. 770 – 771.

2. Шайгородський Ю. Політика: взаємодія реальності і міфу. – К.: Знання України, 2009. – 400 с.

Микола Рябчук

ВІДМІНИ КОЛОНІАЛІЗМУ: ПРО ЗАСТОСОВНІСТЬ ПОСТКОЛОНІАЛЬНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ ДО ВИВЧЕННЯ ПОСТКОМУНІСТИЧНОЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Стаття розглядає можливості застосування постколоніальних підходів до вивчення різноманітних процесів та явищ у посткомуністичних країнах Східної Європи, котрі історично належали до «внутрішньої» частини Радянської імперії. Автор показує, зокрема, що ряд особливостей розвитку посткомуністичної України стають зрозумілішими у контексті російсько-радянського внутрішнього колоніалізму і що саме різні типи колонізації різних регіонів великою мірою зумовили сьогоднішній український регіоналізм та загальну суспільну амбівалентність. Автор окреслює водночас об'єктивні межі постколоніального інтерпретування Східної Європи, зумовлені передусім відсутністю в радянському імперіалізмі експліцитно расистського компоненту, надзвичайно важливого для класичних (пост)колоніальних ситуацій. Саме ця обставина робить російсько-радянський колоніалізм значно інклюзивнішим: він був дискримінаційним щодо окремих груп, проте до індивідів застосовував лише вимогу ідеологічної лояльності. Назагал, визнаючи ефективність постколоніальних підходів до з'ясування багатьох явищ посткомуністичного, зокрема пострадянського світу, автор обстоює все ж потребу постійної авторефлексії й методологічної самодисципліни, зумовленої чітким усвідомленням відмінностей російсько-радянського колоніалізму від класичного.

Ключові слова: Постколоніалізм, посткомунізм, Україна, Радянська імперія, внутрішній колоніалізм.

Mykola Riabchuk. Colonialism in Another Way. On the applicability of postcolonial methodology for the study of postcommunist Europe. The paper defends the usefulness of the postcolonial approach to the study of various processes in the postcommunist countries that belonged, for decades, to the inner and outer parts of the Soviet empire. The paper shows, in particular, how some developments in post-Soviet Ukraine can be better understood in the context of Russo-Soviet internal colonialism, and how Ukraine's thoroughgoing ambivalence and conspicuous regionalism result historically from different types of colonization of different regions. The paper insists, nonetheless, on a clear recognition of intrinsic limitations of the postcolonial approach, determined primarily by the absence of the racist component in Soviet imperialism – the component that is crucial for the classical (post)colonial situation and that makes it profoundly different from the Soviet one in terms of the complete exclusion / potential inclusion of subjugated peoples. In sum, all the usefulness of postcolonial theorizing for the analysis of the postcommunist world should not inhibit researchers from recognition of its only partial and very conditional applicability, and of the need for due reservations, self-reflection and self-restraint.

Key words: Postcolonialism, postcommunism, Ukraine, Soviet empire, internal colonialism.

Дванадцять років, які минули від появи гучної статті Дейвіда Чіоні Мура [1] про застосовність постколоніальних підходів до вивчення посткомунізму, принесли чималу кількість публікацій у розвиток цієї теми, а проте так і не розвіяли довкола неї аури певної маргінальності та контраверсійності. Ані чільні представники постколоніальних студій не включають поки що посткомуністичного світу у сферу своїх зацікавлень, ані провідні дослідники посткомунізму не поспішають залучати постколоніальну методологію до свого робочого інструмен-

тарію. Що ж до тих авторів, котрі все ж намагаються будувати мости між цими двома підгалуззями, чи, як сказав би Мур, з'ясовують, наскільки префікс «пост-» у слові «посткомунізм» є тим самим, що й у слові «постколоніалізм», – то їм ледь не кожную працю доводиться розпочинати зі своєрідної апології обраного ними підходу [2–10]. Все це засвідчує хиткість, непевність, неустабілізованість окресленої тут дисципліни.

Дейвід Мур назвав взаємну неухагу дослідників посткомунізму й постколоніалізму одне до одного «подвійним мовчанням» ('double silence', що можна перекласти також як «обопільне замовчування») і спробував був дошукатися її об'єктивних причин. З одного боку, стверджував він, упередженість дослідників постколоніалізму до об'єктів посткомуністичного світу зумовлювалася їхньою історичною прив'язаністю до тричленної моделі світу, поділеного, відповідно, на «перший», «другий» і «третій», а також переважно лівими політичними орієнтаціями, які не дозволяли ставити ідеалізований комуністичний світ в один ряд із відразливим західним імперіалізмом [1, с. 117].

А з другого боку, упередженість дослідників посткомунізму до постколоніальних студій теж має свої об'єктивні причини. По-перше, стверджує Мур, для них завжди існувала виразна дискурсивна, обумовлена расовими й релігійними відмінностями, межа між радянським «Заходом» і «Сходом», яка робила народи радянського «Заходу» ще більше відмінними народів Азії або Африки. А по-друге, самі східноєвропейські народи намагалися якомога дистанціюватися від (пост)радянської Росії, вважаючи своєю стратегічною метою «повернення до Європи», до якої вони, мовляв, завжди належали. Радянське домінування представлялося таким чином переважно у категоріях окупації, а не колонізації. Східноєвропейські народи небезпідставно побоювалися, що наголошування колоніального статусу у Радянській імперії може применшити їхню європейську ідентичність в очах Заходу й ускладнити їхню євроатлантичну інтеграцію.

До цих чинників, які обумовлюють, за Муром, «обопільне замовчування», можна додати ще кілька. Серед постколоніальних дослідників, які часто є вихідцями з «третього» світу, помітним є бажання монополізувати страждання, пов'язані з колоніальним гнобленням. В основі цього, часто неусвідомлюваного, бажання лежить побоювання, що справді унікальна проблема расової дискримінації й расистського колоніалізму може бути применшена через зіставлення з іншими, нерасистськими формами гноблення і домінування. (Щось подібне, до речі, спостерігається і серед дослідників Голокосту, які часто вкрай насторожено ставляться до спроб окремих колег порівняти це унікальне явище з іншими геноцидами або ж розглянути його у ширшому контексті нацистських «кривавих земель» [11] та екстермінації на них східноєвропейських «унтерменшів»).

Серед дослідників посткомунізму тим часом переважає прихильність до транзитологічної парадигми, яка розглядає зміни у «другому» світі насамперед як процеси демократизації, будівництва інституцій та навздогінної модернізації. Що ж до культурно-антропологічних аспектів, які лежать в основі постколоніального теоретизування, то політологи переважно не надають їм істотного значення. Можливо, лише теорія «залежності від шляху» (path-dependence) відкриває певні можливості постколоніального підходу до посткомунізму як явища не лише політичного, економічного та інституційного, а й культурного та дискурсивного [12].

Крім того, не виключено, що недовіра дослідників посткомунізму до постколоніальної методології зумовлена зловживанням термінами «імперія» та «колоніалізм» у масовій журналістиці та політичній пропаганді, де вони мають суто пейоративне забарвлення. Саме в цій ролі – як усособлення абсолютного зла – вони часто використовуються для оскарження колишньої метрополії в усіх можливих провінціях та для розгрішення її жертв від будь-якої власної відповідальності за свій теперішній стан. Не сприяє авторитетові постколоніальних студій і використання анти-

колоніальної, антиімперіалістської термінології різноманітними антимодерними, антиглобалістськими та неоконсервативними рухами, зокрема у Східній Європі, де вони намагаються представити Захід як нового «хазяїна» («вашингтонський обком»), що начебто просто прийшов на зміну старому московському.

Усі ці чинники є справді досить істотними, щоб їх враховувати, але не настільки, щоб вони могли дискредитувати й унеможливити використання постколоніальної методології у вивченні посткомунізму. Хоч би якими були різноманітні відмінності між «другим» світом і «третьим», саме подібності спонукають до застосування певних теоретичних концептів і критичних інструментів із постколоніальних студій до розгляду певних процесів і явищ посткомуністичного світу. Зокрема, як пишуть Дорота Колодзейчик та Крістіна Шандру, це стосується і наявних у посткомуністичному світі «структур включення/виключення (модель центру/периферії, лімінальності й буття-поміж), формацій націоналізму, структур іншування та репрезентування відмінностей, форм та способів історичної реалізації антиколоніальної/антиімперської боротьби, травматичного досвіду (включно з питаннями колективної пам'яті/амнезії та переписування історії), опору як комплексу культурних практик, концептів – таких, як альтернативність, амбівалентність, самоколонізація, культурна географія, дислокація, меншинні і підлеглі культури, неокolonіалізм, орієнталізація, транснаціоналізм» [13, с. 113].

Порівняння і справді не означає прирівнювання; ідеться аж ніяк не про ігнорування відмінностей між посткомунізмом та постколоніалізмом, а лише про систематичніше й послідовніше з'ясування певних подібностей. Колодзейчик і Шандру нагадують, зокрема, що і в «другому», і в «третьому» світі примусова модернізація мала спільні прикмети: і «прикладний марксизм», тобто комунізм, і промисловий капіталізм здійснювали подібну політику швидкої індустріалізації та урбанізації, розвитку інфраструктури, боротьби з релігійними забобонами, трайбалізмом та тради-

ційним трибом життя (що його колонізатори називали «варварським», а комуністи – «буржуазним») [13, с. 115].

Дейвід Мур наводить іще докладніший список подібностей між російсько-радянською колонізацією сусідніх територій та західною колонізацією територій заморських, яку, власне, й вважають «класичною»:

«Суверенні місцеві уряди замінюються маріонетковими або ж прямим метрополітальним контролем. Африканська освіта упривілейовує мову колонізаторів, місцева історія переписується з імперської перспективи. Автохтонні релігійні традиції пригнічуються, ідоли знищуються, натомість утверджуються альтернативні релігійні і нерелігійні ідеології. Колонізовані терени Африки улягають економічному визиску. Самостійна торгівля колоній між собою або з зовнішніми партнерами суворо обмежена або цілком заборонена. Економічне виробництво здійснюється на командній основі і пристосовується до потреб метрополії, а не до місцевих потреб. Місцеві валюти, якщо й існують, то конвертуються лише в метрополітальну. Сільське господарство стає монокультурним, доквілля зазнає деградації. В гуманітарній сфері – голоси дисидентів чути лише в еміграції, потрапити до якої, однак, вельми складно. Опозиційна енергія спрямовується, таким чином, у різні форми мімікрії, сатири, пародіювання, анекдотів. Проте найзагальнішою характеристикою суспільства є культурна стагнація» [1, с. 114].

Цю останню прикмету, до речі, ще двадцять років тому проникливо спостеріг Марко Павлишин, обговорюючи постколоніальний контекст і, відповідно, колоніальну спадщину саме в Україні: «Культурні явища (мистецькі твори, культурні установи, процеси в культурному житті суспільства) можна вважати колоніальними, якщо вони сприяють утвердженню чи розвитку імперської влади: позбавляють престижу, звужують поле активності, обмежують видимість, а то й нищать те, що є місцевим, автохтонним, словом – колоніальним, натомість підкреслюючи гідність, світову масштабність, сучасність, необхідність і природність столичного, центрального» [14, с. 116].

Безумовно, і колоніальний, і комуністичний світи були досить різномірними, а тому далеко не всі перелічені Муром колоніальні прикмети однаково стосуються всіх країн. Радянський Союз був справді вельми специфічною імперією, і ті, хто вважає радянський експеримент неколоніальним, «небезпідставно вказують на прагнення комуністів визволити трудящі маси, ліквідацію багатьох привілеїв для етнічних росіян на Півдні і Сході колишньої імперії, підтримку багатьох союзних мов, побудову заводів, лікарень, шкіл, звільнення жінок від гарему і паранджі, підтримку антиколоніальної боротьби у третьому світі, а також той факт, що чимало неросіян у радянській сфері впливу підтримувало більшовицький режим» [1, с. 123].

Але так само й ті, хто вважає радянський режим лише іншою відміною колонізаторів, небезпідставно вказують на «масові депортації цілих народів, геноцидне оселення казахських кочівників, примусове запровадження монокультур у Середній Азії й екологічну катастрофу Аральського моря, радянське загарбання незалежних балтійських держав у 1940 році, неодмінну російську етнічність другої особи на чолі кожної радянської республіки, радянські танки у Будапешті 1956 й Празі 1968 років» [1, с. 124].

Є й чимало інших аргументів на користь обох точок зору, проте Мур вважає, що найголовніше тут – суб'єктивне відчуття поневолених народів: «З узбецької, угорської чи литовської точки зору ситуація була безперечно колоніальною. За більшістю класичних ознак – браком суверенної влади, обмеженням виїзду, військовою окупацією, відсутністю конвертованої валюти, підпорядкуванням національної економіки зовнішньому гегемоні, примусовим вивченням мови колонізаторів – центрально-європейські народи і справді перебували під російсько-радянським контролем від приблизно 1948 до 1989 – 1991 років» [1, с. 121].

Зрозуміло, що все це ще більшою мірою стосується поневолених народів внутрішньої Радянської імперії, які перебували під значно жорсткішим контролем протягом іще довшого часу [15].

Дейвід Мур зазначає, що у певному сенсі майже всі народи світу в якийсь період своєї історії зазнавали колонізації, а отже, можуть сьогодні вивчатися з постколоніальної точки зору. Таке розширення перспективи, однак, девальвує саму категорію постколоніальності і позбавляє її аналітичної сили. У випадку пострадянської сфери, ця девальвація не виглядає загрозливою, бо ж «Росія, а згодом СРСР справді здійснювали могутній колоніальний контроль над величезною територією від п'ятдесяти до двохсот років, і хоча переважна частина того контролю сьогодні закінчилася, його наслідки все ще помітні в літературах і культурах постколоніальних-пострадянських народів, включно з самою Росією» [1, с. 123].

Автор при цьому визнає «специфічні модальності російсько-радянського контролю та його пострадянських реверберацій» і їхню істотну відмінність від «стандартного англо-французького випадку». Його подальший аргументаційний хід виглядає, однак, досить дивно: «Але знову ж таки, упривілейовуючи англо-французький випадок як своєрідний колоніальний стандарт і трактуючи російсько-радянський досвід як відхилення, ми тим самим штучно підтримуємо вже давно застарілу центральність західного, тобто англо-французького світу. Час, гадаю, покінчити з цією традицією» [1, с. 123].

Аргументація дивна, бо ж насправді визнання унікального досвіду расово принижених і поневолених народів жодною мірою не упривілейовує їхніх поневолювачів, достоту так само, як визнання унікальності Голокосту жодною мірою не упривілейовує ані нацистів, ані Захід загалом. Незаперечна центральність саме расового упослідження в постколоніальних студіях не має нічого спільного з гаданою центральністю західного, тобто англо-французького світу. Таке визнання лише встановлює певну систему координат, точку відліку, щодо якої ми можемо розглядати інші колоніальні досвіди – з різною мірою визиску, гноблення і дискримінації, але без засадничого й справді центрального для постколоніальних студій досвіду расистського упослідження.

У цій системі координат найближчим до класичного колоніалізму є досвід расово відмінних народів Російської, а згодом Російсько-радянської імперій, де колонізація мала чи то переважно осадницький характер – як у Сибіру та на Крайній Півночі [16], чи то класично-завойовницький – як у Середній Азії і, дотепер, на Кавказі [17]. Найменш подібним до класичного колоніалізму є досвід народів Східної Європи, належних до «зовнішньої» імперії. По-перше, на відміну від народів «внутрішньої» імперії, вони все ж зберігали певний політичний, економічний та, особливо, культурний суверенітет. А по-друге, вони ніколи не інтерналізували комплексу меншовартості щодо колоніального гегемона, оскільки на час приходу радянських військ уже встигли сформувати міцну національну самосвідомість, тобто стали цілком новочасними егалітарними націями, які можна окупувати, але не упокорити – ані через кооптацію (або винищення) місцевих еліт, ані через накиннення гаданої культурної вищості метрополітального центру. Протягом усього періоду примусової належності до «Радянського блоку» вони, навпаки, плекали власну, подеколи навіть гіпертрофовану зверхність щодо «східних варварів» [18], котрі легітимізували своє домінування лише грубою силою та, до певної міри, контраверсійним наративом «визволення» Східної Європи під час Другої світової війни і ще контраверсійнішими претензіями на роль лідерів світового революційного руху. Східноєвропейські держави були безперечно протекторатами, але радше неокolonіального, ніж колоніального типу.

Україна і Білорусь у цьому контексті репрезентують проміжний випадок між, по суті, класичним колоніалізмом у російсько-радянській Азії та на Кавказі і відносно м'яким неокolonіальним домінуванням СРСР у Східній Європі. З одного боку, українці і білоруси не мали навіть того обмеженого суверенітету, що їхні західні сусіди, – особливо помітного у культурній сфері (про що влучно написав Марко Павлишин). Але, з другого боку, вони не зазнавали й того расового упослідження, що народи Сходу, – відвертого у Російській імперії, прихованого – у Російсько-радянській. На груповому рівні їхні права були істотно ущемлені, але на індивідуальному рівні дискримінації практично не існувало,

бо ж українцю і білоруси офіційно вважалися в Російській імперії «тим самим народом», що й росіяни (або «майже тим самим» – в імперії Радянській). Для цього, однак, вони мушили прийняти роль «того самого» (чи «майже того самого») народу, себто відмовитися від своєї української (чи білоруської) ідентичності як цілком іншої, автономної й самодостатньої. Небажання відмовитися від своєї окремішності та від певних групових (національних) інтересів, не конче тожних з російськими, трактувалось як нелояльність в обох імперіях і переслідувалось як зрада. Українці фактично ділилися на «своїх», «одомашнених» («хохли», «малороси») і на чужих, ворожих («бандери», «мазепинці») [19]. Перші були радше російським субетносом, загалом нешкідливим місцевим етнографізмом, тимчасом як другі намагалися стати окремим народом, – через що, власне, й зазнавали в обох імперіях усебічної дискримінації та репресій.

Дейвід Мур вважає, що в Україні переважав третій, «династичний» тип колонізації (поряд зі згаданими вище осадницьким та завойовницьким). Він був поширений головню у домодерну епоху, коли ідентичність визначалася насамперед конфесійною та становою належністю, а категорія «нації» стосувалася лише вищих суспільних класів. Династична колонізація була відносно легкою, оскільки імперія мусила подбати лише про кооптацію місцевих еліт, тимчасом як маси простого, переважно сільського населення поступово асимілювалися в рамках загальноімперського процесу модернізації та акультурації.

Обидві імперії – і Російська, й Радянська – були достатньо інклюзивними, щоб привабити найактивніших і найамбітніших українців та білорусів перспективами соціального ліфтингу, нейтралізуючи водночас усіляку протонаціоналістичну ересь у доволі обмеженому елітному середовищі. Ця інклюзивність у поєднанні з мовно-культурною близькістю та відсутністю справді важливих для домодерної самосвідомості конфесійних бар'єрів істотно полегшила асиміляцію українських еліт. Проте, з іншого боку, інституційна слабкість і загальна цивілізаційна недорозвиненість Російської

імперії унеможливили подібну асиміляцію широких селянських мас – як це трапилося, скажімо, у Франції, де династична колонізація, себто перетворення різноетнічних «селян на французів» (у термінах Юджина Вебера) відбулося в ХІХ столітті доволі успішно [20]. Російська імперія майже повністю русифікувала міста, проте нічого не змогла вдіяти з велетенською, переважно неписьменною сільською периферією [21].

Радянська модернізація, попри певну, загалом вимушену амбівалентність більшовицької мовно-культурної політики 1920-х років, істотно змінила ситуацію [22]. Ліквідація неписьменності, стрімка урбанізація-індустріалізація та запровадження обов'язкової (російськомовної) військової служби помітно прискорили асиміляційні процеси в усіх республіках, а найбільше – в Україні та Білорусі. Надзвичайно важливим у цьому плані було винищення національної інтелігенції й екстермінація так званих «куркулів» – як перспективного сільського «середнього класу», та закріпачення селян у колгоспах, тобто перетворення їх на безправних рабів – без паспортів (а отже, й можливості виїзду зі свого убогого гетто) і навіть без грошей (оскільки оплата за рабську працю здійснювалася натурою, якщо здійснювалася взагалі).

Далекосяжним наслідком цієї геттоізації було поглиблення цивілізаційної межі між переважно російськомовним містом та україномовним селом; підсвідоме, а часто й свідоме ототожнення українського світу з сільським – злиденим, малоосвіченим і «малокультурним»; формування на цій основі в міських (російськомовних) жителів глибокої погорди щодо відсталіших, недорозвиненіших і неповноцінніших сільських (україномовних) співгромадян та синекдохічне перенесення цього ставлення на все українське; врешті, інтерналізація цього ставлення сільськими жителями та формування на цій основі глибокого комплексу неповноцінності.

Фактично більшовики перетворили село на внутрішню колонію [23] – аналог «третього» світу стосовно міського «першого», джерело нещадного економічного визиску та трудової міграції на брудні, небезпечні і малооплачувані

міські роботи. Навіть здійснене за Хрущова розкріпачення колгоспних селян, тобто видача їм паспортів, не змінило загальної дискримінаційної ситуації, оскільки збереглася система «прописки» – як своєрідний ерзац віз, за допомогою яких перший світ регулює доступ жителів третього світу до своїх ресурсів. Властиво, навіть сам процес отримання прописки багато в чому подібний до отримання візи із правом праці: для цього потрібен або хабар, або одруження (реальне чи фіктивне), або вступ на навчання, або ж потрапляння в «лімітки» – категорію працівників, яких із тих або тих причин першому світові не вистачає.

Безумовно, за всієї подібності між глобальним третім світом і радянським внутрішньо-колоніальним слід пам'ятати і про істотну відмінність – відсутність у радянському колоніалізмі засадничого расистського компонента. Комунізм як система був на різні лади беззаконний і дискримінаційний щодо багатьох груп, у тому числі етнічних, проте на індивідуальному рівні радянські піддані мали незрівнянно більше можливостей уникнути дискримінації, аніж кольорові жителі Африки, доля яких великою мірою визначалася вже самим кольором їхньої шкіри. Для українців їхньою шкірою була їхня «чорна» – убога, зневажена, упосліджена, «колгоспна» мова. Змінити її, принаймні у другому поколінні, було нескладно, – що, власне, й поклато практичний знак рівності між урбанізацією та русифікацією і зробило майже половину етнічних українців побутово російськомовними.

Цей процес перетворення учорашніх колгоспних рабів у відносно вільніших, заможніших, а головне – статусно вищих городян (із російською мовою як ознакою цього статусу) може бути надзвичайно цікавою темою для постколоніальних досліджень. Він включає відкинення автентичної мови і пов'язаної з нею (через різноманітні культурні коди) ідентичності; щоденний досвід зневаги (реальної або й уявної) з боку соціально й культурно заавансованіших городян; регулярне переживання сорому за сільських, малоосвічених і «малокультурних» родичів; глибоку й надзвичайно травматичну для психіки інтер-

налізацію почуття цивілізаційної вищості міських «білих» над сільськими «чорними» – російськомовного світу над україномовним [24].

Майкл Гехтер у піонерській праці «Внутрішній колоніалізм: кельтські околиці у британському національному розвитку» (1975) був чи не першим, хто написав про «білий расизм» як важливий чинник, що підтримує структуру внутрішньої колонії і забезпечує асиміляцію пригнобленої меншини (її перетворення з «чорних» у «білих») або ж штовхає до радикального націоналізму (себто до захисту своєї «чорношкірості»). «Англосакси і кельти не різняться за кольором шкіри, – писав він, – а проте расизм буяє і там» [25, с. xvi – xvii].

«(1) Характерною рисою імперської експансії є упослідження автохтонних культур периферійних груп. (2) Одним із наслідків такого упослідження є ослаблення волі та здатності автохтонів опиратися колоніальному режимові. (3) Політична інкорпорація вирішальним чином впливає на поступ англізації, котра здійснюється не лише через урядові декрети, але й через добровільну асиміляцію периферійних еліт» [25, с. 24].

Олександр Мотиль, обговорюючи подібні проблеми на «східнослов'янських околицях» Російської імперії, головню в Україні, вживає точніший термін – «супрематизм» на позначення зневажливого ставлення значної частини російськомовного населення, у тому числі владних еліт, до української мови як начебто неповноцінної й недорозвиненої, а відтак і до її носіїв як людей другого сорту (малоосвічене «село» або ж ідеологічно акцентуовані «націоналісти») [26]. Російський супрематизм як певний світогляд і дискурс є безумовною похідною від колоніальної ситуації, описаної тим-таки Мотилем понад чверть століття тому:

«Уживання тої чи тої мови має велике символічне значення в політизованому мовному середовищі, однозначно ставлячи мовця по той або той бік ідеологічної барикади... Українські дисиденти (...) відчували, що вживання української рівнозначне опозиційності щодо советської держави... Хоча жоден закон нібито й не забороняв відхилень

від «нормальної» мовної поведінки.., неросіяни загалом, а українці зокрема прекрасно знали, що вперте розмовляння своєю мовою, особливо серед росіян, сприйматиметься як заперечення «дружби народів» та вияв неприязні до «советських людей». Саме тому, що українська й російська мови навзаєм зрозумілі, вживання української в спілкуванні з російськомовними співрозмовниками було настільки явним демаршем супроти духу, коли не літери русифікаторської політики, що кожен нахаба, який на подібний демарш відважувався, автоматично отримував ярлик «бандерівця», «петлюрівця», «буржуазного націоналіста» чи, у найкращому разі, невдячного родича «старшого брата»... Мало хто з українців ризикував наражатися на публічний осуд, втрату праці, чи, навіть, ув'язнення заради мовної чистоти. Більшість, щоб уникнути шовіністських реакцій та підозр у нелояльності, переходила на російську» [27, с. 100 – 101].

Внутрішній колоніалізм, слід підкреслити, не був у Російсько-радянській імперії суто українським явищем. Закріпачення селян у колгоспній системі поглибило скрізь, зокрема і в Росії, драматичний цивілізаційний розлам між «першим» (міським) і «третім» (сільським) світом. Проте в Росії і «перший», і «третій» світ розмовляли тією самою мовою; і колонізатори, й колонізовані належали тут до тієї самої культури й етносу. «Третій» світ у Росії був таким самим злиденим, відсталим і упослідженим, як і в Україні. Проте у Росії існував також «перший» світ – світ Москви, Ленінграда та інших великих міст, де національна мова й культура якщо й не квітли, то все ж розвивалися, попри всі ідеологічні обмеження – чого аж ніяк не скажеш про Київ, Одесу чи Харків. (Єдиним частковим винятком можна вважати західноукраїнські міста, у яких урбанізація не означала русифікації, тому що місцеве населення не інтерналізувало комплексу меншовартості щодо колонізаторів. Тут їх сприймали за парадигмою країн Східної Європи та Балтії – переважно як окупантів. А проте периферійність цього регіону, особлива репресивність режиму та не припинене й досі пропагандистське іншування роблять його роль у загальноукраїнському контексті загалом маргіальною).

Фактично скрізь поза Росією внутрішній колоніалізм набув ознак зовнішнього, російсько-радянського. Соціальне гноблення забарвилось національним. Перший світ розмовляв по-російськи, третій – місцевими мовами, які ставали своєрідною стигмою, чорною шкірою, знаком цивілізаційної відсталості або, ще гірше, політичної неблагонадійності.

Висновки

Підсумовуючи, можемо повторити за Дейвідом Муром, що постколоніальність є нині настільки глобальним, універсальним явищем, а колоніальний досвід настільки широким і різноманітним, що кожна культура й особа неминуче вступають із ними у певні відносини – через префікси нео-, пост-, екс-, анти-, ендо-, не-. Можна сперечатися, чи справді постколоніальність, як стверджує Мур, «стала настільки фундаментальною для світових ідентичностей, як і ряд інших універсальних категорій – раси, класу, касти, віку, статі». Або – чи те чи те місце справді слід вважати «постколоніальним». Важливіше – чи «постколоніальна герменевтика» справді допомагає нам краще зрозуміти те чи те місце, ту чи ту ситуацію [1, с. 124].

Власне, про продуктивність «постколоніальної герменевтики» йшлося й у Дороті Колодзейчик та Крістіні Шандру, коли вони закликали сповна скористатися з наявних у постколоніальних студіях теоретичних напрацювань, зберігаючи при тому здоровий скептицизм щодо будь-яких надто прямих зіставлень і запозичень і водночас сповна використовуючи «авторелфлексійну якість префікса 'пост-' у посткомунізмі й постколоніалізмі». Ідеться, писали вони, про «всебічне вивчення регіону в рамках європейської модерності, а не про виборювання для нього якогось особливого постколоніального статусу» [13, с. 116].

У передмові до українського видання своєї класичної праці «В інших світах» Гаятрі Чакраворті Співак подібно заохочувала колег до активнішого опанування постколоніальної меродології: «Творче застосування моделі 'колонізатор-колонізований' на ваших теренах, – писала вона, – лише підсилить, додасть нового імпульсу дискурсу коло-

ніалізму та постколоніальним студіям, а також сприятиме виробленню дуже цікавої моделі» [27, с. 21].

Було б справді наївно вважати, ніби постколоніальний підхід з'ясовує всі українські проблеми. Проте ще наївніше думати, ніби без нього можна цілком обійтися, обговорюючи питання української ідентичності, русифікації, регіональних поділів, амбівалентного ставлення до Росії та Заходу (й уособлюваних ними цінностей) тощо. «Мені видається цілком очевидним, – писав не так давно один з авторитетних західних українців Мирослав Шкандрій, – що постколоніальні студії, поряд із феміністичними та субалтерністськими, є тою ділянкою, на яку українським ученим варто звернути увагу. Концепти, методи, ідеї й зразки, запозичені з постколоніальних студій, можуть відчутно стимулювати аналіз українського культурного досвіду» [29, с. 83].

---

1. Moore D. Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique // PMLA. – 2001. – Vol. 116. – No. 1.

2. Carey H., Raciborski R. Postcolonialism: A Valid Paradigm for the Former Sovietized States and Yugoslavia? // East European Politics & Societies. – 2004. – Vol. 18. – No. 2.

3. Chari S., Verdery K. Thinking between the Posts: Postcolonialism, Postsocialism, and Ethnography after the Cold War // Comparative Studies in Society and History. – 2009. – Vol. 51. – No. 1.

4. Fiut A. In the Shadows of Empires. Postcolonialism in Central and Eastern Europe – Why Not? // Korek J. (ed.). From Sovietology to Postcoloniality. Poland and Ukraine from a Postcolonial Perspective. – Huddinge: Sodertorns hogskola, 2007.

5. Korek J. Central and Eastern Europe from a Postcolonial Perspective // Korek J. (ed.). From Sovietology to Postcoloniality. Poland and Ukraine from a Postcolonial Perspective. – Huddinge: Sodertorns hogskola, 2007.

6. Kuhiwczak P. How postcolonial is post-communist translation? // Електронний доступ: <http://go.warwick.ac.uk/wrap>

7. Scheibner T. Okres postkolonialny czy postkolonialna Europa Wschodnia i Srodkowa? // Porywnania. – 2009. – Nr. 6.

8. Skyrzewski D. Polska skolonizowana, Polska zorientalizowana. Teoria postkolonialna wobec «innej Europy» // *Porywnania*. – 2009. – Nr. 6.

9. Stefanescu B. Reluctant Siblings. Notes on the Analogy between Postcommunist and Postcolonial Subalterns // CEU host lecture. – 2012. – March 5.

10. Tlostanova M., Mignolo W. Global Coloniality and the Decolonial Option // *Kult*. – 2009. – No. 6.

11. Снайдер Т. Криваві землі. – Київ: Грані-Т, 2011.

12. Патнем Р. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії. – Київ: Основи, 2001.

13. Kolodziejczyk D., Sandru C. Introduction: On colonialism, communism and east-central Europe – some reflections // *Journal of Postcolonial Writing*. – 2012. – Vol. 48. – No. 2.

14. Павлишин М. Що перетворюється в Рекреаціях Юрія Андруховича? // *Сучасність*. – 1993. – № 12.

15. Величенко С. Чи була Україна російською колонією? Деякі зауваження щодо поняття колоніалізм // *Україна модерна*. – 2009. – № 3.

16. Slezkine Yu. Arctic Mirrors: Russia and the Small Peoples of the North. – Ithaca: Cornell UP, 1994.

17. Layton S. Russian Literature and Empire: Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy. – Cambridge: Cambridge UP, 1994.

18. Кундера М. Трагедія Східної Європи // *Журнал «І»*. – 1995. – № 6. Електронний доступ: <http://www.ji.lviv.ua/n6texts/kundera.htm>

19. Kappeler A. Mazepintsy, Malorossy, Khokhly: Ukrainians in the Ethnic Hierarchy of the Russian Empire // Kappeler A. et al. (eds.). *Culture, Nation, and Identity*. – Edmonton: CIUS, 2003.

20. Weber E. Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914. – Stanford, CA: Stanford University Press, 1974.

21. Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). – СПб.: Алетейя, 2000. Електронний доступ: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/miller.htm>

22. Martin T. An Affirmative Action Empire: The Soviet Union as the Highest Form of Imperialism // Suny R. G., Martin T. (eds.). *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*. – Oxford: Oxford UP, 2001.

23. Эткінд А., Уффельман Д., Кукулин И. Внутренняя колонизация России: между практикой и воображением // Эткінд А. и др. (ред.). Там, внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России. – Москва: НЛО, 2012.

24. Грабович О. Спадщина колоніалізму в сучасній Україні. Кілька ключових питань // *Арка*. – 1994. – № 2.

25. Hechter M. *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966*. – London: Routledge, 1975.

26. Motyl A. *Soviet-Style Imperialism & the Ukrainian Language* // *World Affairs Journal*. – 2013. – February 11. Електронний доступ: <http://www.worldaffairsjournal.org/blog/alexander-j-motyl/soviet-style-imperialism-ukrainian-language>

27. Motyl A. *Will the Non-Russians Rebel?* – Ithaca: Cornell UP, 1987.

28. Співак Г. Ч. *В інших світах. Есеї з питань культурної політики*. – Київ: Всесвіт, 2006.

29. Shkandrij M. *The Postcolonial Moment in Ukrainian Writing* // Korek J. (ed.). *From Sovietology to Postcoloniality. Poland and Ukraine from a Postcolonial Perspective*. – Huddinge: Sodertorns hogskola, 2007.

Олесь Лісничук

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ: ОСОБЛИВОСТІ ДИСКУРСІЙНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ

Статтю присвячено особливостям аналізу історичної пам'яті та національних інтересів України як самостійних дискурсійних інтерпретацій. Розглядаються напрями перетинання, взаємодії та взаємовпливів дискурсів національних інтересів та історичної пам'яті.

Ключові слова: історична пам'ять, національні інтереси України, дискурс.

*Oles Lisnychuk **Historical Memory and National Interest: Peculiarities of Discursive Interpretations.** This article deals with the peculiarities of analysis of historical memory and national interests of Ukraine as separate discursive formations. The directions of overlapping, interactions and mutual influences of discourses of national interest and historical memory are considered.*

Key words: *Historical memory, national interest of Ukraine, discourse*

На виборах восени 2012 суттєву підтримку отримала радикальна для попередньої української парламентської традиції сила – ВО «Свобода», відома декларуванням підкресленої націоналістичної орієнтації. Електоральний успіх «Свободи» та його наслідки значна група коментаторів (як відкрито декларованих її опонентів, так і політичних експертів, оглядачів, журналістів) намагалася оцінити через образ минулого. Крім уже традиційних до того часу інвективних порівнянь із тоталітарними політичними організаціями та ідеологіями минулого, «Свободі» закидалася загальна ретроградність, невідповідність часу, «печерність» тощо. Так, скажімо, представник Партії регіонів Микола Левченко, не особливо церемонячись, назвав ВО «Свободу» «пережитком минулого, відрижкою початку ХХ століття» [1].

Однак «Свобода» зі своїми новочасними успіхами не може вважатися творцем чи, навіть, флагманом ретроспективних трендів української політики. Останні, власне, властиві їй увесь період державної незалежності України, а їх зміцнення і утвердження – солідарний здобуток політичного класу за останній період. Можна говорити про окрему політику пам'яті екс-президента Віктора Ющенка (чи періоду його президентства), так само як про політику пам'яті Президента Віктора Януковича (чи періоду його перебування на чільній державній посаді). Між ними можна знаходити відмінності, шукати тягlosti та впливи, виокремлювати особливості. Можна сперечатися, від кого виходили першочергові імпульси, а від кого відповіді на них. Однак, якщо дещо абстрагуватися від цих зіставлень, то не складно буде помітити, що з середини минулого десятиліття в політичному дискурсі України дедалі міцніші позиції займають образи минулого, а звертання до історії вже давно перестало бути рядовим елементом політичної риторики і щораз впевнено відіграє активні креативні ролі.

Інтенсивна ретроспективна акцентуація суспільної комунікації синхронізується із різними проявами архаїзації вітчизняної політики, часто доповнюючи останні, а часто ферментуючи їх, тепер усе більш їх конструюючи.

Зокрема, виразними симптоми архаїзації вважається закріплення бачення політики як «справи роду» [2]. В українському випадку це вияляється передусім у важливості критерію походження в практиках політичного групування, підтриманні єдності на основі особистої відданості, клієнт-патрональних залежностей, вождизмі, гіпертрофованій ролі насилля (як символічного, так і безпосереднього) тощо.

Така експансія образів та тем історичного минулого, зростання конкурентоздатності практик політик пам'яті, порівняно з іншими політичними практиками, звертання і зосередження на них все більшої кількості акторів значною мірою може пояснюватися і наслідками сучасних політичних комунікацій. Звертання до історичної пам'яті відіграє своєрідну компенсаторну, можливо, навіть, сублімативну функцію на тлі шаблонуваних темпоральних політичних дискусій.

У свою чергу, за загальним визнанням науковців, історична пам'ять є важливим чинником національної ідентичності, підтримання суспільної єдності, визначення перспектив розвитку того чи іншого соціуму.

В останні роки проблематика історичної пам'яті перебуває в фокусі активної уваги українських науковців. З'явилася серія досліджень, в яких розглядаються як філософські, теоретичні, методологічні аспекти вивчення феномену історичної пам'яті, так і аналізуються її конкретні моделі, їх впливи на вітчизняну політику. Все більш впливовим стає розгляд історичної пам'яті з погляду дискурсивних теорій. Подібний підхід представлений у публікаціях Г. Касьянова, А. Киридон, Г. Корж, В. Кулика, Л. Нагорної, М. Рябчука, Ю. Шаповала та інших. Розгляд історичної пам'яті як дискурсивної конструкції здійснено в комплексній монографії Л. Нагорної «Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії» [3]. Конструктивістська візія феномену історичної пам'яті була властивою для конференції «Друга світова війна та (від)творення історичної пам'яті в сучасній Україні» [4]

У цій статті ми розглянемо проблеми, пов'язані із осягненням історичної пам'яті у її зв'язку із національними інтересами України, спираючись на підходи, вироблені в межах постструктуралістської теорії дискурсу. Остання розглядає як дискурсивні не лише мовні феномени, але і всі соціальні явища [5, с. 67]. Відповідно, в рамках такого підходу і національні інтереси України, й історична пам'ять можуть бути піддані аналізу як окремі, самостійні дискурси, сформовані навколо єдності тематики.

Як зауважує Л. Нагорна, «історична пам'ять – це насамперед мовномисленнева система, яка цілком підпадає під поняття дискурсу і, в свою чергу, входить у систему різних дискурсів – наукових, політичних, культурних і цілого ряду інших» [3, с. 29]. Одним із таких дискурсів і є дискурс національних інтересів України.

Що означає визнання дискурсійності історичної пам'яті та національних інтересів? У першу чергу, це визнання їхньої лінгвістичної природи. Історична пам'ять існує як текст і тільки через мову можна досягнути до значень, які її складають. Національні інтереси є вербальною конструкцією, яку домовлено застосовувати для позначення стратегічного цілепокладання для того чи іншого державного утворення, уявлень про належне і необхідне для його збереження, існування, розвитку, конкуренції з іншими подібними.

Визнання дискурсивності феномену означає також визнання його відносності, нестійкості, умовності, плинності. Тобто, поняття, концепти, означуючі, що охоплюються цими дискурсами, можуть змінювати свої значення, статусність, характер співвідношення з іншими, зрештою, втрачати актуальні позиції та випадати із дискурсу в поле дискурсивності. Навіть більш виразною видається ця особливість у випадку присутності проблематики історичної пам'яті в дискурсі національних інтересів. Скажімо, у практиках політики примирення з іншими державами. Для України таким прикладом стало співробітництво із Польщею, коли окремі проблеми історичних взаємин мали високу політичну актуальність і

потрапляли в контент національних інтересів України і від їх розв'язання значною мірою залежали обопільні міждержавні відносини. Спільні кроки сторін, направлені на розблокування спірних питань, їхня відповідна, неконфліктно налаштована політика пам'яті на тривалий період вивели із актуального контенту дискурсу національних інтересів України ці питання.

Якщо для досліджень історичної пам'яті логіка дискурсивності є близькою, спорідненою із процесом концептуалізації цього поняття, то у випадку з національними інтересами ситуація видається складнішою. Власне, через категорію «національний інтерес» часто прагнуть зафіксувати своєрідну вищу істину, нездоланну авторитетну настанову, яка перебуває поза діапазоном досягнення критичного переосмислення.

Однак і у випадку із дискурсом історичної пам'яті знайдеться чимало тверджень, спрямованих на оскарження її релятивної природи. Власне, тлумачень самого феномену або його окремих елементів на есенціалістській основі.

Наприклад, така конструкція, як «історична правда», гіпостетизує можливість та необхідність певних непорушних відомостей про минуле, історії «як вона була насправді». Український історик Ігор Гирич описує два розуміння цієї категорії: «Перший – відповідність описуваних у праці подій, явищ, фактів справжнім подіям минулого, зафіксованим в об'єктивних архівних джерелах – документах доби, – та у друкованих матеріалах цієї доби. Другий – відповідне до правди трактування й інтерпретування історичних подій, осіб і явищ, яке має брати до уваги полярні, залежно від ідеологічних уподобань, погляди та розуміння епохи, про яку пише автор, не допускаючи приховування «невигідних» документальних матеріалів, які не вписуються в концептуальну канву дослідження» [6].

Однак в обох розуміннях присутні означуючі, які не можуть бути константами. В першому – це «справжні події минулого». Навіть посилення на документальне підтвердження не спростовує можливості зміни тлумачення «справжньої події» – чи через залучення свідчень

нових джерел, чи через реінтерпретацію вже наявних. Ми можемо говорити радше про сталу конвенцію щодо розуміння тих чи інших подій як «справжніх», однак при цьому мати на увазі, що така конвенція скінченна в часі – має свій початок, умови досягнення, потенціал оскарження, завершення.

У тлумаченні другого розуміння таким хитким означуючим є, власне, «правда», яке теж передбачає дискурсивну фіксацію і може змінювати свої значення.

Власне й сам цитований вчений визнає, що ані перше, ані друге розуміння «історичної правди» «не є цілком можливе для досягнення», бо «будь-яка писана історія – це не стільки те, що дійсно відбувалося в минулому, скільки уявлення автора про те минуле» [6].

Ще більш виразно дискурсивна природа виявляється в понятті «історична справедливість», яка привносить у дискурсивний простір юридичні акценти. Це поняття конотується переважно із процесом відновлення (і в такому звучанні часто потрапляє у смислове поле дискурсу національних інтересів). Саме введення цього означуючого в активні дискурси означає позначення конфліктної позиції – до справедливості та необхідності її відновлення з посиланням на аргументацію з минулого апелює переважно сторона, яка має претензії до наявного стану речей, вважає його невідповідним оптимальному.

Також ствердження дискурсивного змісту національних інтересів та історичної пам'яті означає визнання їх як соціальної і політичної, зокрема, креативності. Історична пам'ять не стільки відображає якісь явища, факти, процеси, що були в минулому, а творить уявлення про них, їх сприйняття, ставлення до них, ідентичності на цій основі, спонукає до дій у теперішньому часі. Історична пам'ять конструє сучасні соціальні і політичні відносини та ідентитети. Такі самі креативні функції дискурс національних інтересів (у міру своїх можливостей) відіграє стосовно ідентичності української держави, людської спільноти, яку охоплюють її територіальні і юридичні межі, окремих груп та індивідів, що до неї входять.

Тут важливо, нарешті, звернути увагу на відмінності у, так би мовити, темпоральній гравітації обох дискурсів: дискурсу національних інтересів характерні виразні орієнтації на майбутній час, тоді як для дискурсу історичної пам'яті, природно, – на час минулий. Отже, включення до дискурсу національних інтересів моментів дискурсу історичної пам'яті означає сполучення цих часових орієнтацій. Це може означати як компліментарну взаємодію, коли, скажімо, інтерпретації національних інтересів вдало доповнюються аргументацією із минувшини, але може й викликати і дисфункції, коли в означеннях національних інтересів втрачається горизонт майбутнього через надмірний тягар ретроспективних рефлексій.

Нарешті, визнання дискурсивності національних інтересів та історичної пам'яті також означає, що їх дослідження на основі методологічного інструментарію традиційних суспільних теорій мають обмежену продуктивність. Ми не прагнемо абсолютизувати дискурсологічний підхід, видаючи його за єдино правильний для пізнання історичної пам'яті та національних інтересів. Ми тільки наголошуємо, що інтерпретація цих феноменів як дискурсів відкриває ширші пізнавальні можливості.

Що дозволяє так говорити? Передусім те, що аналіз дискурсу має яскраво виражений критичний імператив. Тоді як традиційні теорії часто шукають пояснення в наративах, які оперують досліджуваними категоріями, то для теорій і практик аналізу дискурсу властиво оскаржувати всі очевидності та інтерпретації, які будуються на ґрунті їх визнання. Деконструкції тверджень, які наповнюють дискурси національної пам'яті та національних інтересів України, простори їх перетинання, не є самоціллю дослідника. Завдяки таким операціям, через оскарження претензій того чи іншого твердження на істинність, через проблематизацію «очевидного» можна виявити складні процеси боротьби за значення, які відбуваються між різними дискурсами, а також конвенції, осадкові дискурси, наслідки гегемоній – відносно сталі фіксації значень.

Наприклад, у період особливої інтенсифікації євроатлантичної інтеграції України (аж до постановки питання про окреслені в часі перспективи вступу) моментом дискурсу національних інтересів був рівень підтримки такої перспективи громадською думкою/суспільством/ громадянами України. Конкуруючі дискурси концентрували свою увагу на результатах соціологічних опитувань, де ставилося це питання, і активно інтерпретували їх результати. Оскільки рівень підтримки ніколи не був більший, ніж третина опитаних, увагу інтерпретаторів привертав високий рівень негативного ставлення до вступу України в НАТО і те, що основний масив антипатиків концентрувався на Сході та Півдні країни. Попри різні системи оцінок і аргументації і в дискурсі прибічників євроатлантичної інтеграції України, і в дискурсі їх противників, і в відносно відсторонених дискурсах (зокрема, медійних) одним із головних було пояснення саме із дискурсу історичної пам'яті. Хоча воно і по-різному означувалося (в одному випадку на кшталт як збереження стереотипів часів «холодної війни» або «образу ворога в радянській свідомості», а в іншому – як «прагнення зберегти традиції дружби із російським народом» і т.п.), однак таким чином підтримувалася конвенція, що саме переживання минулого є одним із впливових чинників несприйняття ідеї членства України в НАТО громадянами нашої країни. Така солідарність викликає запитання і мусить ставитися під сумнів під час дискурс-аналітичного дослідження. Зокрема, може спостерігатися проблематичність за такими напрямками: чи насправді НАТО бачиться антагонізмом Росії саме через історичну пам'ять?, чи насправді відбувається в цьому випадку ідентифікація НАТО як безпекового союзу країн Європи і Північної Америки чи лише як організації, на чолі якої стоїть США?, з якими іншими ідентичностями взаємодіють ідентичності антипатиків НАТО?, як розуміється ними вступ України до Альянсу?, що вони розуміють під Україною? і т. ін. Це далеко не вичерпний і доволі приблизний ряд питань, які можуть виникнути в процесі реконструкції усталеного згаданого твердження. Відповіді

на них, постановка нових здатні не тільки дати повніші уявлення про особливості феномену несприйняття ідеї членства України в Північноатлантичному альянсі, але і виявляти наявні лінії боротьби навколо цього питання, боротьби, вплив якої на ситуацію може бути набагато глибшим, ніж може здаватися на початках.

Дискурси національних інтересів та історичної пам'яті хоча і можуть розглядатися як самостійні, однак їх не можна аналізувати як самодостатні, закриті структури, і в тому числі і значною мірою, з огляду на їхню взаємодію. Їхні перетинання можна спостерігати в кількох основних площинах:

- коли звертання до арсеналу історичної пам'яті виступає легітимізаційним інструментарієм для обґрунтування тих чи інших тлумачень національних інтересів України;

- коли відбуваються інтерпретації політики пам'яті через звертання до образу національних інтересів;

- коли український дискурс історичної пам'яті перетинається з дискурсами історичної пам'яті інших народів, з політиками пам'яті інших держав;

- коли Україна присутня в дискурсах історичної пам'яті, історичних політиках інших держав, їхніх політичних інституцій;

- коли звертання до проблематики історичної пам'яті здатні викликати мікросоціальні конфлікти, які можуть оцінюватися як загрози національним інтересам України (наприклад, ефект «розколу України», стимулюючи відцентрові тенденції на різних рівнях – від ціннісних розмежувань до настанов прямої політичної дії).

Далеко не завжди зв'язок двох дискурсійних формацій очевидний і виразно проглядається. В першу чергу, це пояснюється формальною відстороненістю проблематики історичної пам'яті від цілепокладання, традиційного тематизування дискурсу національних інтересів. З іншого боку, дискурс національних інтересів, поєднуючи водночас високу аморфність з високою абсорбативністю, здатен утримувати в галузі дискурсійності величезний масив проблематики.

Для політичної аналітики, для державної політики вкрай важливим є відстеження траєкторій номінування в дискурсі національних інтересів України, встановлення закономірностей та тенденцій, зрештою, розробка прогностичних моделей у цьому контексті.

Крім взаємних перетинань та взаємодій, дискурси національних інтересів та історичної пам'яті, характер і зміст практик означення в їхніх межах і, відповідно, їх вплив на політику залежить від тиску на них гегемонічних дискурсів. Власне, в умовах сучасної України такі претензії виявляє складна комунікаційна конструкція, яку з деякою умовністю та спрощенням можна назвати дискурсом популізму. Якщо стисло, її суть полягає у постулюванні простих, власне дихотомічних, схем для інтерпретації суспільних процесів та радикалізації процедур спустошення означуючих інших дискурсів. Головна особливість популістської гегемонії в тому, що вона є в певному сенсі паразитарною по відношенню до інших дискурсійних систем – популізм не має своєї, так би мовити, ідейної платформи, а волюнтаристськи експлуатує інші, часто їх змішуючи, часто фрагментуючи. Загалом, популізм, скоріш, не закріплює якісь певні, лише йому властиві, значення, а радше правила, процедури, технології означуючих практик. Е. Лаклау називає цю рису популізму «особливим способом артикуляції соціального, політичного чи ідеологічного змісту» і вважає, що така форма артикуляції, не залежно від змісту, здатна чинити структурні ефекти [7, с. 34]. У випадку взаємодії дискурсів історичної політики та національних інтересів такими структурними ефектами є їх часткова дифузія із наступним «знеціненням» зачеплених нею артикуляцій, значень, тем, переведення їх у поле домінуючого спекулятивного використання. Тиск популізму, з одного боку, суттєво спрощує взаємодію дискурсу національних інтересів України та дискурсу історичної пам'яті, але, з іншого боку, радикалізує їхній контент через асолютизацію схем протистояння «ми – вони», «свій – чужий», «друг – ворог» тощо.

Висновки

Для української політики початку другого десятиліття ХХІ ст. чинник історичної пам'яті перетворюється в один із найбільш важливих для самовизначення. Вже ближчим часом може виявитися, чи стане він надійним підмурівком суспільного поступу, чи, навпаки, ще одним із руйнівних детонаторів. Цілком ймовірно, втім, залишається і ситуація невизначеності, коли дискусії навколо питань історичної пам'яті зберігатимуть чи, навіть, нарощуватимуть рівень інтенсивності, однак жодних окреслених наслідків з погляду стратегічних перспектив розвитку України не матимуть. Вивчення проблематики історичної пам'яті в контексті національних інтересів України на базі теорій дискурсу має серйозний потенціал своєчасних відповідей на ці питання.

---

1. Найєм М. Микола Левченко: «Свобода» – це пережиток минулого, відрізка початку 20 століття // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2013/01/25/6982236/>

2. Ашкерев А. Архаизация политики // Взгляд. Деловая газета [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vz.ru/opinions/2012/1/18/554468.html>

3. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К., ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.

4. Друга світова війна та (від)творення історичної пам'яті в сучасній Україні. Сайт міжнародної конференції // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ww2-historicalmemory.org.ua/conference.html>

5. Йоргенсен М., Филлипс Л. Дискурс-анализ. Теория и метод / Пер. с англ. и науч. ред. А.А. Киселёвой, – 2-е изд., испр. – Харьков: Гуманитарный центр, 2008. – 352 с.

6. Гирич І. Чому потрібно переосмислювати минуле. Історична правда і міфи // Ігор Гирич. Історик України. Персональний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.i-hyrych.name/Misc/Rethinking/Myths.html>

7. Laclau E. Populism: What's in a Name? // Populism and the Mirror of Democracy, edited by F. Panizza. – London, New York: Verso, 2005.

Олена Кривицька

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК МАРКЕР ПОЛЯРНОСТІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті досліджується ціннісно-ідеологічна поляризація українського суспільства на тлі актуалізації минулого в сучасній Україні. Показано, що ідентифікація різних груп населення зберігає історичну пам'ять про минулі етапи суспільної свідомості, а власне історична пам'ять справляє вплив на такі маркери національної ідентичності, як культурна належність та ціннісні орієнтації.

Ключові слова: *конструювання ідентичностей, ціннісно-ідеологічна поляризація, історична пам'ять, сегментація системи історичного міфотворення.*

Olena Kryvytska. Historical memory as a marker of polarity of value system in Ukrainian society. Values and ideological polarization of Ukrainian society in the face of mainstreaming of the past in Ukraine is researched in the article. It is illustrated, that the identification of different population groups preserves historical memory of the past stages of social conscience, and historical memory in its turn influences such markers of national identity as cultural affiliation and value system.

Key words: *construction of identities, values and ideological polarization, historical memory, segmentation of historical myth-making.*

Специфіка процесу самоідентифікації, яка полягає в поляризації між національною ідентифікацією та різновидами групової культурної ідентифікації, суперечливістю між міфами про національну ідентичність та інтересами окремих груп населення, впливає на ціннісну систему в Україні. Сучасна соціокультурна та ідеологічна пересегментація суспільства спричиняє видозміни обстоюваних цінностей. Безумовно, відсутність чіткої державної

ідеології, спільної політичної мети, цивілізованого суспільства тільки поглиблюють кризовий синдром процесу ідентифікації. За таких умов в українському суспільстві наявний «розкол» щодо пріоритетних національних інтересів і цінностей, коли поляризація соціуму відбувається за принципом «свій – чужий», а нормою стає відмова від компромісів [1, с. 265].

Маркерами етнополітичної поляризації суспільства є протилежні ідеологічні матриці. Сьогодні можна виокремити два типи ідеологічних орієнтацій громадян України. Перший можна умовно назвати «українським», другий – скоріше не «російський», а «радянський». Головним ареалом домінування першого типу ідеологічної орієнтації є Галичина, другого – Донбас. Ось чому ці ідеології стикаються виключно в «державницькій» сфері. Однак, якщо для першого типу характерна беззастережна підтримка української держави, ворожість до радянського минулого, то для другого – лише пасивна лояльність до української держави зі сталою ностальгією за СРСР [2, с. 50 – 75]. Вся етнополітична сфера України несе ознаки розмежувань, демаркаційні лінії яких проходять між «галицьким» і «донецьким» регіонами, дозволяючи збирати під свої прапори однодумців під гаслом: «Хто не з нами, той проти нас».

Водночас важливою ознакою етнополітичного простору українського суспільства є безконфліктний розвиток та відсутність міжцивілізаційного розколу, незважаючи на поляриність ціннісних орієнтацій суб'єктів етнополітичного простору. Однак регіональні виклики, етномовні відмінності між Сходом і Заходом України, різні світоглядні і політичні орієнтації населення тощо поставили українське суспільство перед надзвичайно складною проблемою – запобігання відцентровим тенденціям та досягнення політичної консолідації.

Соціокультурна строкатість та помітні міжрегіональні диспропорції свідчать про наявність дуже істотних відмінностей як у політичних преференціях громадян, так і в їхньому ставленні до реалій економічного, соціально-полі-

тичного та культурного ґатунків. Серед чутливих з погляду ціннісної поляризації тем – ставлення до історичного минулого. Різне розуміння історії власної країни – одна зі складових регіональних відмінностей ціннісних уподобань громадян. [13, с. 70 – 71]. Так, майже 44% українських громадян вважають, що історія України є невід’ємною частиною історії великого східнослов’янського народу, як історія Росії та Білорусі. Майже вдвічі менше – 24,5% – дотримуються думки, що лише Україна є спадкоємицею історії і культури Київської Русі. Ще менше тих, хто вбачає початок історії України в Галицько-Волинському князівстві, Запорозькій Січі або у проголошенні незалежності 1991 р. Представники Заходу України бачать її переважно єдиною спадкоємицею Київської Русі – 49,5%. Прихильників ідеї, що історія України є невід’ємною частиною історії великого східнослов’янського народу, як історія Росії та Білорусі, значно менше – 17,4%, близько 17 % вважають, що історія України почалася власне в 1991 р.

В інших регіонах переважає думка, згідно з якою історія України є невід’ємною частиною історії великого східнослов’янського народу, як і історія Росії та Білорусі (від 2,6% на Сході до 7,2% у Центрі). Примітно, що до жителів Заходу в цьому аспекті близьким є електорат «Нашої України», 42,7% якого вважають Україну єдиною спадкоємицею історії та культури Київської Русі і 29,6 % – однією зі спадкоємиць спільної слов’янської історії. Серед виборців БЮТу – прихильників обох зазначених точок зору майже порівну (31,1% і 31,4%, відповідно). Серед виборців інших партій і блоків ця пропорція зовсім інша: серед електорату Партії регіонів – 14,5% і 61,0%; КПУ – 17,3% і 52,9%, відповідно [3].

Відносно нетривалий час державної незалежності України пояснює те, що громадяни й досі порівнюють свою державу і власні умови життя не лише з іншими країнами, але й з колишнім Радянським Союзом. Значна частина українських громадян виросла і сформувалася в цій країні, її «спадщина», на нашу думку, ще впливатиме на економічний розвиток, політичну й правову культуру, а головне – суспільну свідомість. Це підтверджують опиту-

вання: майже половина громадян країни в 2011 р. висловилися за ідею подвійного громадянства – 44,5 % [4, с. 29].

Аналізуючи ціннісні засади прихильників політичних партій і блоків, які мають шанси перемогти на виборах, виявлено, що найбільше беззастережних прихильників відновлення СРСР серед потенційного електорату КПУ – 57,7% (проти – 13,5%), найменше – серед електорату «Нашої України» – 7,1% (проти – 79,0%). А от серед майбутніх виборців Партії регіонів кількість прихильників відновлення СРСР є дещо меншою, ніж його противників (29,5% і 32%, відповідно). «Ностальгія» за СРСР та соціалізмом для значної частини населення усіх регіонів, крім Західного, більшою мірою притаманна електорату лівих партій. Її коріння головним чином полягає у невдоволенні громадян своїм соціально-економічним становищем та нижчим рівнем соціальних гарантій, ніж за радянських часів [4, с. 335].

Разом з цим, соціологічні опитування свідчать, що в регіонах відмінне ставлення до питань мови й культури, подій історичного минулого, зовнішньополітичної орієнтації країни. Понад те, жителі різних регіонів України вважають, що між ними наявні суттєві соціокультурні відмінності, більші, ніж із громадянами сусідньої країни. Згідно з результатами опитування, проведеного Центром імені О. Разумкова, більшість опитаних у всіх регіонах відзначили значну схожість у культурі, традиціях і поглядах громадян України і громадян Росії (44%), а також українців і росіян в Україні (49%). Водночас, у всіх регіонах значно меншим виявився відсоток тих, хто дотримується такої самої думки щодо близькості культури, традицій та поглядів жителів Галичини і Донбасу (9%) [5]. Більшість жителів усіх регіонів України загалом добре ставиться до жителів інших країн – близько 63%. Однак у ставленні один до одного жителів Заходу, з одного боку, і Сходу та Півдня, з іншого, спостерігається певне відчуження: серед жителів Заходу позитивно ставляться до жителів Сходу та Півдня 57%, а серед останніх – 50% висловлюють позитивне ставлення до жителів західних регіонів. Водночас, ставлення до Росії на Сході та Півдні є кращим – 73%, ніж

до регіонів своєї ж держави: Центральної (62%) і Західної України (50%), Галичини (50%) [4, с. 340]. Отже, з певною мірою умовності можна припустити, що представники Заходу країни ідентифікують себе з жителями всієї України, але дещо менше – з жителями Донбасу; громадяни Центру – з представниками всієї України, за винятком жителів Західного регіону, яких вони вважають менш близькими, ніж жителів Росії; жителі Півдня і Сходу – вважають менш близькими до себе жителів решти України, ніж Росії.

Очевидно, що історична пам'ять як культурний та свідомісний феномен є неодмінним чинником формування єдиної національної ідентичності громадян України. Спільна пам'ять наділяє націю усвідомленням належності до неї. Водночас, наголошує М. Панчук, наявність етнічних, мовно-культурних, релігійних, політичних ідентичностей «сегментують історичну пам'ять українського соціуму. Пам'ять етнічних груп України зберігає знакові процеси, історичні факти, світоглядні установки» [6, с. 36]. Разом з цим, досвід націотворення свідчить, що подолання кризових явищ у національній ідентичності, конфлікту цінностей, кризи ідеалів, насамперед, пов'язане з актуалізацією історичної пам'яті, її консолідуючих та об'єднавчих властивостей.

У зв'язку зі сказаним звертаємо увагу, що характер і роль зв'язку історичної пам'яті та національної ідентичності в Україні суттєво не відрізняються від загальноєвропейських тенденцій і, з очевидністю, має аналізуватися у широкому контексті загальносвітових тенденцій соціокультурного розвитку [7, с. 49 – 62]. При цьому культура титульного етносу жодним чином не може претендувати на винятковість чи універсальність, її пріоритетність полягає у здатності інтегрувати культури всіх національних меншин та етнічних груп, представники яких є повноправними членами національної спільноти. Модерна національна культура постає як цілісне явище, функціонування якої охоплює всю територію країни, а складові елементи демонструють тісний

внутрішній зв'язок. Єдність і цілісність національного культурного простору забезпечують внутрішню єдність нації, захищаючи її від фрагментації та дезінтеграції. Така цілісність досягається не через культурну асиміляцію національних меншин, а через їх органічне включення у загальнонаціональний культурний організм. Як слушно зауважує М. Степико, процес формування української політичної нації потребує «...не «переплавлення» її етнічної різноманітності в одному котлі, а досягнення гармонії та взаємозалежності громадянської та етнічної ідентичностей українського суспільства» [8, с. 86]. При цьому інтегруючу функцію виконує саме «культурне ядро» титульного етносу, надаючи тій чи іншій культурі національної визначеності.

Як прояв національної культури, історична пам'ять кристалізується навколо етноісторії титульного етносу, інтегруючи в єдиний національний історичний наратив історії етносів, для яких українські землі є природним життєвим простором. Проте треба наголосити, що історична пам'ять нації не дорівнює етнічній. Так, говорячи про українську історію, Я. Грицак застерігає від її надмірної «етнізації»: «Не можна трактувати її лише як результат дії самих лише українських мас, забуваючи про присутність на українських етнічних землях упродовж всієї історії інших національних груп... кожен з цих народів робив свій внесок в «український проект»... Визнання цього факту має надзвичайно важливе не лише наукове, але й політичне значення: співучасть у такому проекті в минулому передбачає, що всі, хто проживає на території України, незалежно від національності й політичних уподобань, в майбутньому мають перебрати відповідальність за його результати» [9, с. 21]. Саме тому політика пам'яті, яку Л. Нагорна розуміє як процес вибудування співзвучних настроїв епохи образів минулого, має зміцнити національну ідентичність та унеможливити розмивання етнокультурної основи історичної пам'яті як «надзвичайно складного феномену суспільної свідомості» [10, с. 182]. Вона має включати «створення позитивного узагальнюючого образу країни і народу» – такого, який потрібен для нормального соціально-

психологічного самопочуття поколінь, для згуртованості населення. Зрештою, вона повинна мислитися як «система формування національної ідентичності на засадах загально-визнаних універсалістських цінностей» [11, с. 118].

Серед маркерів ціннісної поляризації українського суспільства – ставлення до вагомих історичних подій. Прикладом, на Заході лише 36% готові визнати адекватність реаліям боротьби проти фашизму назви «Велика Вітчизняна війна»; в інших регіонах цей радянський термін вважають справедливим дві третини опитаних. Факт розколотості ціннісної системи засвідчує активне невдоволення щодо святкування Дня Перемоги 9 травня, яке, за словами деяких «егоїстичних патріотів», «серед основоположних стовпів російсько - радянської міфології», «так званий день перемоги одного з окупантів України...» Святкування Дня Перемоги в 2012 р. у Львові закінчилося зіткненнями між прихильниками і противниками свята, а святкування у 2011 р. запам'ятовується нащадкам спаленням червоного Прапора Перемоги. Такі прояви, за словами відомого журналіста С. Рахманіна, «інстинкту самозбереження» після 20 років самотності (незалежності) стало індикатором ціннісних пріоритетів в Україні [11]. Вважаємо, що проблема синтезування, або створення консенсусного ідейного простору сьогодні складна, хоча позитивні зрушення є. Так, нейтральна назва «Друга світова війна» сприймається позитивно 40% на Заході та 30% у решті регіонів; 60% опитаних на Півдні і 54% на Сході вважають історію України невід'ємною від історії Білорусі і Росії. В Центрі таку думку поділяють 42%, на Заході – 17% опитаних. Натомість єдиними спадкоємцями історії й культури Київської Русі визнають себе 46% респондентів на Заході, 26% – в Центрі, 18% – на Сході; найменшою популярністю користується така думка на Півдні – 10% [5].

Узагальнений аналіз групових ідентичностей мешканців Львова і Донецька (400 респондентів) свідчить про те, що наявні суттєві розбіжності у ставленні львів'ян і донеччан, перш за все, до свят. Єдине радянське свято, яке святкується львів'янами (79%) – 8 Березня, що безперечно пояснюється меншим ідеологічним забарв-

ленням, ніж 7 Листопада і 1 Травня, та певним тиском феміністичного руху. З низки колишніх радянських свят тільки День Перемоги виявився частково значущим для історичної ідентичності мешканців Львова – 33%. Визнаними святами у Донецьку є : 8 Березня – 91% та День Перемоги – 89%, свято Жовтневої революції відзначають лише 30% респондентів.

Традиційні українські свята в опитуванні були марковані в такій послідовності: 9 березня (день народження Т.Шевченка), День матері, 30 червня (проголошення незалежності України у 1941 р.) і 1 листопада (День ЗУНР). Кількість тих, хто святкує традиційні українські свята, у Львові коливається від 67,8% – День матері до 18% – 30 червня, але перевершує кількість тих, хто відзначає радянські свята, за винятком тільки 9 Травня. Водночас у Донецьку кількість тих респондентів, хто святкує традиційні українські свята, є доволі невисокою, коливаючись від 12 % до 2 %, і не перевершує кількості симпатиків жодного з радянських свят. Нові українські свята – День Незалежності України і День Конституції у Львові перевершують своєю популярністю навіть традиційні українські свята – 78% і 49% опитаних. Натомість у Донецьку День Конституції є менш популярним, ніж усі радянські свята, а кількість тих, хто святкує День Незалежності (44 %), випереджає лише день Жовтневої революції (30% респондентів) [12, с. 26 – 27].

Серед суттєвих відмінностей ціннісної шкали – ставлення львів'ян і донеччан до історичних героїв. Безперечними лідерами серед національних лідерів у Львові з 2004 р. був В. Ющенко (24,4%), Б. Хмельницький (18,2%) та М. Грушевський (17%), а список «антигероїв» очолює – Л. Кучма (30 %) і Й. Сталін (24%). У Донецьку виразним лідером серед героїв (позитивних осіб) є Б. Хмельницький – 30,6%, а далі йде – В. Янукович 17,1%. Серед «антигероїв» у Донецьку лідерами є В. Ющенко (23%) і Ю.Тимошенко (19 %). Здебільшого на опитування вплинув політичний романтизм «помаранчевої революції». Доречно зазначити, що серед національних героїв, найпопулярніших у Львові,

представників західного регіону було лише двоє – В. Чорновіл і С. Бандера. Натомість у Донецьку серед десяти важливих персоналій – виключно В. Янукович.

Конкуренція різних моделей бачення минулого (формула Л. Нагорної) знайшла відображення в оцінці історичних подій. Для львів'ян найпозитивніші події пов'язані з періодом здобуття Україною незалежності – проголошення незалежності у 1991 р., прийняття Конституції, «помаранчева революція». В негативному рейтингу згадуються події, пов'язані з радянським минулим: революція 1917 року, голодомори (1921, 1932–1933, 1946 р.р.), сталінські репресії, перебування у складі СРСР, Чорнобильська катастрофа. На думку представників Західного регіону, ганебними подіями для майбутнього українців є: укладення Переяславської угоди Б. Хмельницьким, Перша і Друга світові війни, в тому ж списку – президентство Л. Кучми і фальсифікації на виборах 2004 р. Відповіді респондентів з Донецького регіону демонструє наявність стереотипів, ознаки подвійної ідентичності донеччан. На першій сходинці рейтингу (так само, як і у Львові) – проголошення незалежності. Однак наступна подія, як одна з ключових радянської моделі історичного минулого – Переяславська угода 1654 р. і возз'єднання з Росією. Крім того, донецький рейтинг також поєднав між собою події, які можна назвати «історично конфліктуючими» – революцію 1917 р., утворення СРСР та створення УНР як наслідок національно-визвольної боротьби українців за свою державність у 1918 – 1921 р.р. [3, с. 327 – 368].

Аналізуючи регіональний зріз історичної пам'яті, М. Панчук підсумовує, що історико-політична сегментація сучасних українських земель впродовж століть зумовила також сегментацію й історичної пам'яті населення, як і увесь гуманітарний простір [16, с. 359]. В умовах сегментованої, поляризованої України подвійно небезпечно створення системи відповідних міфів, ідеологеми щодо утиску на своїй території, переведення сус-

пільного невдоволення в русло маніакальної «війни з пам'ятками» історії, селекції історичної пам'яті. Консолідаційна стратегія передбачає знаходження спільних цілей, в ім'я яких ідентифікаційні питання мають бути зорієнтовані на пошук національної ідеї, не заради підкреслення своєї національної винятковості, а для знаходження практичних шляхів втілення в життя гасла «Єдність у багатоманітності».

Політизація ціннісно-ідеологічних питань загрожує не просто збереженням чи поглибленням відмінностей. Ці відмінності можуть стати вектором ідентифікації, надаючи нового значення протиставленню «ми – вони»: «Я – радянський, російськомовний, не україномовний» замість «Я – українець». Головна небезпека сучасної ситуації полягає в тому, що відмінності в поглядах та уподобаннях між громадянами різних регіонів використовуються як інструменти політичної боротьби. Це може мати наслідком наростання взаємного відчуження між громадянами України за регіональною ознакою, послаблення й без того нестійкої внутрішньої цілісності української нації.

Загалом у суспільній свідомості є ознаки для формування спільної ідентичності громадян України. Хоча несподіваними стали результати порівняльного аналізу політичної культури та ідентичності жителів Львова і Донецька, що періодично проводяться Інститутом історичних досліджень ЛНУ імені І. Франка з 1994 р. Вони, по-перше, показали, що на Сході України, зокрема в Донецьку, дуже значний відсоток людей ідентифікують себе не як українці, росіяни або представники іншої етнічної чи національної спільноти, а як «советські люди». У 1994 р. «советських» у Донецьку було 55,6 %, тоді як у Львові – 7,4%. Згодом, внаслідок легітимації незалежної Української держави, їх відсоток різко впав – до 21,5 % в 1999 р. і 9,9 % у 2004 р. у Донецьку та, відповідно, до 4,1 і 2,3 % у Львові. За даними незалежного соціологічного опитування, проведеного центром «Соціс», у 2009 р. загальноукраїнський відсоток «советських» становив

близько 13 %, з коливаннями від 28 % у Криму до 2 % у Галичині [14].

Громадянами колишнього Радянського Союзу себе вважали: у 2009 р. – 8,3%, у 2010 р. – 6,9%. Найбільше прихильників цієї позиції серед росіян (22%), російськомовних – 16,6% [15, с. 95, 97]. Це підтверджує успіхи комуністичної політики в денаціоналізації і творенні «нової історичної спільності – советського народу». Із зрозумілих причин таку політику найлегше було запроваджувати в регіонах на зразок Донбасу – суперіндустриалізованих, пролетаризованих, із змішаним в етнічному відношенні населенням, яке не відчувало своєї закоріненості в певній культурі та завжди було готове співати «мой адрес Советский Союз». Тут ми солідарні з думкою М. Рябчука про специфіку Донеччини як справді «советизованого» регіону [16, с. 148]. По-друге, глибший аналіз «советської» ідентичності в Донецьку спростував поширені до того уявлення, що люди з денаціоналізованою свідомістю, яка за термінологією Е. Вілсона та Т. Кузьо – маргінальна, амбівалентна, непослідовна, така, що коливається між російською і українською ідентичністю, начебто послужили своєрідним буфером у стосунках українців та росіян, не давши розгорітися полум'ю сепаратизму в Україні. На думку Т. Кузьо, у період розпаду СРСР і пізніше тут не сталося гострих міжетнічних конфліктів тому, що російськомовне населення Сходу та Півдня України – це переважно люди «з множинною ідентичністю». Разом з несформованістю російської національної ідентичності загалом (через те, що Росія ніколи не існувала як національна держава), це, на його думку, гасило російський націоналізм і сепаратизм [17, с. 147 – 149]. Дослідження ЛНУ, про яке йдеться, показало, що такі припущення не відповідають дійсності. «Советські» не менш, а більш антиукраїнськи налаштовані, ніж групи з іншою національною ідентифікацією.

Місце російської ідентичності було заповнено стійким її сурогатом – російсько-радянською ідентичністю,

різновидом якої, на думку українських соціологів, є «советська» ідентичність у Донбасі. Можна припустити, що її носії – це люди з такими атрибутами імперської свідомості радянського зразка, як нетерпимість до всього національного (яке завжди подавалось як націоналістичне); як манія державної величі; як ворожа налаштованість до Заходу. Та не всі, хто на початку 90-х рр. відніс себе до «советських», поділяв усі ці стереотипи. І ті, хто не поділяв, порівняно швидко переорієнтувалися на українську національну ідентичність. А певний сегмент залишився зі своїми цінностями і уявленнями або генерував у «донецьких». На дуалізм та можливості співіснування двох українських ідентичностей вказує О. Міллер. За ним, «обидві... сторони дивились і дивляться одна на одну як на «чужих» [18, с. 99].

Соціологічні дослідження в Україні незмінно свідчать, що населенню різних регіонів України бракує спільних цінностей, єдиного погляду на історію, а звідси – що в масштабах країни не сформувалася громадянська національна ідентичність. Це означає, що ціннісні системи в Україні, на жаль, поділені за регіональною ознакою. Виникає констеляція соціетальної культури (до якої входить система цінностей + найуживаніша мова + політична ідеологія), зовнішньополітичних орієнтацій і регіональних ідентичностей, які в сукупності роблять ціннісні відмінності між східним і західним регіонами достатньо глибокими. Це дає підстави говорити про наявність поляризації територіального поділу, яка тягне за собою різницю в зовнішньополітичних пріоритетах, сприяє регіоналізації масової свідомості. За такої ситуації для подолання небезпек ціннісно-ідеологічного розмежування та штучних деформацій важливим є зближення регіональних позицій у сприйнятті вітчизняного суспільно-політичного досвіду. Оскільки стан суспільної свідомості, за словами Л. Нагорної, можна назвати «розколотим», а «нормою стає готовність заохочувати крайні форми ворожості, коли ідеологічні чинники впливають на зростання питомої ваги явищ регіоналізму в українському житті, необхідним уявляється усвідомлення таких етнічних цін-

ностей, які б мали загальнонаціональне значення, сприяли б подоланню атомізації суспільства та кризи участі – відчуження соціуму від політичного життя» [19, с. 52].

Підсумовуючи, зробимо акцент на тому, що соціум України демонструє досить суттєві розбіжності в поглядах стосовно питань :

- ставлення до радянського минулого та загалом історії України;

- бачення майбутнього України;

- ставлення до окремих проявів українського патріотизму;

- оцінка ментальної і культурної близькості з жителями інших країн та регіонів;

Отже, значні регіональні відмінності, що тягнуть за собою різницю в ідеологічних пріоритетах, сприяють регіоналізації масової свідомості. Відсутність «узгодженого суспільного проекту обертається ціннісним колапсом, конфронтацією різних суспільних сил» [10 с. 109]. Саме тому не слід нехтувати тим, що соціально-політична трансформація українського суспільства, становлення нового типу соціальних відносин супроводжуються руйнуванням усталеної системи цінностей, поляризацією, а іноді й конфронтацією суспільних сегментів, проявами якої є:

- суперечливість між міфами про національну ідентичність та реальними потребами і прагненнями окремих груп суспільства;

- увага масової свідомості до національно забарвлених цінностей, замість реальних пропозицій у реформуванні та інтеграції суспільства.

Доводиться констатувати, що подальша поляризація ціннісної системи суспільства та її потенційна конфліктність підігривається поширенням необ'єктивних історичних версій, негативних стереотипів («східняк» – «західник»), міфологізацією історичних подій, що спричиняє втрату відчуття цілісності соціуму.

---

1. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАНУ, 2012. – 328 с.

2. Белецкий М., Толпыго А. Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины // Политические исследования. – 1998. – № 4. – С.50 – 75

3. Українське суспільство. 20 років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Т.2 / За ред. Є.Головахи, М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2011. – 480 с.

4. Українське суспільство. 20 років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 1 / За ред. Є.Головахи, М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2011. – 480 с.

5. Український незалежний центр політичних і економічних досліджень імені Олександра Разумкова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ucipr.kiev.ua>

6. Панчук М. Політологічні розвідки. – К.: Парламентське видавництво, 2012. – 424 с.

7. Масненко В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 49–62.

8. Степико М. Сучасний етап становлення української політичної нації: характерні особливості // Стратегічна панорама. – 2004. – №1. – С. 84–90.

9. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: Історичні есеї. – К.: Критика, 2004. – 344 с.

10. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. – К.: ІПЕНД ім. І.Ф. Кураса НАНУ, 2011. – 272 с.

11. Рахманін С. 20 років самотності // Дзеркало тижня. – 2011. – № 29. – 19 серпня.

12. Шаповал Ю., Гирич І. Чому необхідно переосмислювати минуле? – К.: Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні, 2010. – 44 с.

13. Колодій А. Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості // Агора. Україна – регіональний вимір. – К., 2006. – Вип.3. – С. 69–91.

14. Фонд «Демократичні Ініціативи» // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.old.dif.org.ua>

15. Українське суспільство: 2000 – 2010 рр. Моніторингове дослідження. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2010. – 545 с.

16. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націотворення. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім.І.Франка, 2000. – 303 с.

17. Kuzio Taras. The National Factor in Ukraine's Quadruple Transition // Contemporary Politics. – Vol. 6.– No. 2 (June) 2000. – P. 147–149.

18. Миллер А. Политика строительства нации-государства на Украине // Политическая наука. – 2010. – №1. – С. 76–99.

19. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. – К.: ІШЕНД ім. І.Ф. Кураса НАНУ, 2008. – 405 с.

Фелікс Левітас

ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО ІСТОРИЧНОГО ДИСКУРСУ

У статті розглядаються складні і суперечливі сторінки Другої світової війни. Автор намагається показати їх вплив на сучасну історичну пам'ять. Простежуються зміни поглядів на різні аспекти подій 1939 – 1945 рр. Здійснюється спроба відповісти на найбільш дискусійні питання, які хвилюють сучасне суспільство.

Ключові слова: Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна, історична пам'ять, білі плями історії, суспільна свідомість, історична правда.

Felix Levitas. Memory about the Second World War in the context of modern historical discourse. The article examines difficult and contradictory pages of the Second World War. The author tries to show their influence on modern historical memory. Changes of opinions on different aspects of events 1939–1945 are in the spotlight. The author makes an attempt to answer the most debatable questions that are important to modern society.

Key words: the Second World War, Great Patriotic War, historical memory, unexplored facts of history, social consciousness, historical truth.

Події Другої світової війни залишили глибокий слід в історичній пам'яті українського народу. Прошли роки, але не забулося воєнне лихоліття, яким була охоплена земля України. Не загубилися в пам'яті гіркота великих втрат, поразок, страхіття гітлерівських концтаборів, вбивств і катувань. Не забулись і не забудуться подвиг і жертвність

українського народу, як і ціна великої Перемоги. Радянська історіографія створила майже 20-тисячний корпус різноманітних праць про Другу світову війну. За такої кількості публікацій складно оминати навіть найнезначнішу деталь. Не треба пояснювати, чому героїко-патріотична тема серед усіх розвідок посіла центральне місце. В той же час війна залишила нерозкритими чимало сюжетів, які опинилися за дужками наукового пошуку. На цю особливість радянської історичної науки звернув увагу Олександр Довженко: «Правда про народ і його лихо...нікому не потрібна і ніщо не потрібне, крім панегірика» [1].

Візії радянської історії війни знаходилися в повній залежності від певного політичного керівника, що перебував у цей час при владі, та оточуючої його партійно-радянської номенклатури. СРСР, який відіграв вирішальну роль у розгромі гітлерівського нацизму, виявився єдиною країною-учасницею війни, що так і не зголосився назвати реальні людські втрати, покладені на вівтар Перемоги. За часів Й. Сталіна їх визначили в межах 8-9 млн. М. Хрущов називав до 20 млн жертв. За часів Л. Брежнєва – більше ніж 20 млн. За доби М.Горбачова статистика жертв війни зросла до 28 млн.

Проголошення незалежності України стало новим важливим етапом вивчення історії Другої світової і Великої Вітчизняної війни. Відкриття фондів багатьох архівів, введення до наукового обігу невідомих історичних джерел, поява суспільно значущих публікацій спряли переосмисленню та серйозним переоцінкам подій минулої війни. Під тиском нових матеріалів і фактів розвалилася, наче «картковий будинок», сталінсько-брежнєвська конструкція історії війни, побудована на різноманітних міфах, наприклад, про раптовий і віроломний напад без оголошення війни Німеччини на СРСР, про значну перевагу Вермахту над Червоною армією і т.д. Цікаво, що такі стереотипи у підходах до початкового етапу війни виявилися на диво життєспроможними та досить поширеними у воєнно-історичній літературі. Тому формування нової історичної пам'яті вимагає чесних і об'єктивних оцінок, побудованих на всебічному вивченні джерел і реальних подій.

А реальність була такою: 22 червня 1941 року о 4 годині ранку фон Риббентроп передав радянському посольству в Берліні офіційну ноту про оголошення війни. Гітлерівський уряд звинуватив СРСР у тому, що той всупереч узятим на себе зобов'язанням: 1) здійснив підривні дії проти Німеччини, 2) проводив активну антинімецьку зовнішню політику, 3) зосередив на кордоні свої збройні сили. Тим самим радянський уряд порушив свої угоди з Німеччиною і збирався напасти на Третій Рейх, який вів боротьбу за своє існування. Присутній на цій зустрічі радянський дипломат В. Бережков змушений був визнати: «Тепер ми знали, що снаряди вже рвуться на наші землі. Після здійсненого розбійницького нападу війна була оголошена офіційно» [2, с. 101] Тепер звернемося до подій у Кремлі, де тривожні повідомлення з західного кордону на світанку зібрали все вище радянське керівництво. Головний архітектор радянсько-німецьких стосунків 1939 – 1941 рр. В. Молотов згадував, як на світанку до Кремля прибув німецький посол фон Шуленбург і вручив наркомун іноземних справ ідентичну з берлінською ноту про початок військових дій з боку Німеччини. В'ячеслав Михайлович згадував, як повідомив радянський уряд і особисто Сталіна про трагічний перебіг подій: «Німецький уряд оголосив нам війну...», і далі: «Шуленбурга я приймав о пів на третю чи о третій годині ночі, думаю, не пізніше третьої. Німецький посол вручив ноту одночасно з нападом. У них все було узгоджено...» [3, с. 56 – 57]. Одним із стереотипів пам'яті про війну є твердження про раптовість нападу нацистської Німеччини на СРСР, але наскільки це відповідає фактам? У грудні 1940 року радянське посольство в Берліні дістало інформацію про рішення Гітлера напасти на Радянський Союз. З цього моменту тривожні повідомлення надходили до Москви щодня. Канали ГРУ, розвідка ВМФ, НКДБ, радянські дипломати, діячі Комінтерну, західні послы, німецькі антифашисти надаватимуть переконливу інформацію про військові приготування Німеччини. Упродовж січня – травня 1941 року Сталін регулярно отримував важливі факти, які повною мірою відображали плани майбутньої

німецької агресії. Відомі історики й дослідники Д. Волгогонов, Л. Безименський, Е. Родзинський стверджували, що навесні 1941 року радянська розвідка ознайомила Сталіна з планом «Барбаросса». Але господар Кремля відмовився довіряти розвідникам, вважаючи, по-перше, що таку інформацію неможливо одержати, а по-друге, називав її британською провокацією з метою втягнути СРСР у війну з Німеччиною [4, с. 481]. Радянська розвідка мала досить потужну і розгалужену систему інформування, яка напередодні війни викрила більшість планів нацистів. Один із керівників радянських розвідувальних служб П. Судоплатов не раз згадував, що аналіз інформації, яка надходила із секретних джерел військової розвідки і НКВС від травня до червня 1941 року, підтверджував – війна неминуха [5, с. 136]. На цей час усі розвідувальні служби великих країн світу знали, що Гітлер готує напад на СРСР. Питання, власне, було тільки в тому, коли це почнеться. Дослідник історії війни Пітер Педфілд вважає, що Гітлер навмисне фабрикував витоки інформації, щоб переконати Сталіна в неправдивості чуток, а з іншого боку, тримати його в постійній напрузі. Всі попередження Черчіля і Рузвельта Сталін сприймав з глибокою недовірою. Кремлівський диктатор добре знав, що Радянський Союз за військовим потенціалом переважає Німеччину разом з усіма її союзниками. Сталін міркував, що Гітлер не наважиться воювати на два фронти. Якщо німці і наважаться на удар, то перед цим буде якась провокація чи ультиматум. Радянський очільник твердо увірував у неможливість війни без попереднього ультиматуму. Але він помилився, виправляти помилку довелося кров'ю мільйонів людей [6, с. 314 – 321].

Більшість праць радянських істориків доводили значну перевагу Вермахту і його союзників над радянською армією на початковому етапі війни. Сумлінно зібрані сучасними дослідниками статистичні матеріали заперечують і цей аспект сталінської міфології. Загальна чисельність німецьких збройних сил досягала 5,5 млн чол. Армія вторгнення мала в своєму розпорядженні бязько 47 тис. гармат і мінометів, 4300 танків і штурмових гармат, бязько 6 тис. бойових літаків. Загальна кількість радянський військ

становила: 4,8 млн чол., 76,5 тис. гармат і мінометів, 22,6 тис. танків, бязько 20 тис. літаків. На початок гітлерівської агресії в п'яти прикордонних округах розташувалось 2,9 млн бійців, 32,9 тис. гармат і мінометів, 14,2 тис. танків, бязько 9 тис. літаків. Такої концентрації військ і техніки історія ще не знала [7, с. 134]. Якщо навіть врахувати технічний парк завойованих у 1939–1941 рр. країнах Європи, Німеччина все одно не мала переваги над Червоною Армією. Але Німеччина справді випереджала радянські війська у:

- стратегічному розгортанні своїх ударних угруповань,
- безпомилковому визначенні напрямків головного удару,
- вишколі та бойовому досвіді солдат і офіцерів Вермахту (цей аспект приймається умовно. Адже тільки під час трагічної для СРСР фінської кампанії в боях взяло участь бязько 1300 тис. червоноармійців) [8, с. 71].
- бездоганній координації штабів і різних родів військ;
- маневреності, нових тактичних винаходах, військово-стратегічному мисленні в умовах сучасної війни.

Позиція Й. Сталіна та Генерального штабу (С. Тимошенко та Г. Жуков) зробили вкрай вразливими радянські війська, розташовані в три ешелони у значній віддаленості один від одного. Це дозволило нацистам на початковому етапі війни у напрямках головного удару мати багатократну перевагу над радянськими військами. Військове і політичне керівництво СРСР значно перебільшувало значущість укріпрайонів: «Лінію Молотова» та «Лінію Сталіна», на будівництво яких було витрачено мільйони народних коштів. Німці без особливих складностей пройшли ці лінії оборони в перші два тижні війни.

Акцентуючи увагу суспільства тільки на героїчних фактах і жертвовності війни, радянська історіографія залишила серед білих плям історії безглузді втрати людей під час військових операцій, трагедію полону і долю мільйонів людей, які опинилися на окупованій нацистами території. Кричущі помилки Верховного Головнокомандування Радянської Армії призвели до загибелі під Києвом у вересні 1941 р. військ Південно-Західного фронту разом

з усім командуванням. Це була найбільша перемога Вермахту за всю історію Другої світової війни. Позиція Сталіна утримувати київський укріпрайон будь-якою ціною довели до катастрофи. Зі спогадів генерала Г. Гудеріана: «26 вересня закінчилися нашою перемогою бої в районі Києва. Командувач 5-ї армії потрапив до нас у полон. Я розмовляв із ним і поставив йому кілька запитань: 1) коли ви побачили у вашому тилу наближення німецьких танків? Відповідь: Приблизно 8 вересня. 2) Чому після цього не залишили Київ? Відповідь: Наказ вимагав обороняти Київ до кінця, виконання цього і призвело до знищення всього київського угруповання військ» [9, с. 305]. Навіть два роки війни не змінили логіку жертвовності радянського командування – перемога за будь-яку ціну.

Російський письменник В. Астаф'єв, безпосередній учасник битви за Україну 1943 р. і очевидець форсування Дніпра, згадував: «Двадцять п'ять тисяч входять у воду, а виходять на тому березі три тисячі, максимум п'ять. Через 5-6 днів все це спливає, уявляєте?» [10, с. 322] Навіть полководець Жуков мав визнати, що напередодні форсування Дніпра радянські війська Першого Українського фронту були забезпечені плавзасобами лише на 50%. Тому не випадково у фронтових газетах – «дивізіонках» з'явилася пам'ятка, як переправлятися через могутню ріку Дніпро за допомогою підручних засобів, зроблених із сіна, дощок і плащів-палаток. Це при тому, що восени 1943 року Дніпро ніс свої води зі швидкістю 2м/с, ширина ріки сягала 3,5 км, а глибина – 12 м. На правому березі розташувався неприступний «Східний вал», який довелося брати, не рахуючись з втратами. Не випадково, що жахлива статистика втрат під час форсування Дніпра і визволення Києва стала відома тільки наприкінці 80-х років, майже через 45 років після закінчення війни.

Завершення війни мало не тільки свою героїку, а й безглузді жертви, необхідність яких сьогодні ставиться під сумнів. У цьому контексті майже сенсацією видається розвідка російського історика Б. Шапталова, який, посилаючись до командувача 3-ї армії генерала А. В. Горбатова,

визнав, що з точки зору військового мистецтва штурм Берліна був справою помилковою. Місто достатньо було взяти у коло і німці капітулювали б протягом тижня-другого... А штурм напередодні перемоги і вуличні бої коштували безповоротних втрат понад 100 тис. солдат [11, с. 310]. Сам маршал Жуков мав сумнів у правильності рішення провести Берлінську операцію. У «Спогадах» він дуже обережно висловлювався, що були більш «гнучкі» варіанти операції, які б значно зменшили втрати радянських військ. Але в Кремлі взяли гору політичні міркування. Заради істини треба визнати, щодо штурму Берліна, незважаючи на домовленість у Ялті трьох керівників держав антигітлерівської коаліції, американський генерал Ейзенхауер зізнався британському генералу Монтгомері: «Якщо у мене буде можливість взяти Берлін малою кров'ю, я це зроблю». Потім американський головнокомандувач поцікавився у генерала Бредлі, якими можуть бути втрати союзників. Останній оцінив їх у 100 тис. осіб: «Досить велика ціна, щоб платити її за престиж... Надамо це право росіянам», – підсумував Ейзенхауер.

Кривавою смугою пройшла Друга світова війна не тільки через країни і континенти, а через долі мільйонів звичайних, пересічних людей, яких політики кинули у вир глобальної катастрофи. Одні були активними учасниками подій, інші – свідками. Знаходячись в різних політичних системах і соціумах, маючи неоднакову етнічну і соціальну належність, відмінність у характерах та психологічних станах, вони безумовно зберегли різну історичну пам'ять про війну. Особливо таке розуміння актуальне для країн пострадянського простору, які тривалий час перебували в складі сталінської держави. Зрозуміло, що на бій з нацизмом піднялися не якісь абстрактні люди радянської доби, а ті, чиї батьки, брати, діти та й вони самі пройшли через жахиття червоного терору, ліквідації станів, наруги над православ'ям та іншими конфесіями, громадянської війни, Голодомору, розкуркулювання, розкозачування, депортації, ГУЛАГу [12]. Кожна людина, яка пройшла суворими дорогами війни, вижила в тому страхітті, має свою власну пам'ять про минулу війну. Для доктора історичних наук, учасника війни, інваліда І гру-

пи Л. Беренштейна вона запам'яталась як справді Велика, Вітчизняна, Священна, Всенародна. В своїх спогадах він писав: «По-перше, вона була Великою, бо великими, масовими були мужність і гнів радянського народу... По-друге,... війна була Вітчизняною, бо усі національності, які його складали, захищали не просто Вітчизну, а територію, на якій вони віками проживали, розвивалися за своїми традиціями, що сформувалися історично. По-третє, війна була Священною, бо нічого більш святого, ніж боротьба за визволення Батьківщини, немає» [13, с. 5–6]. Але зовсім іншим виглядає образ війни в пам'яті львів'янки Ольги Попадинь, яка працювала в червні 1941 року в лікарні львівської в'язниці. В останній день червня вона, як і інший персонал лікарні, відчула сморід трупів. Сумнівів не було. НКВС вбивало в'язнів без суду і слідства. З кожним днем через спеку сморід посилювався. Всього за підрахунками істориків у львівській в'язниці було закатовано 4 тис. чол. [14, с. 122]. Радянська історіографія війни намагалася уникнути подробиць трагедії полону, як досить складного і неоднозначного явища. Здебільшого, ця тема залишилася на узбіччі історичних досліджень, адже могла суттєво вплинути на пафос і героїку Перемоги. Доля радянських військовополонених, які були не простими жертвами війни – серйозна політична і морально-етична проблема, що не розв'язана і сьогодні. Для сталінської системи не існувало військовополонених. А ті, хто потрапив у полон, вважалися боягузами і зрадниками Батьківщини. Звернення до історичних фактів підтверджує, що більшість військовослужбовців Радянської Армії опинилися в полоні через збіг трагічних обставин, некомпетентність командування, успішні бойові дії німецької армії. Більшість цих людей ніколи не була боягузами, панікерами, дезертирами чи зрадниками Батьківщини. Зі спогадів сержанта Л. Бокова (справжнє ім'я Лев Байтлер): « Під Києвом потрапили в оточення. Я та ще чоловік 40 молодих хлопців. Простояли по пояс у болоті три дні. Ні їжі, ні сну, ні допомоги. Я саме тоді заробив простуду і вже по життю не міг мати дітей. Німці позаду, німці попереду. Висунешся – «зрізають» з танкових кулеметів. Самі кашу їдять, відпочивають, через

гучномовець весь час передають: «Рус-Іван, здавайся, тебе Машка чекає». Військовий статут наказував усім нам іти в бій і загинути в болоті, як невідомим солдатам. Навіть кісточок не знайшли б. А нам всім по 20 років. Ніхто тут не хотів помирати... Ніколи не забуду жах полону. Гавкання вівчарок, нагаї поліцаїв, щоденні розстріли і катування. Щодня смерть, смерть, смерть. Але вдалося втекти, знайшов «диких» партизан у лісі, трохи повоювали, потім вийшли на регулярну радянську частину, після перевірки – на фронт... І все-таки вижив!» [15]

На думку доктора історичних наук В. Короля, в полон потрапило 6 млн 300 тис. радянських воїнів (більше, ніж вся німецька армія вторгнення на 22 червня 1941 р. – *Ф.Л.*). Загинуло в полоні 4 млн 700 тис. осіб [16, с. 60]. Ті, хто вижив і був визволений з таборів, потрапили у нові пекельні кола: репатріація, фільтрація і, нарешті, повернення на Батьківщину. За збігом політичних обставин жертви нацистського полону – військові будуть реабілітовані через багато років після війни [17, с. 4].

Серед табуйованих тем радянської військової літератури завжди залишалася тема Голокосту. Сталінські повоєнні кампанії: «боротьба з безродним космополітизмом», знищення Єврейського Антифашистського Комітету, «Справа лікарів» стали своєрідним маркером національної політики другої половини 40-х – початку 50-х рр. Досить сказати, що спроби відвідування яругів Бабиного Яру потрапляли під кримінальну відповідальність і призводили до негайної силової реакції влади. Щоправда, це не заважало представникам української радянської дипломатії спілкуватися з діячами єврейських організацій у США. 7 травня 1945 року Д. Мануїльський на конференції в Сан-Франциско змушений був відповідати на питання кореспондента єврейського агентства Сполучених Штатів, чи зазнали українські євреї великих втрат під час Світової війни. Тоді Мануїльський дипломатично ухилився від прямої відповіді, зазначивши, що без розрізнення між євреями і не євреями населення України втратило 2,5 млн чол. убитими, 1,5 млн загиблими без вісті і 3 млн силоміць відігнаними [18].

Сталінська національна політика стосовно євреїв мала такий значний вплив на суспільну свідомість, що залишила свої чорні плями фактично до завершального етапу перебудови і розпаду СРСР.

Формування сучасного відкритого контенту національної пам'яті про Голокост почалося у вересні 1991 року з виступу голови Верховної Ради УРСР Л.Кравчука на мітингу до 50-річчя трагедії в Бабиному Яру і мало продовження в Постанові Верховної Ради України (грудень 2011 р.) про відзначення дня Голокосту 27 січня, яке відбувається за світовою практикою цивілізованих країн.

90-ті роки ХХ ст. стали часом пошуку нових історичних парадигм і переосмислення історії Другої світової війни. Фактично почала формуватися нова історична пам'ять про події 1939 – 1945 рр. Дослідники намагалися знайти нові ракурси подій, розставити нові акценти, щоб показати образ війни без патетики і пафосу минулої доби. Поряд з об'єктивними розвідками побачило світ чимало різних недостовірних творів, фальсифікацій і відверто комерційних проектів. Сучасний стан розробки теми нагадує справжню битву за історичну пам'ять про Другу світову війну. Найбільш подразливою видаються поняття «Велика Вітчизняна війна» і «Друга світова війна». На думку прибічників письменника-розвідника В. Суворова-Резуна, термін «Велика Вітчизняна війна» не має права на існування, тому що був введений в історичний обіг Сталіним–Молотовим, діяльність яких віддзеркалювала злочинність тоталітарної системи, а ще й тому, що Радянський Союз сам готувався до агресії, а Гітлер тільки випередив його в часі, запобігши радянському плану нападу «Гроза». Головний опонент В. Суворова-Резуна генерал-історик Д. Волкогонов давно довів невідповідність цієї концепції існуючому корпусу історичних джерел. 13 серпня 1939 року на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б), де начебто приймалося рішення про удар по Німеччині, питання про військові дії не розглядалися, а приймалися плани військово-оборонного значення [19, с. 225 – 226]. Факти переконливо заперечують погляди послідовників історико-військової школи В.Суворова-Резуна – І. Буніча в Україні. Спеціального плану-

нападу СРСР на фашистську Німеччину під кодовою назвою «Гроза» не існувало. Оперативний план, підготовлений Генеральним штабом, являв собою основи стратегічного розгортання радянських військ на Заході на випадок гітлерівської агресії і включав три послідовні етапи: 1. Активну оборону кордонів на мобілізаційний період. 2. Розгром ворога, який вдерся на радянську територію. 3. Перенесення військових дій на територію ворога. Трагедія перших днів війни полягала в тому, що цей оперативний план був затверджений Сталіним 13 червня 1941 року. Тобто за 9 днів до початку плану «Барбаросса» [8, с.116 – 119].

Наївно вважати, що в умовах підготовки Німеччини до війни радянське командування не мало варіантів щодо розвитку подій. Один із них – превентивний удар по військах Вермахту, що знаходилися на стадії підготовчих заходів з мобілізації і розгортання своїх збройних сил. Але цей план, підготовлений А.Василевським за дорученням С.Тимошенка та Г.Жукова, зазнав гострої критики з боку Сталіна. Тому ніколи затвердженим не був. Через багато років після війни маршал Г. Жуков у приватному інтерв'ю згадає: «Якби б радянські війська завдали по німцям превентивного удару, масштаби катастрофи могли бути значно більшими, ніж 22 червня 1941 року [7, с. 124]. Хоча, з точки зору військово-стратегічних оцінок і наступного розвитку подій, з маршалом можна подискутувати.

Улітку 1941 року Радянський Союз не збирався воювати з фашистською Німеччиною. Про це майже в один голос свідчать мемуари майже всіх гітлерівських полководців. «Звичайно, влітку 1941 року Сталін не став би воювати з Німеччиною», – стверджує фельдмаршал Е. Манштейн [2, с. 198]. Німецький посол у Москві Шуленбург намагався переконати Гітлера у відсутності планів агресії з боку Кремля. Фюрер сприймав повідомлення дипломата скептично, хоча мав власну думку, що Росія не в змозі напасти на Німеччину, але з нею треба бути обережним [21, с. 864]. Проте після коротких вагань Гітлер

все ж таки дав наказ на здійснення плану «Барбаросса». Жоден з німецьких вищих чинів не заперечував йому в цьому, хоча генерали добре розуміли новий формат майбутньої війни – війни на знищення.

Хотілося зробити уточнення з приводу понять «Велика Вітчизняна» і «Друга світова війна». Для українського народу перемога над нацизмом мала всебічно доленосне значення. Якщо аналізувати нацистські проекти щодо України, можна без перебільшень сказати: на карту була поставлена доля великої європейської нації, яку гітлерівці планували поневолити і знищити терором і репресіями. Вони розробляли спеціальні плани щодо колонізації Подніпров'я, Таврії, Криму. Кат Е. Кох дискутував з вбивцею Герингом про необхідність перебити всіх чоловіків в Україні до 15 років і прислати сюди племінних жеребців з СС [22, с. 71]. Один з діячів III Рейху Альберт Шпеєр згадував, що для того, аби принизити національну гідність українців, Кох наказав повисаджувати у повітря церкви Києва [23, с. 328]. Та й сам фюрер не відставав від своїх підлеглих. Після двох невдалих штурмів Києва в липні і серпні 1941 року він наказав знищити місто запальними бомбами та артилерією [24, с. 272].

Як поводитися на окупованих територіях солдати Вермахту, свідчать знайдені листи німецьких військових. З листа німецького ефрейтора Ф. Кандельса приятелю: «Облазили всі шафи і скрині. Зорганізували гарну вечерю. Стали веселитися. Дівчина показала злюща. Але ми її теж зорганізували. Не біда, що всім відділенням. Не хвилюйся. Я пам'ятаю пораду лейтенанта. І дівчина мертва, як могила». А ось лист ще одного гітлерівського мерзотника, ефрейтора Г. Пфадера: «В маленькому містечку ми пробули три дні. Можеш собі уявити, скільки ми з'їли за цей час. А скільки скринь і шаф перетрусили. А скільки маленьких «панянок» пошкодили!» [25]

Історичні розвідки про Другу світову і Велику Вітчизняну війни не втратили своєї актуальності майже через 70 років після Перемоги. Вони, по суті, є найбільшою контро-

версією минулих подій. У бурхливу дискусію про правду війни долучаються не тільки науковці, а й широкі кола громадськості. Безумовно, з різних причин у добу тоталітарної системи багато сторінок війни замовчувалися чи свідомо перекручувалися. На жаль, сучасним дослідникам щодо цієї теми не вдалося уникнути надмірної політизації, політичної кон'юнктури і особистої заангажованості. Таке формування історичної пам'яті суттєво деформує людську свідомість, виховує нігілістичні погляди і заперечення подвигу і звитяги українського народу у Перемозі над нацизмом. Спотворення і деформування пам'яті про війну порушує наслідування поколінь і зв'язок часів. Звичайно, треба і надалі викривати злочини сталінської системи, критично ставитися до часів командно-адміністративної системи, дискутувати з приводу складних поворотів історії. Але, незалежно від цього, злочинна сутність гітлерівського режиму і його політики, факти здійснення нацистами та їх прибічниками розбійницьких нападів на країни Європи і СРСР не можуть змінюватися і перестати бути такими. Так само, як не можуть бути борцями з тоталітарною системою різноманітні поплічники фашистів, які сприяли їм у кривавих злочинах проти людства і людяності.

Досить виразно у цьому контексті звучать роздуми видатного українського філософа М. Поповича: «То не була «радянсько-німецька» чи «російсько-німецька війна», до якої могли залишатися байдужими люди на Землі. То була справді Вітчизняна війна для всіх народів з різними Вітчизнами, які опиралися прагненню нацистів перетворити їх на гній для «вищої раси». То була визвольна війна від страхіття, яке раптом стало реальністю на великих просторах цивілізованого світу» [26, с. 497].

Крім юридичних оцінок, наданих нацизму, фашизму і мілітаризму повоєнними міжнародними військовими трибуналами, залишаються ще спогади мільйонів учасників війни, працівників тилу, жертв «нового порядку», їхніх дітей та інших нащадків. У пам'яті всіх цих людей політика і практика гітлеризму є абсолютним Злом.

1. Довженко О. Україна в огні [Електронний ресурс] / О. Довженко. – Режим доступу: <http://www.ukrclassic.com.ua/katalog/d/dovzhenko-oleksandr/197-oleksandr-dovzhenko-ukrajina-u-vogni> – Заголовок з екрана.
2. Бережков В. С дипломатической миссией в Берлине 1940–1941. / В. Бережков – Минск: Агентство печати «Новости», 1966. – 159 с.
3. Чуев Ф. Молотов: Полудержавный властелин / Ф. Чуев. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 1999. – 736 с.
4. Радзинский Э. Сталин / Э. Радзинский. – М.: Вагриус, 1997. – 638 с.
5. Судоплатов П. Разведка и Кремль / П. Судоплатов. – М.: ТОО «Гей», 1996. – 497 с.
6. Педфилд П. Рейхсфюрер СС / П. Педфилд. – Смоленск: Русич, 2002. – 539 с.
7. Смирнов В.П. Краткая история Второй мировой войны / В.П. Смирнов. – М.: Весь Мир, 2005. – 352 с.
8. Иринархов Р. Красная Армия в 1941 г. Военная Энциклопедия Красной Армии / Р. Иринархов. – М.: ЭКСМО, 2009. – 554 с.
9. Гудериан Г. Воспоминания солдата / Г. Гудериан. – Смоленск: Русич, 1999. – 654 с.
10. Історія України: навч. посібник / за ред. В.А.Смолія. – К.: Видавничий дім «Альтернатива», 1997. – 423 с.
11. Шапталов Б. Испытание войной / Б. Шапталов. – М.: АСТ, 2002. – 381 с.
12. Чубайс І. Велика Вітчизняна: коли ми позбудемося хибних міфів? / І. Чубайс // Дзеркало тижня. – 2008. – №28 (702).
13. Овіяні славою Перемоги. Матеріали до 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр. – К.: Національний Аграрний Університет, 2005. – 154 с.
14. Лоуренс Рис. Сталин, Гитлер и Запад. Тайная дипломатия великих держав / Рис Лоуренс. – М.: Астрель, 2009. – 575 с.
15. Архів автора.
16. Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 рр. / В.Ю. Король. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 128 с.
17. Смыслов О.С. Плен. Жизнь и смерть в немецких лагерях / О.С. Смыслов. – М.: Вече, 2009. – 480 с.
18. Радянська Україна. – 1945. – 9 травня.

19. Волкогонов Д. Етюды о времени / Д. Волкогонов. – М.: Издательство «Новости», 1998. – 416 с.
20. Манштейн Э. Утерянные победы / Э. Манштейн. – Смоленск: Русич, 1999. – 672 с.
21. Ширер Уильям. Взлет и падение III рейха / Уильям Ширер. – М.: ЭКСМО, 2004. – 1168 с.
22. Кларк А. План Барбаросса. Крушение Третьего Рейха 1941–1945 / А.Кларк. – М. : Центрполиграф, 2002. – 491 с.
23. Шпеер А. Воспоминания / А. Шпеер. – Смоленск: Русич-Прогресс, 1997. – 696 с.
24. Совершенно секретно! Только для командования! Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы. – М.: Наука, 1967. – 752 с.
25. На разгром врага. – 1942. – 19 октября.
26. Попович М. Червоне століття / М. Попович. – К.: Артк, 2005. – 888 с.

Микола Кирюшко

ІДЕЯ ХАЛІФАТУ В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ МУСУЛЬМАНСЬКИХ НАРОДІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У статті розглянуто питання про місце ідеї Халіфату в історичній пам'яті кримських татар. Показано особливості поширення вчення про Халіфат у середовищі кримських мусульман на початку ХХІ ст.

Ключові слова: історична пам'ять, іслам, мусульмани, Халіфат, політичний іслам, політичне маніпулювання.

Kyryushko Mykola. *Idea of Caliphate in historical memory of Muslim peoples in modern Ukraine. In article the question on a place of idea of Caliphate in historical memory of the Crimean Tatars is considered. Features of distribution of the doctrine about Caliphate in the environment of the Crimean Moslems in the beginning of XXI century are shown.*

Key words: *historical memory, an Islam, Moslems, Caliphate, a political Islam, a political manipulation.*

До народів, які традиційно сповідують іслам, в Україні звичай відносять кримських і волзьких татар. Однак

своїм корінням з територією нинішньої України також пов'язані залишкові нечисленні групи ногайських татар (мусульман). На землях України від середини ХХ ст. почали оселятися діаспорні групи узбеків, казахів, азербайджанців. З початку 90-х років тут почали осідати етнорелігійні групи мусульман з-поміж турків-месхетинців, афганців, чеченців. Усіх цих спільнот попри їхній строкатий етнічний склад поєднує належність до релігії ісламу.

Ісламська ідентичність цих народів виявляє себе на декількох рівнях: спільне віровизнання, часом моменти спільної історії. Специфічних, неповторних рис ісламська ідентичність набуває у разі накладання на ядро ісламської віри історично зумовлених рис самотутньої етнічної побутової культури (волзькі та кримські татари), залишкових уявлень про загальнотюркського язичницького бога неба Тенгрі разом з духами води та землі (народи, пов'язані походженням від степових кочівників), регіональних традицій організації ісламського життя (ордени, мюриди) вихідців з Північного Кавказу.

До специфічних рис ісламської ідентичності в Україні поряд з означеним вище належить збереження залишкових знань і пам'яті про ісламську державу Халіфат, елементи яких містить у собі історична пам'ять кримських татар. Проте історична пам'ять інших мусульманських народів, які мешкають у межах України, практично не містить своїх власних згадок про реальну державу Халіфат, яка століттями існувала у минулому. Певний виняток становлять турки-месхетинці, історично пов'язані з Османською імперією. Однак релігійна компонента їх історичної пам'яті ще майже не вивчалася.

Наявність уявлень про Халіфат в історичній пам'яті найбільшого в Україні мусульманського етносу – кримських татар – пов'язана з тривалою (близько трьохсот років) спільною історією Кримського ханства з турецькою Османською імперією. Остання була законною спадкоємницею прав, духовної влади та ідеології єгипетських халіфів і тривалий час поширювала базові ідеї устрою Халіфату як ісламської держави на соціальні інститути мусульман Криму. Головні принципи релігійно-політичної системи

Халіфату, облаштування його політичних інститутів накладалися на канву етнорелігійних соціальних відносин кримських татар, перепліталися з ними, утворюючи двошаровий політичний простір.

Таке становище тривало до кінця XVIII ст., коли зусиллями Російської імперії було ліквідовано Кримське ханство з його васалітетом, що обірвало соціально-політичні і релігійні зв'язки кримських мусульман з Туреччиною як зберігачкою титульних прав Халіфату на останньому етапі його існування. У нашому столітті спостерігається пожвавлення інтересу кримських мусульман до проблематики Халіфату, що спричинило численні ускладнення у духовній сфері життя мусульман півострова, ускладнило міжрелігійні відносини, підсилило настрої ісламофобії серед більшості кримчан. Тому **головною проблемою статті** є невизначеність наслідків і неочікуваність активізації процесу реставрації і подальшого піднесення базових ідей ісламського Халіфату серед значної частини кримських мусульман. Поширення вчення халіфатизму може призвести до складних і важкопрогнозованих наслідків.

Стан розгляду проблеми. Політична історія Халіфату має величезну літературу, добре досліджені також історичні сліди і впливи Халіфату у Західній, Центральній та Східній Європі. Класичними у висвітленні цієї проблематики стали праці європейських вчених В. Бартольда [1; 2], Є. Беляєва [3], К. Босворта [4], А. Кримського [5], Б. Шпулера [6] та інших. Погляд турецьких вчених на минуле Халіфату репрезентує монографія Е. Меудуді [7], духовні засади цього державного утворення розглядають арабські вчені Абу Нуайм [8], аль-Джузайрі [9], аз-Захабі [10]. Ібн Хаджар аль-Аскалані [11] та інші. Численні історичні (економічні, військові, культурні, побутові) зв'язки давніх праукраїнців зі сферою впливу Халіфату блискуче дослідив український вчений К. Тищенко [12]. Безпосередні контакти мусульман у Кримському ханстві з духовними інститутами та символами Халіфату, успадкованими турецьким султанатом, описано у спільній монографії М. Кирюшка та О. Бойцовой [13]. До останніх публікацій, присвячених по-

ширенню ідей халіфатизму серед сучасних кримських мусульман, належать праці О. Богомоллова [14], А. Булатова [15], М. Кірюшка [13, с. 42].

Слово «халіфат» походить від арабського кореня з доданим латинським закінченням. Корінь «халіф» спирається на арабське слово «халіфе», що означає «заступник», «намісник» – наступник пророка Мухаммада. Однак не в сенсі пророцькому, а у смислі здійснення успадкованої від Пророка духовної і політичної влади над мусульманами. У турецьких діалектах набуває вигляду «калфа». Поняття Халіфату в сунітів має два значення. Перше – це ідеал мусульманської держави, у якій державне управління здійснюється відповідно до вічних і незмінних законів, даних Всевишнім. Державна влада поєднує в собі два виміри: духовний (імамат) і світський (емірат). Друге значення Халіфату пов'язане з реальною історичною державою, яка зародилася у VII ст., досягла найвищого розквіту у X ст., розділилася на декілька державних утворень в XI– XIII ст., поширювала свій вплив на Крим у період XVI– XVIII ст. і формально проіснувала у Туреччині до березня 1924 р.

В історії Халіфату зазвичай виокремлюють 5 основних етапів.

1) Початковий етап правління чотирьох праведних халіфів (632– 661 рр.). Вважається, що їх діяльність найповніше відповідала вченню Пророка. Їх правління відзначалося майже ідеальною відповідністю до Божественного вчення, чого ніколи не вдавалося досягнути пізніше.

2) Після загибелі халіфа Алі у 658 р. утворився Халіфат Омейядів (661– 750 рр.). На цьому етапі виникла мусульманська монархічна державність. Халіфат втратив зразкові початкові властивості і перетворився на абсолютну монархію з переважанням світських елементів. У цей час відбулася друга, наймасштабніша хвиля арабських завоювань. Повалення останнього халіфа з династії Омейядів Марвана ібн Мухаммада означало прихід нової династії правителів Халіфату.

3) За час правління династії Аббасидів (750– 1258 рр.). Історія Халіфату Аббасидів була відзначена трьома яскравими подіями. По-перше, відбулося остаточне розділення духовної і світської влади, коли халіфи зберігали суто номі-

нально авторитет духовних владик, а державно-політичну владу почали виконувати султани. По-друге, час Аббасидів став епохою найбільш блискучого розвитку держави Халіфату з її вражаючою культурою, мистецтвом, наукою, слава якої поширилася у тодішньому світі. Могутність їх держави спиралася на арабську і персидську традиції. Спогади про піднесення Халіфату епохи Аббасидів живлять інтерес сучасних мусульман до цієї форми ісламської держави. Потретьє, час найбільшого розквіту Халіфату відкрив початок розпаду цієї величезної і могутньої держави. Відцентрові тенденції у ній розпочалися саме за правління Аббасидів. Так з'явилися практично відокремлені один від одного Багдадський (власне Аббасиди), Кордовський (залишки династії Омейядів – з 929 до 1031 років) та Єгипетський (Фатіміди – з 1014 до 1152 року) халіфати. Останні дві династії відмовлялися визнавати духовну і світську владу Аббасидів.

Саме у цей час на історичному обрії Халіфату окреслюється тюркський фактор його розвитку. Тюркський завоювальник султан Махмуд Лазневі (997– 1030 рр.) на руїнах саманідської держави створює величезний і впливовий султанат. Прихід тюркського політичного актора припав на час послаблення і розриву економічних і політичних зв'язків між частинами колись єдиного Халіфату, його розпаду на окремі емірати, що пришвидшило втрату світської влади аббасидських правителів. Остаточно важелі світської влади аббасидські халіфи втратили після завоювання Іраку буїдами у 945 р. В 1055 р. владою у Багдадському халіфаті оволоділи сельджуки, лідер яких Тогрул-бек звільнив аббасидського халіфа від влади еретиків-буїдів. За правління сельджуків аж до 1132 р. аббасидські халіфи здійснювали духовну владу імамату на території Багдаду та більшості земель Іраку. Після розпаду єдиної держави Сельджуків у 1118 р. відбулася короткотривала реставрація повної влади аббасидських халіфів, за час якої еміри та султани одержували інвеституру з рук багдадського халіфа. Проте після завоювання Багдаду у 1258 р. монгольськими військами і страти ними останнього аббасидського халіфа

Мустасіма (1242–1258 рр.) Багдадський халіфат припинив своє існування.

4) Утім, у 1261 р. одного з врятованих членів династії Аббасидів на території Єгипту було проголошено халіфом під ім'ям Мостансир, що відбулося при дворі мамлюкського єгипетського султана Бейбарса (1260–1267). Останній був зацікавлений забезпечити духовну підтримку своєму султанатові. Так було збережено формальний сюзеренітет халіфів. За такого стану аббасидські халіфи жили в Каїрі, вже не маючи жодної політичної влади. Вони виконували іншу важливу функцію: своїм релігійним авторитетом сакралізували владу світських правителів Єгипту та інших мусульманських країн. Нащадки Мостансира залишалися номінальними халіфами при каїрських султанах ще протягом 250 років.

5) Після завоювання Єгипту у 1517 р. османськими завойовниками останній аббасидський халіф аль-Мутаввакіль III передав право на Халіфат турецькому султанові Селіму I Грозному. Прагнучи добути духовну владу над усім сунітським світом, Селім I змусив аль-Мутаввакіля під тиском урочисто зректися своїх халіфських прав і титулу на користь османських султанів. Внаслідок цього до султана турків перейшов духовний суверенітет над усіма мусульманами у світі, навіть у разі їх державної автономності. Від цього моменту халіфами з правами спадкоємності стали султани Османської імперії. Центр Халіфату з Багдаду і Каїру перемістився до Стамбулу. Султани Османської імперії здобули титул «Халіфе аль-Муслімін ва хадім аль-Харамейн аш-Шаріфейн» (халіф усіх мусульман та слуга двох заборонених мечетей). Від цього моменту й розпочалася турецька історія Халіфату. Саме на цьому етапі вплив останнього поширився на Кримське ханство, політичним і духовним владикою якого став султан Османської імперії з його правами халіфа.

У 1221–1222 рр. війська сельджуцького правителя Румського султанату Ала-ад-Діна Кей-Кубада зайняли Судак і створили тут один з перших на території півострова

мусульманський духовний центр: у місті було побудовано мечеть і при ній закріплено невеликий штат мусульманського духівництва: організацією і проведенням молитви керував імам-хатиб – священнослужитель, що проводив п'ятничну проповідь – хутбу, заклик на молитву виголошував муедзин, функції духовного судді виконував кади. Очевидно, разом з воїнами сюди прибули й суфійські місіонери, тому що приблизно до того ж часу належить виникнення текіє (монастиря суфіїв) у селищі Отузи (нині селище Щебетовка), розташованому неподалік від Судака. Перша присутність сельджуків була короткочасною і перед вторгненням монголо-татарів вони полишили півострів, проте малоазійське вогнище ісламізму в Судацькому районі функціонувало й надалі, що підтверджується даними археологічних розкопок в Отузах і повідомленнями письмових джерел [13, с. 42].

У другій половині XV ст. у широких верствах населення Кримського ханства утвердилася східнотюркська, досить демократична й віротерпима традиція ісламу, склалася власна структура мусульманського духівництва, що відіграло важливу роль у консолідації різних прошарків суспільства й зміцненні державності. Однак ситуація почала змінюватися в XVI ст., після турецького завоювання 1475 р., яке знищило основні вогнища християнства в Криму і наперед визначило успіх у поширенні та утвердженні ісламу серед кримських татар, зокрема сприяло активізації цього процесу у гірському й прибережному районах півострова.

Власне процес впливу принципів Халіфату на Крим досяг апогею наприкінці XV і протягом XVI ст., коли посилювався тиск Османської імперії, васалом якої стало Кримське ханство. За повідомленнями Мухаммеда Різи, на території власне турецьких володінь у Криму – султанського синджака, до яких належали основні фортеці й торговельні міста кримського узбережжя, діяли закони Османської імперії, адміністративна влада здійснювалася візиром Кафи. Кримські володіння Османів тоді були поділені на 4 кадлики,

кадії призначалися зі Стамбула головним муфтієм, на чолі духовної влади синджака стояли муфтії, що розташовувалися в Кафі, і головний кадій з резиденцією в Мангуп-кале. Політика ісламізації в турецькому синджаку проводилася більш жорстко, про це свідчить швидке скорочення на його території кількості немусульманських храмів (за свідченням домініканця Дортеллі д'Асколі до початку XVII ст. у Кафі не залишилося жодного католицького храму) і грандіозні масштаби спорудження ісламських установ (у Кафі на початку XVII ст. вже діяло 70 мечетей, 5 медресе й 9 текіє). Економічні форми тиску на немусульман у кримських володіннях Османської імперії виражалися у вигляді численних податків, причому, за свідченнями багатьох кримських мандрівників, «під ханами жити було легше». Очевидно, тому певна частина немусульманських підданих синджака прагнула перейти під юрисдикцію Кримського ханства.

Після того, як у 1517 році турецький султан був оголошений халіфом усіх мусульман-сунітів, він став не тільки сюзереном, а й верховним главою ісламської ієрархії Кримського ханства. Ім'я турецького султана як халіфа включили як поминання в хутбу мусульман Криму. Очевидно, турецьке мусульманське духовництво в цей період стало безпосередньо впливати на політичні процеси в Кримському ханаті. Наприклад, під час розв'язання суперечки між претендентами на ханський престол Газі Гіреєм і Фетх Гіреєм вирішальне значення мала думка кафського муфтія Мевляна Абд ер-Реззак-ефенді, що видав відповідну фатву на користь Газі Гірея.

У XVI ст. у Туреччині з муфтіїв почали обирати шейх-уль-іслама (Великого муфтія), що курирував духовну владу на підвладних Османській імперії територіях. Це давало змогу османським султанам затверджувати кандидатуру кримського муфтія, впливати на його політику й через нього до певної міри регламентувати роботу судових округів Кримського ханства. У цей період, за повідомленнями Мухаммеда Різи, з'явилася тенденція призначати на посади вищого мусульманського духовництва в Кримському ханстві улемів, що здобули освіту в Османській імперії [13, с. 58].

У XVI ст. політика кримських муфтіїв жорстко орієнтувалася на інтереси Османської імперії й не завжди збігалася з позицією кримських ханів. Підтвердженням цьому служить гірка оцінка, яку, за свідченням Мухаммеда Різи, давав вищому духівництву хан Газі Гірей, який ремствував на те, що вони встановлюють порядки й самі ж їх порушують [13, с. 58].

У цей період ускладнилися взаємозв'язки світської й духовної гілок влади ханської адміністрації. Принцип виборності мусульманського духівництва в Кримському ханстві став номінальним, кадіїв зі стану улемів призначали на посади разом ханська адміністрація й муфтії, орієнтований на владу Халіфату. При цьому використовувалися деякі елементи османської конфесійно-бюрократичної системи керування щодо включення частини священнослужителів до складу державного апарату. Ця частина духівництва стала одержувати жалування з ханської скарбниці, причому його розмір поступово підвищувався. Однак вся повнота адміністративної влади на території місцевих бейліків, як і раніше, перебувала в руках бейської родової знаті, про що свідчить широкий комплекс повноважень, зазначених у тарханних ярликах XVI ст., які підтверджують права володіння майном кримських беїв.

Загалом влада ханів у Криму в цей період уже не була абсолютною. Вона обмежувалася, з одного боку, різким османським втручанням, а з іншого – опозицією бейської родової знаті, вплив якої зміцнювався в процесі розвитку феодалних відносин і поступового занепаду традицій Халіфату. У такій обстановці ісламське віровчення і діяльність широких верств мусульманського духівництва були важливим чинником стабілізації кримського суспільства, тому кримські хани прагнули дістати в їхній особі підтримку й опору. Про те, що до складу ханського оточення входила велика кількість улемів, навчених в Османській імперії, повідомляють усі середньовічні історики кримських ханів. Ці відомості підтверджуються великою групою ханських жалуваних грамот, виданих наблизеним улемам, іменованим «нашими (тобто ханськими) особливими молільниками».

В цих документах зафіксовані грошові дарування, істотні податкові пільги та імунітети, які до того ж набували спадкоємного характеру. Наприклад, Абди-шейхові було подаровано від Мухаммед Гірея в 1577 р. ярлик на щорічну пенсію в розмірі 4000 акче, а його спадкоємці надалі одержували потвердні ярлики, зокрема, в тому ж обсязі виплачувалася пенсія синові шейха Хакки-ходжі в правління Газі Гірея (1588 – 1608 рр.).

Про збільшення впливу улемів і значення ісламу в житті Кримського ханства цього періоду свідчить також бурхливе зростання кількості мечетей, початкових релігійних шкіл – мектебе й вищих духовних училищ – медресе. Так, до кінця XVI – початку XVII ст., за свідченням Евлії Челебі, у Бахчисараї діяло 24 мечеті, 3 медресе й 5 мектебе, в Ак-Мечеті (Сімферополь) – 5 мечетей, 3 мектебе й 1 медресе; у Гезлеві (Євпаторія) – 24 мечеті, 5 мектебе; у Карасубазарі (Білогорськ) – 19 мечетей, 3 мектебе.

Судячи з описів мандрівників і матеріалів археологічних досліджень, згідно з історичними традиціями Халіфату парафіяльні мечеті будувалися в кожному селищі, а якщо воно було великим, там проводився розподіл на квартали й споруджувалося кілька мечетей. Кожне місто Кримського ханства розчленовувалося на житлові квартали, центром життя яких слугувала мечеть. У більших кварталах могло бути дві мечеті й, відповідно, два приходи. Згідно з нормами Халіфату окремо споруджувалися соборні мечеті для п'ятничних і святкових молитовних зібрань. У великих торговельних містах зводили мечеті на базарах для здійснення денних молитов торговцями й ремісниками. Відповідно, зі зростанням кількості мечетей збільшувалася чисельність і підвищувався вплив ісламських священнослужителів, орієнтованих на Муфтіят.

Розширився штат мусульманського духівництва при керованих ними мечетях і медресе, з'явилися нові для Криму посади читців Корану (хафізів). Наприклад, якщо в XV столітті соборні мечеті обслуговували три-чотири священнослужителі, то в XVI столітті при соборній мечеті в Гезлеві перебував такий штат духівництва: один хатиб,

два мулли, чотири муедзіни. Ця мечеть виконувала особливі функції: проводити і зустрічати хана та його посланців під час їхніх візитів до столиці Османської імперії. Про Бахчисарайську ханську мечеть Евлія Челебі повідомляв, що її обслуговували один імам-хатиб, два мулли, шість муедзінів й один мутефеллі (староста при мечеті). Крім того, при цій мечеті існував штат з десяти читців Корану, двох бібліотекарів і вчителя богослов'я. За розпорядженням шейх-уль-іслама духовництво мечетей одержувало фіксоване жалування із ханської скарбниці. Згідно з цим розпорядженням служителі соборних мечетей оплачувалися краще, ніж приходські, що підтверджувало більш високий їхній статус в ісламській державі.

Традиційне халіфатське унормування соціального життя виявилось у тому, що вже до XVI століття основною соціальною структурою в Кримському ханстві стала мусульманська парафіяльна громада, що очолювалася імамом. У ній ухвалювалися найважливіші рішення, формувалася суспільна думка, давалася оцінка вчинкам того або іншого жителя. Невеликі парафіяльні мечеті в житлових кварталах служили віруючому другим домом, роблячи йому і його сусідам безліч дрібних послуг. Мечеті могли слугувати місцем ночівлі для безпритульних, мандрівників і покутників, тут можна було пообідати й купити необхідні товари. Про зростання значення імамів як керівників парафіяльних громад свідчить досить високий розмір платні, що виплачувалася їм у цей період. Кожна мусульманська громада в Кримському ханстві являла собою невелику державу в державі, ідеологічним центром якої була мечеть. Релігійна громада стежила за дотриманням обумовлених шаріатом ісламських обрядів і повсякденних норм життя, стежила за чистотою побутового життя мусульман, на яке сильно впливали місцеві звичаї. У мусульманських приходських громадах зміцнювалося усвідомлення єдності етнічної спільності, формувалася національна самосвідомість кримських татар.

Згідно з традиціями Халіфату соборна мечеть об'єднувала навколо себе всі міські парафіяльні громади, у ній

здійснювалося правосуддя, збиралися вчені, читці Корану, літератори й філософи. Керував священнослужителями соборної мечеті імам-хатиб, що займав високе місце в ієрархії ісламського духовництва. Наприклад, за повідомленнями Евлії Челебі, Бахчисарайський головний мулла традиційно входив до складу ханського дивана. Так під впливом соціальних інституцій халіфатської держави протягом XVI ст. іслам обійняв домінуючі позиції на всій території Кримського ханства. Спогади про цей «золотий вік» ісламу в Криму були збережені народною пам'яттю як еталон зразкового устрою релігійного і суспільного життя.

Проте Кримське ханство, зміцнюючись і розвиваючись, шукало оптимального співвідношення між халіфатськими за походженням інститутами і принципами – і місцевими звичаями, інтересами і потребами. Процес не був завершений. Наприкінці XVII і протягом XVIII ст., на заключному етапі історії Кримського ханства, в економічному й соціальному житті суспільства спостерігалися кризові явища. Багато вчених пов'язують труднощі цього періоду з дестабілізуючим османським впливом. Швидке падіння військової могутності, зростаючі економічні труднощі держави, загострення соціальних протиріч підривали авторитет ханської влади й підсилювали відцентрові тенденції бейської опозиції. У цих умовах ханський двір, наслідуючи приклад османської політичної системи, став частіше й ширше використовувати релігію як найважливіший засіб збереження цілісності держави. Відповідно, зросла роль улемів, муфтія й кадієскера, підсилювалося значення норм шаріату і скоротилися масштаби застосування звичаєвого права. На утримання муфтія, духовництва й мечетей ханська скарбниця в XVIII столітті щорічно стала відпускати цільові кошти, дотримуючись при цьому чіткої ієрархічної градації. До середини XVIII ст. у державному управлінні вже склалася звичайна практика просити фатву задля кожного більш-менш значного рішення, зокрема, Мухаммед Різа наводить приклад про прийняття фатви на придушення повстання Ширинів у 1724 р.

У період правління останніх кримських ханів, коли активізувалися воєнні суперечки між Росією та Туреччиною, ускладнилася обстановка навколо ханського двору, мусульманське духовництво також активно втручалось у внутрішню й зовнішню політику держави. Численними є приклади політичної активності вищих мусульманських священнослужителів й їхнього поділу на проросійське й протурецьке угруповання. Протурецькі орієнтації значної частини духовництва були пов'язані зі збереженням номінальної духовної влади й халіфського звання за турецьким султаном навіть після Кючук-Кайнарджийського договору про визнання суверенітету Кримського ханства, а також з традицією вищого духовництва та улемів здобувати освіту в Туреччині.

Роз'єднаність окремих гілок влади, дестабілізуюча політика Османської імперії призвели до послаблення позицій ханства й, врешті-решт, – до втрати державності. Після ліквідації навіть номінальної незалежності Кримського ханства наприкінці XVIII ст. звичний життєвий уклад кримських татар було зруйновано: кардинально змінилися державна мова, система політичної влади й стиль ведення господарства. Поступово відмирили пов'язані з Халіфатом норми суспільного і релігійного життя. Після приєднання Криму до Росії, хоча іслам втратив домінуючі позиції під сильним тиском з боку самодержавства й православної влади, а його соціально-державні функції були примусово скасовані, саме іслам залишався незмінною основою ідеалів, традицій, культури кримських татар, допомагаючи представникам цього народу згуртуватися навколо єдиного духовного стрижня й адаптуватися до нових умов життя серед іншоетнічного та іншорелігійного оточення. У комплексі ісламських вірувань на далекому задньому плані зберігалися спогади про ісламську державу за зразком останнього Халіфату. Російська влада надто критично ставилася до будь-яких відомостей про існування халіфатських інститутів в Османській імперії.

Проте після остаточного скасування Халіфату у березні 1924 р. владою республіканської Туреччини нас-

тав новий етап, пов'язаний зі спробами частини мусульманської умми розпочати рух щодо відновлення Халіфату у сучасному світі. Цей рух дістав назву халіфатизму. У ХХ ст. відбулося декілька спроб зацікавити мусульманську спільноту ідеєю відновлення Халіфату (спочатку в окремих мусульманських країнах), проте вони були безрезультатними. У ХХІ ст. прояви цього руху були помічені й в Україні. Халіфатизм виявився домінантою ідеологією та дій релігійної групи, яка називає себе релігійно-політичною партією «Хізб ат-Тахрір»¹.

Повна назва цього нового явища в політичному житті Кримського півострова – «Хізб ат-Тахрір аль-Ісламі» (Ісламська партія визволення). Перші публічні акції цього незвичного для нашого суспільства і досить несподіваного для українських владних кіл ісламського утворення відбулися протягом 2003–2004 рр. Відтоді «Хізб ат-Тахрір» привернув до себе увагу кримських мусульман (особливо частини молоді), спричинив гострі суперечки і організаційні незгоди між ними. Відсутність достовірної наукової інформації про «Хізб ат-Тахрір» (далі – ХТ), його незвичайність і навіть екзотичність для українського суспільства, а також відомий у світі відверто політичний характер міжнародної діяльності ХТ разом з завзяттям і молодіжним ентузіазмом його прибічників – хізбітів викликали природну занепо-

---

¹ Поняття «хізб» пов'язане з розділенням, поділом цілого на частини. Звідси трактування «хізб'у» як партії: ліванська «Hizbolla» (Хезболла – Партія Бога), «Хізб ат-Тахрір» (Партія визволення), «Хізб-і ісламі» Гульбеддіна Хекматіяра. «Хізб» пов'язаний також традиційно з назвою частини «джюзу» – однієї тридцятої частини Корану. Часте написання назви партії як «Хізб ат-Тахрір» з вживанням літери «у» в транскрипції артикля латиницею «ut» пов'язане з помилковим прочитанням огласовки «фатха», яку використовують для позначення короткого голосного звуку [a], тому й саме є помилковим.

коєність частини українського політикуму, держслужбовців і журналістів.

У своєму дослідженні автор виходив з того, що «Хізб ат-Тахрір» є «релігійно-політичною організацією, яка діє у різних країнах і ставить собі за мету сприяти поверненню мусульман до ісламського способу життя шляхом створення єдиного Халіфату на території держав, населення яких традиційно сповідує іслам [16]. Парадигму ХТ від початку склали два концепти: 1) сучасне суспільство є язичницьким – тому його необхідно просвітити світлом Ісламу; 2) існують насправді лише дві партії: партія Бога (складається з лідерів політичного ісламу та їх послідовників) versus партія Сатани (всі їхні опоненти). Перша покликана піклуватися про ведення духовної і реальної Священної війни аж до запровадження правління Божого повсюди.

Фундаменталістські ісламські рухи ХХ ст. у своєму розвитку пройшли декілька етапів. З середини 90-х років розпочався сучасний етап історії ісламського фундаменталізму. Саме на цей етап і припадає поява «Хізб ат-Тахрір» на політичній арені пострадянських суспільств. Однак власне *виникнення* «Хізб ат-Тахрір» припадає на 50-ті роки ХХ ст. За офіційною версією це сталося у 1953 р. в Єрусалимі (арабською Аль-Кудсі). «Хізб» було засновано шейхом Такийюддіном ан-Набаганієм. З-поміж інших фундаменталістичних рухів і саяфітів партію ХТ відрізняє виразна антиолігархічна, антикланова спрямованість її пропаганди, що часто стає підставою для звинувачень ХТ у тероризмі з боку авторитарних можновладців ряду країн Центральної Азії. Від крайніх радикалів-фундаменталістів (ультрарадикальних екстремістів і відкритих терористів) сьогоднішніх діячів ХТ на теренах України відрізняє саме *прагнення діяти ненасильницькими, ідеологічними методами*.

Перші відомості про окремих членів ХТ сягають у нашій країні перших років постперейшового часу. Наприкінці 90-х рр., повертаючись з депортації, в Криму серед кримських татар з'явилися також перші люди, які ознайомилися з окремими ідеями ХТ у Центральній Азії. На початку ХХІ ст. до них долучилися молоді люди з-поміж крим-

ських мусульман. Добре освічені інтелектуали, частина з яких здобула освіту в ісламських університетах за межами України, а інші в кримських медресе, звернулися до репатріантів, критично налаштованих до дій місцевої влади, яка зволікає з розв'язанням корінних проблем облаштування кримських татар на своїй історичній батьківщині.

Хізбіти шукають послідовників передусім в автономних мусульманських громадах, які реєструються як незалежні від Муфтіяту. Вірогідно, що причини, внаслідок яких члени якоїсь громади хочуть зареєструвати свою общину як автономну від ДУМК, у кожному випадку є різними. Серед них найчастіше називають протест проти фактичної підпорядкованості Муфтіяту багаторічним незмінним лідерам Меджлісу, які монополізували весь процес прийняття рішень; прагнення сповідувати іслам в його «чистому» (арабському) варіанті без нашарувань кримськотатарських народних традицій; бажання членів громади самостійно визначати своє ставлення до політичного ісламу (без стримуючого впливу Меджлісу); усвідомлення переваг прямого, без посередників, спілкування з закордонними спонсорами.

Перший етап публічної діяльності ХТ в Україні розпочався після антиамериканського мітингу у Сімферополі у 2003 р. та відомого інциденту в мечеті Криму – Кебір-Джами в 2004 р., коли імам-хатиба мечеті було звинувачено керівництвом ДУМК у підтримці ХТ. Після цього конфлікту було вперше оприлюднено заяву кримських лідерів ХТ, в якій вони відкидали звинувачення на адресу хізбітів у розколюванні ними єдності кримськотатарського народу і в намірах створити ісламську державу на частині української території. Головним сенсом *другого етапу* стало поширення ХТ серед кримської громадськості *інформації щодо суті своєї діяльності на півострові*. Нова інформаційна політика мала сприяти врегулюванню конфлікту з ДУМК, пошуку взаєморозуміння з більшістю мусульман, розширенню можливостей одержання кримчанами неперекручених відомостей про ХТ, узятих ними з «перших рук». Тому на *публічні виступи* покладалася особлива надія переконати кримчан у нешкідливості хізбітів. З публічними

акціями пов'язувалися сподівання на максимально можливе розширення кола однодумців або принаймні симпатиків. ХТ більше не бажав залишатися замкненим корпоративним угрупованням.

Кримські осередки ХТ зайняли ту нішу у релігійно-політичному житті Криму, яку довго не наважувалися зайняти Муфтіят мусульман Криму і Меджліс кримськотатарського народу – стати виразником політичних інтересів мусульман півострова і транслятором серед них політичних ідей, напрацьованих світовою ісламською соціально-політичною думкою. Попри певну утопічність ідей ХТ зростання кількості їх симпатиків вказує на зростаюче прагнення мусульманської частини населення відшукати вихід з важкого економічного становища, в якому опинилися в останні десятиріччя громадяни України (тим більше репатріанти, позбавлені родючих земель і засобів до існування), за рецептами, які пропонує світова умма у вигляді соціально-політичних доктрин ісламу. Логічна незавершеність і наївність ряду положень політичного вчення ХТ, непродуманість соціально-цивілізаційних наслідків у разі повного втілення (хай суто гіпотетичного) політичних проєктів ХТ не відлякують від «Хізб ат-Тахрір» частину наших сучасників-мусульман, навпаки – в епоху панування постмодернізму у масовій культурі ці якості роблять ідеї хізбітів привабливими, особливо для освіченої міської молоді.

Сучасне розуміння Халіфату кримськими прибічниками ХТ полягає в тому, що мусульманська умма, усвідомлюючи себе духовною і територіальною спільнотою, визнаючи на основі шаріату боговстановлений характер влади, висуває зі свого середовища халіфа – одночасно духовного і релігійного керівника мусульманської держави. Він уособлює собою Халіфат Расуль Аллах – інститут наступників Посланця Божого. Послідовники хізбу пропонують підкреслено жорстку модель державного устрою, за якої іслам реально стає основою суспільного життя, а шаріат – базою для Конституції. Вони протестують проти тієї ситуації, коли ісламська держава у політичному житті мусульманських країн існувала лише

теоретично, коли в них історично запанував неприродний для ісламу різкий поділ на світську і духовну владу. Ця відданість хізбітів ідеї Халіфату є найпершим об'єктом критики ХТ у масмедійному просторі.

Халіф діє, здійснюючи принцип хакімії – ісламського врядування (аль-хакіма аль-ісламі'ї). Для цього дії правителя повинні відповідати Сунні Пророка і узгоджуватися з моральним принципом «іхсан» – досконалим, щирим служінням, коли людина усвідомлює, що Аллах бачить усе, що вона чинить, навіть таємно. Разом з тим правитель знає, що він не тільки насолоджується владою. На нього особисто покладено всю відповідальність за управління мусульманською державою. Головним для такого правителя є не можливості, які дає влада, а обов'язок. Тому є цілий корпус вимог до того, хто хоче взяти на себе ці обов'язки, чії знання, талант і попереднє життя відповідають новій посаді. Замовчування критики, приховування невдач розглядаються як неповага правителя до Аллаха.

Правителеві допомагає обрати правильне рішення «аш-шура» – консультативна рада, яка також обирається мусульманською громадою. Власне, «аш-шура» є центральною суспільствоутворюючою одиницею в ісламській думці. Вона провадить спільний пошук правильного рішення, тому позиція більшості тут є вирішальною. «Радьтесь» – сказано в Корані (Коран 42, 38 – 39). Пророк радився зі своїми прихильниками, дослухався до них. У разі, якщо думки його та громади різнилися, він приставав до думки більшості.

Влада у Халіфаті є лише продовженням повноважень усіх мусульман, котрі делегують їх халіфу (або до його обрання – аміру). Тому вони й відповідають перед народом, який їх обрав. Ісламські вчені вважають, що саме завдяки цьому ісламське суспільство забезпечить себе від тоталітаризму та диктатури, від політичного деспотизму та узурпації прав людини.

Висновки.

1) Ідеї халіфатизму на початку ХХІ ст. активно інтродуються у суспільну свідомість кримських

мусульман. 2) Можливість цієї імплементації у релігійне і політичне життя кримських мусульман спирається на історичну пам'ять кримськотатарського народу про історичну взаємодію його колишньої держави з халіфатськими інститутами і традиціями Османської імперії. Діяльність ХТ спирається на історичну пам'ять кримських татар і на останні напрацювання ідеологів ХТ з арабських і тюркських країн. 3) Державні та духовні інституції сучасної Туреччини не підтримують діяльність ХТ. 4) Окремі напрями діяльності ХТ на Кримському півострові мають риси політичного маніпулювання.

---

1. Бартольд В.В. Халиф и султан // Бартольд В.В. Сочинения. – Т.6. – Москва, 1966. – С. 15– 78 / Бартольд В.В. Теократическая идея и светская власть в мусульманском государстве.

2. Бартольд В.В. Халиф и султан // Бартольд В.В. Сочинения. – Т.6. – Москва, 1966. – С. 303– 319 / Бартольд В.В. Теократическая идея и светская власть в мусульманском государстве.

3. Беляев Е.А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. – 2-е изд. – Москва, 1966.

4. Босворт К. Мусульманские династии. / перевод с англ. – Москва, 1971.

5. Крымский А.Е. История мусульманства. – Москва, 1902.

6. Spuler В. Geschichte der islamischen Länder. Die Chalifenzeit, Entstehung und Zerfall der Islamischen Weltreichs. – Leiden, 1952.

7. Mevdudi E. Hilafet ve Saltanat (El-Hilafe ve'l Mulk). – Ankara, 1995.

8. Абу Нуайм. Хилья аль-авлия. – Бейрут, 1404 рік хіджри.

9. Аль-Джузайрі. Кітаб аль-Фікх аля аль-Мазахіб аль-Арбаа. – Бейрут, 1996.

10. Аз-Захабі. Сіайр Алям ан-Нубаля. – Бейрут, 1413 рік хіджри.

11. Ібн Хаджар аль-Аскалані. Такріб ат-Тахзіб. – Дамаск, 1986.

12. Тищенко К.М. Халіфат і сівера: топонімічний слід в Україні. – К.: Аквілон-Плюс, 2011. – 496 с.

13. Кирюшко М.І., Войцова О.С. Ислам в Крыму: релігійно-національна самоідентифікація кримськотатарського народу. – К.: Світогляд, 2005. – 300 с.

14. Исламська ідентичність в Україні / Богомолов О.В., Данилов С.І., Семиволос І.М., Яворська Г.М. – К.: AMES, 2005. – 130 с.

15. Булатов А.А. Внутрішньоісламські протиріччя в мусульманській уммі Криму: природа, стан, еволюція. Автореф. дис...к. філос. н. – К.: 2011. – 20 с.

16. Али-Заде Айдын Ариф-оглы. Исламский энциклопедический словарь. – Москва: Издательский дом «Ансар», 2007. – С. 396.

Світлана Набок

ІСТОРІЯ В ПЕРШИХ ОСОБАХ: ЗНАДОБИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ

Стаття присвячена коммеморативним практикам сучасної України, акцентованим на вітчизняні традиції державного будівництва та їх персоніфікованому вимірі.

Ключові слова: політика пам'яті, коммеморація, державний діяч

Svitlana Nabok. History of the sovereigns: foundation for the research of the state politics of memory. The article deals with the commemorative practices in contemporary Ukraine, which are focused on the state-building traditions and their personal dimension.

Key words: politics of memory, commemoration, statesman

Коли ця стаття планувалася до написання наприкінці 2012 року, вона бачилася авторці як продовження дослідження проблематики відбиття історичної пам'яті в офіційних, нормативних документах загальнодержавного рівня. Перші спроби студій у цій царині констатують, що такий підхід дозволяє побачити досить цілісно надзвичайно цікаву картину перипетій вибудовування уявлення про історію України на державному рівні, виокремити «проблемні точки» та етапи перегляду підходів до формування канонів у цій царині, які подекуди виявилися досить несподіваними, а

також окреслити бодай у загальних рисах тенденції в цій сфері. Останнє, на думку авторки, є найбільш цінним. Адже жодні опитування, на яких зазвичай базуються дослідження динаміки змін історичної пам'яті, не дають змоги дістати уявлення про чинники, що впливають на ці зміни так само, як і можливостей для окреслення потенційних напрямів розвитку історичних уявлень громадян.

На умоглядному рівні задалегідь було зрозуміло, що має бути певний взаємозв'язок між державною політикою пам'яті (наскільки б умовною не була така характеристика для сучасної України) та відбитими у соціологічних дослідженнях уявленнями громадян щодо історії України. Проведене [1] у 2011 році дослідження щодо подій, які відзначалися, святкувалися та вшановувалися в Україні за роки незалежності, дозволило на фактичному матеріалі підтвердити цей умоглядний висновок та довідатися багато цікавого як про етапи формування наявних нині уявлень про історію, так і про механізми формування тих уявлень та результативність їх застосування.

Тож планувалося продовжити розпочаті студії, скерувавши свою дослідницьку цікавість цього разу на осіб, що їх життя та діяльність у різний час та різним способом були пошановані на державному рівні.

Проте одна обставина завадила вже нині поринути у наукове студювання цієї проблеми, чи то пак, за влучним виразом Л. Арцимовича, задовольнити свою особисту цікавість за державний кошт, і змусила дещо відкоригувати проблему так, щоб від її розгляду була не лише наукова, але й практична користь. Ця обставина виникла на початку 2013 року і нині відома як «Велика українська енциклопедія» (ВУЕ). А авторці пощастило приєднатися до створення цього амбітного проекту на самому його початку. На одному з перших етапів планування майбутніх складових ВУЕ було визначено початковий перелік т.з. «формальних ознак» – відповідність критеріям однієї з них автоматично призводить до потраплення відповідного гасла до Словника ВУЕ яке, своєю чергою, стає назвою статті майбутньої енциклопедії. Одна з

виокремлених формальних ознак була сформульована таким чином: «Всі великі князі київські, гетьмани України, керівники УНР, голови ВУЦВК і Раднаркому УСРР, голови Президії Верховної Ради і Ради Міністрів УРСР, генеральні (перші) секретарі КП(б)У – КПУ, Голови Верховної Ради, Президенти, Прем'єр-міністри України». На практиці йшлося про перелік «перших осіб» – людей, що в різний час та способом безпосередньо впливали на політичні процеси, творили традицію, яка нині визначає місце та роль України у світі, тобто, про політичну біографістику – один з найцікавіших складників політичної історії.

Політична історія – найбільш популярний різновид історичних студій XIX – першої половини XX століття – нині переживає складні часи переосмислення. Від кінця XX століття цей історичний напрям все більше у наукових зацікавленнях поступається соціальній історії, історії повсякдення, історії малих груп тощо. Водночас, політична історія продовжує лишатися своєрідним «маркером»: основою періодизацій, неунікненим складником практично всіх інших видів історичних досліджень.

У точному значенні цього слова об'єктом вивчення політичної історії має бути історія нації-держави. На практиці сучасна українська традиція визначає нижню межу досліджень у галузі політичної історії періодом Київської Русі. Цей підхід демонструє як навчальна література, так і загальноприйняте уявлення, що знайшло своє відбиття у формулюванні наведеної вище формальної ознаки. В процесі дискусій як серед редакторів, так і експертного обговорення цю формальну ознаку для відбиття її у ВУЕ було дещо скориговано.

Наразі перелік набув такого вигляду²: **Київська держава** (Князь Київський; великий князь Київський); **Галицько-Волинська держава** (Князь Галицький; князь Луцький;

---

² Цей список нині ще перебуває на етапі обговорення та рецензування. Основні дискусії точаться щодо обсягу репрезентації періоду початку XX століття.

князь Володимирський; великий князь Волинський; князь Галицько-Волинський; князь Галицький і Холмський); **Королівство Руське** (Король Галичини та Володимирії (або Лодомерії); король Русі); **Київське князівство у складі ВКЛ** (Великий князь Руський; князь Київський); **Кримське ханство** (Великий падишах Великої Орди і Великого Юрту, і Престольного Криму, і Дешт-Кипчака, і незчисленних татар, і незчисленних ногаїв, і гірських черкесів, і татів із тавгачами, і всіх тих багатьох, які обрали ясну віру та іслам, і хан Великого Криму щасливий і мужній, і великодушний); **Запорозька Січ** (Кошовий отаман Запорозької Січі; кошовий отаман Війська Запорозького Низового; кошовий отаман Запорозької Січі й усього Війська Запорозького Низового; гетьман Війська Запорозького Низового; гетьман Ханської України; гетьман Війська Запорозького та Правобережної України ханської величності); **Гетьманщина** (Гетьман Війська Запорозького; гетьман Правобережної України; гетьман Лівобережної України; Сіверський гетьман; гетьман обох боків Дніпра); **Задунайська Січ** (Кошовий отаман); **Чорноморське козацьке військо** (Кошовий отаман); **Українська Народна Республіка** (Голова Української Центральної Ради; голова Генерального Секретаріату; голова Директорії; голова Ради Народних Міністрів); **Команчанська (Східно-Лемківська) республіка** (Голова Повітової Української Національної Ради; голова Повітової Української Національної Управи); **Донецько-Криворізька республіка** (Голова Раднаркому); **Західно-Українська Народна Республіка** (Президент; голова Державного Секретаріату; диктатор УНРади; голова Уряду ЗУНР в екзилі); **Гуцульська республіка** (Президент); **Далекосхідна Україна** (Голова Українського Крайового Секретаріату); **Українська Соціалістична Радянська Республіка** (Перший/генеральний секретар ЦК КП(б)У; голова Президії ВУЦВК; голова Тимчасового робітничо-селянського уряду; голова Народного Секретаріату; голова Раднаркому); **Українська Держава** (Гетьман всієї України; отаман Ради Міністрів); **Кубанська Народна Республіка** (Голова Законодавчої Ради); **Бойківська Радянська Рес-**

публіка (Голова Ревкому); Галицька Соціалістична Радянська Республіка (Голова Ревкому); Холодноярська республіка (Головний отаман); Державний центр УНР в екзилі (Голова Директорії; президент УНР в екзилі; голова Президії УНРади; голова Ради Народних Міністрів); Українська Радянська Соціалістична Республіка (Перший секретар ЦК КП(б)У (пізніше – КПУ); голова Президії Верховної Ради; голова Раднаркому; голова Ради Міністрів); Карпатська Україна (Президент; прем'єр-міністр); Українська Держава 1941 р. (Голова Українського Державного Правління; голова Ради сеньйорів); Українська Головна Визвольна Рада (Президент; Голова Генерального Секретаріату); Україна (Президент; голова Верховної Ради; Прем'єр-міністр)³.

До укладеного за формальною ознакою загального персоніфікованого списку увійшло 313 осіб. Ось, власне, цей список і було використано як «пробний камінь»: комплекс прийнятих за роки незалежності України нормативних документів було проаналізовано на предмет репрезентації у ньому тієї частини політичних лідерів, чий внесок сучасна Українська держава за роки свого існування вже визнала таким, що є гідним пошанування на державному рівні. Вилучивши зі списку сучасників – діячів незалежної України, широко репрезентованих у нормативних документах, які стосуються присвоєння різного роду державних відзнак та нагород, ми отримуємо перелік з 290 імен.

Серед когорти князів Київських українська нормативна база віддавна веде знайомство з Ярославом Мудрим та княгинею Ольгою: орден імені Ярослава Мудрого було

---

³ Принагідно засвідчую повагу та вдячність за вже зроблену та ту, яка ще попереду, колосальну роботу редакторам соціогуманітарного відділу Державної наукової установи «Українська енциклопедія» та експертам, що беруть участь у обговоренні цього списку: пп. Віталію Пономарьову та Віталію Аблицову, Павлові Полянському та Владиславу Кульчицькому.

засновано в 1995 [2], а княгині Ольги – в 1997 році [3] і відтоді кількість кавалерів цих відзнак постійно збільшується. На державному рівні також було приділено увагу постаті Романа II Мстиславича, пам'ять якого в Україні вшановували згідно з розпорядженням Президента України у 2005 році [4]. Поіменований він як великий князь Галицько-Волинської держави (яку заснував), хоч до того часу встиг посидіти і на столі київському, про що згадок у документі немає. У 2001 році пригадали про ще одного князя Галицького і Київського – Данила I Романовича: його ім'я було присвоєне одній з механізованих дивізій. Відтоді у складі Збройних сил України наявна дивізія з гостросюжетною назвою: «24-та механізована Самаро-Ульянівська Бердичівська Залізна ордена Жовтневої Революції тричі орденів Червоного Прапора орденів Суворова і Богдана Хмельницького дивізія імені князя Данила Галицького» [5]. Вдруге згадали на державному рівні про Данила Галицького вже 2011 року, коли постановою Верховної Ради було запропоновано відзначити «810-річчя від дня народження першого короля Русі-України». На цьому уривчаста історія княжої доби, принаймні стосовно князів Київських та Галицьких, і завершується.

Щоправда, у нормативних документах згадується ім'я ще одного князя: новгород-сіверського Ігоря Святославовича, якому пропонувалося спорудити пам'ятник та відзначити 860-річчя від дня його народження. В назві документа про відзначення 860-річчя від його народження князя поіменовано як «новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича, головного героя давньоруської поеми «Слово о полку Ігоревім» – такі ось заслуги. Звісно, згадки про спільний похід новгород-сіверського князя разом з князем московським Андрієм Боголюбським на Київ немає.

Не набагато кращі справи і щодо часів козачих. Українська нормативна база ознайомлена лише з двома кошовими отаманами: Іваном Сірком та Петром Калнишевським. Івана Сірка згадано у документі про відзначення 360-річчя заснування Чортомлицької Запорозької Січі, гучна слава якої без-

посередньо пов'язана з ім'ям Івана Сірка. Тож поява його імені у документі про відзначення ювілею від її заснування є логічною. Щоправда, видається нелогічною відсутність згадки у документі імені основоположника тієї Січі – Івана Лутая, проте і перше за часів незалежності вшанування Івана Сірка вже до певної міри можна вважати прогресом. Більше уваги в нормативних документах присвячено особі Петра Калнишевського. Про вшанування його пам'яті йдеться у трьох документах. У заголовках двох з них він поіменований «останнім Кошовим отаманом Запорозької Січі», що, звісно, не суперечить українській історичній традиції, проте викликає питання про причини акцентування уваги на пошануванні саме Петра Калнишевського з когорти Кошових отаманів Запорозької Січі – невже єдиною підставою для вшанування цього, поза сумнівом, непересічного політичного лідера є те, що він був саме останнім з Кошових отаманів?

Децю краще репрезентовані гетьмани Війська Запорізького. Імена гетьманів, як і імена князів, згодилися для поіменування державних нагород: 1995 року засновано орден імені Богдана Хмельницького [6] (кількість кавалерів постійно збільшується), а 2009 року засновано відзнаку Президента України «Хрест Івана Мазепи» [7] (присвоєння відзнаки відбулося лише один раз).

На державному рівні за роки незалежності також було згадано про: Петра Сагайдачного (його ім'я було присвоєно Київській державній академії водного транспорту та названо на його честь фрегат Військово-морських Збройних сил України), Пилипа Орлика (власне, не його особу, а «Конституцію Пилипа Орлика», як це поійменовано у нормативних документах), Івана Виговського (та його перемогу у Конотопській битві, яка, власне, і відзначалася) та Кирила Розумовського – вшановували його пам'ять як гетьмана України. Окрім уже перелічених діячів з часів козачих згадано на державному рівні (викарбувані пам'ятні монети) ще Дмитра Байду-Вишневецького (1999) [8], Павла Полуботка [9] та Дмитра Дорошенка [10].

На цьому, власне, перелік гетьманів, так чи інакше згаданих на державному рівні за роки незалежності, також вичерпується.

Серед діячів часів визвольних змагань найбільше уваги приділено пошануванню та увічненню пам'яті Михайла Грушевського. Двічі поспіль на державному рівні відзначилося його ювілеї: 125- та 130-річчя від дня його народження – випадок практично безпрецедентний. Проте у пошануванні Михайла Грушевського увагу було переважно акцентовано на його іпостасі як науковця, а не як державного діяча. Більшість заходів, пов'язаних з його ім'ям, відбулися у період 1990-х років: з 13 документів, якими так чи інакше увічнюють пам'ять про Михайла Грушевського, 2000-ми роками датовано лише 4, перервана традиція, заснована у 1990-х роках, відзначати на державному рівні його ювілеї.

За роки незалежності одноразово було відзначено ювілеї також Павла Скоропадського (у 2003 році відзначено 130-річчя від дня народження) [11] та Євгена Петрушевича (у 2013 році відзначено 150-річчя від його дня народження) [12], у 2008 році також була викарбувана пам'ятна монета на його честь [13].

Саме карбування пам'ятних та ювілейних монет можна сміливо вважати основною формою пошанування внеску у становлення сучасної України державних діячів періоду визвольних змагань. Так, у різні роки було викарбувано монети на честь: Миколи Василенка (2006) [14], Всеволода Голубовича (2005) [15], Андрія Левицького (2009) [16], Сергія Остапенка (2006) [17], В'ячеслава Прокоповича (2006) [18], Володимира Чехівського (2006) [19]. Значно більше уваги приділено постаті Володимира Винниченка: його ім'я присвоєне Кіровоградському державному педагогічному університеті [20], у 2005 році на державному рівні було відзначено його 125-річчя [21], тоді ж введено в обіг пам'ятну монету. Августина Волошина згадували двічі: вперше у 2004 році, коли відзначали 65-ту річницю проголошення Карпатської України та вшановували пам'ять її президента [22], вдруге – у 2009 році, коли ім'я Августина Волошина було присвоєне загальноосвітній школі на Закарпатті [23].

Імена діячів радянських періоду першої половини ХХ століття, попри те, що й досі ними поіменовано величезну кількість територіально-адміністративних одиниць, підприємств та установ, на державному рівні практично не фігурували. Винятком став Георгій Раковський, ім'я якого у 1999 році присвоєне Болгарській гімназії в Одеській області [24].

Пізніший період української державності репрезентовано трьома особами. 2002 року було видано розпорядження Кабміну за підписом А. Кінаха про відзначення 85-ї річниці від дня народження Володимира Щербицького [25]. Два інші заходи відбулися 2007 року – вшануванням пам'яті Ярослава Стецька [26] та відзначенням 100-річного ювілею Романа Шухевича [27]. Останньому було приділено в цей час багато як суспільної, так і державної уваги: окрім відзначення ювілею, на його честь була викарбувана ювілейна монета та посмертно присвоєне звання Героя України, що викликало бурхливу суспільну реакцію. Згодом його цього звання було позбавлено рішенням Конституційного Суду. Відзначення ювілею Щербицького, натомість, практично жодної суспільної реакції не викликало.

Назагал, картина «пригадування» на державному рівні державних діячів минувшини видається не такою вже й песимістичною і навіть претендує на певний канон. Так, перелік пошанованих на державному рівні діячів періоду княжої України не змінювався від середини 2000-х років і може вважатися усталених (інше питання, що далеко не повним, якщо не сказати дуже фрагментованим). Пригадування історії часів козачих та визвольних змагань нині можна вважати таким, що триває. Натомість занепокоєння викликає період 1940 – 1990-х років, серед діячів якого на державному рівні відзначено лише трьох, причому подекуди, м'яко кажучи, вельми конверсійних постатей: вшанування на державному рівні Володимира Щербицького, роль якого у русифікаційних заходах та придушенні шістдесятництва широко відомі, викликає як мінімум питання про причини виокремлення його з кола радянських діячів. Особливо враховуючи повне ігноруван-

ня постаті його попередника – Петра Шелеста, 100-річчя якого минуло не поміченим на державному рівні.

Проте, слід зазначити, що проігнорованими на державному рівні залишаються цілі пласти української державницької традиції та їх репрезентанти. Так, практично повністю проігноровано діячів української держави в екзилі та за межами сучасної України, повністю проігноровано кількасотрічну історію державності Криму.

---

1. Набок С. Держава і політика пам'яті: досвід чотирьох Президентів України // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2011 / 5 (55) – 467 с.

2. Указ Президента України від 23.08.1995 № 766/95 «Про заснування відзнаки Президента України «Орден князя Ярослава Мудрого» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/766/95> – Назва з екрана.

3. Указ Президента України від 15.08.1997 № 827/97 «Про встановлення відзнаки Президента України «Орден княгині Ольги» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/827/97> – Назва з екрана.

4. Розпорядження Президента України від 29.04.2005 № 1015/2005-рп «Про вшанування пам'яті великого князя Галицько-Волинської держави Романа Мстиславича» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1015/2005-%D1%80%D0%BF> – Назва з екрана.

5. Указ Президента України від 19.04.2001 № 268/2001 «Про присвоєння почесного найменування «імені князя Данила Галицького» 24 механізованій Самаро-Ульянівській Бердичівській Залізній ордену Жовтневої Революції тричі орденів Червоного Прапора орденів Суворова і Богдана Хмельницького дивізії» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/268/2001> – Назва з екрана.

6. Постанова Верховної Ради України від 27.04.1995 № 150/95-ВР «Про заснування ордену Богдана Хмельницького» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/150/95-%D0%B2%D1%80> – Назва з екрана.

7. Указ Президента України від 26.03.2009 № 189/2009 «Про відзнаку Президента України – Хрест Івана Мазепи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/189/2009> – Назва з екрана.

8. Лист Національного банку України від 31.03.1999 № 11-311/ 190-2791 «Про випуск в обіг пам'ятної монети «Дмитро Вишневецький (Байда)» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v2791500-99> – Назва з екрана.
9. Лист Національного банку України від 28.01.2003 № 11-311/ 184-739 «Про введення в обіг пам'ятної монети «Павло Полуботок» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v-739500-03> – Назва з екрана.
10. Лист Національного банку України від 07.09.1999 № 11-311/435-7342 «Про випуск в обіг пам'ятної монети «Петро Дорошенко» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v7342500-99> – Назва з екрана.
11. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.04.2003 № 232-р «Про відзначення 130-річчя від дня народження гетьмана України Павла Скоропадського» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/232-2003-%D1%80> – Назва з екрана.
12. Постанова Верховної Ради України від 16.05.2013 № 259-VII «Про відзначення 150-річчя з дня народження Євгена Петрушевича» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/259-18> – Назва з екрана.
13. Лист Національного банку України від 20.05.2008 № 11-311/2097-6743 «Про введення в обіг ювілейної монети «Євген Петрушевич» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v6743500-08> – Назва з екрана.
14. Лист Національного банку України від 07.07.2006 № 11-311/2552-7174 «Про введення в обіг ювілейної монети «Микола Василенко» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v7174500-06> – Назва з екрана.
15. Лист Національного банку України від 16.12.2005 № 11-311/4329-12704 «Про введення в обіг ювілейної монети «Всеволод Голубович» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v1270500-05> – Назва з екрана.
16. Лист Національного банку України від 24.03.2009 № 11-311/1144-4325 «Про введення в обіг ювілейної монети «Андрій Лівіцький» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v4325500-09> – Назва з екрана.
17. Лист Національного банку України від 27.10.2006 № 11-311/3999-11428 «Про введення в обіг ювілейної монети «Сергій Остапенко» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v1142500-06> – Назва з екрана.
18. Лист Національного банку України від 07.04.2006 № 11-311/1236-3781 «Про введення в обіг ювілейної монети «В'ячеслав Прокопович» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v3781500-06> – Назва з екрана.

19. Лист Національного банку України від 17.07.2006 № 11-311/2674-7464 «Про введення в обіг ювілейної монети «Володимир Чехівський» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v7464500-06> – Назва з екрана.

20. Постанова Кабінету Міністрів України від 04.04.1997 № 303 «Про створення Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/303-97-%D0%BF> – Назва з екрана.

21. Постанова Верховної Ради України від 05.07.2005 № 2731-IV «Про відзначення 125-річчя з дня народження видатного громадського, політичного діяча і письменника Володимира Винниченка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2731-15> – Назва з екрана.

22. Розпорядження Президента України від 28.02.2004 № 38/2004-рп «Про відзначення 65-ї річниці проголошення Карпатської України та вшанування пам'яті її президента Августина Волошина» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/38/2004-%D1%80%D0%BF> _____ – Назва з екрана.

23. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11.11.2009 № 1351-р «Про присвоєння імені Августина Волошина Міжгірській спеціалізованій загальноосвітній школі I–III ступеня № 2 з поглибленим вивченням окремих предметів Міжгірської районної ради Закарпатської області» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1351-2009-%D1%80> – Назва з екрана.

24. Постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.1999 № 536 «Про присвоєння імені Георгія Стойнова Раковського гімназії м. Болграда Одеської області» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/536-99-%D0%BF> – Назва з екрана.

25. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11.07.2002 № 372-р «Про відзначення 85-річчя від дня народження В.В. Щербицького» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/372-2002-%D1%80> – Назва з екрана.

26. Указ Президента України від 16.05.2007 № 419/2007 «Про вшанування пам'яті Ярослава Стецька і Ярослави Стецько» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/419/2007> – Назва з екрана.

27. Указ Президента України від 16.05.2007 № 420/2007 «Про відзначення 100-річчя від дня народження Романа Шухевича» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/420/2007> – Назва з екрана.

Лобода Тетяна

МУЗЕЙНИЙ РУХ НА ВОЛИНІ
В УМОВАХ ПОЛІТИКИ «КОРЕНІЗАЦІЇ»:
АКТУАЛІЗАЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ
ТА ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

Стаття присвячена питанню розвитку музейного руху на Волині в період політики «коренізації», дослідженню процесу актуалізації історичної пам'яті та етнокультурної ідентичності національних меншин Волинського регіону через засоби музейної діяльності етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею.

Ключові слова: музейний рух, «коренізація», історична пам'ять, національні меншини, етнокультурна ідентичність.

Loboda Tetyana. Museum motion on Volhynia in the conditions of policy of «korenizacii»: actualization of historical memory and etnokul'turnoy identity of national minorities. The article is devoted the question of development of museum motion on Volhynia at the period of policy of «korenizacii», research of process of actualization of historical memory and etnokul'turnoy identity of national minorities of the Volhynia region through facilities of museum activity of ethnographic department of the Volhynia research museum.

Key words: Museum motion, «korenizaciya», historical memory, national minorities, etnokul'turna identity.

У сучасній вітчизняній і зарубіжній гуманітаристиці не припиняється суперечка щодо змісту, форми і мети сталінської національної політики 1920–1930 рр., що дістала назву «коренізація». Історики й досі сперечаються з приводу того, чи був проголошений режимом курс на «коренізацію» виявом реального усвідомлення необхідності децентралізації управління державою, чи наперед спланованим ошуканством владою суспільства або ж добре спланованою

спецоперацією для виявлення прихованих «ворогів» радянської влади. Немає єдності й у питанні, чи була це «фасадна» акція, чи все ж йшлося про певні глибинні, базові реформи, які лише через тиск певних обставин довелося згорнути? [1]. А професор Гарвардського університету Террі Мартін нещодавно опублікував монографічне дослідження з проблематики національної політики СРСР у 1923–1939 рр., де доводить, що Радянський Союз не був ані федерацією, ані моноетнічним державним утворенням, а у сфері національних відносин влада намагалася проводити такий курс, згідно з яким підтримка зовнішніх форм існування неросійських націй (мови, культури) здійснювалась у набагато більших розмірах, аніж російської нації, що, на думку вченого, було покликане сприяти створенню політично й економічно єдиної держави (Т.Мартін навіть вводить нове визначення – імперія «позитивної діяльності») [2].

Тобто все вказує на те, що дискусія щодо суті сталінської політики «коренізації» не завершена й доволі актуальним завданням історичної науки й надалі залишається наукове переосмислення всіх проявів цієї складної і неоднозначної за своєю суттю наукової проблеми. Завдання ж нашої статті полягає в тому, аби прослідкувати реалізацію національної політики сталінського режиму 1920–1930 рр. в окремому регіоні й у конкретних проявах культурно-просвітницької роботи, а саме: в процесі актуалізації історичної пам'яті та етнокультурної ідентичності національних меншин Волинського регіону через засоби музейної діяльності етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею.

Уперше, як відомо, основні положення політики «коренізації»: – підготовка, виховання та висування кадрів корінної національності; врахування національних чинників під час формування партійного і державного апарату; організація мережі навчальних закладів усіх ступенів, закладів культури, газет і журналів, книговидавничої справи мовами корінних національностей; глибоке вивчення національної історії, відродження і розвиток національних традицій і культури – були чітко сформульовані в квітні 1923 р. в рішеннях XII з'їзду РКП(б).

На з'їзді було засуджено «теорію» національного питання Д. Лебеда, який вважав, що в Україні відбувається боротьба двох культур – російської (міської, більш розвинутої) та української (селянської й архаїчної) – внаслідок якої перша повинна була перемогти, а друга – рано чи пізно зникнути. З огляду на це, Д. Лебідь пропонував сприяти розвитку російської культури в УСРР, а підтримку української культури вважав недоцільною з погляду перспективи радянського будівництва. Його погляди були розкритиковані як шовіністичні, а самого Д. Лебеда звільнено з посади і в 1924 р. відкликано до Москви. Крім критиків, в Україні утворився табір послідовних прихильників коренізації. Очолювали його по черзі Наркоми освіти УСРР Г. Гринько, О. Шумський та М. Скрипник. Саме їхніми зусиллями було прийнято ряд законів і підзаконних нормативних актів, що розширювали і пояснювали завдання національної реформи, а також контролювали процес коренізації в Україні [3].

У культурно-національній площині коренізація мала важливі наслідки для української нації. З певністю можна стверджувати наявність реальної можливості самореалізуватися за нових умов, що відчутно посилило національний рух серед української інтелігенції і молоді; долання комплексу меншовартості українського образу життя привело на місцевому ґрунті до появи нових і відродження старих зразків національної культури, їхнього поширення серед широкого загалу населення за посередництва легалізованих державою українських інституцій освіти, пропаганди й інформації; значно зріс рівень національної самосвідомості українців, культурно-національний розвиток національних меншин позначився такими самими процесами [4].

Реальними практичними кроками для здійснення політики коренізації в Україні можна назвати декрети ВУЦВК від 27 липня та 1 серпня 1923 року, в яких проголошувалася рівність мов і вказувалося на необхідність надання допомоги в процесі розвитку української мови. Згодом була утворена

комісія з українізації на чолі з секретарем ЦК КП(б)У В. Затонським, до складу якої увійшли відомі партійні та державні діячі В. Чубар, М. Скрипник, Л. Каганович, О. Шліхтер, М. Попов, О. Шумський та ін. (з усіх членів комісії з українізації увійшли лише Л. Каганович та О. Бойченко — згодом відомий український письменник).

Однак перемога більшовицької партії в боротьбі за Україну, здобута на початку 1920-х років, не гарантувала автоматичної лояльності її населення щодо нового режиму. Українське селянство в переважному своєму загалі не сприйняло гасел пролетарської диктатури. Навіть за визнанням самих більшовицьких лідерів українське селянство дивилося на них як на касту нових експлуаторів, котрі прийшли на зміну старих гнобителів [5]. Тож прагнучи втриматися при владі, більшовики на перших порах надзвичайно широко застосовували масовий терор і репресії. Але такий підхід мав свої певні межі, переступивши за які режим неминуче прирікав би себе на знищення. Найбільш далекоглядні більшовицькі лідери це добре усвідомлювали, і саме в їх середовищі визріває задум пошуку певних компромісів, які б, задовольнивши потреби суспільства, надали б змогу владі зміцнити свої позиції. Новий курс спочатку впроваджується в економіці (НЕП), політиці (утворення СРСР), а 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) проголошується лібералізація й у сфері національних відносин – політика «коренізації партійно-державного апарату у неросійських республіках».

Варто зауважити, що вже з самого початку ставлення до цієї політики у керівництві радянської республіки було досить неоднозначним. Як наглядний приклад, можна навести слова наркома освіти УСРР Олександра Шумського, сказані на Пленумі ЦК КП(б)У в квітні 1925 р. Зокрема, Шумський зазначав, що, на його переконання, «в поняття українізації вкладається вивчення української мови й культури, а не перетворення будь-кого в українську національність. Я це кажу тому, що мені не раз доводилося стикатися з таким безглуздим трактуванням українізації» [6].

Водночас дослідники відзначають, що жодна з республіканських версій «коренізації» в СРСР не зайшла так далеко, як українська [5, с. 175]. За десять років «коренізації» українці перетворилися на структурно повноцінну, зурбанізовану та сконсолідовану націю, набрали всіх тих характеристик, яких їм так бракувало під час визвольних змагань 1917–1920 рр., вступили в ХХ ст. як модерна нація.

Курс на українізацію був з ентузіазмом зустрінутий значною частиною національно-демократичної інтелігенції, оскільки відкривав небачені раніше можливості для реалізації програми національно-культурного розвитку України.

Характерною рисою часу і одним з яскравих проявів політики коренізації стала також і поява великої кількості музеїв різного профілю як у великих містах, так і на периферії. Досить часто музейні установи були чи не єдиним осередком наукової думки на місцях. Музейна справа в Україні розвивалася як невід’ємна складова історико-краєзнавчого руху. Виникнення музеїв, з одного боку, було об’єктивно зумовлене логікою життя, потребами подальшого вивчення історії, географії, економіки й культури республіки, а з іншого, краєзнавчі, історико-археологічні, меморіальні та природно-історичні музеї являли собою матеріалізований результат регіональних досліджень.

Зростання музейної мережі в Україні найінтенсивніше відбувалося впродовж 1919–1923 рр. Уже з середини 1920–х рр. стихійне формування колекцій поступається місцем планомірним надходженням. Що ж до характеру тематичного спрямування зібрань та структури місцевих музеїв, в середині 1920–х рр., замість музеїв місцевої старовини, виникають та набувають дедалі більшого поширення саме осередки краєзнавчого профілю, хоча структура їх мала розпливчастий та нечіткий характер, зумовлений багатогалузевим й різномірним складом збірок. Це певною мірою відбивало прагнення охопити дослідженнями всі напрями життя краю, створити своєрідні «малі академії» у кожному населеному пункті. Протягом 20-х рр. ХХ ст. тривало подальше нарощування

фондових зібрань, поповнення предметновидового складу, визначення їхнього профілю.

Розпочата наприкінці 20-х–на початку 30-х рр. реорганізація музейної справи з метою широкого залучення музеїв до участі у соціалістичному будівництві значно активізувала освітній аспект їхньої роботи. Багато уваги приділялося перебудові експозицій як основи для культурно-масової роботи.

Як засвідчує «Проект програми розвитку музейної справи в Україні», в основу якого були покладені положення, розроблені М.Біляшівським, значно змінився, порівняно з дореволюційним періодом, погляд на музей, помітно розширилися його функції як наукової та культурноосвітньої установи. Обов'язковим структурним підрозділом краєзнавчих осередків, зазначалося у документі, мав бути етнографічний відділ. Наголошувалося на необхідності виявлення та відтворення музейними засобами культурних взаємовпливів, розкриття соціального боку життя етнічних спільнот, проведення широкої освітньої роботи серед населення.

Першим кроком на шляху утвердження нових засад музейної справи була розроблена у 1922 р. Укрполітпросвітою програма реорганізації музейної справи в Україні. Вона передбачала заснування широкої мережі так званих соціальних музеїв, спрямовувала співробітників на перебудову експозицій на нових науковометодологічних засадах. У програмі зазначалося, що музейна експозиція, поєднуючи систематичний, комплексний та хронологічний принципи подання матеріалів, має відображати «динаміку соціальних відносин». Підкреслювалась необхідність «відтворювати успіхи соціалістичного життя, ширше залучати матеріали сучасності» [7, с. 162 – 163].

З часу підпорядкування музеїв Укрнауці (1925 р.) наукова діяльність домінує серед інших напрямів роботи. З середини 1920-х і до початку 1930-х рр. діяльність музейних осередків спрямовується науковими інституціями (Етнографічною та Краєзнавчою комісіями ВУАН, Кабінетом антропології та етнології, ВУАКом та ін.). У діяльності музеїв історико-краєзнавчого профілю переважали

археологічні та етнографічні студії. Чи не найбільше уваги приділялося вивченню кустарних промислів та ремесел, що було викликано необхідністю дослідження продуктивних сил краю для раціонального використання місцевих ресурсів, стимулювання розвитку традиційних видів господарської діяльності.

Провідним науковим закладом України у перше повоєнне десятиріччя без перебільшень можна назвати Волинський науково-дослідний музей, що мав добірні геологічні, природничі, археологічні, етнографічні, художні та історичні збірки. Головним джерелом надходжень були експедиційні надбання завідувача етнографічного відділу В. Кравченка та членів молодіжного гуртка, що працював при відділі. З окружних же краєзнавчих осередків Житомирщини найрезультативнішою була діяльність Коростенського музею краєзнавства, що почав функціонувати з 1924 р.

Тож, як зазначалося вище, етнографічний відділ Волинського науково-дослідного музею, очолюваний В. Кравченком, не лише не випадає з контексту державної політики, а й виступає певною мірою її флагоманом у цьому напрямі. Працюючи на посаді завідувача етнографічного відділу музею, Василь Григорович активно пропагує українське народознавство, організовує серед населення масове збирання матеріалів про життя та побут українського народу, постійно розширює територію етнографічних досліджень, намагається залучити якомога більше молоді до цієї важливої справи.

У зазначений час народознавець виступає засновником етнографічних гуртків як у самому Житомирі, так і поза його межами. Почин знайшов досить жвавий та зацікавлений відгук серед молодого покоління — і етнологічні гуртки почали виникати по всій Волині вже з ініціативи місцевої молоді.

Взагалі варто зауважити, що в зазначений період фольклористичний рух набув досить значного розмаху. Про це свідчить численна кількість листів з місць як на адресу етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею, так і на ім'я самого Кравченка. Причому,

як видно з епістолярних матеріалів, Василь Григорович підтримував з кореспондентами стале листування, надаючи багато цінних порад, настанов та пояснень [8], скеровуючи їх пошукову роботу в потрібному руслі, надсилаючи спеціальні програми-запитальники [9]. Як уже відзначалося, Кравченко мав постійну мережу кореспондентів, але до неї з часом долучалися все нові й нові дописувачі. Найбільш активно свою роботу провадив етнографічний гурток при Житомирських педагогічних курсах, кількість членів якого доходила до 40 чоловік, засновником та керівником цього гуртка був Василь Григорович. Вся робота гуртківців проводилася згідно з розробленим ним планом та програмами.

Окрім наукової та організаційної роботи, В. Кравченко провадив і чималу роботу з організації нових музейних осередків Житомирщини, справедливо вважаючи їх важливими виховними та культурно-освітніми центрами, що природно приведе до поживлення фольклорно-етнографічних інтересів широкого загалу, бо ж для серйозного глибокого вивчення краю «потрібна спільна і цілком сумлінна праця широких кіл громадянства» [10]. Зокрема, один з «найрезультативніших» окружних краєзнавчих осередків Житомирщини, який пізніше ввійшов на правах філії до складу Волинського науково-дослідного музею – Коростенський музей краєзнавства (почав функціонувати з 1924 р.) – своїм виникненням завдячував саме В. Кравченку та його аспіранту К. Черв'яку [7, с. 142].

Унаслідок плідної роботи В. Кравченка та двох інших його аспірантів – Ю. Герасимчука та Н. Дмитрука, було закладено сільський краєзнавчий музей при школі у с. Дідковичі, районний музей у м. Лугинах [7, с. 142]. А Бердичівський соціально-історичний музей, що виник у 1925 р., був також організований учнем В. Кравченка – аспірантом Ю. Герасимчуком, котрий і очолив його роботу. Варто наголосити, що і народознавчі дослідження в музеї провадилися його працівниками за розробленими В. Кравченком програмами (частина з них вийшла друком у «Бюлетені Бердичівської Наросвіти» [11]).

Провадив Кравченко і роботу з виховання музейних кадрів. Так, для активізації підготовки музейних працівників у 1927 р. при найбільш потужних музейних осередках УРСР було організовано аспірантуру. Незмінним керівником аспірантури при етнографічному відділі Волинського науково-дослідного історико-археологічного музею протягом 1927–1931 рр. (тобто до її закриття постановою від 1 жовтня 1931 р. у зв'язку з відкриттям у Харкові Інституту матеріальної культури [12]) був Василь Кравченко, під керівництвом якого навчалася ціла плеяда кваліфікованих музейних працівників, учених-народознавців.

Як один із проявів музейного руху, у контексті тодішньої державної політики в 1920-х роках в Україні, активно розвивався і краєзнавчий рух. У цей час «без якнайширшого, якнайглибшого всебічного знання краю та особливостей його природи, населення, продукційних сил взагалі, господарства в його динамічному розвитку неможливе будь-яке свідоме планове господарювання», – зазначав академік О. Яната, – ...з усвідомленням цього й постає широка робота по всебічному вивченню України» [13]. Так краєзнавчу роботу вела Краєзнавча Комісія при ВУАН (з 1922 р.), вона мала свій друкований орган — «Бюлетень» а також студентську секцію та свої підкомісії у Харкові та Одесі. Подібний обсяг робіт провадили і Сільськогосподарський науковий комітет (при Наркомземі), Український комітет краєзнавства у Харкові (всеукраїнська установа при Укрголовнауці), що видавав місячник «Краєзнавство» (в 1927 р.), та ряд інших установ. Провадилася і локальна краєзнавча робота. Активною діяльністю відзначалися численні товариства дослідників природи і місцеві наукові товариства, музеї, гуртки (всього близько 100 різних краєзнавчих організацій) [14].

Не залишався осторонь цієї важливої діяльності і завідувач етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею Василь Кравченко. Так, наприкінці 1928 р. з його ініціативи було завершено організацію в Житомирі «Волинського наукового товариства краєзнавства», на загальних зборах якого 12 листопада 1928 р. його було обрано головою культурно-історичної секції (на цій посаді перебував до 1931 р.) [15].

У тому ж 1928 р. В. Кравченко працював також над розробкою «Статуту про краєзнавчі гуртки». 10 листопада 1928 р. відбулися збори спеціальної комісії, на яких обговорювався розроблений В. Кравченком проект про краєзнавчі гуртки волинського «Наукового товариства краєзнавства». Учасники зборів постановили рекомендувати авторові надрукувати і передати по одному примірнику на обговорення секціям, а ще один — до Харкова для ознайомлення Краєзнавчою кафедрою Історії Української Культури та відділу аспірантури [16].

У контексті розвитку музейного руху, з 1920 р. Кравченко активно займається й перепідготовкою освітянських кадрів Волині, зокрема Волинської та Шепетівської округ. Перепідготовка проходила на спеціально зорганізованих для цього курсах, у рамках яких Василь Григорович читав курс лекцій «Краєзнавство в натурі», проводив численні семінарські заняття. Крім того, він організовує практичні заняття для своїх слухачів: експедиції та екскурсії, результатом яких ставали ілюстровані книги, а набуті матеріальні речі (фото і т. п.) йшли на укомплектування музею. Після повернення з перепідготовки вчителі мали те саме проробляти й у себе в школі [17].

У контексті вивчення національних меншин Волині, у 1929–1931 роках В. Кравченко, як завідувач етновідділу Волинського музею, підтримував стале листування з Кабінетом нацменшин при Етнографічній комісії ВУАН, надсилав дані про результати експедицій, свої наукові роботи [18]. Задоволений результатами діяльності очолюваного В. Кравченком відділу, Кабінет нацменшин при Етнографічній комісії ВУАН надавав посильну матеріальну допомогу для проведення подальших етнографічних досліджень національних меншин Волині (зокрема, про це йдеться у листах з Кабінету до В. Кравченка від 29 серпня 1929 р., 20 травня 1930 р. [19] та ін.).

На Україні в період з 1921 по 1925 рр. виникають такі етнографічні та краєзнавчі установи: 1921 р. – Етнографічна Комісія ВУАН; 1922 р. – Краєзнавча Комісія; 1924 р. – Культурно-Історична Комісія; 1925 р. –

Кабінет Примітивної Культури кафедри історії України ВУАН, та ін. [7, с. 135; 20, с. 47].

Етнографічна комісія почала працювати в червні 1921 р. на базі відповідної секції Українського наукового товариства в Києві, що злилося з Всеукраїнською академією наук. Стосовно ж заснування її періодичних органів, то: у 1925 р. - був заснований «Етнографічний вісник» (з 1925 по 1932 рр. було видруковано 10 книг); у 1926 р. – «Бюлетень Етнографічної Комісії ВУАН» (з 1926 по 1930 рр. вийшло 16 номерів – мав інструкційно-інформативний характер – видрук програм та інструкцій) [21].

Особистий дослідницький внесок Василя Григоровича в розвиток української етнології не залишався поза увагою наукових кіл. Так, ще в 1912 р. Російська Академія Наук за заслуги у розвитку народознавства присудила йому звання професора [22]. За радянської влади, у 1925 р., згідно з проведеною Експертно-кваліфікаційною комісією ВУКСВ роботи щодо розподілу всіх наукових робітників на три категорії, В. Кравченко був зарахований до II категорії [23]. Як певне визнання заслуг Кравченка в царині народознавчих досліджень можна сприймати й ухвалу Російського Географічного Товариства (Ленінград) від 20 травня 1929 р. про присудження йому Малої срібної медалі за «сукупність праць з української етнографії» [24].

Проте Українська СРР все ж не розглядалася більшовиками як самостійна республіка. Політика українізації яскраво відображала таке ставлення. Утім, незважаючи на прагнення деяких представників партійної еліти звести українізацію до виключно формальної її сторони, є підстави констатувати, що силами окремих осіб (Г. Гринька, О. Шумського, М. Скрипника) в Україні було вироблено республіканську концепцію українізації. Прояви регіоналізму, яким присвячені наступні сторінки нашої роботи, були, на наш погляд, наслідком колоніального становища Української СРР. Саме тому, що український радянський уряд не міг повною мірою контролювати процес українізації, в деяких регіонах республіки центральними органами радянської влади було фактично санкціоновано право на ухилення від неї.

Саме під тиском Кремля і багатьох внутрішніх обставин щирі прихильники українізації були змушені весь час вдаватися до ідеологічної боротьби за право існування українізації. Зрештою, з усуненням до 1933 р. практично всіх реальних опонентів московське керівництво обрало курс на поступове згортання національної реформи, який остаточно завершився у 1938 р.

На жаль, внаслідок реорганізації наукових установ на початку 1930-х рр. спостерігалось і згортання історико-краєзнавчих досліджень у багатьох музеях України. Були ліквідовані провідні спеціалізовані інституції, що координували та спрямовували краєзнавчу діяльність місцевих осередків, зазнали переслідувань провідні вчені – музейні працівники, необґрунтовано звинувачені у «націоналістичних» збоченнях. Негативні наслідки для історико-краєзнавчої діяльності музеїв мали рішення I Всеросійського музейного з'їзду, що орієнтували музеї на показ «ідей, а не речей». Наслідком стало згортання краєзнавчої пошукової та збирацької роботи місцевих музеїв. Ось чому чимало науковців були репресовані, а їхні твори заборонені. Так, уже у червні 1930 р. Головополітпросвіти прийняв постанову, згідно з якою усі радянські музейні заклади повинні були реорганізуватися таким чином, щоб перетворитися «на базу масової політико-просвітницької роботи на основі наукового показу».

Тож «розгорнутий соціалістичний наступ по всьому фронту», проголошений на XVI з'їзді ВКП(б), ознаменував початок нового трагічного періоду в історії України, принісши ліквідацію НЕПу й примусову колективізацію сільського господарства в сфері економіки та запеклу боротьбу з виявами «українського буржуазного націоналізму» у сфері ідеології. «Знання старовини потрібне лише для того, щоб виміряти пройдену відстань, щоб відчути швидкість, напрям та окремі етапи розвитку. Не давати волі колекціонерському захопленню спеціаліста та історичному романтизмові місцевого патріота – це, поки, характеристика негативна» [25], – така була державна установка, досить лаконічно сформульована наприкінці 1920-х років старим музейним працівником Ф. Шмітом,

установка, яка виразно засвідчила кардинальну зміну пріоритетів у напрямках розвитку молоді етнографічної науки в Україні та трансформацію державної політики в галузі музейної справи. Відтепер до порядку денного ідеологічної роботи було внесено завдання підпорядкування діяльності музеїв вимогам соціалістичного будівництва, а отже – формування нового уявлення про музей як про «плацдарм для організованого мислення мас» [26]. З утвердженням тоталітарного режиму влада потребувала не вчених-музеевістів, а музеєвістів-ідеологів. У контексті нового курсу змінюється й ставлення до музейних працівників, насамперед з-поміж колишніх, дореволюційних кадрів.

Складно керована та масштабна політична гра-стратегія більшовицького керівництва Москви щодо національного відродження України виявилася, врешті-решт, надто дорогою для українських культурних та політичних діячів, які сприйняли її всерйоз – в більшості своїй вони поплатилися за неї своїм життям. Тому не можна не погодитися з пануючою думкою вітчизняних істориків про українську коренізацію як широкомасштабну, скеровану комуністичним керівництвом політичну провокацію, що мала на меті виявити та знищити найкращі інтелектуальні сили українства. Бо ж саме звинувачення в «націоналізмі» та «націоналістичних ухилах» стало згодом основним інструментом жорстоких репресій проти українських керівних партійно-державних кадрів та національно орієнтованої інтелігенції [6, с. 22 – 23].

Як відомо, одним з перших актів широкомасштабного наступу на українське національне відродження був процес «Спільки визволення України» [27], який являв собою справжній розгром старшого покоління національно-культурних кадрів. Досить промовистим був факт назви самої справи — «Справа контрреволюційної організації, що іменувалася «Спількою визволення України» і готувала повалення Радянської влади шляхом збройного повстання». Тобто, сама назва справи вже несла в собі і вирок. Слідчі органи, окреслюючи мету «СВУ», зазначали, що вона мала завданням шляхом збройного повстання за підтримки іноземних бур-

жуазних держав повалити радянську владу в Україні й відновити капіталістичний лад у формі Української Народної Республіки. Але переважна більшість істориків цілком слушно схиляється до думки, що справу було сфабриковано радянськими карними органами [28] і процес мав чітко виражений політичний підтекст – обґрунтувати необхідність переслідування потенційної національно-свідомої опозиції та опосередковане компрометування самої ідеї політики українізації. Дослідники одноставно схиляються до думки, що тут може йтися, швидше, про інтелектуальну опозицію. Тож С. Єфремов та інші його «співпроцесники» були українськими патріотами (тим самим в очах нової влади «українськими буржуазними націоналістами») й активно працювали в ім'я національно-культурного відродження України. Однак робили вони це абсолютно легітимно, а не підпільно.

У сприйнятті партійного керівництва процес коренізації в Україні зайшов занадто далеко. Українізація підірвала рівновагу сил, що склалася на початок 1920-х років між комуністичним режимом і українським національним рухом. Перехід частини комуністів на національні позиції, становлення українського пролетаріату, збільшення частки українського міського населення, а також активна культурницька, освітня, національно-просвітницька, наукова діяльність старої і молодшої української еліти створювали серйозну загрозу контролю Москви над УСРР [5, с. 175]. Аби не випустити ситуацію з-під контролю, режим вдається до надзвичайно жорстоких репресивних заходів. Процес СВУ був першим, але далеко не останнім актом небаченої раніше кривавої драми. Як небезпідставно наголошують вітчизняні дослідники, він став «свого роду сигналом, політичним гаслом для наступу проти тих сил національного відродження України, уособленням котрих були представники старої, в першу чергу академічної, інтелігенції» [29]. Недаремно слідчий С. Брук, як згадував Б. Матушевський, на допитах повторював: «Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання – і воно буде виконане; кого не поставимо – перестріляємо» [30]. Тобто, можна говорити, що це була розправа не стільки над рядом конкретних осіб, як над певним періодом національно-

визвольної боротьби українського народу. Це був «рішучий крок у дискредитації політики «українізації», яку, зокрема, працівники ДПУ УРСР ніколи не сприймали як серйозну і довготривалу» [29, с. 60].

«Для тоталітарної системи найнебезпечніша й найневисніша сила — інтелектуальна, мисляча частина суспільства, бо цій системі потрібні понурі й німі раби, сліпі виконавці. Тому перший удар — по мозку нації. По суті, над «СВУ» були випробувані методи дискредитації, ізоляції та подальшого знищення небажаних для системи осіб, груп і прошарків. Про це з цинізмом заявляв своїм жертвам один із слідчих у справі «СВУ» С. Брук: «Ех, слід би всю Україну перестріляти, та, на жаль, — не можна. Але вас, українських інтелігентів, ми всіх знищимо» [29, с. 415].

З Москви надсилалися планові рознарядки на кожну республіку, район, область на репресії за I та II категоріями. «Знизу» ж, у кращому дусі соцреалізму, надходили відповідні звіти про виконання та перевиконання поставлених завдань та вимоги збільшити встановлені «ліміти». «Дорогой Иосиф Виссарионович! Украина ежемесячно посылает 17–18 тысяч репрессированных, а Москва утверждает не более 2–3 тысяч. Прошу Вас принять срочные меры. Любящий Вас Н. Хрущев» [31]. Коментарі, як кажуть, зайві.

Не оминув сталінський терор і етнографічний відділ Волинського науково-дослідного музею. Там також спостерігалось знецінення музейної колекції, її зубожіння, безповоротна загибель численної кількості цінних та рідкісних експонатів. «З мого етнографічного музею в Житомирі 2/3 здали в брукт лише тому, що там була показана еволюція історичного розвитку певних процесів виробництва», — читаємо в листуванні В. Кравченка того періоду [32]. А вже 30 вересня 1929 р. на Василя Кравченка було заведено «Справу Волинського окрв'їдділу ДПУ №4016 «По обвинуваченню гр. Кравченка Василя Григоровича за арт. 5410 К.К.» [33], тобто йому було пред'явлено звинувачення у проведенні злочинної діяльності, у тому, що він, «як колишній член партії українських соціалістів-федералістів, являючись українсь-

ким шовіністом, та будучи антирадянськи настроєним, проводив агітацію серед своїх знайомих і співробітників, направлену на відокремлення України, а також підтримував зв'язок з особами, які проводили контрреволюційну роботу» [34]. Під арештом В. Кравченка протримали 174 дні (з 17 вересня 1929 р. до 9 березня 1930 р.) [35].

Таким чином, підбиваючи підсумки, можемо з впевненістю констатувати, що якими б не були справжні мотиви впровадження сталінським режимом політики «коренізації» в СРСР та проєктовані ним наслідки такого напрямку розвитку держави в національному питанні, українська провінційна інтелігенція зустріла з неабияким ентузіазмом і натхненням можливість самореалізуватися та сприяти актуалізації історичної пам'яті та етнокультурної самоідентифікації української нації і національних меншин, що компактно мешкали на теренах УРСР. За короткий час було проведено доволі значну за обсягом роботу і результати цієї діяльності неабияк прислужилися справі збереження національної самоідентичності націй та етносів, навіть в умовах наступного за «коренізацією» наступу на здобутки в національно-культурній сфері.

---

1. Красовицкая Т.Ю. Модернизация России (национально-культурная политика 20-х годов). – М., ИРИ РАН, 1998. – 26 п.л.; Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). – Спб., 2000; Михутина И.В. «Украинский вопрос» в России (конец XIX – начало XX века). – М., 2003; «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія/ За ред. В.А.Смолія. - К., 2003; Марчуков А.В. Украинское национальное движение: СССР, 1920–1930-е годы: цели, методы, результаты. – М., 2006; Савчук А.В. Этнический фактор в историко-краеведческом движении Украины 1920-х – первой половины 1930-х гг. XX века // Гуманитарный вектор. – 2010. – №4. – С. 29–37.

2. Мартин Т. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР, 1923–1939 (пер. с англ. О.Р.Щелковой). – М.: РОССПЭН, 2011.

3. Ширше див.: «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія/ За ред.. В.А.Смолія. – К., 2003.

4. Нечипоренко З.В. (у співавторстві) Регіональні особливості політики коренізації в Україні (на матеріалах Волині, Київщини і Поділля) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Збірник наукових праць. – Вип. 9. – Серія: Історія. – 2004. – С. 136–148.

5. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації 19–20 ст. – Київ, 1996. – С. 166, 175.

6. Цвілюк С.А. Українізація України: Тернистий шлях національно-культурного відродження за доби сталінізму. – Одеса, 2004. – С. 19–20.

7. Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 162-163; 142; 135; Сектор рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології НАН України імені М.Т.Рильського (далі – ІМФЕ) ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 22; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 23, арк. 16 зв.; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 15, арк. 15 зв.; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (далі – ЦДАВО), ф. 166, оп. 12, од. зб. 3776, арк. 2.

8. ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 360, арк. 76-78.

9. Лист з с. Смолдирів Барановського р-ну Волинської округи від учителя Ф.Ю. Таргона від 18 вересня 1926 р., в якому йдеться про те, що вчитель за дорученням В. Кравченка займається збором етнографічних матеріалів (Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 336 а); Мова про те, що запитальники одержано і йде збір відповідей – у листах учня В. Андрійчука (1929 р.), та – від члена краєзнавчого гуртка у с. Колодяжному Л.Л. Рябчука (1927 р.) – Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 360).

10. Кравченко В. З побуту й обрядів Північно-Західної України // Збірник Волинського науково-дослідного музею. – Житомир, 1928. – Т. 1. – С. 67.

11. ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 19, арк. 36, 37.

12. ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 23, арк. 14 зв.; Аспірантури при провінційних музеях були утворені з метою ліквідації прориву у підготовці нової зміни музейних працівників за роки війни та революції (1914–1924 рр.) та нагальних потребах у музеїстах високої кваліфікації (виписка з «Доповідної записки про музейну справу в УРСР у 1927/28 році». – Див.: ЦДАВО, ф. 166, оп. 9, од. зб. 1467, арк. 17). Вони були ліквідовані при провінційних музеях 1 жовтня 1931 р. – у зв'язку з відкриттям у м. Харкові «Інституту Матеріальної Культури» (Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 119).

13. Яната О.А. Державні завдання краєзнавства // Краєзнавство. – 1928. – №1. – С. 1–2.

14. Енциклопедія Українознавства. – Т. III. – Львів, 1994. – С. 1159, 1160.

15. ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 23, арк. 16 зв.; ІМФЕ, ф. 15, оп. 5, од. зб. 547, арк. 79.

16. ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 6, арк. 4 зв., 6; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 6, арк. 7зв., 8. – «Щоденники».

17. ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, од.зб. 3776, арк. 2; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 23; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 23; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 108,119; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 23, арк. 14 зв.

18. ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 484, арк. 137, 140, 140 зв.; ІМФЕ, ф. 15, оп. 7, од. зб. 670, арк. 22–43.

19. ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 484, арк. 134, 134 зв.; ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 484, арк. 137.

20. Стельмах Г.Ю. Розвиток української етнографії за роки Радянської влади // Народна творчість та етнографія. – 1958. – №2. – С. 47.

21. Музиченко С.М. До 50-річчя заснування Етнографічної комісії ВУАН // Український історичний журнал. — 1971. — №6. — С. 128–129.

22. ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 547, арк. 85 зв.

23. ЦДАВО, ф. 166, оп. 7, од. зб. 636, арк. 15; ЦДАВО, ф. 166, оп. 7, од. зб. 626, арк. 36. * Тобто, за визначенням пояснювальної записки бюро Союзу Наукових Робітників від 9.04.1927 р., являв собою наукового працівника, який мав певний науковий або науково-педагогічний стаж, відзначався самостійністю праці, здійснював керівництво певною галуззю наукової або науково-педагогічної роботи своїх співробітників.

24. ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 101зв.; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 6, арк. 21; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 44, 45.

25. Шмит Ф.И. Музейное дело. Вопросы экспозиции. – Ленинград, 1929. – С. 233.

26. Кузина Г.А. Государственная политика в области музейного дела в 1917–1941 гг. / Музей и власть. Государственная политика в области музейного дела (XIII – XX вв.). Сборник научных трудов. – М., 1991. – Ч. I. – С. 137.

27. «Спілка визволення України» («СВУ») – підпільна організація, яка нібито існувала в Україні від червня 1926 до липня 1929 рр., коли її викрили органи ДПУ; провокаційна вигадка ДПУ. Підсудні, яким інкримінувалося членство в ній, були відданими патріотами, «які активно працювали для українського національно-культурного відродження», проте робили це більш спонтанно, не створюючи якоїсь антирадянської політичної організації. За цим процесом проходило 45 чоловік (із них 10 чол. дістали умовні вироки

і були звільнені, 5 – помилувані через кілька років, частину – заслали до Сибіру). – Див.: Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. – К., 1993. – С. 195, 196. За іншими більш уточненими даними, окрім 45 основних діючих осіб на процесі «СВУ», ще 700 чол. було заарештовано невдовзі у зв'язку з цією справою, а всього під час та після процесу «СВУ» було заарештовано, знищено або заслано понад 30 тисяч осіб. – Див.: Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. – К., 1995. – С. 44 (Автори покликаються на: Архів СБУ, спр. 67098 ФП, т. 238. – «Докладная записка о результатах работы по вскрытию украинского контрреволюционного подполья по Украине в связи с делом «СВУ». – Арк. 1).

28. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті рр.). – К., 1991. – 96 с.

29. Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. – К., 1995. – С. 43; С. 60.

30. Снегірьов Г.І. Набої для розстрілу. – Б. м., б. д. – С. 110.

31. Цвілюк С.А. Трагедія нескореної нації. Політичний і національний терор України в період сталінського тоталітаризму. – Одеса, 2005. – С. 115.

32. ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 537 а, арк.. 89, 89 зв.

33. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 1.

34. ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 4.

35. ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 48.

Антон Глушко

АРХІТЕКТОНІКА СУЧАСНОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИЧНОГО НАРАТИВУ: УКРАЇНСЬКІ «КОЗАКИ» І СЛОВЕНСЬКІ «KOSEZI».

Статтю присвячено аналізу процесу конструювання сучасного національного історичного наративу українців і словенців на прикладі образу глорифікованого соціального стану – козаків і косезів. Простежено механізм символічних практик пам'яті щодо доби пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу. Розкрито сутність використання термінів «козак» і «косез» у етнодержавознавчому дискурсі.

Ключові слова: гранд-наратив, символ, ритуал, культура пам'яті, етнізація уявного минулого, мартирологічний дискурс.

Anton Glushko. Architectonics of modern national historical narrative: Ukrainian «Cossacks» and the Slovenian «Kosezi». The article deals with the analysis of the process of the construction of the modern national historical narrative of Ukrainians and Slovenians using the example of the glorified social layer – Cossacks and Cosezes. The mechanism of the symbolical memory practices according to the epoch of the late Middle Ages and the early Modern history is retraced. The essence of the making use of the terms «Cossack» and «Cosez» in the ethnic state discourse is exposed.

Key words: grand narrative, symbol, ritual, memory culture, ethnic visualization of the imagined past, martyrological discourse.

Одним із найбільш стійких уявлень у структурі національної пам'яті є спомин про «золоту добу» – сакралізований період уявного переможного минулого. В усіх концептах пам'яті українського народу таким часом є доба козащини. Підставою для функціонування козацького наративу є потреба у відображенні історичної тяглості та безперервності державницької традиції козаків. Ця тяглість простежується у спадкоємстві гетьманської влади, у єдиних протягом століть інтересах козацького стану, у політичній історії козаків, звичаях, господарському ладі, специфіці ідеології. Подібні функціональні механізми героїзації уявного минулого присутні й у словенців.

Українці і словенці як молоді нації, що синхронно здобули право на державний суверенітет, стикнулися з проблемою витворення нового національного історичного наративу на противагу усталеній неорадянській версії. Задля забезпечення соціальної бази для обстоювання нових версій наративу в останні двадцять років постала низка нових міфів, покликаних створити «об'єктивну» і «справедливу» історію.

З-поміж подібних націотворчих міфів присутній міф про козаків (у словенському випадку – косезів). Ідеться про виняткову роль стану вільних землеробів, які уособлювали початки уявної ранньомодерної державності українців і словенців. У міфологічній схемі міфу про «героя» вони подаються як хоробрі вояки, які обороняли кордони метрополії і у разі виникнення зовнішньої загрози були здатні їй протидіяти. Як твердить Володимир Сергійчук, козацький стан мав вплив на військово-політичні події у Центрально-Східній Європі і означив вплив українського чинника на державотворчі процеси у Чехії, Польщі, Франції, Оттоманській Порті й Люксембурзі [1, с. 138 – 140]. Словенський термін «косез», на думку Андрія Шишка, має синонім «гервард» або «гаравард» (буквально: ударний частовий) [2, с. 165, 371 – 373]. Останній є семантично спорідненим з етнонімом «горват»/«хорват», що за югославської доби дало підстави для визнання косезів етнічно належними до хорватів. Мовознавчі дискусії становлять окрему дослідницьку проблему, яка аналізуватиметься нами стисло.

Отже, проблема порівняння національних міфів про козаків і косезів у контексті української і словенської історичної пам'яті є практично дослідженою і науково актуальною. Вона пов'язана з усталенням націоцентричної версії гранд-нарративів української і словенської історій та ритуалом пригадування «часів слави» і «розквіту» глорифікованих пращурів.

Метою статті є зіставлення дискурсивних практик пам'яті та нарративних традицій українців і словенців на прикладі оцінок станів козаків і косезів. Задля досягнення мети автором були сформульовані такі завдання:

- висвітлити символіку образу козака/косеза у різних концептах сучасної історичної пам'яті українців і словенців;

- окреслити спільне і відмінне в риторичних дискурсивних практиках «акторів пам'яті» обох держав у визначенні етнічної і станової природи козаків/косезів.

Зауважимо, що термін «актори пам'яті» (memory actors, за Аляйдою Ассман і П'єром Нора) використовується на позначення всіх учасників мнemoісторичної дискусії щодо

феномену козаків/косезів у обох державах. Це – академічні дослідники, науковці-аматори, політики, публіцисти, журналісти, громадські діячі, освітяни. За основу беруться два чинні концепти історичної пам'яті українців і словенців: традиційний неорадянський і націоцентричний. Зазначимо, що третій концепт (автохтонний), має, на наш погляд, аналогічну з націоцентричним концептом нормативно-символічну риторику щодо козаків/косезів і тому не розглядається окремо.

Автор виходить з того, що обидва стани (козаки і косезі) оцінюються українцями і словенцями в контексті витворення «своїх» національних історій і перебувають в символічному просторі «героїчного» топосу уславлення «шляхетних вояків» і «вільних хліборобів». Традиція піднесення і звеличення певної суспільної верстви, якій імпліцитно дописуються сталі етнічні або національні атрибути, бере початок з середини ХІХ ст. і появи «малих націй» (у межах поліетнічних держав – Австро-Угорщини, Росії, Порту, Великої Британії, Франції).

В українському випадку ідеться про продовження справи руської шляхти у національно-визвольних змаганнях за «права і вольності», за свою державу і закон [3]. В словенському – про боротьбу за «стару правду», за права селянства (слвн. *kmečka pravda*), що були втілені в середньовічних практиках народовладдя (слвн. *ljudovlada*) і звичаєвих нормах обрання та приведення до присяги воєводи / князя за участю представників вільного селянства [4]. Хронологічно обидва стани існували в різні періоди. Косезі – в часи Каринтії, Франкського Королівства і Габсбурзької монархії (VIII – XVI ст.). Козаки – за доби Великого князівства Литовського, Речі Посполитої і Російської імперії (XV – XIX ст.). Мнемоісторичний феномен козацтва оцінюється нами як прикладний політичний міфогенний ресурс, покликаний об'єднати українців, без прив'язки до регіональної (Запоріжжя, Кубань, Дон, Дунай) чи часової специфіки (перша Річ Посполита, Московське Царство, Порта, Російська імперія). Косезі не мають знакового статусу в масовій пам'яті словенців. Вони становлять символічний

ресурс «контрпам'яті» (М. Фуко) або «альтернативної пам'яті» (Г. Вельцер) [5].

З настанням доби транзиції від пострадянських до національних наративів образи козака/косеза як виразника української/словенської національної ідеї набули значного ідеологічного супроводу. Від неорадянської риторики козацтва/косезства як вільного військового стану, що сформувався у російському/югославському історичному наративі, національна міфологія запозичила формальні ознаки «уславленого стану» і функціональні характеристики «шляхетних лицарів», «людей честі» (у словенському дискурсі: *plemeniti ljudje, žlahtni vojščaki*) [6; 7, с. 201 – 205]. Етнічні й національні риси козацтву приписово надані сучасною мнemoісторичною практикою.

Позначимо спільні точки порівняння обох станів у контексті сучасних практик пам'яті (*memory practices*):

1. Символічний націотворчий статус. Обидва суспільні стани є виразниками державницьких прагнень українців і словенців. Офіційна політика пам'яті сучасної Словенії, заснована на симбіозі неокomуністичної і національної парадигм, дотримується нейтрального, класового погляду на косезів як «привілейованих селян» і «оборонців кордону». Націоцентрична версія акцентує увагу на території розселення і інституційно-правових практиках косезів (віче, народовладдя, свобода від усіх податків, окрім тих, що стосуються військової служби, обраний військовий керманіч – князь, право постійного носіння зброї), які оцінюються як початки середньовічної словенської державницької ідеї.

В Україні, в умовах реанімації неорадянської версії гранд-нарративу, «козацький міф» стає інструментом обґрунтування українсько-російської «дружби» і «братерства». У вітчизняному мартирологічному дискурсі козаки постають відображенням стихії степу («психологеми степу», за Мирославом-Любомиром Чепую) [8].

Отже, можемо припустити, що козаки і косезі є апіорними учасниками нормативно-символічних державницьких практик. Як зауважує соціолог Деніел Байт: «Ритуал

ушавлення державності є інсценацією (створенням уявного світу цінностей), який прославляє і конструює святість національної спільноти, винаходить або оновлює формулу політичної єдності нації» [9]. Козаки і косезі претендують на міфологічний статус творців української / словенської націй як уявних спільнот, об'єднаних спільною культурно-історичною спадщиною. Націотворчий потенціал обох ставнів базується на примордіалістській парадигмі.

2. Аксіоматичний моральний авторитет у дискурсі «відродження нації» зміцнений науковою і літературно-мистецькою спадщиною. В Україні: козак Голота, козак Мамай, Байда-Вишневецький, мудрий Хміль, відважні Богун і Кривоніс. У Словенії: ватажок повсталих селян Матія Губец, парламентський посланник косез Логар.

3. Глорифікований позитивний історичний портрет козака / косеза на тлі лінійної схеми уявного минулого. У словенському випадку йдеться про обстоювання тяглості карінтійської традиції й компенсаторне пригадування політичного домінування давніх словенців у Центральній Європі. В українському – про наслідування традицій руської княжої доби і рецепт подолання розбрату за рахунок інституту отаманства / гетьманства.

4. Субконтинентальний мнемоісторичний статус. Залученість до політик пам'яті декількох держав. Косезі є частиною словенського, хорватського, німецького і австрійського офіційних національних наративів (напр., у німецькій мові косез перекладається як *Edling*, щляхетна людина). Козаки присутні в українському, російському, турецькому, білоруському і молдавському офіційних наративах. У трьох останніх вони мають негативні (Білорусь, Туреччина) або нейтральні оцінки (Молдова).

За метафоричною думкою історика Йожко Шавлі: «Хорвати буцімто мали призначення «старшого брата» словенців, який веде підлеглих несамотійних і полохливих словенців крізь немирні політичні води» [10]. Аналогічні думки щодо німецького протекторату над словенцями і косезами, зокрема, обстоювали представники офіційної німецької і югославської історичних шкіл

(наприклад, Ганс-Дітріх Каль, Людоміл Гауптман, Бого Графенауер і Нада Клаїч) [Див. напр.: 11, с. 260 – 261].

Як свідчить хорватський історик Й. Прлендер: «Косезі були проміжною (між феодалами і селянством) суспільною верствою у середньовічній Каринтії. Вони виконували функцію збройної охорони князя і його родини. Вони постали у часи держави Само і існували до кінця XIII ст. Першим професійним дослідником, який вивчав косезів, був Жан Боден» [5].

Особливий резонанс викликала суперечлива думка історика Людоміла Гауптмана, професора Університету Любляни у міжвоєнний період. Він зазначав, що каринтійські косези походили з хорватського етносу (хорв. *hrvatskog podrijetla*). На його переконання, косези визволили словенців з-під аварського ярма. Це відбулося, оскільки вони самі панували над ними як військова аристократія. Ті хорвати були іранського походження і вільного стану, на противагу «уярмленим словенцям». Як зауважує Людоміл Гауптман: «... Словенці своїм новим господарям не могли дати іншого імені, окрім як косезі, тобто вільні люди, (у оригіналі: «*kazazi, to je svobodniki*»), важко визнаючи з тою скромною назвою, що вони самі не були вільні, але наймити» [5].

Виходячи із статей Л. Гауптмана, косезі стали частиною югославського (згодом – хорватського) наративу. На рівні офіційних практик пригадування косезі зображувалися як особливий суспільний прошарок, уповноважений обирати князя і вирішувати селянські суперечки. Косезі зображались позанаціонально і позаетнічно, у річищі історії держави і права. За аналогією з козацтвом, вони були класовою групою озброєних селян. З іншого боку, козаки і косезі як мнемісторичний образ засновувалися на традиціях своїх ранньосередньовічних попередників. Косезі – на франкському праві *Lex Salica* й пізнішому каринтійському *Institutio Sclavenica* [10]. Козаки в особах гетьманів – апелювали до «Руської Правди» і руського вічевого устрою. Козацька громада, її устрій, обряд прийняття до своїх лав, інститут кошового і гетьманський полівасалітет – ці речі були засновані на традиціях народовладдя і психотипі «вільних людей степу».

Зауважимо, що ойконіміка Словенії засвідчує присутність косезів на різних її теренах (Карінтія, Країна, Горішка, Штірія, Примор'є, Біла Країна). За підрахунками дослідників, на терені Словенії є 29 населених пунктів з назвою Косези (Касаза, Казаза) [Див., напр.: 12; 13]. Аналогічні приклади козацького історичного іменослову XVII – XIX ст., як свідчать віртуальні мапи Google (<http://maps.google.com.ua/maps?hl=ru&tab=wl>), вказують на сотні назв (здебільшого на терені Слобожанщини, Запоріжжя, Сіверщини і Поділля).

Як зазначають дослідники у Загребі, косезі були хорватським військовим дворянством, яке рясно населяло території Карінтії, Штірії і Країни (сучасної Словенії) з «характерними і недвозначними назвами *Krowat, Krabaten, Krabatenberg, Krabersdorf, Krautkogel, Kraubat, Chrawate, Chrabertsort, Krawbaten, Kraubart, Edling*». Є припущення вірогідної аварської домінації над «альпійськими слов'янами» (словенцями) як частина наративу про «тисячолітній чужинський яр» і міфу про «словенців – вічних наймитів чужинських господарів» (*«slovinci – večni hlapci tujih gospodarjev»*).

Можна припустити, що термін *Kazaze* належить нащадкам аварського володарюючого класу (до останнього, за однією з версій дослідників, входять і хорвати). Вони, на противагу граничарам, були вільними землевласниками, виконували обов'язки дорадчого інституту і мобільного військового ресурсу [13]. Заперечення словенської національної історіографії будується на тезі про «словеномовність» косезів і апелює до ностальгічного міфу про «втрачені землі» (австрійська Карінтія, хорватське Міжмур'є, угорська Нижня Панонія) [6; 10].

Окреме місце в українському «бою за історію» (П. Нора) посідає пам'ять про Кубань і її «козацьку вдачу» [14, с. 5, 38]. З настанням доби Інтернету українські й російські громадсько-політичні кола (просвітяни, журналісти-аматори, нащадки кубанців і донців) перевели основну частину «війн пам'яті» (*memory wars*) у все-світній медіа-простір. Мартирологічний дискурс «втрачених питомо українських земель» апелює до даних генетики і історії культури. За цими матеріалами Кубань,

Дон, Ставропілля, Воронезька, Курська, Ростовська і частково Тамбовська області є «східними етнографічними територіями розселення українців» [15, с. 561, 569].

Базовими міфами, що символічно супроводжують козацький наратив, є міфи про «возз'єднання», про «православну єдність» козаків з московитами, про «зрадницьку вдачу» гетьманів Івана Виговського, Михайла Дорошенка, Івана Мазепи. Як зазначає Сергій Рудюк, складовими означених міфів були тези про релігійну та етнічну «спільність» російського та українського народів; їхнє «спільне» історичне минуле і боротьбу із зовнішніми ворогами; конкретно-історичну ситуацію сер. XVII ст., «коли для України збереження незалежності здавалося нереальним і доводилося вибирати «менше зло», тобто возз'єднуватися з «близькою за культурою і вірою» Росією, яка обіцяла ще й внутрішню автономію» [16].

З часом згаданий міф був замінений тезою про «рівний військово-політичний союз двох держав». Останніми роками поширюється альтернативна версія пригадування козацтва і Гетьманщини, де Переяславська Рада означається негативно, як вимушений крок Богдана Хмельницького і козацького стану до тимчасового союзу з Москвою. Остання подається як «недружній сусід» і «зрадник вольностей козацтва» [17, с. 48 – 50]. З боку прибічників альтернативної пам'яті (на кшталт проекту «Русский мир») козацтво оцінюється як «загальноросійське явище». Твердження про позанаціональну природу козаків і косезів засновується на первинній семантиці двох термінів. Обидва стани оцінюються як «військові», «недержавні», «станові» і такі, що не могли спричинитися до створення національної ідентичності й власного суверенітету [17, с. 50 – 51; 18].

З поширенням національного погляду на роль козаків / косезів утверджується легітимність нового історичного світогляду. Впровадження якісно інакших стратегій пам'яті покликане сприяти модернізаційним процесам, і «героїчний» міф є запорукою успішної суспільної мобілізації [19, с. 212].

На основі порівняльного аналізу символічної функції козаків/косезів у історичному наративі українців і словенців можемо зробити висновок, що вони є представниками героїзованої суспільної верстви, якій було імпліцитно приписано виразні національні ознаки. Українські козаки і словенські косезі неоднаково репрезентуються у концептах історичної пам'яті. За неорадянською версією козаки і косезі складаються з різних народностей, об'єднаних становим військово-оборонним привілеєм і окремим корпусом «прав і вольностей». В українському контексті йдеться про московитів (росіян), русинів (українців), волохів (молдаван) і литвинів (білорусів). У словенському – про карінтійських хорватів, німців і словенців. За альтернативною національною версією козаки / косезі оцінюються як суспільна група, яка уособлювала віковичні прагнення українців / словенців до власної ідентичності й до утворення суверенної самостійної держави. Схожа семантика понять «козак» і «косез», яка базується на тюркськомовній (аварській у словенців / хозарській в українців) основі, дає підстави стверджувати, що обрана автором тематика має широкий спектр недосліджених питань у річищі міждисциплінарних студій.

---

1. Сергійчук В. І. Тема козацтва на сторінках «Українського Історика» (Закінчення) // Український Історик. – 1991. – № 1–2 (108–109). – Рік XXVIII. – С. 133–144.

2. Љілько А. Resnice je zmaga. – Maribor: Društvo za ohranjanje domoljubnih izročil Hervardi, 2011. – 382 st.

3. Кононенко В. Від рушниці до пера: еволюція української козацької еліти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/vid-rushniczi-do-pera-evolyucziya-ukrayinskoyi-kozaczkoji-eliti.html>

4. Dr. I. L. Kaj nam je naša «stara pravda» // Domovina. – 10.maja,1918. – Leto I. – Љtevilka 15. – St. 1–2.

5. Prlender J. Povijest srednje i jugoistočne Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mudrac.ffzg.hr/~ltatomir/skripte/skripte/Prlender-Povijest srednje i jugoistocne europe u>

6. Љavli J. Ga bo panter zaustavil? Vcepljanje kompleksa za samouničenje Slovencev, ubijanje zavesti z ubijanjem zgodovine

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://carantha.net/vserljanje_kompleksa.htm

7. Grafenauer B. Deset let proučevanja koroških vojvod, kosezov in države karantanskih Slovencev // Zgodovinski časopis. – 1962. – Љтеvilka 16. – Ст. 176–209.

8. Чапа М.-Л. А. «Психологема степу»: історико-психологічні особливості становлення української ідентичності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrainica.org.ua/ukr/istoriya_rusov/202-istoriya_rusov_all/1779-1779

9. Bajt D. Proslava kot ritualni spektakel [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pogledi.si/kritika/proslava-kot-ritualni-spektakel>

10. Љавли J. Area of today's Alpe – Adria. The one-time Great Carantania between utopia and reality [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://carantha.net/alpe_adria.htm

11. Klaić N. O problemima stare domovine, dolaska i pokrљtenja dalmatinskih Hrvata // Zgodovinski časopis. – 1984. – Letnik 38. – Љтеvilka 4. – Ст. 253–270.

12. Mrak A. Koseze // Javna Tribuna. – 1985. – Letnik 25. – Љтеvilka 261. – Ст. 15.

13. Celing D. Їiji je Knežev Kamen? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.forum.hr/showthread.php?t=492318&page=4>

14. Волиняк П. Кубань – земля українська, козаचा.../ Репортаж. – Буенос-Айрес: Полтава, 1948. – 72 с.

15. Семенюк С. Історія українського народу. – Львів: Априорі, 2010. – 608 с.

16. Рудюк С. Як створити образ ворога? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://memorial.kiev.ua/statti/1195-ruskij-mir-i-ukrajina.html>

17. Инкорпорация в состав России / в кн. Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств/ под ред. А. А. Данилова, А. В. Филиппова. – Москва: Национальная лаборатория внешней политики, 2009. – С. 47–62.

18. Сергійчук В. І. Тема козацтва на сторінках «Українського Історика» // Український Історик. – 1990. – № 1–4 (104–107). – Рік XXVII. – С. 128–137.

19. Pop-Eleches G. Historical Legacies and Post-Communist Regime Change // Journal of Politics. – November, 2007. – Volume 69. – № 4. – Р. 908–926.

Кирило Євсєєв

ІСТОРИЧНА ТА КОЛЕКТИВНА ПЯМ'ЯТЬ ЯК ФЕНОМЕН

У статті розглядається феномен історичної пам'яті. Показано, що сама постановка питання про існування «історичної пам'яті» зумовлюється кризою процесу становлення європейських націй. В Україні процес формування історичної пам'яті включений до процесу формування історичної свідомості й розгортається в умовах протиборства альтернативних історичних дискурсів.

Ключові слова: історична пам'ять, колективна пам'ять, історична свідомість, політика історичної пам'яті.

Yeuseyev K. History and collective memory as a phenomenon. The article examines the phenomenon of historical memory. It is shown that the very posing of the question of the existence of "historical memory" is due to the crisis of the process of formation of European nations. In Ukraine the formation of historical memory is included in the formation of historical consciousness and is set in a historic confrontation of alternative discourses.

Key words: historical memory, collective memory, historical consciousness, historical memory policy.

Формування європейських націй зумовлювало уніфікацію мов, звичаїв і ціннісно-сміслових уявлень, стирання ліній розмежувань між регіонами та верствами. Європейські нації виробляли літературні мови, єдині пантеони національних героїв, ритуали вшанування національних символів й історичні дискурси. Своєрідною реакцією на цей процес стали міркування Моріса Гальбвакса, який протиставив історичному дискурсу колективну пам'ять. За Гальбваксом, саме пам'ять є тим сховком, котрий не піддається уніфікації. Його виступ проти тотальності історико-культурного канону спершу був не помічений. Однак після Другої світової війни культурний

тренд радикально змінився і Гальббакс був удостоєний титулу основоположника дискурсу «колективної пам'яті». Його несвоечасні міркування стали дуже своєчасними в умовах, коли Європа взяла курс на демонтаж національних конструкцій.

«Пам'ять» стала саме тим інструментом, за допомогою якого деконструювалися національні історії й водночас конструювалися «пам'яті» регіонів, верств і навіть окремих індивідів – прийшов розквіт мікроісторій та історичного діалогу. Саме завдяки Гальббаксу в гуманітаристиці усталалося розмежування понять «історія» та «колективна пам'ять». Характеризуючи ці поняття, Гальббакс відзначає, що історія є монологічною, а колективна пам'ять – багатоголовою. При цьому, уточнюючи поняття «колективна пам'ять», Гальббакс ототожнює останню із традицією: історія розпочинається там, де втрачається традиція.

Ідеї Моріса Гальббакса були розвинені П'єром Нора та Йосефом Єрушалмі. Саме Нора ми завдячуємо поняттям «місця пам'яті». Єрушалмі, у свою чергу, наголошує, що формування «місць пам'яті» відбувається завдяки інституційному впливу держави, котра встановлює освітні канони та політичні ритуали.

Ідеї згаданих дослідників зазнали цікавих метаморфоз в Україні. Перед Україною не стояло завдання деконструювати історичний канон. Маючи принаймні два альтернативні канони історії, які умовно можна визначити як «національний» і «радянський», Україна мусила дійти консолідації історичних уявлень, по суті, – забезпечити становлення тотожної для всіх регіонів і соціальних груп історичної свідомості. Цілком зрозуміло, що реалізувати це завдання без історичного канону неможливо. Як наслідок, *поняття колективної й історичної пам'яті почало використовуватися з метою заперечення альтернативних канонів.*

Попри гучні «історичні війни» концепт історичної пам'яті став предметом суто наукових розвідок. І тут передусім варто згадати праці Сергія Єскельчика [2] та Лариси Нагорної [6]. Відбулись і наукові форуми, на

яких обговорювалися теоретико-методологічні та прикладні питання історичної пам'яті: «Історичні пошуки ідентичності» (2000) [5], «Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність» (2008) [4], «Етнічність і влада: колективна пам'ять і технології конструювання ідентичності» (2013) [7]. Відтак можна бачити, що до питань історичної пам'яті в Україні є великий інтерес, оскільки ця проблематика пов'язана й зі сферою практичної політики, й зі сферою суто теоретичних пошуків у руслі конструктивістської парадигми в етнополітології.

Розберімо ж основні складники наявного дискурсу історичної пам'яті. Під впливом концепцій Бенедикта Андерсона, Ерика Гобсбаума та Теренса Рейнджера гуманітарні науки, зокрема історія та політологія, починають приділяти значну увагу питанням конструювання історичного дискурсу, а відповідно, й історичного знання, котре справляє безпосередній вплив на процес становлення етнічних і національних ідентичностей. Відтак, як один зі способів конструювання колективних уявлень про минуле, починає розглядатися поняття «*політика пам'яті*». Бо ж цілком зрозуміло, якщо історія не є власне історією, а є сконструйованим дискурсом історії, то має бути й цілеспрямована діяльність із метою конструювання історичного дискурсу. Саме зусилля державних і громадських інститутів у напрямі конструювання історичного дискурсу і позначаються поняттям «політика пам'яті». Коли ж суб'єктом провадження відповідної політики є держава, то використовується поняття «державна політика пам'яті». Така політика постає як сфера державного управління процесом репрезентацій історії, а якщо точніше, то не власне історії, а історичних трактовок – відповідних фактів, документів, спогадів (наприклад, мемуарів). Мета такої державної політики – формування історичної пам'яті етнічної та національної спільноти.

Дискурс історичної пам'яті є аксіологічно акцентованим. Історія ж бо як така – втілення діяльності, визначеної ціннісно-смысловими уявленнями. Відповідно, й відтворення історичних подій в історії-тексті прова-

диться в ціннісно-сміслових категоріях, котрі й наповнюють історичні представлення. Ця сув'язність між ціннісно-сміисловою сферою в політичній діяльності (що й стає історією), ціннісно-смісловими уявленнями авторів історичних текстів, а також уявленнями реципієнтів, котрим й адресовані ці тексти, зумовлює й існування істотного ірраціонального складника в дискурсі історичної пам'яті. Дуже часто історичні тексти сповнені міфологічними конструкціями. Це не означає, що історичні тексти й історична пам'ять ґрунтуються на недостовірних фактах. Аж ніяк. Річ лише в тім, що, *оскільки міфологічне мислення є об'єктивно властивим людині, то міфологічні конструкції мимоволі, попри бажання авторів проникають до історичних текстів. Водночас в історіописанні проявляється й телеологічний чинник*: адже історик не є літописцем, який описує події тут і нині, історик описує події, маючи відомості про завершення історичного перебігу в значні проміжки часу, а тому й має змогу інтерпретувати події як сповнені сенсу, розглядаючи їх у системі істинних чи уявних причинно-наслідкових зв'язків.

Разом із тим, у наративах колективної пам'яті очевидним є прояв «колективного несвідомого» (далебі в сенсі, який надається цьому поняттям Карлом Юнгом). Показовий приклад дослідження, здійсненого в рамках цього підходу – праця Олени Донченко та Юрія Романенка «Архетипи соціального життя і політика» [1]. Тож, зважаючи вже на: 1) міфологічність мислення (як істориків, так і реципієнтів історичних текстів), 2) притаманність свідомості архетипних образів, 3) телеологічний характер історіописання колективна пам'ять має присутній ірраціональний складник. Це не означає, що колективні уявлення про історію поспіль ірраціональні. Це лише означає, що розглядати наративи колективної пам'яті як поспіль раціональні – було б помилково. Раціональні й ірраціональні наративи в колективній пам'яті не підлягають взаємовиключенню. Щодо цього український політолог Юлія Зерній зазначає: «Колективна пам'ять

будується не стільки на доказових аргументах чи логічних висновках, скільки на інтуїтивному відчутті, асоціативному зв'язку, емоційному переживанні. Тому абсолютизація ролі раціонального знання у структурі колективних уявлень про минуле або погляду на історичну пам'ять як на суму наукових знань є хибною» [3, с. 9].

З огляду на міфологічність, властиву наративам колективної пам'яті й історичної свідомості, в них простежуються спроби вибудови історичних аналогій і паралелей. За первинний взірць може правити актуальний історичний період, щодо якого й провадиться інтерпретація подій минувшини. Таким взірцем можуть виступати біблійні події або ж події античної історії (тощо). Відповідно *до історіописання проникають стереотипні образи та пояснювальні схеми, котрі вже опрацьовані в класичних історичних канонах*. Автори історичних текстів вдаються не лише до опрацьованих попередниками методів, а й усталених риторичних фігур, за допомогою яких описуються, а відповідно й інтерпретуються історичні події. Саме *риторичні прийоми, які запозичуються з текстів-взірців, нав'язують історіописанню символічну та метафоричну канву*.

Коли П'єр Нора пише про місця пам'яті, то він має на увазі не лише конкретні ландшафти та споруди – «священні камені старої Європи», за висловом Миколи Бердяєва. П'єр Нора має на увазі передусім асоціативний ряд, який виникає в реципієнта підчас споглядання «священних каменів». Відповідно, місця пам'яті (в їхньому буквальному сенсі) – це лише знаки, весь символічний зміст яких є властивим не «знаку» як такому, не «священному каменю» як такому, себто не місцю пам'яті, а суб'єкту, який його споглядає. І якщо цей суб'єкт ставиться до цього «каменя» як до «священного», то тільки в цьому випадку відповідне «місце» ландшафту перетворюється на «місце пам'яті» (за термінологією П'єра Нора). Відтак є сенс наголосити: *«місце пам'яті» – це феномен, котрий властивий культурі особи, а отже, саме культура є обширом, у яким і конструюються «місця пам'яті»*.

Такий погляд уможливорює акцентування ролі політики, зокрема, й державного впливу на формування «місць пам'яті», себто на прищеплення суспільству уявлень про значущість певних артефактів, елементів побуту та ландшафту. Завдяки такому політичному впливу виробляються колективні уявлення про символи історії.

Масова політична свідомість має тенденцію персоніфікувати політичні процеси. Ця сама тенденція простежується й у функціонуванні історичної пам'яті: події минушини відтворюються персоніфіковано. Хрестоматійні приклади: російська революція – діяльність Леніна, колективізація й участь СРСР у Другій світовій війні – діяльність Сталіна. У цій особливості історичної свідомості проявляється її здатність до міфотворчості. Але не варто скидати з рахунку й того факту, що *міфологічні характеристики політичних образів можуть штучно створюватися*. Образи Леніна та Сталіна – показові приклади. І поготів, коли в реальних політичних подіях бракує придатних для канонізації героїв, то ці герої банальним чином вигадуються. Так було з «героями» громадянської війни в Росії – Чапаєвим і Щорсом, так було і з 28 панфіловцями в роки Другої світової війни.

Персоніфікуючи й міфологізуючи історичні події, колективна свідомість акцентує увагу на особистісних рисах героїв. Історичні ж події переносяться в невизначений «минулий час» і в невизначений простір. Вартий уваги приклад – народна пісня «Ой, на горі, та жєнці жнуть», у якій згадуються гетьмани Дорошенко та Сагайдачний: історичні постаті з різних епох опиняються на чолі запорозького війська. І проблема хронологічної несумісності цих постатей не є, власне, «проблемою» для історичної пам'яті. Натомість увага акцентується на особливостях культури запорожців, котра й постає лейтмотивом.

Наративи історичної та колективної пам'яті завжди конкретні. До снаги, скажімо, написати історію ХХ ст., геть відволікаючись од персоналій: знеособлену історію подій, їхніх причин і наслідків. Але таку історію неможливо в буквальному сенсі розповісти. Така історія була б окрасою наукового мислення, але вона геть була б непридатною для масового запам'ятовування та переказу.

Вже сама форма переказу, в якій наявний наротив історичної й колективної пам'яті, потребує персонажа – героя, якому буде протиставлений антигерой; потребує їхнього суперництва. Відтак вибудовується вся оповідна лінія, котра цілком підпорядковується принципам драматургії. Відповідно, цілком слушно стверджувати, що *вже сама форма побутування наротивів історичної та колективної пам'яті зумовлює особливий естетичний характер їхніх дискурсів*. Задля унаочнення звернімо увагу на специфіку античного історіописання. Тексти грецьких істориків (передусім Геродота), по суті, являли собою записані розповіді, а тому й відображають сутнісні риси останньої: наявність центрального героя, притаманність герою певних особливих рис, суперництво героя із антигероєм, складність умов суперництва, неочікувана перемога героя. Текстам Геродота властиві виразні міфологічні риси. Але, що важливо для нашого дослідження, то це те, що *міфологічні риси притаманні й наротивам історичної та колективної пам'яті*.

Ще раз наголосимо на вибірковості історичної та колективної пам'яті. Однак постає питання: що зумовлює цю вибірковість? За яким критерієм одна подія закарбовується в спогадах про минувшину, а інша – ні? Цілком слушно стверджувати, що змістом пам'яті стають лише ті події, які мають ціннісно-сміслові значення. Себто ті, котрі справили екзистенційний вплив на буття спільноти, в такий спосіб формуючи їхню ідентичність. В Україні подіями такого рангу, безперечно, були навали кочівників (починаючи з літописних «обрів», згаданих у «Повісті про минулі часи»), Хмельниччина, Коліївщина, а також Голодомор. Згадані події мали для українства виняткове значення. Це були достеменні «межові ситуації» (вдаючись до термінології екзистенціалізму). Адже в цих ситуаціях ішлося про існування або ж не існування народу в буквальному сенсі. Як наслідок, пам'ятання про такі ситуації стає формою осягнення як історії народу, так і його сьогочасного буття. Відповідно, *історична та колективна пам'ять є не лише когнітивним рівнем осмислення історії, а й когнітивною «призмою», крізь яку сприй-*

мається і сучасність, та сучасність, котра вимагає політичних дій. Тож історична та колективна пам'ять, мов дволикий Янус, звернена не лише в минуле, а й у майбутнє. *Пам'ять постає як зміст експектацій – очікувань імовірного розгортання політичних подій*. Відповідно, пам'ятання – це не лише спосіб відтворення минулого, а й «прогнозування» майбутнього. При чому – це спосіб прогнозування, який завжди ґрунтується лише на досвіді. Пережитий досвід стає мірилом минулого й мірилом очікуваного. Відтак ми бачимо, що одним із ключових понять в осягненні історичної та колективної пам'яті стає «переживання». Адже досвід сам по собі не має ключового значення для особистості. *Значущим є лише «пережитий досвід», тобто досвід, сприйнятий емоційно*. Бо ж те, що відбулося, може відійти в невідомість, може бути піддане забуттю. Натомість, те, що відбулося, але було сприйняте емоційно, – набуває екзистенційної значущості.

Історична та колективна пам'ять завжди акцентовані на «власній історії», це завжди «своя» історія. І тому події, які відбуваються з «іншими», не входять до змісту історичної та колективної пам'яті. Світова історія існує для історичної та колективної пам'яті лише тією мірою, в якій вона зачіпає буття спільноти. Світова війна чи глобальна економічна криза завжди постають у виключно «місцевому» масштабі. І обсяг цього «масштабу» істотним чином залежний від ідентичності спільноти. Це може бути масштаб регіону, верстви, етносу або ж нації. Але завжди це є «своє» бачення, зі своєї точки зору, умовно кажучи, зі своєї «дзвіниці». Саме тому *змісти історичної та колективної пам'яті, котрі властиві певним спільнотам, зазвичай ніколи не збігаються зі змістами тієї – такої історичної та колективної пам'яті, котрі властиві іншим спільнотам*. Відмінність ідентичностей зумовлює відмінність сприйняття, а відповідно, й бачення, переживання та потрактування навіть одних і тих самих історичних подій. *І ця відмінність є значним джерелом конфліктів, які виникають між спільнотами*. Ці конфлікти не мають раціональних підстав.

Їх неможливо описати з погляду суперництва щодо дефіциту ресурсів. У дослідженні таких конфліктів важко виокремити навіть інтереси, котрих прагнуть досягти спільноти. Адже ці конфлікти обертаються лише довкола трактувань, інтерпретацій, спогадів, переживань. Це конфлікти з приводу сенсів і цінностей. На їхньому кону – самоповага спільнот і значущість ідентичностей. Тож і врегулювання цих конфліктів є вельми складним, якщо взагалі можливим.

Історична та колективна пам'ять – це, звісно, історичний феномен. Тобто ті чи ті наративи виникають у певний історичний період, відображаючи історичні реалії. Історичні зміни, відповідно, позначаються на змістах історичної та колективної пам'яті. Однак розглядати історичну та колективну пам'ять як чітке та визначене відображення історії – було б помилково. Як зазначалося, історична та колективна пам'ять трансформує історичні події – зводить їх до знаків, котрим надається символічний зміст. Існування ж змістів пам'яті у формі наративів, котрі komponуються в дискурси, зумовлює їхню естетичну самодостатність. Себто, *виникнувши як, умовно кажучи, «відображення» певних історичних реалій, наративи історичної та колективної пам'яті естетично оформлюються, підпорядковуючись принципам оповіді, а відтак і відокремлюються від історичної основи*. Пройшовши стадію естетичного усталення, наративи та дискурси, як і всякі артефакти, вже не залежать від історичної передоснови, а тому й історичні зміни не ведуть до їхньої автоматичної трансформації. Вони, патетично кажучи, претендують на вічність.

Це, звісно, не означає, що історична та колективна пам'ять не змінюється. Однак один із варіантів цієї зміни слушно конкретизувати як «мозаїчний». Тобто, певні наративи майже механічно поєднуються з іншими, формуючи в такий спосіб строкату картину. Відповідно вони komponуються й накладаються, як це ми мали можливість спостерегти в тексті про Дорошенка та Сагайдачного. Водночас, наративи та дискурси можуть піддаватися істотним трансформаціям. Головна причина –

радикальна зміна буття спільноти. У цьому разі слушно говорити про *кризу ідентичності*. «Кризові стани історичної пам'яті, – зазначає Юлія Зерній, – як правило, виникають внаслідок масштабних соціально-політичних потрясінь, таких як колонізація, окупація, терор, геноцид, репресії, масові міграції, соціальні революції тощо. Деформація пам'яті може відбуватися також унаслідок примусової державної політики або асимілятивних практик в умовах колоніальних, тоталітарних, авторитарних режимів. Амнезія (забуття), підміна (заміщення), амбівалентність колективних уявлень, історична ностальгія, гіпертрофована міфологізація (містифікація) минулого тощо є виявами кризового стану історичної пам'яті» [3, с. 9].

Криза ідентичності може бути подолана лише за посередництва політичної діяльності. Так ми вступаємо в царину проблеми ролі свідомості й ідеології в процесі цілевизначення й організації політичної діяльності. Цілком зрозуміло, що історична та колективна пам'ять має істотне значення в процесі конкретизації політичною елітою цілей діяльності та мобілізації мас. Однак *акцентованість колективної пам'яті на трагічних переживаннях історичних подій істотним чином ускладнює процес політичного цілевизначення та мобілізації*. Адже бачення трагічного перебігу в минувшині, як зазначалося, спричиняє очікування аналогічних подій у майбутньому. Саме тому є рація говорити про доцільність доповнення наративів колективної пам'яті міфологічними образами, в яких містяться елементи переможного розгортання політичних подій. Такі взірці перемог уможливають подолання історичних фобій.

---

1. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): Монографія / О. Донченко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.

2. Єкельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єкельчик. / Пер. з англ. – К.: Критика, 2008. – 303 с.

3. Зерній Ю. О. Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності / Ю. О. Зерній. – Автореф. дис. ... канд. політ. н. за спеціальністю 23.00.05 – етнополітологія та етнодержавознавство. – Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київ, 2009. – 21 с.

4. Исторична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу», 22 квітня 2008 р. / За заг. ред. Ю. О. Зерній. – К.: НІСД, 2008. – 68 с.

5. Историчні пошуки ідентичності: Українсько-німецький колоквиум / Рейнгарт Козеллек (Білефельд), Юта Шеррер (Берлін – Париж), Костянтин Сігов (Київ). – К.: Дух і літера, 2004. – 144 с.

6. Нагорна Л. Исторична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Л. Нагорна. – К.: ІШЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.

7. Этничность и власть: коллективная память и технологии конструирования идентичности. Материалы XII международного семинара 20–25 мая 2013 г., г. Ялта / Под ред. Т. А. Сенюшкиной. – Севастополь: Вебер, 2013. – 427 с.

Ігор Піляєв

АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРОЄВРОПЕЙСЬКОГО КОНЦЕПТУ РУСИ-УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ТЕНДЕНЦІЙ НАЦІОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ І РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ

Стаття присвячена аналізу сучасних тенденцій націотворення в Україні і Росії, перспективам консолідації Українського народу та формування єдиної політичної нації на базі консенсусного проєвропейського концепту Русі-України.

Ключові слова: *етнос, етнікос, європейські цінності, ідентичність, політична нація, Русь-Україна.*

Igor Piliaiev. Actualization of the Pro-European Concept of Rus-Ukraine in the context of modern nation-building trends in Ukraine and the Russian Federation. The article is devoted to the analysis of modern nation-building trends in Ukraine and Russia, prospects of consolidating the Ukrainian people and forming the single

political nation on the basis of the consensus pro-European concept of Rus-Ukraine.

Key words: *etnnicity, ethnicos, European values, identity, political nation, Rus-Ukraine.*

Протягом усього періоду незалежності Україна страждає від синдрому «розколотої нації». Спостерігається перманентний розкол політикуму та громадянського суспільства з питань цивілізаційної, етнокультурної та національно-духовної ідентичності України, про що свідчить, наприклад, неспроможність за більш ніж 20 років незалежності затвердити, згідно зі статтею 20 Конституції України, Великий Державний Герб. Для політичного життя країни досі характерна психологія громадянської війни, нескінченної боротьби «за правду», за «справжню» інтерпретацію минулого. Досі жодна політична сила не спромоглася запропонувати чіткої ідеології національного консенсусу, на базі якої могли б стало розвиватися наша держава, її суспільне життя, особливо культурно-гуманітарна сфера. Керівництво ЄС зі зростаючою стурбованістю відзначає «атмосферу поляризації» в українській політиці [1].

Слід зазначити, що в Україні, незважаючи на зовнішні ознаки модернізації, відсутня така вкрай важлива ознака сталого розвитку, як підтримання та відтворення споконвічних культурних цінностей та традицій, що визначають самостійне місце, особливе «слово» країни й народу в геокulturі, мегарегіональній та світовій цивілізації [2, с. 4]. Втім, держава без традиції приречена бути маріонеткою інших політичних акторів або просто приречена. Традиція ж означає неперервну історичну пам'ять та наступність, яких в Україні немає, оскільки назва держави Україна з'явилася на політичній карті лише в ХХ столітті. Про етнонім *українець* та про *українську* мову світ дізнався лише на рубежі ХІХ–ХХ ст.

У зв'язку з вищевикладеним з усією актуальністю постає проблема подолання віртуальних (тобто відірваних від історичного життя) колективних та індивідуальних орієнтацій, звернених у минуле.

Метою цієї статті є висунути та обґрунтувати на базі синтезу конструктивістського, етногенетичного та територіально-громадянського підходів до формування нації, маловідомих вітчизняній політології історичних фактів, аналізу сучасних тенденцій націотворення в Україні і Росії концептуальні засади розбудови політичної нації в Україні навколо традиційного стрижня європейської Русі – Київської, Галицько-Волинської і Литовської.

У зв'язку з відсутністю в українській термінології розмежування російськомовних термінів *русский* і *россиянин*, які мають суттєво відмінний зміст у російському законодавстві, політичній науці та соціальній практиці, ми вживатимемо для позначення першого зазначеного терміна кальковану форму *русский* у значенні етноніму (національності), а для другого – *росіянин* у значенні політоніму: «громадянин або постійний мешканець Російської Федерації».

У вітчизняній політичній науці досі не вщухають спори щодо пошуку національної ідеї та національної ідеології, здатних примирити й гармонізувати два, на перший погляд, непримиренні концепти (відповідно, примордіалістський, представлений працями Е. Сміта, Г. Нільссона, Л. Гумільова та ін., і конструктивістський, розроблений, передусім, Е.Геллнером), а саме: 1) етнічна нація – стрижень, ядро формування політичної нації чи 2) національна держава – це тавтологія, етнічне – це архаїка, а політична нація формується як зумовлена спільною історією територіально-політична спільнота індивідів, різних за походженням, світоглядом, традиціями, але об'єднаних спільними громадянством, господарським життям, сучасною культурою, державною мовою тощо. Вивченню етнонаціональних і етнополітичних проблем, процесів етнічної і національної ідентичності присвячені, зокрема, праці українських вчених (у тому числі з діаспори) І. Варзара, І. Дзюби, М. Головатого, В. Євтуха, В. Кременя, І. Кураса, Ю. Левенця, О. Майбороди, М. Михальченка, О. Нельги, Ю. Римаренка, Ф.Рудича, Л. Шкляра, Т. Кузьо (Великобританія), О. Субтельного (Канада) та ін.

Особливий інтерес становить дуалістична концепція етносу видатного радянського етнографа Ю. Бромлея [3], яка, будучи звільненою від зумовленої тоталітарним суспільством заідеологізованості (зокрема, абсолютизації марксистського формаційного підходу до становлення етносу), надає методологічне підґрунтя для вироблення національної концепції, що поєднує етногенетичний та територіально-державний підходи. Дуалістична теорія виділяє стабільне ядро етносу – так званій етнікос (сталу сукупність культурних елементів), що зберігається протягом усього історичного часу існування останнього. Водночас етнос в більш широкому смислі розуміється як спільнота в межах певної держави. До найважливіших характеристик етнікосу належать, зокрема, самосвідомість та самоназва (етнонім).

Слід відзначити, однак, що найбільш успішними з сучасних європейських унітарних держав виступають саме ті, де межі політичної нації найбільшою мірою збігаються з титульною етнічною нацією (країни Північної Європи, Австрія, Ірландія, Мальта, Нідерланди, Польща, Словенія, Угорщина, Чехія тощо). Навпаки, унітарні країни зі значними національними меншинами часто стикаються з серйозними викликами та загрозами безпеці та соціально-економічному розвитку (Болгарія, Румунія, Грузія, Латвія, Естонія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Хорватія та ін.).

У цьому контексті головна помилка національно-культурної політики останнього двадцятиріччя полягала в запереченні руського (від Русі) кореня, руської генетики України як наступниці європейських цінностей та традицій Київської, Галицько-Волинської і Литовської Русі. Таким чином, вітчизняним політикумом досі, по суті, ігнорується найглибший, найпотужніший і найширший фундамент для консолідації української нації, Українського народу та громадянського суспільства, здатний об'єднати навколо спільної духовно-культурної спадщини понад 95% громадян нашої держави, а отже, демократичним шляхом перетворити Україну на одну з найбільш згуртованих націй-держав Європи. Недавнє визнання Законом України «Про засади державної мовної полі-

тики» русинської мовної ідентичності ще більш актуалізує цю проблему [4].

Важливість повернення українцями у майбутньому предковичного руського імені підкреслювала після проголошення незалежності України низка українських громадських діячів і подвижників культури. Так, на зорі української незалежності відомий мовознавець і багаторічний політв'язень радянських таборів Святослав Караванський, полемізуючи з відомою статтею Олександра Солженіцина «Як нам облаштувати Росію?», писав: «Коли над українцями не висітиме загроза національної смерті в общерусском колгоспі, вони вернуть собі своє безсмертне руське ім'я, яким його записано і в «Слові о полку Ігоревім», і в літописах Нестора» [5]. Однак, на жаль, визначальних кроків для досягнення цієї мети й досі зроблено не було.

Разом з тим, на підтримку руської ідентичності України останнім часом дедалі частіше висловлюються відомі вчені (наприклад, професори Києво-Могилянської академії філолог Володимир Панченко і політолог Валентин Якушик, старший науковий співробітник Інституту історії НАНУ Сергій Кот), а також відомі політики та громадські діячі різних політичних орієнтацій (народні депутати України Юрій Мірошниченко, Арсеній Яценюк, письменник та дипломат Юрій Щербак, академік УАН Андрій Авдеєнко, перший командувач ВМС України Борис Кожин, головний редактор газети «День» Лариса Івшина та ін.) [6; 7; 8; 9; 10].

Україна – споконвічна національна європейська Русь

У контексті сучасного політологічного дискурсу слід зауважити, що справжнім історичним ядром Русі виступає Київська земля, культурна спадщина якої сягає корінням у VI – V тисячоліття до н.е. і не зрівняна за глибиною з набагато пізнішими культурними шарами Москви або Санкт-Петербурга. На величезне культурно-історичне значення Києва в духовному просторі античності, Русі та Європи ще в 1926 р. вказував видатний російський філософ-емігрант Г. Федотов [11].

Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Пилип Орлик, Григорій Сковорода, Микола Гоголь, Тарас Шевченко ніколи ані себе, ані своїх земляків не називали «українцями», пов'язуючи свою ідентичність в широкому сенсі з Руссю, у вузькому – з Наддніпрянською Україною-Малоросією (Малою Руссю). Отже, належність до руського кореня була для них визначальною.

Мовою офіційних документів Великого князівства Литовського, куди увійшли Київ з багатьма землями Давньої Русі, була західноруська письмова мова, звана також русинською, руською, канцелярською мовою Великого князівства Литовського [12]. Аж до кінця XVIII ст. руська (західноруська) мова була письмовою мовою на території Малої, Червоної і Білої Русі, зокрема, найбільших духовно-культурних центрів Руського світу – Києво-Печерської лаври та Києво-Могилянської академії.

Щодо русифікації, то вона не лише в домонгольський період, але й на рубежі XVII – XVIII століть здійснювалася з боку першопрестольного Києва і поширювалася на північно-східні території, де в ті часи навколо Москви щільно розселилися фіно-угорські і тюркські народності.

Україна за свою історію кілька разів змінювала назви: Київська Русь – Велике Князівство Руське – Мала Русь (Малоросія) – Україна. Крім того, в історичній науці вона іменувалася ще й Південно-Західною Руссю. На цій підставі нескладно усвідомити, що вона була руською державою, якою її сприймали Польща і Литва, а Україною – навіть у неофіційному найменуванні – вона стала пізніше.

Після поділу Русі між Ордою і Європою титул короля Руського королівства, наданий в 1253 р. Папою Римським Данилу Галицькому, мали його нащадки аж до кінця XIV ст. Далі титули «Король Русі», «Володар і спадкоємець Русі» перейшли до королів Польщі. Королі утвореної в 1569 р. Речі Посполитої мали титул «Великий князь Руський» (до речі, звідси – їх претензії на Новгород і Московську Русь) [13; 14]. Таким чином, назва *Велике князівство Руське* і титул «Великий князь Руський» у XVII і навіть XVIII ст. стосувалися земель сучасної України і не мали відношення до Московської

держави, котра офіційно йменувалася Великим князівством Московським, а з 1547 р. – Російським царством [15, с. 40]. Як вказував видатний історик-славист О. Мильников щодо європейських реалій XVI – початку XVIII ст., «в наукових творах того часу терміни «Русь», «*русские*»/«*русские*» вживалися у трьох значеннях: по-перше, в *широкому* — як позначення східних слов'ян у цілому (...); по-друге, в *середньому* — як позначення «західноруського», тобто українського і білоруського етносів Польско-Литовського регіону; по-третьє, у *вузькому* — як позначення українського етносу Південно-Західної Русі з епіцентром у Львові» [14].

Усі гетьмани Війська Запорозького і за Речі Посполитої, і після Переяславської ради пов'язували себе з Руссю [13]. Офіційний титул «Гетьман України» мав тільки гетьман Павло Скоропадський у 1918 році, коли, як відомо, територія сучасної України була окупована німецькими та австро-угорськими військами.

Оригінал духовного гімну Українського народу (слова О.Кониського, музика М.Лисенка, 1885 р.), що зберігається в Державному музеї ім. М. Лисенка в Києві, починається так: «Боже великий, єдиний, Русь-Україну храни». Слово *Русь* зникло з тексту в 1918 р. без згоди авторів (на той час померлих), але й сьогодні, наприклад, церковні хори Києво-Печерської лаври співають оригінальний текст: «Русь-Україну храни».

В Австрії, а потім Австро-Угорщині термін «українці» аж до початку 1918 р. не визнавався етнонімом або національністю, а слугував назвою певного політичного руху в середовищі галицьких русинів [17; 18].

Характерно, що вирішальним фактором у відмові від руського імені стала Перша світова війна, що радикалізувала ідеологічне протистояння «українофілів» і «русофілів». Як наслідок, по-перше, десятки тисяч «русофілів» Галичини були ув'язнені австрійськими властями в концентраційні табори Талергоф і Терезин, деякі були страчені [16, с. 97]; по-друге, під час окупації Галичини російською армією з вересня 1914 р. до липня 1915 р. царський уряд в особі військового генерал-губернатора графа Г. Бобринського проводив політику форсованої аси-

міляції галицьких русинів в «єдиній, великій, неподільній Росії»; по-третє, після повернення в Галичину австро-угорських військ і масового виходу галичан – «русофілів» з відступаючою російською армією (червень 1915 р.) австрійський уряд за підтримки парламентаріїв – «українофілів» розпочав заходи щодо офіційної заміни історичної етнічної назви «русини» («рутени») на «українці» [17; 18]. Прикметно, однак, що це питання викликало гостру тривалу дискусію як в урядових колах Австро-Угорщини, так і серед вчених-славістів країни і остаточно було вирішено лише на початку 1918 року [18, с. 44] в контексті розгону більшовиками Всеросійських установчих зборів, проголошення незалежності УНР та укладання з нею сепаратного від радянської Росії мирного договору, що передбачав окупацію підросійської України німецькими та австро-угорськими військами.

Як відзначає представник Президента України у Верховній Раді Ю. Мірошніченко, більшовики скористалися розробленою австро-польською назвою «Україна» і народовською ідеологією українства, щоб позбутися російського шовінізму й поширити владу Рад на всю Європу та Азію [8, с. 724]. Як наслідок, ми стали заручниками антимодернізаційного рустикального міфу, що відбиває уявлення малограмотних сільських низів Русі-України доіндустріальної епохи.

Слід зазначити, що, незважаючи на тяжкі втрати, яких зазнав галицько-руський рух під час Першої світової війни, в 30-ті роки ще більше мільйона галичан вважали себе русинами, руськими, частиною Русі в старому, традиційному значенні цього поняття [19, с. 71]. Навіть засновник і лідер ОУН Євген Коновалець був переконаний, «що треба залишитися при подвійній назві Русь-Україна, не відмежовуватися від історичної назви нашого народу русинів-українців» [20, с. 708]. Однак з приходом до Галичини у 1939 р. влади Рад русинські організації були закриті, а сталінські чиновники всіх галицьких русинів «без зайвих слів» записали українцями.

Утім, і сьогодні, як відомо, Українська православна церква вважає себе частиною Руської православної церкви,

очолованої Патріархом Московським і всієї Русі, а предстоятель не визнаної православним світом УПЦ-КП має титул «Патріарх Київський і всієї Русі-України».

Про руське коріння України говорить нам не лише величезний масив історичних документів, про це свідчать й сучасні топоніми, що зберігають споконвічний етнізм українців: місто Рава Руська у Львівській області, село Руська Поляна на Черкащині, вулиці Руські у Львові, Тернополі, Чернівцях тощо. У доповненні до чинної угоди між Україною та Словацькою Республікою про місцевий прикордонний рух від 30.05.2008 р. у переліку прикордонних населених пунктів з української сторони 5 мають руські назви (Руське, Руський Мочар, Руські Геївці, Руські Комарівці, Руська Кучава), зі словацької – 8 (Руска Волова, Руски Поток, Руска Бистра, Русковце, Руски Грабовец, Руска Кайня, Нови Русков) [21].

Таким чином, сталим етнокультурним, етноментальним ядром (етнікосом) української громадянсько-територіальної і політичної нації виступає належність до Русі, її неперервної, сягаючої в глибоку давнину культури та традиції, що об'єднують понад 95% громадян, усі християнські конфесії та всі регіони нашої країни.

Важливо зауважити, що сама назва Русь, згідно з домінуючою в сучасній науці думкою, має давньогерманське (варязьке, готське і т.п.) походження, таким чином чітко ідентифікуючи європейську культурно-цивілізаційну генетику.

Російська Федерація як багатонаціональна, євразійська, імперська альтернатива національній, європейській, демократичній Русі-Україні

Характерним для політологів-українофонів є ототожнення *русских* з «імперською нацією», неврахування і нерозуміння того факту, що *русские* фактично також були закріпаченою, пригніченою нацією і в царській Росії, і в СРСР, позбавленою своєї національної державності, національної свободи самим визначати свою долю. Понад те, такий пригнічений стан придушення владою національної ідентичності і права на самовизначення *рус-*

ского народу характерний і для пострадянської, особливо путінської, Росії.

У цьому контексті глибоко помилковою є досить поширена серед українського політикуму та експертного товариства думка про те, що спадщиною Русі нібито «заволоділа» Російська Федерація. Насправді, *русских* (у значенні «похідний від Русь», «руський») національно-державних утворень в Російській Федерації немає і ніколи не було. У чинній Конституції Російської Федерації, у Федеративному договорі від 31.03.1992 р., у Федеральному законі «Про державну політику Російської Федерації стосовно співвітчизників за кордоном» від 24.05.1999 р. немає жодної згадки про *русских, русский народ, русскую* національність і т.п. Поняття «*русский народ*» взагалі не закріплено в російському законодавстві. Тим більше немає згадки про Русь.

Зміни, внесені 23 липня 2010 року до Федерального закону РФ «Про державну політику Російської Федерації стосовно співвітчизників за кордоном» [22], виключають можливість автоматичного зарахування до співвітчизників *русских*, які проживають в колишніх союзних республіках СРСР, в тому числі в Україні.

Пострадянська Росія стрімко втрачає залишки *русской* ідентичності (і в ідеологічному, і в демографічному сенсі). У Москві, за оцінками Інституту етнології і антропології РАН, *русских* залишилося менше третини (що значно менше кількості мусульман) [23, с. 40]. «Ситуація «дерусифікації» та ісламізації російської столиці, як і багатьох інших великих міст РФ, тільки посилюється. Як заявив недавно керівник заснованого указом президента РФ фонду «*Русский мир*» Вячеслав Ніконов, «слово «русский» за пределами России работает намного лучше, чем внутри страны» [24]. Сучасна Росія перетворилася, по суті, на «цивілізаційний острів» [25], який через обрану ординсько-візантійську парадигму не здатний до органічної інтеграції в Європу.

У держави Російська Федерація, у Путіна і Кремля сьогодні немає попиту на Русь і «руськість». Спадщина Русі (якщо не вважати Білорусі, з застереженнями на її «радянськість»), по суті, виявилася «безхозною».

*Нагальність об'єднання політично й
ідейно розколотого українського народу
навколо стрижня європейської Русі*

Сьогодні настав час відновити «континуїтет» нашої національної історії, органічну спадкоємність нашої держави від історичної європейської Русі.

Через ключову зв'язку *Русь-Україна* забезпечується:

1. Консолідація навколо загального етноісторичного кореня понад 95% населення України, що представляє всі регіони країни: від Карпат до Севастополя і Донбасу.

2. Формування потужного етнікосу русів-українців як титульного ядра єдиної політичної нації Русі-України, об'єданого спільною глибинною історичною пам'яттю, культурою, європейсько-руськими цінностями, територіальним патріотизмом та спільністю господарського життя.

3. Включення до зазначеного етнікосу різних субетносів: від карпатських русинів, бойків та лемків, нащадків галицьких та буковинських русинів до т.зв. *руських* – громадян України, які вважають Русь-Україну – спадкоємицю Київської Русі – своєю батьківщиною.

4. Обґрунтування органічності та доцільності офіційної русько-української двомовності для консолідації (за прикладом ряду передових європейських країн, зазначених нижче) на основі спільної мовної традиції (Київської, Галицько-Волинської, Литовської Русі і Гетьманщини) єдиної нації Русі-України.

5. Мобілізація пасіонарно-інноваційного потенціалу молоді української мови і української культури.

Докорінною особливістю сучасного європейського досвіду державно-правового регулювання білінгвізму є те, що держава апелює не до відносин з іншими державами, а виходить з місця і ролі конкретних мов у власній історії, у власній культурній спадщині, їх значення для розвитку власної держави в минулому, сьогодні і майбутньому.

Характерно, що найбільш успішними націями-державами сучасної Європи, що здійснили у другій половині ХХ ст. справжнє модернізаційне диво, зберігши при цьому найвищий рівень етнічної свідомості та національної

єдності, виступають Ірландія та Фінляндія, які, поряд із титульною мовою, закріпили державний статус і за мовою колишньої метрополії (відповідно, англійською та шведською). Це дозволило їм не лише зберегти, а й зміцнити конкурентоздатність свого науково-культурного потенціалу на рівні передових держав світу [26; 27].

Важливо відзначити, що з країн Європейського Союзу державний білінгвізм офіційно визнаний в Бельгії, Ірландії та Фінляндії. При цьому французька і фламандська в Бельгії, англійська та ірландська (ірландсько-гельська) в Ірландії, фінська і шведська у Фінляндії – це мови, які належать до різних мовних груп і навіть сімей, в той час як українська і російська – близькоспоріднені мови, що мають потужне спільне коріння аж до ХІХ сторіччя.

Особливо цікавим для України вбачається мовний досвід процвітаючої Норвегії, де офіційний загальнодержавний статус мають класична норвезька мова букмол (норв. *bokmel* — «книжна мова»), що склалася на базі данської мови під час багатовікового панування Данії над Норвегією (1397—1814), та створена наприкінці ХІХ ст. у протигагу букмолу на основі сільських норвезьких діалектів нова літературна мова – нюнорск (норв. *nynorsk* — «новонорвезька»). Сьогодні букмол і нюнорск вважаються рівноправними офіційними мовами Норвегії [28].

Між тим фактично єдиною відмінністю *руських* України від українців в умовах посттоталітарного інформаційного суспільства є те, що вони розмовляють мовою, що є чи не найближчою до української зі всіх наявних мов. Ця мова є не чим іншим, як обробленою для потреб багатонаціональної імперії, але народженою Київською Руссю, розвиненою в стінах Києво-Печерської лаври та Києво-Могилянської Академії руською мовою – мовою гетьманів та козаків Війська Запорозького, мовою Петра Могили, Богдана Хмельницького, Пилипа Орлика, Данила Апостола, Григорія Сковороди. Києво-руський діалект сучасної російської мови – це така ж гілка руської літературної мови ХVІІ – ХVІІІ ст., як і сучасна українська мова. Ось чому руська мова – це титульна, органічна мова Русі-України поряд з українською.

У цьому контексті необхідний перегляд концептуальних підходів щодо проблеми двомовності і бікультурності України: саме законодавче закріплення за руською мовою в Україні реально існуючого загальнонаціонального статусу (офіційного або державного) здатне обірвати останній канат, що заякорює Україну в цивілізаційно-культурній орбіті Російської Федерації. Україна в цьому випадку може постати повномасштабною, комплементарною, самодостатньою європейською альтернативою Московській державі, як це вже було за часів Литовської Русі. Понад те, Русь-Україна саме як реальна європейська альтернатива здатна стати потужним притягальним прикладом для мільйонів етнічних *русских* й представників інших корінних народів у самій Росії.

У світлі конструктивістської теорії етногенезу важливими завданнями формування та консолідації української політичної нації вбачаються:

- конституювання руської мови України як автономного від російської мови РФ (російської мови) офіційного варіанта, що спирається на традиції киево-руської мови Київської, Галицько-Волинської, Литовської Русі та Гетьманщини, класику Г.Сковороди, М.Гоголя, південноруські говори Слобожанщини і Новоросії. Прикладом тут може стати фламандський варіант нідерландської мови, офіційно йменованій у Бельгії фламандською, а не нідерландською мовою.

- заснування в Києві Інституту руської мови України, уповноваженого встановлювати свої, характерні для України правила написання, фонетики, лексичні норми тощо, а також запровадження в школах предмета «*Русский язык и русская литература Украины*» («Руська мова і руська література України»).

При цьому важливо зрозуміти, що традиція Русі та руської культури в Україні – самодостатня і не має безпосереднього відношення до сучасної Росії.

Великою мірою поділ між *русскими* і українцями в Україні – це питання не етнічне, а ідеологічне. Не випадково і перші, і другі, опинившись в ідеологічному середовищі

один одного, стрімко (часто вже в наступному поколінні) втрачають ознаки етнокультурної ідентичності, які, врешті-решт, є виразниками, маркерами відповідно менш або більш персоналістичної й демократичної ментальності.

Необхідно усвідомити, що *русский* України – це не представник «національної меншини», а представник одного з субетносів титульної нації Русі-України – русів-українців.

Руськокультурне крило єдиного народу Русі-України гостро потребує героїчного ідеалу з новітньої історії, спрямованого в майбутнє, що ґрунтувався б на демократичних цінностях й працював на модернізацію країни і загальнонаціональний консенсус. Таким пасіонарним прикладом, особливо для молоді, може стати Руська армія генерала Врангеля, що на дві третини складалася з уродженців України, багато з яких служили в збройних силах УНР та Української Держави гетьмана Скоропадського [29; 30, с. 5, 8 – 9]. Політична платформа барона Врангеля базувалася, як відзначав головний дипломат його уряду П. Струве, «на цінностях, на яких ґрунтується життя всіх культурних народів: власність, свобода громадянина, панування закону» [цит. за: 31]. Всі бойові дії Руської армії (за винятком короткочасного таманського десанту) велися на території сучасної України (Таврійська, Катеринославська губернії і Донбас). Символічно, що Врангель урівняв російську та українську мови у сфері освіти, твердо підтримував український демократичний рух, а в серпні 1920 р. у Варшаві під егідою Антанти було досягнуто військово-політичну угоду між урядами Врангеля і Петлюри про початок спільної антибільшовицької боротьби (білогвардійські частини Врангеля в Польщі до з'єднання з його кримським угрупованням оперативно залучилися до складу збройних сил УНР, а в Таврії починалося формування українських національних частин з жовто-синою символікою) на платформі визнання уряду УНР і необхідності майбутнього скликання українських Установчих зборів, які мали визначитися щодо незалежності України та її майбутніх відносин з Росією [32, с. 368 – 369; 33].

Успіху вищезазначеної угоди, котра вже почала активно реалізовуватися, завадило підписання Польщею 12 жовтня 1920 р., за спинами Врангеля і Петлюри, Ризького перемир'я з представниками РРФСР та Української РСР. Характерно, що під час відновлення в 2008 р. під егідою Генконсульства Російської Федерації в Стамбулі зруйнованого землетрусом 1949 р. знаменитого Галліполійського обеліску, спорудженого в м. Геліболу (Туреччина) в 1921 р. в пам'ять перебування на чужині евакуйованого з Криму 1-го корпусу Руської армії, з меморіальної дошки зникли слова «*Памяти своих предков-запорожцев, умерших в турецком плену*» [34], що може свідчити про свідоме намагання російської влади обрубати генетичний зв'язок Руської армії з Україною та Українським народом як прямими наступниками Русі. Також привертає увагу незалучення до відновлення меморіалу Товариства галліполійців, що діє з 1921 р. й офіційно зареєстроване в США [35].

Отже, антагоністичного протиріччя між програмами проєвропейського українського націоналізму і «білою» ідеологією руської національної демократії не існує. Русь-Україна може бути переформатована в національну державу, яка однаково цінує як українську, так і руську культуру.

Ідеологічними опорами єдиної нації Русі-України можуть стати національний конструктивізм, територіальний патріотизм та український консерватизм з ключовим кредо його найвидатнішого теоретика В'ячеслава Липинського: «(...) Основною різницею України від Москви єсть не мова, не плем'я, не віра і не апетит селянина на земельку панську – одним словом не всі ознаки культурно-національні і не гасла соціальні – а инший, витворений віками устрій політичний, инший (...) метод організації правлячої верстви, инше взаємовідношення верхів і низів, держави і громадянства – тих, що правлять, до тих, ким правлять» [36, с. 460].

Концепт Русі-України відтворює багатоміжковий національний код Українського народу, повертає органічний зв'язок, наступництво епох, робить наш народ не лише політичною, а й справді історичною нацією.

Щоб відновити втрачений зв'язок історичних часів нашої Батьківщини, слід було б вважати б за нагальне в законодавчому порядку визнати Україну історичною та духовною спадкоємицею Київської, Галицько-Волинської і Литовської Русі та ініціювати перед Верховною Радою України таку зміну до Преамбули Конституції України:

«В частині п'ятій Преамбули слова «на землі України» замінити словами «на землі Русі-України (далі – Україна)».

Близькі мови одного кореня, культура, спільне історичне минуле і спільний європейський вибір здатні об'єднати народ України в єдину політичну націю. Таке об'єднання можливе лише навколо стрижня Русі, причому Русі не євразійської, а європейської, що спирається на традиційні духовно-культурні орієнтири Європи.

Понад те, ідея, культура, ідеали та цінності європейської Русі-України здатні створити, по суті, потужну *Soft Power* на просторі Східної Європи, спроможну масово завойовувати серця та думки патріотів усередині України, а також викликати появу мільйонів ідейних друзів й симпатиків нашої держави як в Європі, так і на всьому пострадянському просторі.

---

1. Barroso: EU sees no reason to sign Association Agreement with Ukraine so far. – Radio Ukraine International. 17.09.2012 // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://radioukr.com.ua/en/148/510943/>

2. Валлерстайн И. Геокультура развития или трансформация нашей геокультуры? Доклад на Международном форуме по проблеме «Культура и Развитие», организованном IFES и ЮНЕСКО, г. Сеул, 22–23.11.1993. – 9 с. // Электронный ресурс. – Режим доступу: <http://www.geopolitics.ru/common/library.htm>

3. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Послесл. Н. Я. Бромлей. Изд. 2-е доп. – Москва: Издательство ЛКИ, 2008. – 440 с.

4. Закон України «Про засади державної мовної політики» від 03.07.2012 // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>

5. Караванський С. Відкритий лист Олександрові Солженіцину // Визвольний шлях. – 1991. – Кн. 1 (514). – С. 51–52.

6. Дві Русі / За загальною ред. Л.Івшиної. – К.: Українська прес-група, 2004. – 496 с.

7. Сила м'якого знака, або Повернення Руської правди / За загальною ред. Л. Івшиної. – К.:Українська прес-група, 2011. – 800 с.

8. Мірошниченко Ю.Р., Удовік С.Л. Русь-Україна. Становлення державності: У 2-х т. – Т. 2 [Від імперії до незалежності]. – К. : Ваклер, 2011. – 771 с.

9. 100 творцов постсоветского пространства – 2009 по версии Global Intellect Monitoring. / Арсений Яценюк (94) / Еженедельное независимое аналитическое обозрение // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.polit.nnov.ru/2010/03/03/tinker100great2009>

10. Авдеенко А. Правда Русская. – Донецк: ООО «Полиграфический дом «Донеччина», 2011. – 176 с.

11. Федотов Г.П. Три столицы // Судьба и грехи России. – Санкт-Петербург: София, 1991. – С. 50 – 65.

12. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэкст. Даведнік. Каментарыі. – Мінск: БелСЭ, 1989. – 573 с.

13. Толочко П.П. Русь – Мала Русь – руський народ у другій половині XIII–XVII ст. // Київська старовина – 1993. – № 3. – С. 3–14.

14. Мылъников А.С. Часть I. Представления об этнической доминации / Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/mylnikov-3.htm>

15. Хорошкевич А. Л. Символы русской государственности. – Москва: Изд-во МГУ, 1993. – 95 с.

16. Ваврик В.Р. Терезин и Талергоф. – Москва: Софт Издат, 2001. – 144 с.

17. Расевич В. Меморандум від липня 1915 р. до Австрійського уряду про необхідність вживання національної назви «українець» // Україна в минулому: 36. ст. – Київ–Львів, 1994. – Вип. 5. – С. 173.

18. Папенко Н. До питання про становище українців в Австро-Угорщині в кінці XIX – на початку XX ст. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2008. – № 94–95. – С. 40–44.

19. Гудзеляк І.І., Роїк В.В. Динаміка етнічного складу населення Галичини у XX столітті // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2008. – № 1. – С. 67–72.

20. Бачина-Бачинський Є. Запис від 10.11.1930 / Щоденник із Женеви / Розділ «Є.Коновалець у Женеві» // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання Фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – 1019 с.

21. Угода між Україною та Словацькою Республікою про місцевий прикордонний рух від 30 травня 2008 року // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/703_076

22. Федеральный закон от 24 мая 1999 г. N 99-ФЗ «О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом» (с изменениями и дополнениями) // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://base.garant.ru/12115694/>

23. Сигал Е. Московское гетто. – РБК. 2007. – № 11. – С. 40–47.

24. Никонов В. Русский, российский, русскоязычный мир. – Русский мир. Специальный выпуск–дополнение к газете «Русская правда». – 2011. – № 1. – С. 2.

25. Цымбурский В. Остров Россия (Перспективы российской геополитики) // Полис. – 1993. – № 5. – С. 6–23.

26. Дергачев В.А. Ирландия. «Кельтский тигр» // Геополитика. Русская геополитическая энциклопедия. 2010 // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://dergachev.ru/Russian-encyclopaedia/09/82.html>

27. Кастельс М., Хіманен П. Інформаційне суспільство та держава добробуту. Фінська модель / Пер. з англ. – К.: Ваклер, 2006. – 256 с.

28. Gran, T. The State in the Modernization Process. The Case of Norway. – Oslo: ad Notam Gyldendal, 1994. – 415 p.

29. Волков С.В. Глава 3. Офицерство после катастрофы русской армии // Трагедия русского офицерства. – Москва, 1993 // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/research/volkov1/index.html>

30. Тинченко Я.Ю. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. 1917–1921 роки. – Ч. 1. – Київ: Тиражувальний центр УРП, 1995. – 258 с.

31. Вовк А.Ю. К 85-летию Зарубежного съезда русской эмиграции // Мир и политика. Научно-политический журнал. – Май 2011. – № 5 (56) // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://mir-politika.ru/219-k-85-letiyu-zarubezhnogo-sezda-russkoj-emigracii.html>

32. Савченко В.А. Симон Петлюра. – Харьков: Фолио, 2004. – 415 с.

33. Шурхало Д. Украинский гамбит Черного барона // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://ord-ua.com/2010/04/13/ukrainskij-gambit-chernogo-barona/?lpage=1>

34. Галлиполийский крест Русской Армии. Сб. документов и материалов / Ред.-сост. О.А. Пашкова. – Москва: Сибирская благовонница. 2009. – 400 с.

35. Иванов И.Б. Об открытии памятника в Галлиполи (Открытое письмо епископу Женевскому и Западно-Европейскому Михаилу). – 14 мая 2008 г. // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://izput.narod.ru/pvg.html>

36. Липинський В. Листи до братів-хліборобів // Історія філософії України. Хрестоматія: Навч. посібник / Упорядники М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін. – К.: Либідь, 1993. – С. 456 – 465.

Сергій Полтавець

ОПОЗИЦІЙНІ НАСТРОЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ПІСЛЯ ПІДПИСАННЯ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ДОГОВОРУ 1654 Р

Простежується реакція суспільства на підписання Переяславського договору 1654 р. Особлива увага приділяється еволюції взаємовідносин між гетьманом Б. Хмельницьким та представниками козацької старшини, шляхти, українського духовенства і московським урядом.

Ключові слова: *Переяславський договір 1654 р., козацька старшина, шляхта, московські послы, козацькі вольності.*

Sergiy Poltavets. Oppositional Moods in the Ukrainian Society after the Signing of the Pereyaslav Treaty of 1654. *In this article the author observes the reaction of the society on the signing of the Pereyaslav Treaty of 1654. Special attention is paid to evolution of relationships between hetman Bohdan Khmelnytsky and representatives of the Cossack officers, the nobility, Ukrainian clergy and Muscovite government.*

Key words: *the Pereyaslav Treaty of 1654, the Cossack officers, the nobility, Muscovite ambassadors, Cossack liberties.*

Факт підписання Переяславського договору 1654 р. зокрема у радянській історіографії, набував політичного та ідеологічного забарвлення. Звісно, ця традиція була започаткована ще в царській Росії. Акцент на «возз'єд-

нанні» добре вкладався в московську політику «збирання земель». Зрозуміло, що історичні факти, які свідчили про неоднозначну реакцію суспільства на підписаний у Переяславі договір, «випадали» із поля зору дослідників. Ще менше уваги приділяли вчені дослідженню владних взаємовідносин всередині козацької України. В цьому контексті гетьмана Б. Хмельницького дослідники не розглядали як політичного лідера та самостійну владну фігуру.

На щастя, на сучасному етапі вчені мають можливість розглядати згадану проблематику поза рамками ідеологічних настанов партії та уряду. Знані українські дослідники В. Брехуненко та С. Леп`явко ґрунтовно аналізують політичні відносини між українським козацтвом та Московією в XVI – XVII століттях [1]. Своєю чергою, В. Горобець досліджує вплив козацької політичної еліти на зміст укладених міжнародних договорів [2], а В. Смолій, В. Степанков – процес становлення політичної системи Гетьманщини [3] та в цілому феномен Національної революції XVII століття [4]. Український історик Т. Чухліб вивчає особливості вітчизняного полівасалітету [5].

До сьогодні залишаються малодослідженими прояви опозиційності в українському суспільстві після підписання Переяславського договору 1654 року. Ціллю статті є простежити зміни в характері політичних взаємовідносин між гетьманом Б. Хмельницьким та представниками козацької старшини, української шляхти, московського уряду.

У різні періоди своєї наукової діяльності академік М. Грушевський давав Б. Хмельницькому зовсім полярні оцінки, та все ж він завжди зі скептицизмом ставився до військових та політичних перемог українського гетьмана. Понад те того, він не вважав досягненням жодну з козацько-польських угод, починаючи від Зборівської та закінчуючи угодою під Жванцем у грудні 1653 р. Про головну причину невдалих політичних рішень та невігідних з його погляду угод, укладених козацьким гетьманом, Грушевський писав: «Незвичайно характерна риса в політиці Хмельницького, що він ніколи не відважавсь оперти ся на сам

лише нарід і все розпочинав війну, запевнивши собі якогось стороннього союзника. Се йшло в парі з непорозумінням домагань народніх мас – і з неохоченням народу до Хмельницького» [6, с. 62]. Звісно, що така позиція відомого вченого пояснюється його належністю до народницької школи в історії вітчизняної політології. Про визначальну роль народу в історії писав не тільки М. Грушевський, але ми вважаємо, що така оцінка дій гетьмана Хмельницького далека від об'єктивної, бо не зовсім справедливим буде оцінювати діяльність будь-якого політичного діяча, лідера нації, відштовхуючись при цьому від політичних концепцій, розроблених більш як на 100 років пізніше подій, про які йдеться. Так, наприклад, теорія державного суверенітету була розроблена французьким мислителем Жаном Боденом. У творі «Шість книг про республіку» (1576 р.): «суверенітет він розуміє як абсолютну, постійну й неподільну владу. Абсолютність суверенітету буде тоді, коли суверенна влада не знатиме ніяких обмежень для виявів своєї могутності» [7, с. 51 – 52]. Для Ж. Бодена найкращою є монархічна форма правління. У свою чергу, теорію народного суверенітету підтримував Жан-Жак Руссо. Обґрунтовуючи її, Руссо вважав «об'єктивним результатом суспільного договору легітимну державу, а суб'єктами – верховну владу, носієм якої виявляється загальна воля народу як суверена» [8, с. 587]. Таким чином очевидно, що в історії європейської політичної думки народ став розглядатися як джерело влади лише в середині XVIII ст. Відомий український вчений О. Мироненко, аналізуючи погляди М. Грушевського, писав: «...аж до початку визвольних змагань 1917–1918 рр. у політичній доктрині М. Грушевського чітко відчувався пріоритет соціального над державно-національними інтересами» [9, с. 125]. Сучасні вітчизняні дослідники пояснюють політику полівасалітету Б. Хмельницького «бажанням бути визнаним представниками «монаршого клубу...» [5, с. 64].

Рішучість гетьмана Б. Хмельницького у подоланні старшинської опозиції підтверджують свідчення московських послів: стольника Р. Стрешнева та дяка М. Бре-

дихіна, датовані 30 листопада 1653 р. Зі слів дипломатів, гетьман «велѣлъ поймать суботовского казака Федоровича» Лаврінові Капусті. Серед провин цього Федоровича гетьман виділяв такі: «...тотъ де Федоровичъ Тимоѣева скарбу взялъ сѣбе, а гетману де про то не сказалъ. И послѣ де того тотъ Федоровичъ учель собирать казаковъ и зло мыслить надъ гетманомъ и надъ всѣмъ войскомъ запорожскимъ» [10, с. 77]. Пійманому Л. Капустою у Корсуні Федоровичу було стято голову.

Водночас наявність опозиційних настроїв до влади гетьмана Б. Хмельницького серед різних прошарків козацтва від «черні» до старшини у червні–липні 1653 р. занотували у «статейному списку» царські послы А. Матвеев та І. Фомін. Під час своєї дипломатичної місії згадані дипломати отримували відомості з багатьох джерел. Так, наприклад, «Селуян Мужеловской сказал: за милость де великого государя его царского величества и за ваше приятство скажу вам, только мне дайте в том слово, чтоб вам гетману и писарю Ивану Выговскому то бы не сказывать: рада де, кроме полковников, у всего Войска Запорожского на гетмана была...И черкасы де видя свои упадки – и после де того пришол голод – и стали приходить к отаманом и к сотником, чтоб они с ними шли к гетману Богдану Хмельницкому...и говорили: видим де мы последнею свою беду, что бегаешь от смерти своей и даешь волю сыну своему Тимофею. Ходил сын твой тестя своего волоского государя оборонять, а повинных наших к смерти привел, с 5000 людей потерял своим пьянством и дуростью, а ты пошел ево выручать – нас хочешь и достальных ростерять и помарить голодом. Говорим тебе: брат твой хан крымской и братство ево тебе то, что Крым весь наполнил нами. Идем к христианскому государю его царскому величеству с женами и з детьми со всем скарбом. Будет христианской государь его царское величество не велит нас принять под свою государеву высокую руку, лутче нам умерти у христиан, чем умереть у поганцов в неволе. И только б де гетман молил хотя малое слово жестоко им, чаю б де было большое дурно» [11, с. 300].

Про незгоду між гетьманом Б. Хмельницьким та генеральним писарем І. Выговським той самий співрозмовник повідомляв москалів так: «...ведома де мне учинилось, хотел де гетман Богдан Хмельницкой писаря Ивана Выговского стинать» [11, с. 301]. Причин для конфлікту, на думку С. Мужилловського, було декілька «...многая де дурость чинилась от повинных ево и от челяди, а писарь де Иван за недосугами своими того не ведал. И после де того учинилась брань у полковников Тетери з братом писаревым з Данилом Выговским, полк де ево Данила; и приговорен с рады брат ево казнить; и брат де ево, писарь Иван Выговской, упросил у гетмана от смерти. И после де того ево ж повинной Ян Желдуновской побил челядников гетманских. И он де ево за то хотел стинать. И отпросили де ево полковники и все ратные люди» [11, с. 301]. Незважаючи на конфлікт, стверджував С. Мужилловський, гетьман і надалі залишив І. Выговського на посаді генерального писаря.

Переяславська угода 1654 р. з Московією стала певним «вододілом» у політичному становленні Гетьманату. Вітчизняна та зарубіжні історіографії, насамперед російська та польська, сприймають її по-різному. Найбільшою різницею між цією угодою та наступними, як власне й попередніми, укладеними українськими гетьманами, з нашого погляду, була відмінність політичних світів двох державних утворень гетьманської України та Московії. Ця відмінність поширювалася на: характер сприйняття верховної влади, політичну культуру, ментальність, різницю в церковних традиціях, незважаючи на спільність віри. Характеризуючи політичний лад Московії, М. Грушевський писав, що згідно з московськими традиціями «...цар стоїть понад правом, що кожний акт його – се ласка, пожалування, що в зносинах його з людьми, які піддаються йому, не може бути відносин рівного з рівним» [12, с. 6]. Ця різниця у політичних традиціях з особливою яскравістю дала про себе знати у січні 1654 р. у Переяславі. Гетьман та козацька старшина, звиклі до того, що польський король складає присягу перед своїми

підданими, стали вимагати того самого від московських послів. Натомість отримали відповідь: «А того, что за великаго государя вѣру учинити николи не бывало и впредь не будетъ; и ему гетману и говорить было о томъ непристойно...» [10, с. 225; 13, с. 170]. Така відповідь московських послів ледве не поставила під загрозу самі переговори, бо старшина не могла зрозуміти такої затятості москалів. Звикла до переговорів з Річчю Посполитою, не позбавлена можливості відшукування компромісу, козацька старшина ще декілька разів намагалася знайти варіант політичного рішення, який би влаштував обидві сторони. На твердження московських дипломатів, що «государское слово премѣнно не бываетъ», полковники Війська Запорозького, аргументуючи свою позицію, вказували: «...гетманъ де и мы въ томъ вѣримъ, толко де казаки не вѣрятъ, а хотятъ того, чтобъ они дали имъ вѣру» [10, с. 227]. І тільки під тиском складних геополітичних обставин старшина погодилася на підписання договору. Натомість гетьман Б. Хмельницький сподівався залагодити всі спірні позиції між Московією та Україною в процесі подальших дипломатичних контактів. Продовжуючи «грати» на зовнішньо-політичних суперечностях оточуючих козацьку Україну держав, гетьман у березні 1654 р. писав своїм послам у Московії С. Богдановичу та П. Тетері: «При сем и то не помешает припомнити, с какой приязнию послов своих цесарь турецкий до Браславля, хотя бусурманин, до нас присылал и при милости своей не токмо наши вольности подтвердить, но и сугубыми удолети обещался, и на все статьи наши и права, и веры, и вольности позволял, и никакой дани от нас не требовал, токмо чтоб есмы на войну были готовыми» [11, с. 559 – 560]. Як бачимо, Османська імперія, за свідченням українського гетьмана, пропонувала набагато комфортніші та вигідніші союзницькі умови, ніж Московія. Якщо ще далі провести паралелі, то доведеться констатувати, що держави, які на той час були васалами Османської імперії, зазнавали значно менших утисків у проведенні своєї внутрішньої політики, ніж їх отримала гетьманська Україна у союзі з Московією.

Оцінюючи Переяславський договір 1654 р., американський історик Генрі Р. Гуттенбах пише: «...якщо селяни використовували своє «право» на захоплення колишніх землеводців знаті й церкви (як католицької, так і православної), то козацька еліта намагалась утвердити свої претензії на ці землі як на «законну» спадщину... Хмельницькому доводилось керувати цією конфронтацією суперечних інтересів» [14, с. 170]. Відомий російський дослідник В. Мякотін, аналізуючи політичні процеси на українських землях у цей період, зокрема революційні зміни в соціальній структурі тогочасного українського суспільства, так характеризував рівень мислення гетьмана Б. Хмельницького та старшини: «Политическая мысль повелителя Малороссии и его ближайших помощниковъ въ этомъ случаѣ, какъ и въ нѣкоторыхъ дугихъ не поспѣвала за событіями и даже не вполне охватывала собою наличные факты жизни» [15, с. 25 – 26]. Тим не менш уже в процесі переговорів двох сторін московські дипломати у своєму статейному списку занотували деякі цікаві подробиці. Так, наприклад, гетьман Б. Хмельницький просив у московського царя чигиринський полк «на булаву». В цьому не було нічого дивного, бо в попередніх договорах з Річчю Посполитою цей пункт теж був присутній. Натомість цікаво інше, що генеральний писар І. Виговський «говорилъ же, что де и онъ царскому величеству бити челомъ будетъ же, чтобъ государь его пожаловалъ, велѣл ему маетностями его владѣти по прежнему; а къ тому бѣ пожаловалъ государь, велѣлъ ему дати и иные имѣнья» [10, с. 244]. Таке прохання генерального писаря про окремі маєтності, надані безпосередньо московським царем, окрім тих, які він вже мав, свідчить про те, що майбутній гетьман І. Виговський забезпечував свої майнові інтереси у найближчій політичній перспективі. З іншого боку, що для нас важливіше, такий крок І. Виговського ставить під сумнів легітимність надань, зроблених гетьманом Б. Хмельницьким, бо порушується звична законна, тобто визнана більшістю, процедура: універсал гетьмана – підтвердження цього

надання монархом, (не важливо чи це був король Речі Посполитої, чи московський цар). Тим самим, хоч і опосередковано, друга за політичною «вагою» людина у Війську Запорізокому визнає примат влади царя над владою гетьмана. Така поведінка генерального писаря була на той час лише поодиноким випадком серед козацької старшини, натомість пізніше, через 1,5 – 2 роки, таких прикладів буде значно більше. На жаль, у гонитві за маєтностями українська політична еліта втратить почуття «міри», а пізніше саме через це втратить і саму державу.

Про політичну позицію І. Виговського в цей час треба сказати трохи докладніше. За свідченням різних джерел, більшою мірою йдеться про листування між московським царем, його найближчим оточенням та царськими дипломатами: генеральний писар Війська Запорозького вів широку переписку, зокрема, з В. Бутурліним. Причому про подобиці цієї переписки та інших багатьох політичних контактів писаря гетьман Б. Хмельницький швидше за все не знав. Так, наприклад, І. Виговський у грудні 1653 р. московському вельможі В. Бутурліну «...приславъ крымского Карашъ мурзы листъ, которой онъ писалъ къ гетману...» [10, с. 263]. Як видно з подальшої дипломатичної переписки, маючи цю інформацію, В. Бутурлін звинувачував Б. Хмельницького у нещирості та порушенні московсько-українських домовленостей [10, с. 264]. Дещо раніше, 1 липня 1653 р., І. Виговський «приходил на двор к Артемону и Ивану (А. Матвеев та І. Фомін – московські послы, виділено мною – П. С.) и говорил: как де были у гетмана Богдана Хмельницкого царского величества послы Яков Лихарев да подьячей Иван Фомин, и я де, служа великому государю его царскому величеству, турецкого салтана грамоту дал тайно Якову и Ивану, чтоб царскому величеству про то было ведома, и чтоб тое грамоту царское величество велел перевесть, и прислать тое грамоту ко мне тайно ж» [11, с. 302]. Зміст розмови між генеральним писарем І. Виговським та московськими дипломатами дає змогу дійти певних висновків. Така «співпраця» з Московією у І. Виговського була налагоджена певний час, мабуть, відносно тривалий період часу, та мала цілком таємний

характер, бо московські послы зізнавалися, що розмови між ними та генеральним писарем до 1 липня 1653 р. не було, бо «для того что с ним, Иваном Выговским, были чигиринской полковник да посланник гетманской Кондратей Бурляй и иные многие люди» [11, с. 302]. Пізніше генеральний писар Війська Запорозького у подобицях розповів московським послам про зміст дипломатичних переговорів між гетьманом Б. Хмельницьким та турецьким султаном: «обещался и клялся вам образом спасовым, что великому государю вашему его царскому величеству служить ...» [11, с. 303], за що й отримав «жалованье 3 сорока соболей». Окрім цього, І. Виговський повідомив московських агентів про те, що у Війську Запорозькому зростає незадоволення Б. Хмельницьким: «И видя то, черкасы, что гетман им манит и ничего им не говорит, хотели убить гетмана за то, что многие налоги чинят татаровя. Да и сын ево многую дурость чинит напився пьян. И я де, узнав их совет, и иных уговорил, а иных гетман ночью велел тайно подовить, чтоб про то в войске было не ведома» [11, с. 307]. Ця частина повідомлення дозволяє нам простежити «методи» поборювання опозиції у Війську Запорозькому за гетьманування Б. Хмельницького: від переконання до смертної кари. При цьому слід зробити важливе застереження, що цілком аналогічні «методи» усунення опозиціонерів застосовували й наступники Б. Хмельницького, як, власне, й його попередники. Отже, подібна жорстокість у боротьбі з опонентами була до певної міри «нормою» тогочасного українського суспільства. До речі, сусіди українців: поляки, москалі, турки теж не вирізнялися особливою гуманністю у відносинах з політичними опонентами. Прихильний до москалів І. Виговський звернув увагу послів на формування серед козацької старшини опозиційних груп впливу. Як приклад, писар вказав, що під час старшинської ради у гетьмана у відповідь на пропозицію останнього визнати протектором турецького султана: «И все полковники приговорили на то, что поддатца, опричь киевского полковника Онтоня Ждановича. И я (І. Виговський – П. С.) гетману и полковником говорил: хто хочет, тот поддавайся турку, а мы едем служить великому государю христиан-

скому, и всем черкасом вашу раду скажем, как вы забыли бога так делаете. И гетман де меня за то хотел казнить» [11, с. 307]. Мабуть, знаючи, що довідавшись про зраду головного свого радника, гетьман Б. Хмельницький не буде довго роздумувати над способом покарання. Московські дипломати: «А то государева жалованья соболи писарю Ивану Выговскому дано по ево челобитью, послано к нему на двор тайно, чтоб гетман Богдан Хмельницкой про то и никто б не ведал» [11, с. 310].

«Сумніви» у абсолютності влади гетьмана Б. Хмельницького, а отже, й опозиційні настрої відчувались і серед представників інших соціальних станів тогочасного українського суспільства. Доказом цього може стати клопотання шляхти у Переяславі перед В. Бутурліним про підтвердження своїх станових прав, а окрім того, шляхтичі «приносили на письмѣ имена свои, воеводства и уряды себе росписали»... «...И шляхта били челомъ, чтобъ гетману про то не сказывать: мы де такъ писали отъ своей мысли, а не по гетманскому приказу, и то въ волѣ государевѣ;...» [10, с. 248].

Загалом укладення Переяславського договору між Московією та гетьманською Україною стало до певної міри тим «лакмусовим папірцем», який засвідчив наявність великого масиву внутрішньо- та зовнішньо-політичних суперечностей серед вітчизняної політичної еліти, що накопичилися за роки боротьби українців з Річчю Посполитою. Йдеться перш за все про претензії політичної еліти, тобто козацької старшини, на здобуття гетьманської булави. Якщо про відкритий спротив гетьманській волі з боку старшини у 1653 р. не йшлося, то в останні роки гетьманства Б. Хмельницького частина старшини вже не приховувала своїх владних претензій. Це «жадання влади» серед старшини відзначали також представники козацької «черні». Так, наприклад, посланці Запоріжжя восени 1657 р., згадуючи події недавнього минулого, повідомляли московським дипломатам про таке: «Грицко (Григорій Лесницький – П.С.) послыша, что уже гетманъ болѣнъ гораздо близко смерти и проча гетманство другу своему Ивану Выговскому, булавы и бунчока не отдалъ долго. И гетманъ де увѣдавъ то, что при его животѣ,

а гетманство прочить Грицко писарю, велѣлъ ихъ привести къ себе и хотѣлъ Грицка казнить: а писаря передь собою велѣлъ росковать по рукамъ лицомъ къ землѣ и держать его мало не цѣлой день...А онъ де Иванъ лежа на земли все плакалъ и гетманъ де его простиль...» [16, с. 189].

Таким чином, вищевикладений матеріал дозволяє дійти певних висновків. Підписання Переяславського договору 1654 р. внесло певні зміни у розподіл владних повноважень всередині політичної системи, що сформувалася в ході Національної революції середини XVII століття. По-перше, окремі представники козацької старшини, як, наприклад, І. Виговський та П. Тетеря, починають клопотатися про надання «жалуваних грамот» на маєтності безпосередньо від московського царя. Таким чином вони ставлять під сумнів легітимність та повноту влади гетьмана Б. Хмельницького. По-друге, подібні дії ми спостерігаємо і з боку української шляхти. Важливою в цьому сенсі є реакція українського духовенства на спроби московського уряду позбавити українську церкву частини її майна та землі.

Слід також зауважити, що за гетьманування Б. Хмельницького будь-які спроби московського уряду визначально впливати на перебіг політичних процесів на козацьких територіях, як правило, були безуспішними. Водночас відцентрові тенденції, які дали про себе знати в середовищі старшини після серпня 1657 р., стали основою майбутньої Руїни.

---

1. В. Брехуненко / Віктор Брехуненко, Сергій Леп'явко / Українське козацтво і Московія в XVI– першій половині XVII століття // ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 РОКУ (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – XX, 890 с.; Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654 – 1665. – К.: Інститут історії України, 2001. – 533 с.

2. Смолій В. А. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття – Київ, 2008. – 120 с.

3. Смолій В. / Валерій Смолій, Валерій Степанков / Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.) – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.

4. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа /Тарас Чухліб. – К.: Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2011. – 327 с.

5. Грушевський М. / Михайло Грушевський // Хмельницький і Хмельницщина / З політичного життя Старої України (Розвідки, статі, промови) – Б. м., 1918. – 130 с.

6. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. /П. П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2002. – 576 с.

7. Мироненко О. М. «Руссо Жан-Жак» // Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

8. Мироненко О. М. «Грушевський Михайло Сергійович» // Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 125– 126

9. Акты, относящиеся къ истории южной и западной Россіи, собранные и изданные археографической комиссією. – С.-Петербург: Типографія брат. Пантелеевыхъ. Казанская ул., д. № 33, 1878. – Т. 10 (Дополнение къ III тому): Переговоры объ условіях соединенія Малороссіи съ Великою Россією. 1653–1654 / [Изданы подъ редакцією Г. О. Карпова]. – 1878. – 838 с.

10. Воссоединение Украины с Россіей. Документы и материалы в трех томах/ [ред. коллег.: П. П. Гудзенко и др.] – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1953. – Т. III. Завершение борьбы украинского народа за воссоединение с Россіей. Переяславская Рада. 1651–1654 годы – 1953. – 645 с.

11. Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року / Михайло Грушевський // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – XX, 890 с.

12. Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 / Олександр Оглоблин // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – XX, 890 с.

13. Генрі Р. Гуттенбах. Україна і московська експансія / Російський імперіалізм / Пер. з англ. Тараса Цимбала. – К.: Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2010. – 395 с.

14. Мякотинъ В. Очерки соціальної історії України въ XVII–XVIII вв. Томъ I – Выпускъ I. / В. А. Мякотинъ – Прага, 1924. – 285 с.

15. Акты, относящиеся къ истории южной и западной Россіи, собранные и изданные археографической комиссією / Под ред. Н. И. Костомарова. – Т. 7 (1657–1663; 1668–1669) Санкт Петербургъ, Типографія В.В. Пратцъ, Офицерская улица, домъ Симонова, № 26, 1872 г. – 398 с.

ІІ. ПРОБЛЕМИ ЕТНОПОЛІТИКИ

Юрій Поліщук

ТЕОРЕТИЧНІ ВИМІРИ ЕТНІЧНОЇ І НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ

Досліджуються сучасні теоретичні підходи до феномену етнічної та національної ідентичності.

Ключові слова: етнос, нація, ідентичність, етнічність.

Yuriy Polischuk. Theoretical analysis of ethnic and national identities. Modern theoretical approaches to a phenomenon of ethnic and national identity are investigated.

Key words: ethnos, nation, identity, ethnicity.

Кінець другого – початок третього тисячоліття значно змінив картину сучасного світу, відбуваються зміни у світогляді людей, на авансцену виходять нові держави, народи, які прагнуть зайняти достойне місце у світовому співтоваристві. Одна з них – Україна, виникнення якої, за висловом відомого британського дослідника Ендрю Вілсона, «стало великою несподіванкою для західних (і не тільки – Ю. Поліщук) урядовців, науковців і підприємців. Несподіванкою, до якої багато хто досі пристосовується. Були цілком реальні причини того, що Україна розглядалася як малоімовірний кандидат на нову національну державу з огляду на притаманне їй етнічне, мовне, релігійне та регіональне розмаїття. Та, попри це, несподівана нація все ж є нацією – не більшою й не меншою мірою, ніж багато інших» [1, с. 9].

Під впливом цих змін в українському суспільстві виникла потреба в усвідомленні його причетності до процесів, які відбуваються у світовій політичній, фінансово-економічній, гуманітарній, інформаційно-технічній, екологічній та інших сферах. Україна відкрита для всіх процесів і трансформацій, що відбуваються на планеті, тому всі як позитивні, так і негативні зміни в глобальному вимірі позначаються і на становищі українського соціуму.

Головна його проблема – досягнення громадянської консолідації та суспільної стабільності. Її вирішення можливе лише через формування політичної нації, а це непросте завдання. Адже Україна отримала у спадок розбалансоване суспільство, «елементи» якого до цього часу усе ще перебувають у різних ціннісно-змістовних парадигмах, по-різному бачать як минуле, так і майбутнє. Як наслідок, є проблеми із самоідентифікацією населення. Одна із причин цього полягає в тому, що Україна мала лише спорадичний досвід монолітного і цілісного існування, тривалий час її частини перебували у складі сусідніх держав на підневільних правах і під значним ідеологічним тиском. Тому проблема становлення національної ідентичності стає дуже важливою, оскільки вона виступає як синтез об'єктивних і суб'єктивних ознак нації. Її суть полягає у наявності й збереженні національно-культурного консенсусу з фундаментальних питань політичного, економічного і соціального життя, зовнішньої політики. У цих умовах надзвичайно актуальним є вивчення феномену етнічної та національної ідентичності як в теоретичній, так і практичній площині. Враховуючи це, автор ставить завдання висвітлити теоретичні підходи до цієї проблеми.

Науковий інтерес до проблем національної й етнічної ідентичності започаткував ще у другій половині XIX ст. відомий французький історик і філософ Е. Ренан. Це було пов'язано з суспільними процесами, що відбувалися в Європі та Південній Америці, де активізувалися національно-визвольні рухи і виникали нові держави. В середині 70-х рр. XX ст. спостерігається новий спалах зацікавленості до концептуальних питань національної та етнічної ідентичності. Саме у цей час у соціогуманітарному лексиконі з'являється і саме поняття «ідентичність», що надало нового звучання науковому осмисленню проблем етнічності та національної свідомості. В дослідження проблеми значний внесок зробили такі західні науковці, як Дж. Тернер, Г. Теджфел, Ч. Тейлор, А. Андерсон, Е. Гобсбаум, Е. Еріксон, А. Козінг, А. Снайдер, Е. Сміт та ін.

В Україні зацікавленість науковців до проблем етнічності проявилася з набуттям нею незалежності (В. Євтух,

І. Курас, О. Картунов, І. Кресіна, Л. Нагорна, О. Майборода, М. Шульга, С. Римаренко та ін.). Серед робіт українських дослідників варто виділити монографію Л. Нагорної «Національна ідентичність в Україні», в якій національна ідентичність досліджується як категорія соціогуманітаристики [2].

Етнічна і національна ідентичності належать до складних об'єктів наукового пізнання, адже низка аспектів проблеми викликала і надалі викликає гостру дискусію між науковцями різних шкіл і напрямів етнополітології.

Серед проблем, які ускладнюють вивчення етнонаціональних процесів, виділимо дві найважливіші: відсутність чіткої диференціації підходів і методів до їхнього аналізу, а також некоректне застосування термінології, яка описує ці процеси. Часто рівень активності використання термінології випереджає наукове осмислення різних структурних елементів, на що вказують дослідники цієї проблематики [3]. Як наслідок, серед науковців не вщухають дискусії щодо багатьох «оперативних термінів», понять, за допомогою яких описується те чи інше явище. «Сьогодні, – як пише відома українська дослідниця Н. Яковенко, – узгодження їх змісту набуло актуальності. Адже термінологічні поля, цими... термінами породжені, відбивають не тільки різну «географію мов», а й різні типи історичного розвитку та відмінні процеси становлення політичної й інтелектуальної культури» [4, с. 35]. Понад те, Л. Нагорна вважає, розмитість деяких основоположних понять не лише утруднюють пізнавальний процес, але й створюють у суспільстві додаткові вісі напруги. «Політичні уподобання людей і, відповідно, їхню поведінку формують не лише об'єктивні інтереси, але й суб'єктивні уявлення про норму і відхилення від неї. Тому поняття і терміни можуть бути знаряддям політичної мобілізації і конструювання конфліктного політичного простору» [5, с. 14].

Розділяючи підходи Л. Нагорної, що «сучасні уявлення про роль і місце етнічної і національної ідентичності складаються під впливом конкуруючих трактувань діалектики етносу і нації, природи національної єдності, різних типологій націоналізму» [2, с. 31], вважаємо, що у контексті

нашого зацікавлення цими ідентичностями потрібно зупинитися на визначенні понять, їхньому змісті, місці і значенні в системі етнонаціональних наукових категорій у співвідношенні з такими поняттями, як «етнос» і «нація».

Якщо виходити з того, що наукові категорії становлять певну систему й не існують ізольовано одна від іншої, усі вони взаємопов'язані, то і зміст того чи іншого поняття можна розкрити лише у його зв'язку з іншими категоріями. Тому розгляд змісту понять «етнічна», «національна» ідентичність, на наш погляд, потрібно розпочати з аналізу категорій «етнос», «нація».

Значення давньогрецького слова «етнос» зазнало впливу інших споріднених з ним слів, і з середини XIX століття учені стали позначати ним «групу людей зі спільними ознаками» [20, с. 452]. Все ж у сучасній науці відсутній єдиний підхід до визначення етносу й етнічності. Тому зупинимось на кількох найпопулярніших теоріях і концепціях. Так, прихильники примордіалізму, який зародився ще у XIX столітті, вважають етнос біогенетичною, еволюційно сформованою, вічно заданою спільнотою людей, поєднаних мовою, територією та іншими ознаками. Ця теорія має кілька напрямів (дуалістична теорія етносу, соціобіологічний напрям, теорія П'єра Ван ден Берга, теорія Гумільова або пасіонарна теорія), які мають свої особливості, але в основному вони єдині: етнос – це споконвічне і незмінне об'єднання людей по крові з незмінними ознаками. За конструктивістською теорією етнос – це штучно сконструйована навколо певних етнічних маркерів (мова, територія, зовнішність, релігія та ін.), що підкреслюють її самотність, спільнота. За інструменталістською теорією етнічність – це інструмент, за допомогою якого політичні лідери прагнуть досягти певних цілей, привертаючи увагу етнікосі до почуття етнічної солідарності, відстоювання етнічної рівноправності. У повсякденному житті етнічність перебуває в латентному стані, але коли це необхідно етнічним – і не тільки – елітам, мобілізується.

Враховуючи вищевикладене, можна зрозуміти, чому в науковій літературі фігурує велика кількість визначень етносу. Так, сучасний російський дослідник Ю. Семенов

підкреслює, що етнос – це спільність людей, які мають спільну культуру, розмовляють, як правило, однією мовою, мають свою самоназву та усвідомлюють як свою спільність, так і свою відмінність від членів таких самих людських груп. При цьому ця спільність найчастіше усвідомлюється як спільність походження [6, с. 66].

Зробили свій внесок у визначення поняття «етнос» й українські науковці. Зокрема, автори «Малої енциклопедії етнології» наголошують, що етнос – це «сталий колектив людей, який склався внаслідок природного розвитку на основі специфічних стереотипів свідомості й поведінки. Етнос існує як стійка система, що протиставляє себе усім іншим аналогічним колективам людей за принципом «ми – не ми», «свої – чужі», «ми такі, а решта – інші». ... Існує й ряд інших важливих ознак (мова, культура, територіальна єдність, спільність економічного життя, самоназва та ін.), які, однак, не є обов'язковими для визначення того чи іншого колективу як етносу...» [7, с. 69].

Деяким іншим є визначення іншого українського дослідника О. Рафальського, який вважає, що етнос – це особлива форма колективного існування спільноти людей, яка виникла і розвивається природно-історичним шляхом, незалежно від бажання її членів, і спроможна до багатовікового існування за рахунок самовідтворення. Етносу властиві спільність походження, території, мови, специфіки матеріальної та духовної культури, особливості психічного складу. В процесі його розвитку деякі ознаки можуть втрачатися або видозмінюватися [8, с. 177]. На наш погляд, це визначення повніше. Єдине, з чим можна не погодитися у ньому, це «спільність території», яка більше властива нації, а не етносу [9, с. 23].

Похідним від поняття «етнос» є «етнічність». «Oxford English Dictionary» датує його писемне застосування в етнополітології 1953 р. [20, с. 453]. Вважають, що вперше термін «етнічність» як науковий використав американський соціолог Девід Реймс. Масово його починають застосовувати з 60-х – 70-х рр. ХХ століття [21, с. 458]. На думку

американського політолога Пола Р. Браса: «Смисл етнічності полягає... у суб'єктивному, символічному або емблематичному застосуванні групою людей... деяких аспектів культури для того, щоб творити внутрішню зв'язність (cohesion) і відокремлювати самих себе від інших груп» [22, с. 68 – 69].

Якщо говорити про поняття «нація», то частина дослідників ототожнюють його з поняттям «етнос». Насправді, як слушно зазначає сучасний російський дослідник Ю. Семенов, ці категорії належать до різних соціальних сфер. Суть етнічної спільності (етносу) найбільш яскраво проявляється в етнічних процесах: етнічній асиміляції, етнічному злиттю, етнічному включенні та в етнічних розщепленнях. Ці процеси відбуваються стихійно і багато в чому незалежно від свідомості та волі людей.

На відміну від цього, сутність нації найбільш виразно проявляється в національних рухах, що являють собою діяльність мас людей, спрямовану на досягнення певних цілей, як правило, політичних. Тому національні рухи, на відміну від етнічних процесів, належать до сфери політики [6, с. 68 – 69].

Чіткіше відмінність між етносом і нацією показав Ентоні Д. Сміт. У праці «Національна ідентичність» він пише: «Етнічні спільноти не мають деяких атрибутів нації. Їм нема потреби жити на «свій» територіальній батьківщині. Їхня культура не обов'язково має бути громадською або спільною для всіх членів. Їм не потрібно мати – часто вони й не мають – суспільного поділу праці або економічну єдність. Не треба їм мати і єдиний юридичний кодекс з однаковими правами і обов'язками для всіх» [9, с. 49].

На сьогодні більшість дослідників дотримується такого самого підходу. Разом з тим, в етнополітології немає усталеного визначення нації. Сьогодні, за підрахунками українського дослідника О. Картунова, відомо близько сотні різних визначень нації [10, с. 53]. Ситуація ускладнюється багатьма факторами. Серед них – хаотичне та неадекватне застосування категорії «нація», її різне трактування у різних мовах. Усе це привело до появи

багатьох теорій, за допомогою яких науковці намагаються переосмислити цей феномен. У західній націології та етнополітології є близько десятка різних теорій нації (політична, етнічна, психологічна, біологічна, расова, атомістична та інші) [11]. Плюралізм підходів, наявність конкуруючих теорій має як позитиви, так і негативи. З одного боку, це перешкоджає встановленню догм і сприяє висвітленню всіх боків такого вкрай складного і багатомірного феномену, яким є нація. Але з іншого – заважає накопиченню і поглибленню наукового знання про націю, оскільки чимало вчених просто ігнорують роботи своїх колег, відкидають геть їхній теоретичний доробок тощо.

Найбільш запитаними з цих теорій є політична та етнічна, які утвердили два підходи до нації: як до політичної спільноти, оформленої у державу, та як до етнічної спільноти. Політична теорія почала складатися у XVI – XVII століттях. Одним із її засновників можна вважати голландського вченого Гуго Гроція, який у 1625 р. виклав свої погляди у праці «Закон війни і миру». Відтоді політична теорія нації почала швидко поширюватися країнами Західної Європи і Північної Америки.

Наступні покоління західних вчених внесли чимало доповнень до політичної теорії нації. Показово, що багато з них уникали спроб дати власне визначення нації, хоча і пропонували досить детальні критерії її ідентифікації. Так, зокрема, вчинили члени спеціальної комісії Британської Академії наук на чолі з видатним вченим Едгаром Карром (1939 р.). Викладені ними ідеї й сьогодні заслуговують особливої уваги. За твердженням британських вчених, основними характерними рисами нації є: 1) підпорядкування всіх її членів єдиному уряду; 2) проживання на одній території; 3) спільна мова, література, звичаї; 4) спільне походження та історія; 5) окремий національний характер; 6) спільна релігія; 7) спільні інтереси; 8) «спільні почуття або воля, яка повинна бути специфічно «національною» за своїм характером»; 9) шанобливі відносини між людьми, котрі належать до однієї нації; 10) відданість єдиному цілому; 11) почуття гордості щодо досягнень та смутку щодо невдач націо-

нальної політики; 12) зневага або ворожість до інших національностей тощо [12]. Єдина з цих рис, з якою ми не погоджуємося, це «зневага або ворожість до інших національностей». На нашу думку, її поява була продиктована часом роботи комісії, а саме – напередодні Другої світової війни, коли такі погляди були поширеними в європейському суспільстві.

Починаючи з кінця 60-х років ХХ століття, прихильники політичної теорії нації почали звертатися до етнічного фактора, що відбулося під впливом етнічного ренесансу та політизації етнічності. Це добре видно із визначення, яке дає «Американська енциклопедія» (1980 р.): «Нація – велика кількість людей, котрі вважають себе спільнотою або групою і які загалом ставлять лояльність до групи понад будь-які інші конфліктуючі лояльності. Вони часто мають одну або більше таких ознак: мову, культуру, релігію, політичні або інші інституції, історію, з якою вони себе ідентифікують, і віру у спільну долю. Вони, як правило, займають визначену територію. Часто, хоча і не завжди, група міститься у політичному організмі, відомому як нація-держава, або просто держава, або нація» [10, с. 59].

Слід відзначити, що сьогодні більшість вчених є прихильниками політичної теорії нації. Отже, згідно з політичною теорією, нація – це, перш за все, політична (соціальна) спільнота, яка об'єднує всіх громадян якоїсь однієї держави незалежно від їхнього етнічного та соціального походження, культурно-мовних та інших особливостей. Недарма таку спільноту західні вчені давно називають «соціальною нацією», «нацією-державою» та/чи «політичною нацією». Але, і це добре видно із вищенаведеного, політична нація – то не просто населення якоїсь країни і не просте співгромадянство, а дійсно спільнота, об'єднана (часто, але не завжди) спільною мовою, спільними символами, спільною лояльністю до держави та її законів, спільною волею, спільними інтересами, спільними надіями на майбутнє тощо.

Потрібно відмітити, що більшість українських етнополітологів стоять на таких позиціях. Так, автори статті

«Нація» в «Політичній енциклопедії», яка побачила світ у Києві в 2011 р., наголошують, що «нація – це спільність людей, незалежно від їхнього етнічного походження, об'єднаних політичними інтересами, усвідомленням своєї спільності на певній території (землі), з певною державною організацією (суверенітетом), єдиним громадянством, юридичними правами та обов'язками... особливим менталітетом і характером, історичною пам'яттю і міфологією, духовними та політичними традиціями, мовою» [13, с. 492].

Пишучи про українську націю, вони зазначають, що вітчизняні етнополітологи визначають її як об'єднання «усіх громадян України, незалежно від етнічного походження, об'єднаних спільністю території, громадянства, політичних інтересів, юридичних обов'язків, історичної долі, культурних традицій, усвідомленням єдиної ідентичності та майбутнього Батьківщини як демократичної, соціальної, правової Української держави» [13, с. 493].

Як уже зазначалося вище, іншою поширеною теорією нації є етнічна. На думку науковців, її коріння слід шукати у далекій давнині, коли народжувались й існували перші державні утворення та держави, які базувалися на спільному етнічному походженні та культурі. Сама теорія почала оформлюватися наприкінці XVIII – на початку XIX століття шляхом поєднання деяких положень психологічної та культурологічної теорій нації. Згодом вона набула певного поширення в Західній Європі та Північній Америці, але їй не вдалося потіснити пануючу тут політичну теорію нації. Разом з тим, етнічна теорія нації швидко поширилася в Німеччині та країнах Східної Європи. На думку дослідників, у Німеччині цьому сприяли її запізнення із переходом до індустріального суспільства, а також поширення праць таких учених, як Йоганн Гердер, Йоганн Фіхте та Георг Гегель, котрі романтизували родоплемінний дух давніх часів з його культом крові й землі. Щодо країн Східної Європи, то їх майже не торкнувся процес переходу до індустріального суспільства, тобто там ще не склалися відповідні умови для розуміння й сприйняття нації як політичної спільноти. Пізніше, уже в 20 – 30-х роках XX сто-

ліття, у Німеччині ця теорія була абсолютизована лідерами націонал-соціалізму і використана для підготовки до Другої світової війни.

З кінця 50-х років етнічна теорія нації почала набирати популярності в США та Канаді, потім перекинулася на Західну Європу та решту світу. Розпочався так званий «етнічний ренесанс» та «політизація етнічностей». В наступні роки, як пише Ентоні Д. Сміт, усе більше етнічностей почали виходити на арену політичного життя, стали домагатися статусу нації і вели боротьбу за створення або відродження своїх власних держав. Це відбувалося тому, що «для того, щоб вижити, етнічність має набути деяких атрибутів нації» [14, с. 86]. Такі етнічності дістали в західній етнополітології назву «нація-група», «етнічна нація» або просто «етнонація».

Кожне суспільство в «модерному світі» містить менші утворення чи підсистеми, що якоюсь мірою відрізняються від більшості населення. Найпоширенішими термінами, якими їх позначають, є терміни «національна меншина», «етнічна меншина» [23, с. 455]. Поява національних меншин пов'язана з виникненням перших націй, національних держав. Механізм цього зв'язку простий: внаслідок виникнення національних держав, для яких важливою умовою був збіг державної самоорганізації з етнічною належністю їхнього населення, на їхній території з'являються групи з іншою етнічною ідентичністю, які й стали у цих державах національними меншинами. Про їхні права, зокрема, ідеться у низці міжнародних договорів XVII століття. Саме поняття «національна меншина» з'явилося у XIX столітті в Німеччині. Це було пов'язано з розвитком німецького націоналізму, якому «чужинці», тобто представники інших етносів, які мешкали на території Німеччини, «заважали» створювати однорідну культурно-етнічну спільноту. В XX столітті в західній етнополітології з'явилося чимало визначень і концепцій національних меншин. Проте до цього часу не знайдено універсальної формули визначення національної меншини. Складність полягає у розмаїтті ситуацій, пов'язаних з існуванням національної меншини у різних національно-правових системах і розбіжностями у тлу-

маченні науковцями, державними інституціями змісту цього поняття.

На наш погляд, більш прийнятним є поняття «національна меншина», запропоноване Ф. Гекманом і яке ґрунтується на історико-систематичному підході: «Національні меншини є різнорідними за соціальною структурою групами, які проживають на території держави, чужої їхній національній самобутності, культурі та історії... Як громадяни, вони позбавлені певних громадянських прав або можливості користування такими і, як правило, є предметом сильного тиску до асиміляції. Їхньою політичною метою є приєднання до нації-держави, до якої вони належать, у сенсі історико-культурної ідентичності, та що відповідає їхнім економічним інтересам» [7, с. 560].

Потрібно зазначити, що у вітчизняній суспільно-політичній та юридичній літературі, у відповідних законодавчих актах паралельно з терміном «національна меншина» використовується термін «етнічна меншина». Тому одразу виникає запитання, що таке «етнічна меншина». Поява цього поняття пов'язана з формами існування етносів: ареальною – в межах однієї території та дисперсною – на різних територіях. Сам термін виник у 50-х рр. ХХ століття і з 1960-х рр. активно використовується як у науковій літературі, так і в законодавчих актах. Щодо визначення самого поняття «етнічна меншина», то в науковій літературі їх досить багато [10, с. 44; 8, с. 178].

У рамках даного дослідження автор схильний трактувати поняття «етнічна меншина» як частину якогось етносу, котра внаслідок різних обставин (зміна кордонів, еміграція, депортація тощо) відірвалася від нього, опинилася у «чужих країнах» (стала структурним елементом їхнього суспільства) і, перебуваючи в іноетнічному середовищі, зберігає свої особливості й часто діє як організована спільнота.

Аналіз понять «національна меншина» й «етнічна меншина» показує, що вони хоча і близькі за змістом, але не тотожні, оскільки є похідними від категорій «нація» та «етнос». На нашу думку, поняття «етнічна меншина» ширше за змістом, ніж «національна».

Досить вживаним у науковому середовищі є термін «етнічна група». До нашого часу «не існує погодженого чи конвенційного, чи остенсивного визначення цього терміна» [24, с. 469]. Більшість учених визначають етнічну групу як «...певний колектив, що є частиною більшого суспільства, об'єднаний реальним чи вигаданим спільним походженням, пам'яттю про спільне історичне минуле і наголошенням у культурі одного або кількох символічних елементів, які вважають характерними ознаками саме цієї народності. Прикладами символічних елементів є: моделі спорідненості, фізичні контакти..., спільність релігії, мови або діалекту, належність до племені або нації, фенотипові ознаки. Можлива і будь-яка комбінація перерахованих тут елементів. Необхідним супроводом (цих ознак) є усвідомлення членами групи своєї особливості» [23, с. 455].

Досить вживане поняття у соціогуманітарному лексиконі – «ідентичність». Уперше поняття ідентичності з'явилося у працях В. Тернера і Е. Еріксона у 60-х рр. ХХ ст. Починаючи з 70-х рр., цей термін активно вводить у науковий обіг і стає об'єктом вивчення багатьох соціогуманітарних наук. Проте до цього часу стосовно «ідентичності» в науковому світі існують різні підходи: від активного використання цієї категорії до відвертого ігнорування. Все ж більшість учених вважає, що «ідентичність» – це належність (і об'єктивна, і суб'єктивна) людини чи групи людей до певного типу спільності, чи спільноти, ототожнення себе з її нормативними і функціональними характеристиками і здебільшого готовність стати репрезентантом останньої [17, с. 83 – 89; 18, с. 91].

Розібравшись із засадничими поняттями, що стосуються задекларованої теми, перейдемо безпосередньо до понять «етнічна ідентичність», «національна ідентичність». Потрібно зазначити, що більшість західних вчених розділяють «етнічну» і «національну» ідентичності [15, с. 54]. Разом з тим, американський дослідник Дж. Де Вос вважає, що для багатьох громадян моноетнічних держав ці дві ідентичності існують у нерозривній єдності, національність не відрізняється від етнічності. Щодо поліетнічних держав, то тут

зазначені ідентичності не збігаються, оскільки «етнічна ідентичність є або специфічнішою, або ширшою ідентичністю, ніж національна ідентичність» [16, с. 29]. Враховуючи такі колізії, частина дослідників ототожнює поняття «етнічної» і «національної» ідентичності [7, с. 98]. Український дослідник М. Обушний використовує збірне поняття «етнонаціональна ідентичність» [19, с. 25]. За ним цей термін почали використовувати й інші українські дослідники [15].

Для того, щоб визначитися з поняттями «етнічної» та «національної» ідентичностей, потрібно розібратися з критеріями, що лежать в основі їхньої ідентифікації. Аналіз показує, що в цих ідентичностей вони різні. Так, на думку багатьох вчених, ознаками «етнічної» ідентичності є: «спільність походження, мови, культури, релігії, історичної пам'яті, стереотипів поведінки, особливостей психології, які співвідносяться лише з даною спільнотою і є диференціюючими щодо інших етносів» [15, с. 55]. Тому можна стверджувати, що в поняття етнічної ідентичності вкладаються в першу чергу спільні уявлення, які виникають внаслідок усвідомлення членами певної етнічної групи спільності походження, культури, мови, традицій, території, історії тощо. У західній науковій літературі використовується чимало визначень етнічної ідентичності. Один із найавторитетніших канадських фахівців з цього питання В. Ісаїв вважає, що етнічна ідентичність – це «відданість соціальній групі спільного походження». Інший канадський етносоціолог Дж. Рейтц доводить, що це ніщо інше, як «почуття належності до національної групи, базованій на етнічному походженні». «Етнічна ідентичність, – вторить їм американський антрополог Дж. Едвардс, – це відданість групі (великій чи малій, соціально домінуючій чи підлеглий), з якою особа має успадковані зв'язки» [10, с. 27]. На наш погляд, більш повне визначення цього поняття дає І. Кресіна, за якою етнічна ідентичність – це нерозривний зв'язок особистості зі спільністю, ототожнення людиною себе з певною суспільною групою, це система цінностей, ідеалів, вимог, які відповідають спільності [17, с. 94]. Л. Нагорна наголошує, що «етнічність, як правило, відіграє роль того специфічного, неповторного, що притаманне саме цій спільності» [5, с. 18].

Якщо етнічна ідентичність базується на певній системі об'єктивних ідентитетів – расових, культурних, психологічних, то конструктивною основою національної ідентичності здебільшого виступають суб'єктивні ознаки – свідомість, політична воля, громадянство тощо. Виходячи з цього, відомий англійський дослідник Ентоні Д. Сміт характеризує її як «... складну конструкцію, що складається з багатьох взаємопов'язаних компонентів – етнічних, культурних, територіальних, економічних і політико-юридичних. Вони означають зв'язки солідарності між членами спільнот, об'єднаних спільною пам'яттю, міфами та традиціями, і ці зв'язки можуть, а то й не можуть, утілюватись у формі національних держав, проте вони нітрохи не схожі на чисто юридичні та бюрократичні узи держави» [9, с. 24]. При цьому на національну ідентичність можуть накладатися або поєднуватися з нею «інші типи колективної ідентичності – класова, родова, расова, релігійна» [9, с. 149].

На думку Етоні Д. Сміта, національна ідентичність має як внутрішні, так і зовнішні функції. До внутрішніх функцій він відносить: згуртування членів суспільства як людей «однієї національності» і «громадян»; створення набору спільних вартостей, символів і традицій; розвиток соціальних зв'язків між індивідами та класами; формування «чуття національної ідентичності», яке стає могутнім засобом самовизначення і самоорганізації індивіда у світі крізь призму колективної особистості та своєї самотньої культури.

Зовнішні функції національної ідентичності Ентоні Д. Сміт ділить на територіальні (демаркація історичної території, що розміщує спільноту в часі та просторі; визначення соціального простору, у якому члени нації мають жити і працювати; забезпечення індивідів об'єктами духовного та історичного поклоніння, які розкривають неповторність «духовної географії» тієї чи іншої нації), економічні (вироблення єдиного поділу праці; сприяння пересуванню товарів і робочої сили; розподіл ресурсів «між членами нації в межах батьківщини») і політичні (бути опорою для держави та її органів або їхніх еквівалентів у бездержавних націях; легітимізація запроваджених юридичними інституціями

єдиних юридичних прав та обов'язків, які визначають «осібні вартості й характер нації» і відображають прадавні звичаї й обряди народу; легітимізація громадського порядку та солідарності) [9, с. 25].

Такий підхід поділяють й інші дослідники [15, с. 57].

В українській політології значний внесок у дослідження теоретичних підходів до національної ідентичності та у вивчення її співвідношення з етнічною ідентичністю зробила Л. Нагорна. Зокрема, вона вважає, що ці дві категорії взаємопов'язані і якщо від національної ідентичності «від'єднати» етнічну як самостійну категорію, то для першої лишається лише дві ніші: перша – в яку вкладаємо поняття «національна свідомість» (це не обов'язково ідентифікація себе з певним етносом, а демонстрація прихильності до національних цінностей); друга – виникає внаслідок усвідомлення особою чи групою спільності долі, а свій головний прояв знаходить у горизонтальній ідентифікації членів спільноти як співгромадян.

Виходячи з цього, Л. Нагорна визначає національну ідентичність не лише як комплекс етнонаціональних факторів, що становлять основу класифікації особи або групи на ґрунті відчуття історичної індивідуальності, самотності даної спільноти, прихильності до національних цінностей, а й як відчуття належності до певної політичної нації [26, с. 3 – 11].

Наведений вище матеріал свідчить, що під час підготовки цього дослідження використовувалися останні теоретичні напрацювання науковців щодо етнонаціональної сфери, сучасного трактування етносу, нації, етнічних і національних меншин, інших понять і термінів, що використовуються в дослідженнях, присвячених етнічній і національній ідентичностям. При цьому, автор виходить з того, що вони є багатовимірними феноменами. У зарубіжній, у першу чергу західній, та українській науковій літературі використовується досить багато підходів до їхнього визначення і, відповідно, до вивчення. При цьому етнічна ідентичність, як правило, зумовлюється об'єктивними чинниками. У той же час

національну ідентичність пов'язують як з об'єктивними, так і суб'єктивними ідентитами, розглядають як продукт соціалізації та політизації етнічності.

1. Вілсон Ендрю. Українці: несподівана нація / Пер. з англійської. – Київ, 2004.
2. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. – Київ: ІПіЕНД, 2002.
3. Чернов Г. Социально-массовые явления: исследовательские подходы. – Дубно, 2002.
4. Яковенко Наталя. Вступ до історії. – Київ, 2007.
5. Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2.
6. Семёнов Юрий. Этнос, нация, диаспора // Этнографическое обозрение. – 2000. – № 2.
7. Мала енциклопедія етнодержавознавства. Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – Київ, 1996.
8. Рафальський Олег. Поняття «національна меншина» в етнополітичному дослідженні // Наукові записки / Збірник. – Київ: ІПіЕНД, 1999. – / Серія «Політологія і етнологія»; Вип. 8.
9. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. – Київ: Основи, 1994.
10. Картунов О. В. Західні теорії етнічності, нації та націоналізму: Навчальний посібник. – Київ, 2007.
11. Картунов О. В. Вступ до етнополітології: Науково-навчальний посібник. – Київ, 1999.
12. Nationalism Royal Institute of International Affairs. – N. Y., 1966.
13. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – Київ, 2011.
14. Smith Anthony D. The Ethnic Origin of Nation. – Oxford, 1986.
15. Іванов І. Етнонаціональна ідентичність в контексті формування і консолідації української політичної нації // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – 2006. – № 76–79.
16. Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду / За ред. Ю. Римаренка. – Київ, 2000.
17. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітичний аналіз. – Київ, 1998.

18. Шульга Н.А. Этническая самоидентификация личности. – Киев, 1996.
19. Обушний М. І. Етнонаціональна ідентичність – феномен самовизначення українців. – Київ, 1999.
20. Тонкін Елізабет, Макдональд Меріон, Чепмен Мелколм. Історія і етнічність // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – Київ: Смолоскип, 2000.
21. Еріксон Томас. Етнічність, раса, клас і нація // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – Київ: Смолоскип, 2000.
22. Брас Пол Р. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – Київ: Смолоскип, 2000.
23. Скемергорн Річард. Етнічність і меншини // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – Київ: Смолоскип, 2000.
24. Гатчінсон Джон, Сміт Ентоні Д. Що таке етнічність? // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – Київ: Смолоскип, 2000.
25. Обушний М. І. Етнонаціональна ідентичність у контексті формування української нації: Автореф. ... д. політ. н. – Київ: ІПіЕНД, 1999.
26. Нагорна Лариса. Категорія «національної ідентичності» в сучасній політології // Наукові записки: Збірник. – Київ: ІПіЕНД, 1999. – / Серія «Політологія і етнологія»; Вип. 6.

Олег Рудакевич

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ГРОМАДЯНСЬКОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ САМООРГАНІЗАЦІЇ

У статті розкриті місце і роль громадянського суспільства в життєдіяльності нації на базі обґрунтованого автором національного принципу та проаналізовано українські етнополітичні реалії з погляду громадянського чинника.

Ключові слова: *нація, громадянське суспільство, етнокультурна самоорганізація, політична самоорганізація, національний принцип.*

Oleg Rudakevych. Interconnection between social and national self-organization. Position and purpose of civil

society in activities of nation on basis of grounded national principle are revealed in the article. Ukrainian ethno-political reality from the viewpoint of civil factor is analyzed.

Key words: *nation, civil society, ethno-cultural self-organization, political self-organization, national principle.*

Упровадження демократичних засад у державне та суспільне життя відкриває шлях народній ініціативі та самодіяльності. За цих умов одним із базових процесів національного розвитку постає формування громадянського суспільства. Впродовж останніх десятиліть становлення громадянського суспільства в Україні стало важливим об'єктом дослідження вітчизняних учених. У працях Н. Барановської, А. Єрмалаєва, Д. Горелова, А. Колодій, О. Корнієвського, В. Лісового, Г. Луцишина, Ю. Римаренка та ін. [1; 2; 3; 4; 5; 6] аналізуються теоретико-методологічні засади осмислення самоорганізації громадян у різних сферах суспільного життя, сутність та роль громадянської свідомості, взаємодія громадянського суспільства і держави, співвідношення прав людини та нації, самоорганізація національних меншин тощо. Однак серйозною перепоною на шляху осмислення впливу громадянського суспільства на національне будівництво залишається відсутність загально-визнаного трактування сутності національного феномену, брак належної уваги до нації як самоорганізованої системи, з'ясування закономірностей взаємодії між національним та громадянським суспільством. У дослідженнях генези модерної нації в Україні не повною мірою приділяється увага націотворчій ролі громадянської самоорганізації. Прикладом може бути колективна монографія «Українська політична нація» (2004 р.), в якій не виокремлено питання впливу громадянського суспільства на формування нації [7].

Мета нашої статті – дослідити місце і роль громадянського суспільства у життєдіяльності нації на базі обґрунтованого автором національного принципу і проаналізувати українські етнополітичні реалії з погляду громадянського чинника.

Відповідь на питання «Що виникає швидше: громадянське суспільство чи нація?» має в науковій літературі різні варіанти. Так, відомий американський науковець Е. Шилз у праці «Нації, національність і громадянське суспільство» зазначає: «Національність – необхідний інгредієнт, а можливо, і передумова існування громадянського суспільства» [8]. В. Лісовий висловив подібну точку зору в праці «Феномен громадянства». Він підкреслює, що громадянське суспільство як відносно «окремішня та більш-менш цілісна» соціальна система може існувати тільки спираючись на політичну націю [3, с. 165; 168 – 169]. Суть, очевидно, в тому, що консолідоване громадянське суспільство неможливе без сформованої національної самосвідомості членів спільноти, їх духовної єдності. Лише за цих умов громадянське суспільство може на рівних взаємодіяти з державою, контролювати її діяльність, спрямовувати на реалізацію інтересів народу. Ведучи мову про взаємозв'язок громадянського суспільства і політичної нації, український філософ акцентує увагу на тому, що «серцевиною політичної нації у національних державах» є етнічна нація [3, с. 170]. Однак постає питання: яка роль громадянського суспільства в становленні самої етнічної нації?

Відомий вітчизняний фахівець з питань громадянського суспільства та націобуття А. Колодій обґрунтувала концепцію т. зв. громадянської нації, яка базується на категоріях «політичне суспільство» (яке близьке за змістом до поняття «політична нація»), «громадянське суспільство», «соцієтальна культура» та власне «громадянська нація». Політичне суспільство, громадянське суспільство та громадянську націю дослідниця вважає аспектами, а в певному розумінні й стадіями національної консолідації – етапами руху до повної (повномасштабної) нації. [2, с. 110]. На етапі громадянської нації політична та соціальна консолідація, яку забезпечували політичне та громадянське суспільство, доповнюється культурною, адже формується і ефективно діє спільна (соцієтальна) культура.

Як бачимо, в представленій концепції громадянське суспільство передуює виникненню нації, є його необхідною умовою та важливим компонентом. Визначаючи істотний

пізнавальний потенціал такої моделі становлення нації, слід зазначити, що політичне й громадянське суспільство та громадянська нація як аспекти консолідаційного процесу завжди взаємопов'язані в часі та соціальному просторі. По-друге, при зазначеній вище постановці питання стає незрозумілою сутнісна характеристика нації, адже усі різновиди націй (етнічна, політична, громадянська тощо) повинні підпорядковуватися спільній закономірності та виявляти спільні риси, володіючи певною специфікою.

Для з'ясування сутності нації ми використали теорію самоорганізації. Нація визначається як особливий тип етнічної спільноти, що виникає в процесі діалектичного поєднання етнічної та політичної самоорганізації соціуму на певній території планети. Таке поєднання властиве всім різновидам націй, в т. ч. політичній. Взаємозв'язок та взаємодія етнічної й політичної самоорганізації в національному феномені є, на нашу думку, головною закономірністю національних спільнот та принципом їх формування, функціонування й розвитку. Етнополітична концепція нації та засадничий для неї національний принцип обґрунтовані нами в монографії «Національний принцип: етнополітична концепція нації» (2009 р.) [9]. Важливою складовою етнополітичної концепції нації є також поняття «національна етнічність». Ідеться про те, що нація володіє особливим механізмом своєї внутрішньої самоорганізації, який виконує етноінтегруючу та етнодиференціюючу функції, при тому не меншою мірою, ніж етнічність племен та народностей як історичних попередників нації. Особливістю національної етнічності є те, що вона включає політичну та правову культуру, які, маючи своєрідні національні риси, володіють значним етнічним потенціалом, особливо, коли йдеться про політичні нації.

Розвиваючи етнополітичну концепцію нації, зауважимо, що кожна із основних складових національної самоорганізації – етнічна (етнокультурна) та політична – значною мірою спираються на інститути громадянського суспільства місцевого, регіонального та загальнонаціонального рівнів. Останні є організаційними формами соціокультурної самоорганізації та важливими засобами боротьби за суверенітет і розбудову національної держави.

Новітня історія яскраво засвідчує той факт, що українське національне відродження наприкінці ХХ ст. відбулося завдяки формуванню власне українського громадянського суспільства в умовах «перебудови».

Для осмислення місця і ролі громадянського суспільства в сучасному націотворчому процесі важливу теоретико-методологічну роль відіграє ряд ідей, які впливають із сутності національного принципу.

1. Етнічна спільнота, позбавлена політичного компоненту, як і політичне суспільство, в якому не сформувалася спільна культура та етнічність, за визначенням не можуть вважатися національними спільнотами до того часу, поки кожна з цих формацій не збагатиться достатньою мірою іншим самоорганізаційним механізмом: етнічна спільнота – політичною самоорганізацією, а політичне суспільство – етнокультурною. Крім цього, кожна із універсальних форм самоорганізації (етнокультурна та політична) має включити в свій арсенал інститути громадянського суспільства, сформовані і підтримувані народною ініціативою.

2. Коли держава включає основний державотворчий етнос та доволі чисельні етнічні меншини, в такому соціумі відбуватимуться два основні націогенетичні процеси – 1) відродження, зміцнення та розвиток титульної етнічної нації і 2) формування модерної політичної нації з усіх етнонаціональних груп, що населяють державу. Кожний із названих процесів активно впливає один на одного та передбачає формування двох основних різновидів громадянського суспільства: громадянського суспільства домінуючої етнічної нації та громадянського суспільства політичної нації. Можливе також формування громадянських суспільств національних меншин.

Сьогодні в Україні існує українська етнічна нація, яка активно відроджується в умовах суверенного буття, а також почала формуватися українська політична нація, яка в Конституції позначається терміном «Український народ». Отже, досліджуючи вплив громадянського суспільства на націогенетичні процеси в Україні, слід окремо проаналізувати його дію щодо української етнічної та української політичної націй.

Розглядаючи місце і роль громадянського суспільства у життєдіяльності української етнічної нації, слід мати на увазі, що етнокультурна самоорганізація українців включає, по-перше, спонтанну самоорганізацію, яка реалізується через дію архетипів національної ментальності, національну самоідентифікацію, національні авто- та гетеростереотипи, феномен націоцентризму, консолідуючу дію рідної мови, традицій, релігійної віри, символів, міфів, національних цінностей та інших соціетальних форм національної культури.

Другий важливий компонент етнокультурної самоорганізації українців є *усвідомленим і цілеспрямованим процесом*, пов'язаним із формуванням національних інститутів громадянського суспільства, спрямованих на захист та примноження українських національних цінностей. Особливо яскраво дія цього громадянського чинника проявляється в умовах, коли основним атрибутом нації загрожує небезпека руйнації. Прояви цього чинника можна було спостерігати влітку 2012 р., коли Верховна Рада України ухвалила Закон «Про засади державної мовної політики», який, як вважає більшість науковців соціогуманітарних інститутів НАН України, зашкодить функціонуванню української мови як єдиної державної. Слід зазначити, що інститути громадянського суспільства, які діють у царині етнокультурної самоорганізації етнічних українців, відкриті для участі в них представників інших національностей, які також уболівають за стан і майбутнє української культури. Це також яскраво проявилось під час акцій на захист української мови як у столиці, так і в регіонах держави, в т.ч. східних.

Ведучи мову про місце і роль громадянського суспільства в етнокультурній самоорганізації, слід мати на увазі, що культура в широкому трактуванні цієї категорії є основою кожної з сфер суспільного життя. Це означає, що етнокультурна самоорганізація українців за допомогою сформованих ними добровільних асоціацій охоплює весь національний організм, усі царини його життєдіяльності: економічну, соціальну, правову, політичну, моральну тощо.

У структурі політичної самоорганізації української етнічної нації діють три механізми: державне врядування; місцеве самоврядування; функціонування політичних і політизованих громадських інституцій.

Громадянське суспільство має різні вияви свого функціонування. Зокрема, воно може бути визначене як громада, що «здатна використовувати державу як засіб самоврядування» [3, с. 168]. Сучасна українська державність – результат тривалої всенародної боротьби за суверенне існування етнічних українців. Нині важливим теоретичним та практичним питанням є «Чи стала Україна національною державою»? Конституція України прямої відповіді не дає, хоч згідно з Основним законом українська мова є державною і українські національні символи мають статус державних. Між тим реальна поведінка органів державної влади та її чинників часто викликає сумнів у тому, що цінності та життєві потреби української етнічної нації послідовно відстоюються. Зауважимо також, що вітчизняна політична та правова науки не торкаються теми утвердження України як національної держави, тоді як, наприклад, у Російській Федерації стосовно цієї теми проводяться «круглі столи», публікуються наукові статті та монографії [10]. Українська держава повинна розробити засади етнонаціональної політики, які б сприяли самоутвердженню не лише національних меншин, а й повнокровному функціонуванню українського етносу. На думку авторитетного вітчизняного етнополітолога О. Майбороди, висловлену під час парламентських слухань у Верховній Раді України в січні 2012 р., – «пошуки шляхів оптимізації державної національної політики будуть безплідними, поки в центрі цієї політики не буде поставлено питання мовно-культурного, духовного відродження титульного етносу, який усією історією України покликаний бути інтегруючим ядром української поліетнічної нації» [11, с. 41]. До цього слід додати, що таке відродження неможливе і без утвердження національного характеру української держави.

Політичні та політизовані самодіяльні україноцентричні політичні інститути представлені насамперед національно-демократичними та націоналістичними партіями, відповідними молодіжними організаціями та суспільно-політичними рухами. Такі формування відкриті для представників інших національностей, однак їхні основні програмні цілі спрямовані в першу чергу на захист власне українських цінностей та інтересів. Потреба в таких політичних формуваннях пов'язана перш за все з існуванням істотних проблем українців у державі Україна, які залишились у спадок від минулих політичних режимів. Те, що за Всеукраїнське об'єднання «Свобода», яке має розгорнуту «Програму захисту українців» на останніх парламентських виборах проголосувало 10,5 % виборців, засвідчує потребу в діяльності такого роду політичних партій у сучасній Україні.

Національні меншини, в т. ч. нечисельні корінні народи (кримські татари, караїми та ін.), в умовах демократії мають право на свою самоорганізацію, зокрема, створення власних інститутів громадянського суспільства. Це передбачено Статтею 6 Закону України «Про національні меншини в Україні», в якій зазначається, що держава гарантує всім національним меншинам право на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою, розвиток національно-культурних товариств, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації тощо [12]. В Україні нині створено близько восьми сотень національно-культурних товариств, 32 з яких мають статут загальноукраїнських. Усі вони входять до Асоціації національно-культурних об'єднань України й активно співпрацюють з владою [1]. Незважаючи на чисельність та істотну роль цієї категорії самодіяльних асоціацій, дослідники громадянського суспільства не звертають належної уваги на їхнє місце і роль у консолідованому українському громадянському суспільстві. Так, жодним словом про них не згадується в аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень «Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні», опублікованій у 2012 р. [5].

Місце й роль громадянського суспільства в формуванні та функціонуванні української політичної нації, яка почала формуватися в суверенній Україні, можна проаналізувати за наведеною вище схемою.

Етнокультурна самоорганізація *політичних українців* розгортається на базі загальнолюдських цінностей та культурних форм, які утверджуються в Україні в процесі спільної життєдіяльності представників різних національностей. Арсенал культурних форм, властивих політичній нації, залишає за своїми межами етнічно специфічні культурні цінності, стереотипи, символи тощо. Їхня дія обмежена ареалом відповідних етнічних груп, хоч певні етноспецифічні культурні форми, які засвідчили свою ефективність, можуть набувати загальнонаціонального статусу. Етнокультурна самоорганізація української політичної нації, крім спонтанної, включає і продуману й цілеспрямовану дію. Остання являє собою функціонування інститутів громадянського суспільства, сформованих на поліетнічній основі.

Політична самоорганізація української політичної нації відбувається за допомогою держави, місцевого самоврядування та політичних і політизованих поліетнічних громадських інституцій.

Українська держава, маючи, як і більшість інших сучасних держав, національний характер, разом з тим є загальнонародною державою всіх національностей, що проживають в Україні. Це діалектичне поєднання українського національного та загальнонародного (інтернаціонального) характеру вітчизняної державності вимагає належного рівня політичної культури як владної еліти, так і опозиційних сил, усього громадянського суспільства.

Більшість самодіяльних політичних інституцій за своєю етосоціальною базою є плюралістичними утвореннями, які представляють загальнонародні та загальнодержавні інтереси й цілі, мета яких сформувані життєздатну модерну українську націю. На нашу думку, ця нація матиме змішаний – етнополітичний – характер, яка поєднає засади етнічної та політичної моделей нації.

Підводячи підсумок сказаному, зазначимо, що громадянське суспільство відіграє істотну роль у формуванні та функціонуванні національних спільнот. Його важливе значення полягає в горизонтальній консолідації соціуму, формуванні свідомого переконання в тому, що нація є спільною справою всіх її членів. З іншого боку, нація, національна самосвідомість та культура є основою громадянського суспільства як цілісної системи, яка може ефективно впливати на державу.

На перехідному етапі розбудови модерної української нації відбувається відродження й розвиток української етнічної нації, що діалектично поєднується з генезою української політичної нації. В умовах цього національного транзиту важливу роль відіграють як етнічно однорідні інститути громадянського суспільства, так і поліетнічні за складом асоціації. До певної міри вони існують паралельно, часто конкуруючи між собою. Але, разом з тим, у процесі їхньої взаємодії відбувається усвідомлення спільних інтересів та вироблення культурних і політичних форм, що узгоджують потреби різних етнічних груп, забезпечують їхній компроміс.

Зважаючи на сказане, можна побажати Координаційній раді з питань розвитку громадянського суспільства при Президентові України в майбутньому приділяти більше уваги питанням взаємозв'язку та взаємодії громадянського суспільства й нації, її самоорганізаційним механізмам.

---

1. Барановська Н. П. Національно-культурні товариства у життєвому просторі держави / Н. П. Барановська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://histans.com/LiderUA/978-966-02-6441-0/5.pdf>

2. Колодій А. Національний вимір суспільного буття / А. Колодій. – Львів: Астролябія, 2008. – 368 с.

3. Лісовий В. Культура – ідеологія – політика / В. Лісовий. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1997. – С. 153–119.

4. Луцишин Г. Особливості взаємодії політичної нації та громадянського суспільства / Г. Луцишин // Українська національна ідея: реалії та перспективи: Зб. наук. пр. – Львів, 2008. – Вип. 22. – С. 137–141.

5. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналіт. доп. / Єрмалаєв А. В., Горелов Д. М., Корнієвський О. А. [та ін.]. – К.: НІСД, 2012. – 48 с.

6. Римаренко Ю. Громадянське суспільство і національна сфера / Ю. Римаренко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / Відп. ред. Ю. І. Римаренко. – К.: Генеза; Довіра, 1996. – С. 453.

7. Українська політична нація / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2004. – 648 с.

8. Шилз Е. А. Нації, національність і громадянське суспільство / Е. А. Шилз [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.Ji.Lviv.ua/n21texts/shilz.htm>

9. Рудакевич О. М. Національний принцип: етнополітична концепція нації / О. М. Рудакевич. – Тернопіль: Вид-во ТНЕУ «Економічна думка», 2009. – 292 с.

10. Блинов А. Национальное государство в условиях глобализации: контуры построения политико-правовой модели формирующегося глобального порядка / А. Блинов. – М.: МАКСПрес, 2003. – 150 с.

11. Яка етнонаціональна політика нам потрібна? // Віче. – 2012. – № 3. – С. 40–43.

12. Закон України «Про національні меншини в Україні» [Електронний ресурс] – Режим доступу: // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>

Ігор Рафальський

ДЕТЕРМІНАНТИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ

У статті розглядаються питання світоглядних та ідеологічних аспектів українського національного самовизначення, практики націодержавотворення. Аналізуються виклики, що постали перед національною свідомістю, конфлікти ідентичності, проблеми взаємозв'язку національних інтересів та інтегративних чинників.

Ключові слова: національне самовизначення, ідентичність, національні інтереси.

Ihor Rafalsky. Determination of Ukrainian National Self-determination. *The article deals with the philosophical and ideological aspects of Ukrainian national self-*

determination, practices of national hood and statehood. Analyzed the challenges facing the national consciousness and identity conflicts, relationship issues of national interest and integrative factors.

Key words: national self-determination, identity, national interests.

Доволі тернистий шлях трансформації соціального простору, який склався впродовж багатьох десятиріч і навіть сторіч, означає якісне оновлення майже всіх сфер життєдіяльності, охоплює всі рівні організації державного та суспільного життя. Цілком природно, що під тиском внутрішніх і зовнішніх впливів їх розгортання неминуче перетворюється на широкий соціокультурний процес, що змінює традиційні установки та ціннісні орієнтації масової свідомості, результатом чого стає формування «нової суб'єктності». Тому розв'язання зазначеної дилеми потребує передусім чіткого переосмислення класичних ідей та практик націодержавотворення у проекції наскрізного сполучення інституційних та духовних сегментів. Використання цього досвіду можливе через поєднання з власною неповторною соціокультурною специфікою та відповідно до особливостей сучасного етапу соціально-історичного розвитку.

Поштовхом до національного пробудження стає зміна світоглядних настанов, уявлень про світ та природу влади, які загалом визначили нові орієнтири у взаємовідносинах людини і держави – свободу, юридичну рівність, верховенство закону, універсальність прав людини. Зростання індивідуалістичного почуття свободи породжує новий тип особистості, на зміну колективного суб'єкта «Ми» (колектив) на авансцену історії виходить індивідуалістичний суб'єкт «Я» (індивід) – «утілення спільного у волі одиниць», який має як юридичний, так і політичний суверенітет. Цей потужний суб'єктивний чинник створив соціально-психологічний ґрунт для виникнення ідеї нації, і в перспективі – для матеріалізації цієї ідеї

Здобуття незалежності України поставило перед національною свідомістю нові виклики. Перш за все, це

питання про параметри і виміри національної ідентичності, ієрархії суспільних цінностей, принципи суспільно-політичного співжиття, зовнішньополітичні орієнтації тощо. Все це ускладнюється і тим, що імперативи національного самовизначення ще не мають тієї суспільної перекопливості, яка б могла забезпечити швидкий та безперешкодний поступ Української держави. Значною перешкодою у цьому процесі був і досі залишається конфлікт ідентичностей, що пов'язаний з багатьма причинами. Це, в першу чергу, перехід української національної свідомості від здебільше культурологічного до соціально-політичного принципу; по-друге, розпаду і трансформації пострадянської ідентичності, і, нарешті, зародження регіональних субідентичностей, які мають різні ціннісні домінанти і стратегічні вектори.

Світоглядні детермінанти та ідеологічні аспекти сучасного українського національного самовизначення проаналізовані в працях І.Дзюби, М.Поповича, Л.Губерського, В.Андрущенка та М.Михальченка, Г.Дашутіна, С.Римаренка, В.Рибачка і В.Семиноженка та інших авторів. Незважаючи на те, що Конституція України вказує на неприпустимість існування єдиної, обов'язкової для всіх ідеології, пошуки орієнтирів суспільного розвитку, ціннісної і концептуальної основи для розуміння і перетворення суспільної дійсності в українському суспільстві продовжилися й після повалення комуністичного режиму, однією з основних рис якого був саме ідеократизм.

Комуністична доктрина радянського державницького зразка будувалася на протиставленні світлого майбутнього, що його будують трудящі в країнах переможного соціалізму, – сповненому протиріччю і несправедливості минулому, з гіршими рисами якого також ототожнювалася решта світу, передовсім, ліберальний Захід. Навколо цього протиставлення була вибудована складна система уявлень і стереотипів, що й може бути представлена як державна ідеологія в СРСР. Її цілісність не була результатом послідовної реалізації ідей К.Маркса про пролетарську революцію та усуспільнення засобів виробництва. Крім елементів марксизму, вона водночас включала в себе апологію

російської державності, з утвердженням ключової ролі Москви; співчуття до антиколоніальних рухів Азії та Африки; високу міру милітаризації всіх сфер життя громадян; збереження архаїчних форм соціальної організації російської традиційної громади; сакралізацію центральної влади. Ці та інші риси комуністичного режиму і його світоглядної основи в Росії привели М.Бердяєва до висновку про комунізм як специфічну російську форму суспільного устрою, що зберігає зв'язок з історією і традиціями Московської Русі та її наступниці – Російської імперії [1].

Нові суспільні уявлення в Україні у перший період незалежності будувалися за принципом «від протилежного». На зміну культу майбутнього прийшло звеличення славного минулого; від закритості у взаєминах із зовнішнім світом прийшла максимальна відкритість і готовність запозичувати усе, що визнається на Заході; від заперечення національності як пережитку минулого – до тези про «відродження» національної ідентичності як природного шляху до соціальної гармонії, культурного розквіту, підвищення добробуту, економічного і політичного успіху держави у світі.

Ця сукупність уявлень, що набула в політичному контексті української багатопартійності назви націонал-демократії, не може вважатися ідеологією в точному розумінні цього слова. Але вона, тим не менше, становила основу світогляду досить значної частини населення України і тривалий час була фактично єдиною формою «українського проекту», що існував у суспільній свідомості і спрямовував державну політику щодо її цілей і засобів впродовж більше 20 років. Уперше взятий за основу державної політики у роки президентства Л.Кравчука, національно-демократичний проект неодноразово переглядався (вперше – вже у 1994 р. новообраним Президентом Л.Кучмою), але з більшою чи меншою послідовністю реалізовувався владою впродовж усього періоду незалежності. І це відбувалося незважаючи на те, що кількість прихильників незалежності, які готові підтвердити свій вибір на всеукраїнському референдумі, досі

коливається на позначці 50% [2], а націонал-демократи не мали відчутного кадрового представництва в органах влади аж до 2004 рр., коли відповідний тренд набув політичного представництва в системі державної влади України.

Дискурс національного визволення чи відродження при цьому переважно розгортається в публіцистичних джерелах (Ю. Бадзьо, Л. Лук'яненко, А. Погрібний, В. Яворівський, В. Карпенко, Д. Павличко, Гр. Мусієнко та ін.), хоча при цьому суттєвого впливу зазнали й академічні гуманітарні дискурси – передовсім, історичний та літературознавчий, але також і культурологічний, політологічний, меншою мірою – соціологічний, філософський, юридичний.

Світоглядним стрижнем національно-демократичного проекту української державності є уявлення про «природну данність» національного зв'язку, значну історичну тяглість української ідентичності та імперативне розуміння права на самовизначення. Такий підхід, що тлумачиться дослідниками націогенези як примордіалістський (Г. Касьянов), виходить з пріоритету «національної волі» (Л. Лук'яненко) над волею особи чи групи. Отже, основні орієнтири розвитку спільноти, її політичний, культурний, геополітичний, економічний вибір тлумачаться як такі, що детерміновані національною історією, національним характером або ж певними сакральними атрибутами національності – долею чи місією спільноти.

У певному сенсі критичним щодо світоглядних засновків українського проекту в його класичній романтично-народовській формі є підхід великої групи вітчизняних інтелектуалів, що прийняли конструктивістську парадигму сучасної західної націології. У своїх дослідженнях вони ставлять під сумнів ті конструкції національної самосвідомості, які апелюють до «волі нації», «одвічного прагнення українського народу» і т.ін. У працях Я. Грицака, О. Білого, М. Рябчука, О. Гриценка, О. Забужко, Г. Касьянова процес націотворення постає як специфічно модерний і достатньо раціональний. Він включає в себе формування національної еліти, конструювання нею культурно-історичної тяглості національного буття, продукування відповідних смислів і символів, які стають орієнтирами для

ідентифікації мас із певною мовою, культурною і державною традицією, конфесією тощо.

У своїх рефлексіях соціального підґрунтя такого роду колективного самопроекування деякі вітчизняні дослідники звертаються до базових понять соціальної організації та комунікації. Зокрема, формування націй та інших розвинутих людських спільнот розуміється ними як ціннісно орієнтована і раціонально організована діяльність, в основі якої лежить процес наближення до певного суспільного ідеалу (Г.Дашутін), або реалізація певної сукупності суспільних ідей (М.Розумний).

Суспільна ідея організовує смислове поле колективної свідомості в цілість, а отже, стає дієвим механізмом перетворення дійсності, формує її динаміку і надає певного напрямку розвитку. Зорганізована навколо ідей про власну ідентичність, призначення чи ключовий національний інтерес, інтелектуальна комунікація є, до певної міри, закритою, внаслідок чого відповідна еліта відсторонюється від впливів зовнішнього середовища. Але згодом такий етап самоізоляції носіїв ідеї створює нові умови для більш ефективного їх включення в систему зовнішніх зв'язків. Адже при цьому вони вже виступають не лише як реципієнти певних концептів і ціннісних орієнтирів, але і як виразники неповторного досвіду власної спільноти, що стає надбанням всієї цивілізації [3, с. 235].

Усвідомлення свого досвіду як універсально значущого, що відображений у «власних» ідеях і стратегіях, вироблених на їхній основі, створює передумови для значно інтенсивнішої і продуктивнішої взаємодії із зовнішнім світом. Такий підхід позбавляє відчуття невпевненості в собі і недовіри до партнера, що породжує страх перед неправильним його вибором, чи перед нав'язаними поняттями і цінностями. Запозичені поняття і концепції, що потрапляють у внутрішню національну комунікацію ззовні, за цих умов, стають органічними складовими частинами внутрішньої комунікації, збагачують колективний досвід і підвищують соціальну компетентність.

Аналіз цих та інших раціональних чинників націо-становлення привів до висновку про можливість оптимізації суспільної свідомості та конструювання нової ідентичності вже в умовах незалежності України [4, с. 66].

Ця концептуальна відмінність стає майже нездоланною перешкодою для національного порозуміння, коли йдеться про конкретні питання унормування суспільних відносин та пріоритетів державної політики. Такими є питання офіційної мови державних установ, міждержавних союзів, історичної пам'яті, культурної спадщини, інформаційної політики та ін. Перенесення дискусії навколо цих питань у площину політичного протистояння призвело до драматичних подій 2004 р., відомих як «помаранчева революція», і провокує конфліктність суспільного життя в Україні й надалі.

У цьому контексті актуалізується концепт «національних інтересів» як певного інтеграційного чинника, що має об'єктивну природу і однаковою мірою стосується кожного члена спільноти, незалежно від ідеологічних преференцій, ціннісних установок і навіть типу ідентичності.

У той же час, цілком очевидним є той факт, що для визначення національних інтересів необхідне узгоджене розуміння тієї спільноти, чиї інтереси в даному випадку розглядаються, а також спільне уявлення про ті процеси, в межах яких ці інтереси визначаються та реалізуються. Тому, залежно від того, яке припущення з цього приводу береться як базове, ним передбачаються відмінні моделі самовизначення і реалізації національних інтересів.

Один з вагомих чинників національного самовизначення – зовнішньополітичні орієнтації, що включають в себе базове геополітичне позиціонування країни, її цивілізаційну (історичну, культурну, ціннісну) орієнтацію, форми й характер міжнародної інтеграції та співробітництва з іншими державами, участь у регіональних та глобальних економічних, політичних, культурних, військових та інших проектах.

Проблему вибору Україною шляху розвитку в широкому і комплексному розумінні цього поняття ставлять у своїх працях В. Андрущенко, О. Дергачов, Б. Гаврилишин,

Ю. Щербак, А. Бутейко, А. Круглашов, Ю. Бут, Ю. Шмаленко та ін. Вплив конкретних політичних умов на реалізацію стратегічних інтересів України аналізують Б. Осадчук, М. Плав'юк. Серед викликів, які постають в процесі самовизначення і можуть його суттєво загальмувати або навпаки – прискорити, – можна назвати і активність зовнішніх партнерів України, і внутрішньополітичні потрясіння. Зокрема, дослідники відзначають уже традиційне посилення зовнішнього тиску на політичний курс держави в період виборчих кампаній в Україні (Т. Андрущенко, В. Горбач, Центр Разумкова).

Зв'язок між внутрішньою і зовнішньою політикою є досить тісним, про що, зокрема, йдеться у працях О. Дергачова, М. Копиленка і В. Чумака, В. Будкіна, О. Парохонської й О. Потехіна. Взаємозалежність цих сфер і рішень, які приймаються в одній з них, але неминуче проєктуються на іншу, закономірно впливає з самого поняття самовизначення. Воно визначається складною динамікою внутрішнього і зовнішнього в ідентифікації спільноти. Адаже повноцінна міжнародна суб'єктність можлива лише як продовження внутрішньої ідентичності та пов'язаних з нею феноменів – патріотичністю еліти, суспільним консенсусом з ключових питань, усвідомленням національних інтересів і волею до їх реалізації. Водночас внутрішній стан національної єдності (солідарності) є, як правило, результатом усвідомлення спільнотою своєї зовнішньополітичної значущості й активності. Патріотизм у сучасному світі нерозривно пов'язаний з проблемами статусу і престижу національної політики, культури, економіки.

За даними компанії Research&Branding Group більшість українців (68,5%) прирівнюють свою країну до відсталих країн третього світу. При цьому важливо, що респонденти спираються не стільки на об'єктивні показники, скільки на суб'єктивні відчуття того, як Україну сприймають іззовні. Більше половини громадян держави (56%) вважають, що на сьогодні Україна не має жодного авторитету в світі, і навіть на пострадянському просторі в такий авторитет вірять лише 20% опитаних.

Прикметно, що уявлення про дуже низький статус власної країни в світі поділяють 51% жителів Західного регіону, 68% – мешканців Центру і 77% – Півдня і Сходу. Дослідження датоване квітнем 2010 року, але навіть перемога власного кандидата на виборах Президента не підняла колективної самооцінки жителів регіонів, у яких національна свідомість традиційно була дуже низькою [5].

Ще І. Кант звертав увагу на те, що об'єднання людей на ґрунті спільної мети притаманне різним суспільним договорам, але об'єднання, яке само по собі є метою як «безумовний і перший обов'язок узагалі в усіх зовнішніх стосунках між людьми, що не можуть обійтися без взаємного впливу один на одного» [6, с. 78], є іншим по своїй суті. Коли люди приходять до усвідомлення необхідності певного стану, це символізує собою якісно інший рівень самоідентифікації спільноти – громадянський стан. А оскільки громадянський стан є станом правовим, відповідно, добробут держави вимірюють вищим рівнем узгодження державного устрою з правовими принципами, ґрунтованими на категоричному імперативі. Через право свободи всіх індивідів уводять у розумні та загальнозначущі межі.

Власне у національно-державницькому самовизначенні, у співпричетності людини до державності найбільш повно оформлюється світовідчуття вільної людини та самостверджується нація. Утворення незалежної національної державності являє собою процес і результат єднання державно-політичного механізму із соціально-культурним організмом, де самовизначення стає відповіддю на необхідність для нації бути політично суб'єктною [7, с. 27, 29].

---

1. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма / Н. Бердяев. – М. : Наука, 1989. – 224 с.

2. Див. дані Центру Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=320

3. Розумний М. Ідея і нація в інформаційну епоху / М. Розумний. – Харків : Майдан, 2006. – 340 с.

4. Додонов Р. Пріоритетні напрями оптимізації національно-державної самосвідомості в Україні / Р. Додонов, С. Мофа // Політичний менеджмент. – 2008. – № 2. – С. 3–13.

5. Див: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.ua/index.php?id=336031>

6. Кант И. Критика чистого розуму / И.Кант // Собрание сочинений: В 6-ти т. – М.: Мысль, 1964. – Т.3. – 799 с.

7. Римаренко С.Ю. Найвище з прав – право «людьми зватися» / С.Ю.Римаренко // Віче. – 2002. – № 4. – С.27 – 33.

Сергій Римаренко

САМООРГАНІЗАЦІЯ ЕТНІЧНИХ ГРУП В УКРАЇНІ

Процес формування етнічних територіальних громад у контексті самоорганізації етнічних меншин є головною темою статті. Розглядаються питання автономій, створення та формування національно-культурних товариств, а також питання державної етнонаціональної політики.

Ключові слова: національно-культурна автономія, національні меншини, державна етнонаціональна політика.

Sergey Rymarenko. Self-organization of Ethnic Groups in Ukraine. The formation of ethnic local communities in the context of self-organization of ethnic minorities is the main topic of the article. Questions of autonomy, the creation and formation of national cultural societies and issues of ethnic policy are the focal point.

Key words: national-cultural autonomy, national minorities, national ethnic policy.

Етнорегіональний аналіз як системний, комплексний у своїй основі є ефективним інструментом проникнення в сутність етнокультурних та етносоціальних процесів, виявлення регіональної специфіки території країни.

Надзвичайно важливою є проблема територіальної етнічної самоорганізації, яка відбиває собою процес формування етнічних, неукраїнських, територіальних громад.

Ідеться, зокрема, про формування «національних» територіальних громад у вигляді національних округів та інших форм національного самоврядування — сільських і районних національних адміністративно-територіальних органів (Болградська Одеської обл., Хустська Закарпатської обл. та ін.). Такий підхід створює певні умови для етнічної (національної) самоідентифікації національних меншин, що відображає рівень їх етнополітичної мобілізованості, може забезпечити врахування етнокультурних традицій та менталітет етнічних спільнот. При цьому тут варто скористатися Законом «Про місцеве самоврядування в Україні», яким передбачено, що з метою врахування історичних, національно-культурних, соціально-економічних та інших особливостей здійснення місцевого самоврядування їх представницький орган може взяти статут територіальної громади села, селища, міста [1. ст. 19. ч. Г].

Варто при цьому звернути увагу на національне життя не тільки для титульної нації, а й національних меншин з тим, щоб були реалізовані права і кожного народу, причому диференційовано: кількісно домінуюча нація реалізує себе в державотворенні, яке гарантує йому повноту національного життя, а національні меншини отримують гарантії національного розвитку. Не слід забувати також, що концентрація національних меншин у різних регіонах є неоднаковою (якщо не брати до уваги російську національну меншину), і в Україні налічується 12 регіонів, де частка етнічних спільнот, крім українців та росіян, становить від 3% до 8% [2, с. 253].

Окремо зазначимо, що, скажімо, у районах компактного розселення кримських татар становлення місцевого самоврядування відбувається у контексті прагнення народу до самовизначення у формі національно-територіальної автономії. Тобто, процес територіальної самоорганізації буде постійно спрямований на утвердження саме кримськотатарських адміністративних одиниць. І з цим не можна не рахуватися. Принаймні цей процес може бути спрямований у рідше доцільності саме завдяки можливому законодавчому актові, який визначив би правовий статус кримськотатарського міс-

цевого самоврядування, а не правовий статус кримськотатарського народу, на чому наполягають його представники.

Вартісною є модель міжкультурного взаємозв'язку, що засновується на новому баченні культури, робить акцент на мультикультурну, мультиетнічну, мультиконфесійну багатомовну мозаїку, де кожний етнос робить свій специфічний внесок у спільне надбання.

Новим у міжкультурному підході є пріоритет, який надається взаємодії, взаємозв'язку, розумінню іншого, співробітництву з іншими групами та колективами, партнерству та активному залученню до спільних соціальних та культурних проєктів. На думку П. Надолішнього, суттєвими характеристиками їх мають бути не лише децентралізація, а й різнокатегоріальність адміністративно-територіальних одиниць. Ідеться, отже, про використання традицій вирішення питання національного життя в межах місцевого самоврядування і в різних формах екстериторіальної етнонаціональної самоорганізації [3]. Саме таким способом і забезпечується втілення принципів іншокультурності, регіонального підходу, реалізація однієї з найважливіших функцій етнонаціональної політики — збалансування соціальних відносин на базі традиційних культурних регуляторів. Зрештою, «традиційно-патріархальні» та інституційні регулятори утворюють два конкуруючі начала у боротьбі за вплив на індивіда і соціальні групи.

Природно, що саме вплив перших вищий там, де наявна відповідна «соціальна морфологія», тобто культурне середовище, периферія, де живуть ізольовано, що дозволяє зберегти традиційні цінності більшою мірою, ніж центр. Автономія проявляється у виборі свого шляху етнонаціонального розвитку, у виборі практичних заходів, методів виконання невідкладних завдань; в оцінці самим етносом (нацією) отриманих результатів.

Виникнення інституту автономії стало значним кроком на шляху демократизації суспільства, суттєвим засобом у справі розв'язання етнонаціональних проблем і, що дуже важливо, — сприяє уникненню можливих етнонаціо-

нальних конфліктів і сепаратистських рухів. Утім, не слід ігнорувати й зворотний бік цього соціального явища, коли автономія підсилює конфліктогенні чинники і сепаратистські настрої. Автономія етносу — необхідна умова життєдіяльності його як певної спільності людей. Відсутність автономії, залежність від центру навіть у вирішенні суто місцевих внутрішньоетнічних питань стає чинником, що гальмує нормальний, природний розвиток етносу (нації), породжує драматизм у міжнаціональних відносинах.

Формами автономії етносу (нації) є: політична (часткова чи гранично-політична, тобто «напівполітична»), адміністративна, національно-культурна, національно-персональна. Політична автономія передбачає наявність держави (державного утворення), що входить до складу іншої держави. Суб'єкт автономії має певний обсяг повноважень політичного характеру (свою конституцію, законодавство, право на самостійне вирішення питань адміністративно-територіального поділу та ін.). Автономія напівполітична передбачає менші масштаби політичної самостійності, порівняно з повною політичною автономією, але коло питань, які вирішуються в рамках цієї форми автономії, досить широке (організація інституту самоврядування, ведення місцевого господарства, економічної, культурної діяльності, соціальне забезпечення, охорона здоров'я тощо). Автономія адміністративна передбачає здійснення адміністративних, тобто управлінських функцій на території автономії.

Національно-культурна автономія передбачає надання національним меншинам, які компактно проживають, широких прав у веденні свого національно-культурного життя, тобто прав рівності, вивчати й користуватися своєю мовою, мати свої освітянські і культурно-мистецькі установи.

Національно-персональна автономія передбачає організацію та діяльність у рамках національних союзів, кожен з яких має забезпечити об'єднання в його лавах представників відповідних національностей (етносів), незалежно від місця поселення.

Національні союзи створюють списки громадян, які належать до відповідної нації (національний кадастр своїх членів), користуються законодавчою ініціативою, їм надається виняткове право представництва етносу (нації) перед державою і громадянськими установами. І в сучасних умовах принцип національної рівноправності має бути універсальним на всій території держави, у всіх регіонах країни, адже це вагома складова проблеми захисту прав людини.

Сутність полікультурної державної політики полягає в тому, що розвиток самотутніх етнічних культур, мов та релігій не повинен вестися до ізоляції, а тим більше ворожості між етнічними групами. Полікультурність передбачає, що етнічний та культурний ренесанс меншин має відбуватися паралельно з інтеграцією етнічних фрагментів поліетнічного українського соціуму в єдиний етносоціальний та етнополітичний організм, яким є громадянське суспільство та українська державність. Тільки таким шляхом можна забезпечити органічне поєднання прав людини і прав народів, які складають категорії етнічних меншин, її відносну автономність і інтегрованість у цілісний соціальний і громадянський соціум. Слушною є думка Л. Шкляра про те, що національним меншинам в Україні не буде ніяких перепон на шляху до їх участі в процесах державотворення. Але саме державотворення є не державоруйнуванням, виявом чого є регіонал-сепаратизм, іредентизм, юніонізм на імперських засадах чи щось подібне до цього [4].

Ось чому сьогодні, як ніколи, нагальним є питання не просто про національне відродження, а про відроджувальні або ренесансні процеси в ситуації поліетнічності. Тобто, слід визначити вплив на державотворчий процес, з одного боку, титульної нації, яка є рушієм національної ідеї, національних прагнень тощо, а з іншого — національних меншин, які нерідко ренесансні вияви титульної нації сприймають як «націоналізм» або «шовінізм».

Важливим є й те, що в Україні поступово складається система регулятивного впливу держави на етнонаціональну сферу життя суспільства, її основні елементи: а) національне законодавство; б) відповідні організаційні структури

в системі органів виконавчої влади; в) загальнодержавні і регіональні програми етносоціального розвитку; г) організаційно-правові, економічні і політичні механізми реалізації етнонаціональної політики, контролю за дотриманням національних прав особи і прав етнічного колективу. Набувається досвід регулювання етнонаціональних процесів на регіональному рівні.

Однак загалом діяльність органів державної влади і місцевого самоврядування має переважно ситуативний характер. Вона не спирається поки що на ґрунтовні наукові розробки і реформи. Одна з ключових проблем державного управління у сфері етнонаціонального розвитку полягає у визначенні правосуб'єктності етнонаціональних структур, суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників державно-управлінських відносин, регламентуванні форм активності їх участі у формуванні характеру та напрямів керуючої дії, реалізації державно-управлінських рішень. Кінцева мета державного регулювання в цьому разі не встановлення меж (обмеження) прав національної спільноти, а сприяння реалізації її законних прав.

Значне місце в регулюванні відносин, що виникають у процесі державного управління в етнонаціональній сфері, посідають неюридичні норми — передусім зумовлені культурними традиціями, а також політичні, моральні та ін. Етнополітичний простір України передбачає надання рівних можливостей розвитку всім етнічним та національним групам. Рівність етносів — це соціальна цінність будь-якої багатонаціональної держави, запорука повнокровного співробітництва і безконфліктного вирішення міжнаціональних відносин.

З одного боку, етнополітичний простір України має сприяти відродженню і збереженню духовної і культурної спадщини кожного з етносів, що населяють Україну, і, передусім, українців, уникненню негативних елементів у міжетнічних, міжнаціональних стосунках, подоланню демократичними засобами етносоціальних напруг, що виникають, а з іншого — повинен забезпечувати не тільки відродження етнічної самосвідомості, а й культивувати поважне ставлення до національної гордості, гідності при самостійності

економічного, політичного і духовно-культурного розвитку етносів, отже, етнічних цінностей кожного з них. Тільки за таких умов останні можуть збагачуватися за рахунок інших народів.

Варто усвідомити, що цей процес має бути продовженням традицій кожного етносу (нації), які притаманні йому. Важливою передумовою цілеспрямованого використання етнополітичного простору України повинні бути пошуки найоптимальніших шляхів, засобів забезпечення інтересів національних груп, згуртування їх на конструктивну дію утвердження демократичної етнонаціональної політики, запобігання виникнення етнонаціональних, етнополітичних та етнорегіональних суперечностей чи конфліктів тощо.

Сучасна етнополітична ситуація в Україні характеризується тим, що етнополітичний простір суттєво розширює свої межі. Розширення меж етнополітичної свободи і облаштування її в новому просторі відбувається при цьому відносно повільно. Старі цінності та норми, попередня культура, насамперед політична, відтісняється новими поступово, таким чином, що національні спільноти, котрим доводиться жити на стику двох епох, повинні встигнути адаптуватися до нових умов. Що ж до такого поняття, як «етнодержавницький простір» України, він, на наш погляд, означає, що українська нація, яка проживає компактно на своїй автохтонній території, становить більшість населення; здійснює основне право на політичне самовизначення; створює і забезпечує всі необхідні умови для максимального збереження і розвитку надбань своєї нації в економічній, політичній, соціальній, духовній сферах життя, збагачення її духовності, культури, мови, прогресивних традицій тощо. Етнодержавницький простір України включає в себе не лише піклування про «свою» державоутворюючу націю, а й забезпечення належних рівних умов для розвитку всіх інших націй, етнічних груп, які проживають на її території і входять до складу її народу, і передусім пропорційного їх представництва в органах державної влади, якщо вони компактно проживають, а також реалізувати їх право створювати місцеві органи самоврядування.

Громадяни держави, незалежно від їх національної належності, також мають право вимагати від неї, щоб вона гарантувала правові норми і матеріальні передумови для добробуту суспільства і свободи особистості. Надзвичайно важлива сфера державної діяльності — формування юридичної бази функціонування громадянського суспільства, розробка і введення в дію законів, які б надійно захищали права людини.

У цьому ряді виділимо автономію як досить-таки ефективний інститут врегулювання етнонаціональних проблем та забезпечення прав особи. Для України характерною є територіальна автономія, при якій етнічність виведена із системи державоутворюючих компонентів. Що ж до такого варіанта самовизначення, як автономії культурно-національної чи екстериторіальної, — як правило, все це рівень місцевого самоуправління, який враховує етнокультурний та регіональний чинник і є своєрідною етнічною самоорганізацією національних меншин. Потрібен вибір оптимальної стратегії і тактики для розв'язання питань, що постають внаслідок взаємодії та зіткнення інтересів етнічних груп та держави, пошуку балансу між інтересами титульної нації, національних меншин (окремо виділимо, хоча з теоретичної точки зору це недоречно, російську національну меншину) та кримських татар, що претендують на належність до корінного народу.

Для України варто було б розглянути модель етнодержавотворення в умовах мажоритарної демократії (США, Велика Британія, Австралія та ін.), яку, напевно, варто наслідувати. Адже держава в цій моделі не регламентує і не втручається в етнічні відносини, але сприяє національному будівництву, зокрема, запроваджує для всіх громадян спільну мову, спільний патріотизм, національні інститути тощо. Держава створює умови для добровільної асиміляції, але дозволяє етнічним групам або зберегти, або позбутися своєї субкультури, жити окремо або змішуватися з іншими. Першоосновою суспільства тут є особа, її заслуги, здібності, досягнення пріоритетних прав людини. Принаймні важливо здійснювати політику етнокультурного плюралізму із рівними

правами та обов'язками для всіх національностей, впроваджувати єдині «правила гри», однаково обов'язкові для всіх учасників етнополітичного процесу.

Чинниками, здатними нейтралізувати розвиток подій у небажаному напрямі, є, на наш погляд, підтримка культурного розвитку національних меншин, забезпечення їхньої спільної участі в органах влади, єдині для всіх символи держави, прийняті для представників різних національностей, зміцнення відносин з державами, з якими певні національні меншини є спорідненими, і безумовне використання позитивного міжнародного досвіду запобігання і мінімізація етнічної напрузі.

Національно-культурна самоорганізація в Україні відзначатиметься, напевно, різноманітністю форм, а отже, зв'язків і взаємодії з органами державної влади і місцевого самоврядування, а саме: а) національно-культурні та культурно-просвітницькі товариства, земляцтва, які дбатимуть про інтереси переважно своїх членів. Їх буде влаштовувати участь у роботі консультативно-дорадчих органів при регіональних органах державної влади і місцевого самоврядування; б) багаторівневі обласні (регіональні) і всеукраїнські національні об'єднання, які виступатимуть від імені певної спільноти в цілому, тобто національно-культурні автономії. Вони будуть ставити питання про участь у здійсненні владних повноважень стосовно питань етнокультурного розвитку; в) національні громадські об'єднання, які будуть розширювати діапазон своєї дії на весь спектр проблем (економічних, соціальних, культурних, демографічних, екологічних, інших) і вирішення яких має гарантувати збереження самобутності національної спільноти, її виживання як такої і прогресивний розвиток. Вони балансуватимуть між національно-культурною автономією і національно-персональною автономією.

Це є найзагальніша класифікація ймовірних моделей етнічної самоорганізації. Вона, безсумнівно, матиме численні перехідні форми. Понад те, відображуючи спосіб розселення, насамперед національних меншин, нерідко національно-культурна (етнокультурна) автономія матиме змі-

шаний характер, а саме: охоплюватиме не лише дисперсно, але й компактно проживаючі частини спільнот.

Національні територіальні громади і їх комунальні об'єднання, асоціації, у які можуть об'єднуватися за національною ознакою, органи місцевого самоврядування ставатимуть колективними членами національно-культурних автономій або будуть співробітничати на договірній основі, що сприятиме зміцненню економічного потенціалу етнічних спільнот задля розв'язання проблем етносоціального розвитку.

Право на самовизначення було здійснене українською нацією, усім українським народом. Громадяни України — неукраїнці, їх етнічні (національні) колективи є частиною Українського народу, який виступає носієм суверенітету і єдиним джерелом влади, здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Екстериторіальна етнічна самоорганізація є одним з проявів самоорганізаційних процесів, що хоча і повільно, все ж таки розгортаються в українському суспільстві. Маючи на меті збереження етнічної ідентичності дисперсно розселених національних груп, реалізацію національних прав осіб етнічного колективу, екстериторіальна етнокультурна самоорганізація сприяє вибору оптимального державного устрою і адміністративно-територіального поділу України.

Процесу формування нормативно-правової бази національно-культурного розвитку з початку 90-х років властиві певна логіка і певний взаємозв'язок у макрорегіональних межах, насамперед, на теренах колишнього СРСР і країн Східної Європи. Кожен новий законодавчий акт враховує попередні, прийняті в окресленому просторі. На початку ХХІ сторіччя в Україні є можливість, прямуючи в руслі цієї тенденції, ще раз осмисливши власний досвід двадцяти років, створити нормативно-правову базу регулювання етнонаціональних процесів, адекватну сучасному етапу розбудови українського суспільства.

---

1. Закон України про місцеве самоврядування [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/law/2/>

main.cgi?nreg=280%2F97%E2%F0&test=4/UMfPEGznhh/in.ZidiZ67.H I48os80msh8Ie6

2. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості. – К., 2011. – С.394.

3. Надолішній П. І. http://lib.academy.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_opak71/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=DB2&P21DBN=DB2&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullw&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=M=&S21COLORTERMS=0&S21STR= Вітчизняна традиція демократичного врядування як аспект національного державотворення: до 360-ї річниці створення Української козацької держави та 300-річчя Конституції Пилипа Орлика [Текст] / П. І. Надолішній // Вісник державної служби України. – 2009. – № 4. – С. 69 –78.

4. Попов Б.В. Етнос і соціум / Б.В. Попов, В.А. Піддубний, Л.Є.Шкляр. – К.: Наукова думка, 1993. – 171 с.

Володимир Кулик

ВПЛИВ ВІКУ НА МОВНІ ПРАКТИКИ Й УЯВЛЕННЯ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Статтю присвячено порівнянню мовних компетенцій, практик та настанов різних когорт українського населення. Шляхом аналізу результатів соціологічного опитування 2012 року продемонстровано, що молоді респонденти краще, ніж старші, володіють українською, більше вживають її в різних комунікативних практиках та більше підтримують її поширення в суспільстві. Проте ці тенденції обмежуються західними й центральними регіонами, тоді як на Сході та Півдні молодь майже не відрізняється від інших когорт, тобто панування російської мови в тих регіонах зберігається, а отже, мовна дистанція між двома частинами України зростає.

Ключові слова: мовна практика, мовна компетенція, мовна ситуація, мовна політика, когорта, соціологічне опитування.

Volodymyr Kulyk. The influence of age on language practices and attitudes of Ukrainian citizens. The article compares language competences, practices and attitudes of

different cohorts of the Ukrainian population. By analyzing the results of a 2012 survey, it demonstrates that the young adult respondents know Ukrainian better than older ones, use it more in various communicative practices and support more strongly its wider spread in society. However, this trend is limited to the western and central regions, while in the East and South the youth does not significantly differ from the other cohorts; that is, the dominance of Russian in the latter regions persists and the linguistic distance between the two halves of Ukraine increases.

Key words: *language practice, language competence, language situation, language policy, cohort, survey.*

Важливою характеристикою мовної ситуації в сучасній Україні є приблизно однакова підтримка двох протилежних способів подолання суперечностей між законодавчими статусами й суспільними функціями двох найуживаніших мов. Одна частина еліт і має воліє утвердження української мови як головного засобу спілкування в усіх суспільних ділянках, а інша, навпаки, пропонує узаконити вживання російської мови як рівноправної з українською. Разом з амбівалентністю уявлень має та безкомпромісним налаштуванням політичних еліт, ця рівновага орієнтацій сприяла застоєві в мовній політиці, найяскравішим виявом якого була довговічність іще радянського закону про мови, що його аж два десятиліття не вдавалося змінити в той чи той бік. Хоча недавнє ухвалення нового закону відкрило шлях змінам, невдоволення великої частини суспільства цим законом та величезні витрати, яких потребувала б його належна імплементація, суттєво обмежуватимуть масштаб реальних змін. Радикальні зрушення могли б настати лише з переорієнтацією масової свідомості та/чи демократизацією політичного процесу, яка вможливила б компроміс між протилежними таборами.

Один із чинників, що могли би призвести до змін у масовій свідомості, – зміна поколінь чи, точніше, когорт. Адже молоді люди відрізняються від старших не лише

більшою сприйнятливістю до змін, а й іншим досвідом формування особистості, що відбувається за інших суспільних умов. Це особливо стосується суспільств, які зазнали радикальної трансформації на кшталт тієї, що супроводжувала розпад СРСР. Можна припустити, що люди, які народилися та/чи виростили в незалежній Україні за державного статусу української мови й дедалі більшого вживання її в освіті, медіях та інших ділянках, говоритимуть цією мовою та підтримуватимуть політику на її поширення в суспільстві більше, ніж попередні покоління, чії практики й уявлення сформувалися за радянських часів, коли безперечно панувала російська мова. Проте попередні дослідження не підтвердили цього припущення. Навпаки, з них випливало, що наймолодша когорта говорить російською мовою навіть більше, ніж старші, – почасти через більше зосередження в містах, де ця мова й далі переважає [1; 2; 3]. Хоча серед російськомовних респондентів молоді підтримують уживання російської мови в суспільстві трохи більше, ніж старші, ця різниця ледве врівноважує більшу російськомовність їхньої власної практики [3, с.303 – 309]. За винятком одного опитування серед учнів шкіл та їхніх батьків [4, с.115 – 122], досі не було доказів того, що зміна поколінь веде до більшого вживання й підтримки української мови. В цій статті я проаналізую мовні практики й уявлення різних вікових когорт на матеріалі загальнонаціонального опитування 2012 року, яке дає змогу врахувати вплив суспільно-політичних процесів останніх років.

Вік і суспільні зміни

Інтерес суспільствознавців до вікового чинника зумовлений насамперед важливою роллю, яку послідовна зміна когорт відіграє у трансформації суспільства. Когортою науковці називають сукупність осіб, які пережили певну подію в тому самому часовому інтервалі, тож у наукових дослідженнях цих осіб відрізняє від інших приблизно та сама віддаль від цієї визначальної події, що, як припускають, зумовлює її більш чи менш однаковий вплив.

Найчастіше за таку подію беруть народження, тоді віддаллю від неї є вік. Як зазначав Норман Райдер, «кожна когорта є потенційним посередником у процесі трансформації, знярядям для запровадження нових підходів. Нові когорти дають суспільним змінам змогу статися. Вони не спричиняють змін, але вможливають їх». Таким чином, «постійна поява нових учасників суспільного процесу й постійний відхід їхніх попередників компенсують суспільству обмежену індивідуальну мінливість» [5, с. 844]. Водночас окремі члени суспільства теж змінюються – не тільки в біологічному та психологічному, а й у соціальному сенсі: одержуючи нові суспільні ролі та готуючись до того, щоб їх виконувати. Тому науковці намагаються вивчити зв'язок між цими двома процесами, тобто, кажучи словами Матильди Райлі, «зрозуміти кожна з двох динамік: 1) життєвий шлях людей різних когорт, які зростають, старішають, помирають і поступаються місцем іншим людям; 2) зміни в суспільстві мірою того, як люди різного віку проходять через суспільні інституції, зорганізовані відповідно до віку» [6, с. 2].

Члени різних когорт відрізняються не лише історичним досвідом, якого вони зазнали. Кожну когорту вирізняє передусім так званий формувальний досвід дитинства, підліткового віку й ранньої дорослості, зокрема поширені в той час способи соціалізації та відповідні їм політичні вартості й настанови. Вплив ранніх років життя тим вагоміший, що з віком сприйнятливість до змін знижується завдяки, з одного боку, меншій психологічній гнучкості, а з іншого, «більшій інтеграції в суспільну систему, яка призводить до більшої зацікавленості в збереженні статус-кво» [7, с. 69 – 70]. А отже, головний потенціал змін несуть у собі молоді люди, які «ще не пов'язали себе з певною професією, місцем мешкання, родиною та способом життя» [5, с. 848]. Цей потенціал реалізується насамперед у великих містах, населення яких постійно поповнює прибула з сіл і містечок молодь і в яких найбільше відчувається вплив технологічних інновацій, що великою мірою зумовлюють життєвий вибір молодих людей.

Вивчаючи вплив віку на суспільні зміни, дослідники стикаються з проблемою тлумачення спостережуваних змін між когортами: чи є вони наслідком процесу старішання, а чи наслідком відмінного досвіду під час формувальних років і/або пізніше? На прикладі популярного серед науковців питання про зв'язок між віком і консерватизмом Норвал Глен пояснив цю проблему так: «Навіть якщо старші люди назагал консервативніші за молодших, це не обов'язково означає, що різниця зумовлена процесом старішання. Ключовий формувальний досвід старших людей був іншим, та й суспільство тоді було багато в чому відмінним від того, в якому формувалися підставові вартості й людські риси молодших людей. Тому старші люди не конче були менш консервативними в молодості, ніж вони є тепер. І навіть якщо з віком вони стали консервативнішими, причина не конче у віці, а радше в загальних соціальних і культурних трансформаціях у суспільстві» [8, с. 177]. Тому «кожен пояснювальний аналіз має розглядати водночас концептуально відмінні, але емпірично пов'язані впливи когорти, періоду й віку», тобто перед аналітиком стоїть проблема ідентифікації впливу [7, с. 75]. Хоча повністю розв'язати її не можна, бо один ефект завжди визначається двома іншими, науковці намагаються різними методами бодай частково розмежувати різні впливи.

Найчастіше застосовують так званий перехресний аналіз (cross-sectional analysis) результатів перепису або опитування, порівнюючи погляди чи практики різних когорт у якийсь один час. Хоча такий аналіз дозволяє визначити напрям зміни відповідної характеристики серед усього населення, «екстраполювання спостережуваних *відмінностей* між когортами на зумовлені віком *зміни*» є досить проблематичним [7, с. 75]. Тому науковці намагаються доповнювати перехресний аналіз так званими поздовжніми дослідженнями (longitudinal studies) характеристик тих самих осіб у різні періоди часу, щоб виявити зміни в процесі старішання, на які, однак, накладаються зміни в суспільному контексті. Ба більше, даючи докладну інформацію про обмежену кількість осіб, такі дослідження

дають змогу сформулювати гіпотези, але зазвичай не мають широкої емпіричної основи для їх перевірки, що є головною перевагою репрезентативних опитувань. Найпоширенішим методом подолання обмежень цих двох типів досліджень є когортний аналіз (cohort analysis), за якого порівнюють результати кількох переписів чи опитувань, аби простежити погляди чи практики різних когорт на різних етапах життя. Цей аналіз «поєднує маломасштабні інтенсивні поздовжні дослідження з екстенсивними оглядами суспільства в певний момент часу. Він має часовий вимір першого методу й статистичну надійність другого» [5, с. 859]. На жаль, когортний аналіз також не розв'язує проблеми ідентифікації впливів, але дослідник може виділити якийсь із них як найімовірніший у конкретній ситуації, спираючись на теоретичне розуміння аналізованого процесу та попередні емпіричні результати.

Хоча загалом дослідники, що цікавляться внеском віку в суспільні зміни, не звертали великої уваги на мовні процеси, деякі автори аналізували віковий вимір цих процесів, спираючись на результати переписів або опитувань. Переписи дають регулярно повторювані відповіді на ті самі запитання, кількість яких, однак, є дуже невеликою (в більшості країн питають про рідну мову, знання інших мов та/чи мову родинного спілкування). Натомість опитування дозволяють одержати докладнішу інформацію про різні аспекти, але висока вартість не дозволяє повторювати їх на різних етапах життя респондентів, тому зазвичай науковці висновують уплив віку з різниць між когортами в одному опитуванні. Як і мовну політику загалом, роль вікового чинника найбільше вивчали в традиційно багатомовних країнах, особливо західних. Скажімо, запровадження офіційної двомовності в Канаді на федеральному рівні та курс на підтримку французької мови в Квебеку спонукали науковців аналізувати динаміку чисельності двох найбільших мовних груп та вивчення їхніми членами другої офіційної мови [9; 10]. Дослідники мовної ситуації в США більше цікавилися асиміляцією та мовною стійкістю меншин [11].

Нечисленні українські дослідження, крім мовних компетенцій і практик, аналізували також погляди різних когорт на мовну ситуацію та мовну політику [1, с. 55 – 61; 3, с. 303 – 309]. Таке поєднання буде застосовано й у цій статті, адже воно дає змогу зіставити декларації респондентів щодо бажаної ситуації в суспільстві з їхнім власним внеском у її досягнення.

Відмінності між когортами в мовних компетенціях і практиках

В українському суспільстві суттєвих відмінностей між різними когортами в мовних компетенціях, практиках та/чи настановах можна очікувати насамперед через різний формувальний досвід цих когорт. Зокрема, це стосується відмінностей у мовному режимі й ідеологічному спрямуванні освіти: молоді люди, що навчалися за часів незалежності здебільшого українською мовою та за україноцентричними програмами, мають більше шансів краще володіти цією мовою, більше її вживати й дужче підтримувати її поширення в суспільстві, ніж старші покоління, які здобули радянську за змістом освіту переважно російською мовою. Крім різної освіти, *вплив когорти* можуть зумовлювати відмінності в мовному й політично-культурному середовищі молодших і старших людей, зокрема зростання перших у незалежній Україні за умов державного статусу української мови та її більшого, ніж за радянських часів, уживання в різних ділянках. *Вплив віку* може виникати, з одного боку, через неоднакову здатність різних когорт опанувати другу мову (це стосується насамперед української, яка за незалежності стала обов'язковою в деяких ділянках, що доти функціонували переважно російською), а з іншого, їхні відмінні комунікативні практики, які спонукають частіше використовувати одну мову, ніж іншу (та в деяких випадках додавати до двох найпоширеніших мов якісь інші). Важливим чинником комунікативної диференціації когорт є більше зосередження молоді в містах, де вони чують частіше російську мову й мають більше спонук її вжи-

вати, ніж старші люди, що переважно живуть у містечках і селах. Водночас молодих людей спонукають говорити українською у формальному спілкуванні у вишах, де ця мова вживається набагато більше, ніж у більшості робочих місць у містах, де її функціонування часто-густо обмежене документацією.

Як показано вище, раніші дослідження не підтвердили повною мірою цих очікувань. Виявилось, що молодь віком до 30 років справді *знає* українську мову краще, ніж ті, кому за 60, а в знанні російської наймолодша когорта дещо відстає від сусідньої, віком від 31 до 45 років, в обох випадках відповідно до очікуваного впливу мови освіти й роботи. Проте *вживання* російської мови серед молодих респондентів було не менш поширеним, ніж серед старших, а в містечках і селах навіть більш поширеним. У перевагах щодо мовної ситуації в суспільстві та мовної політики держави вік не був значущим чинником для вибірки загалом, але всередині мовних груп (окреслених за переважною мовою повсякденного вжитку) молоді люди були більш схильні, ніж старші, виступати за активніше вживання та підтримку української мови. Тому я пояснював відсутність вікової залежності в усій вибірці накладанням протилежних ефектів для практик та для настанов [3, с. 303 – 309; 1, с. 55 – 61; 2, с. 72 – 73].

Аби в результатах нещодавніх опитувань з'явилися вікові різниці, яких не було раніше, мусить бути значний *вплив періоду*, коли проведено дослідження. Опитування, результати якого аналізуватимуться в цій статті, провів у лютому 2012 року Київський міжнародний інститут соціології у співпраці з Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень НАН України та за фінансової підтримки Наукового товариства імені Шевченка в США (опитано 2029 респондентів у всіх регіонах України). Оскільки опитування проведено за два роки після приходу до влади Віктора Януковича, то результати можуть відбивати, з одного боку, вплив українізаційної політики його попередника Віктора Ющенка, а з іншого, перші наслідки толерування й навіть підтримки російської мови за Януковича. Можна припустити, що Ющенкова політика сприяла покращенню *знання* української мови серед людей, які вчатьсЯ й

працюють, а для прихильних до ідей «помаранчевої революції» молодих людей Заходу й Центру роки президентства Ющенка означали також спонуку більше *спілкуватися* українською. Щодо настанов, то молодь, імовірно, більше налаштована проти Януковичевих змін на користь російської мови, ніж старші люди, яких могла обурювати Ющенкова орієнтація на запровадження української мови в різних суспільних ділянках, що для них означало зміну усталеного мовного середовища. Крім того, відмінності молоді від решти респондентів можуть бути наслідком *впливу когорти*, пов'язаного з приходом за останні роки в доросле населення (а отже, й соціологічну вибірку, що його представляє) нової вікової групи, яка все свідоме життя прожила в незалежній Україні й не має особистого досвіду життя за радянського ладу.

Перевіряти наявність відмінностей між когортами в мовних компетенціях, практиках і настановах я маю намір за допомогою порівняння середніх значень цих показників у кожній когорті. Аналіз середніх значень дає змогу порівнювати відповіді на запитання, що дозволяють кілька значущих відповідей, а не лише «так» і «ні». На відміну від мого попереднього дослідження впливу вікового чинника [3], тут я застосовуватиму не класичний метод порівняння середніх значень відповідних характеристик для різних когорт, а так званий непараметричний аналіз за критерієм Мана – Вітні (Mann – Whitney U test), що краще надається для дослідження характеристик із великим відхиленням від нормального розподілу. Цей метод полягає в обчисленні не власне середніх *значень* досліджуваної характеристики в кожній із двох порівнюваних груп, а середніх групових *рангів* упорядкованих значень цієї характеристики в множині, утвореній об'єднанням двох груп. Оскільки середні ранги обчислюються окремо для кожної пари груп, то наведення їхніх значень потребувало б окремої таблиці для кожної аналізованої характеристики, тобто кожного розглядуваного запитання. Тому я обмежуся одним, найважливішим з огляду на очікуваний ефект порівнянням: між наймолодшою когортою (респонденти віком 18 – 29 років) та

іншими, вказуючи у кожному стовпчику таблиці різницю середніх рангів між відповідною цьому стовпчикові когортою та наймолодшою. А щоб оцінити сумарний ефект відмінного досвіду наймолодшої когорти, в останньому стовпчику подано різницю між сукупною множиною всіх респондентів віком понад 30 років і тими, кому від 18 до 30. Додатна різниця означає більше значення аналізованої характеристики для цієї когорти (чи сукупності когорт), ніж для наймолодшої, а від'ємна – менше. Що саме це означає для конкретного запитання, я поясню, коли його розглядатиму. Тут зазначу, що задля легкості сприймання таблиці вказуватиму в ній тільки значущі різниці, залишаючи решту клітинок порожніми. Рівень значущості позначатиму, як заведено, певною кількістю зірочок після наведеної різниці: * відповідає значущості не більш як 0,1; ** не більш як 0,05; *** не більш як 0,01. Щоб усунути відмінності між когортами, зумовлені їхнім різним демографічним складом (зокрема, більшим зосередженням молоді в містах та, завдяки вищій народжуваності, в західних областях), я за допомогою зважувальної функції стандартизую всі когорти за двома найважливішими для мовної ситуації в Україні демографічними параметрами: регіоном і типом поселення. Водночас, аби виявити можливі відмінності у віковій диференціації між двома політично й ідеологічно розбіжними половинами України, я наводитиму різниці середніх рангів когорт не лише для всіх респондентів, а й окремо для Заходу й Центру країни та для Сходу й Півдня, межа між якими є також межею між територіями переважання «помаранчевих» і «біло-блакитних» політичних орієнтацій.

Дві горішні позиції в Таблиці 1 посідають запитання щодо рівня володіння українською та російською мовами. Оскільки респонденти оцінювали цей рівень за шкалою від 1 (дуже добре) до 5 (дуже погано), то вищі значення означають гірше знання, а отже, додатні різниці в кількох стовпчиках свідчать про гірше знання у відповідних старших когортах, ніж у наймолодшій. Як видно з таблиці, різниці щодо української мови істотніші, ніж щодо російської, бо в останньому випадку вони значущі лише для найстаршої когорти, а в першому також для

двох середніх і, відповідно, усіх респондентів віком понад 30 років. Інакше кажучи, наймолодша когорта знає українську мову істотно краще, ніж решта населення, тоді як її знання російської таке саме, як у інших вікових груп, за винятком найстаршої, котру вчили ще до активізації владних зусиль на викладання «мови міжнаціонального спілкування». З одного боку, це означає, що українізація освіти в роки незалежності справді навчила нинішніх молодих людей української мови краще, ніж їхніх попередників, а з другого – що менша присутність російської в школах і вишах не призвела до гіршого володіння нею серед студентів та випускників (принаймні якщо йдеться про усне мовлення, яке більшість людей, імовірно, й оцінювали). Варто звернути увагу й на регіональний аспект: якщо знання української зростає лише в західних та центральних областях, де вона переважає і в офіційному, і в повсякденному спілкуванні, то рівень володіння російською підтримується по всій країні, зокрема й там, де цієї мови за роки незалежності начебто стало набагато менше. Можна припустити, що відтворенню російськомовної компетенції україномовців сприяють передусім медійні практики, як-от телебачення, радіо, а останніми роками ще й Інтернет.

Табл. 1 Різниця середніх рангів між наймолодшою й іншими когортами щодо рівня володіння українською та російською мовами й переважної мови низки комунікативних практик (опитування КМІС, лютий 2012 року, 2029 респондентів)

		Когорта (віковий інтервал)					Всі понад 30
		30–39	40–49	50–59	60–69	70+	
Володіння українською мовою	Всі респонд.		32,90**	28,62*		35,50**	65,71**
	Захід + Центр		18,73*	21,63**		19,35*	41,79**
	Схід + Південь					18,23*	

Продовження Табл. 1

Володіння російською мовою	Всі респонд.					27,43*	
	Захід + Центр					23,23**	
	Схід + Південь						
Спілкування на роботі (навчанні)	Всі респонд.	26,98*			26,59*	29,16**	46,46*
	Захід + Центр	23,90**	20,42**	20,04**	28,45***	30,72**	54,57***
	Схід + Південь				-16,01*		
Спілкування з родиною	Всі респонд.	30,21**	34,21**				68,37**
	Захід + Центр	27,99***	36,02***	19,60**	29,68***	36,16***	79,48***
	Схід + Південь			-18,13*			
Спілкування з друзями	Всі респонд.	26,08*					
	Захід + Центр	24,02**	26,52**			19,11*	52,62**
	Схід + Південь			-19,20*	-4,23**		-37,58*
Перегляд телепрограм	Всі респонд.						
	Захід + Центр		18,48*				
	Схід + Південь						

У нижній частині Таблиці 1 подано результати порівняння когорт за вживанням української та російської мов у кількох ключових комунікативних практиках: на роботі чи навчанні, вдома з родиною, з друзями та в перегляді телепрограм. Відповіді на запитання про мову цих практик розташовані на шкалі від 1 (тільки українською) до 5 (тільки російською), тому більші значення відповідають більшому вживанню російської, а додатні різниці в таблиці – більшій російськомовності відповідної когорти, порівняно з наймолодшою. Як бачимо, наймолодша когорта вживає більше української мови в усіх розглянутих практиках, крім

телебачення, де пропонована майже на всіх каналах мовна суміш спонукає більшість людей різного віку споживати продукти обома мовами. Прикметно, що значущі, хоч і досить невеликі, різниці між когортами не обмежуються роботою чи навчанням, де мовний режим великою мірою визначає адміністрація, а охоплюють також неформальне спілкування в родині та поміж друзями, мову якого партнери більш-менш вільно (хоч і залежно від поширених у суспільстві настанов) вибирають самі. Ба більше, в родинному спілкуванні молодь відрізняється від старших когорт навіть більше, ніж у службовому, тобто українізація зумовлена не тиском влади, а спонукана самих людей (зумовленими, ясна річ, утіленими в публічних дискурсах уявленнями про бажаність спілкування рідною/національною мовою). Проте ця українізація обмежується Заходом і Центром країни, де молодь більше спілкується українською, ніж усі інші когорти, й навіть у перегляді телепрограм вибирає її трохи частіше, ніж люди середнього віку. Натомість на Сході та Півдні наймолодша когорта російськомовна настільки ж, як і дві сусідні (від 30 до 50 років), тобто сформовані в пізньорадянські та ранньонезалежницькі часи, й навіть трохи більшою мірою, ніж люди старшого віку, що здобували освіту ще до останнього етапу русифікації. Це означає, що як активізація викладання українською мовою за роки незалежності не була достатньою для суттєвого підвищення її знання серед молодих мешканців переважно російськомовних регіонів, так і обережне запровадження її в певні практики не призвело до її активнішого вживання серед молоді, принаймні в усному мовленні.

Преференції когорт щодо мовної ситуації та політики

Тепер порівнюємо преференції когорт щодо шести різних аспектів мовної ситуації в суспільстві та мовної політики держави (див. Таблицю 2). Бажаний обсяг уживання української та російської мов респонденти зазначали на шкалі від 1 (більше, ніж тепер) до 3 (менше, ніж тепер), тому більші значення відповідають меншому бажаному обсягові, а додатні різниці – менш прихильній до розглядуваної мови настанові відповідної когорти порівняно з наймолодшою. Як видно з таблиці, преференції ко-

горт щодо вживання української майже не відрізняються, хоча наймолодші респонденти все-таки воліють трохи більше цієї мови, ніж усі інші (різниці між окремими когортами незначущі, проте сумарна множина респондентів віком понад 30 років статистично відрізняється від когорти 18 – 29). Російської мови молодь, навпаки, хоче трохи менше, ніж старші респонденти, зокрема люди віком від 30 до 50 років, котрі, як показано вище, самі говорять нею найбільше. Утім, щодо обсягу нинішнього вживання мов відмінності в преференціях когорт дуже невеликі. Зате в питанні про те, якою має бути українська мовна ситуація в перспективі, наймолодші респонденти виявили значно більшу, ніж у старших когортах, прихильність до відповіді, що «українська мова має бути основною в усіх сферах спілкування» (спектр можливих відповідей простягався від панування української мови через двомовність до панування російської, тому додатні різниці свідчать про сильнішу орієнтацію наймолодшої когорти на переважно україномовне суспільство). Варто зауважити, що ця різниця між когортами притаманна не лише західній половині країни, а й східній, хай і меншою мірою, тобто навіть у переважно російськомовних регіонах молодь почасти прийняла втілене в освітньому й деяких інших дискурсах уявлення про нормальність національної держави, в якій майже всі говорять однойменною мовою.

Табл. 2. Різниця середніх рангів між наймолодшою й іншими когортами щодо деяких аспектів мовної ситуації та мовної політики (опитування КМІС, лютий 2012 року, 2029 респондентів)

		Когорта (віковий інтервал)					
		30 – 39	40 – 49	50 – 59	60 – 69	70+	Всі понад 30
Бажаний обсяг уживання української мови	Всі респонд.						51,24*
	Захід + Центр						
	Схід + Південь						

Продовження Табл. 2

Бажаний обсяг уживання російської мови	Всі респонд.	-23,64*	-23,79*				-52,45*
	Захід + Центр						
	Схід + Південь						
Бажана мовна ситуація в перспективі	Всі респонд.	43,03***	33,51**		24,73*	30,39**	84,75***
	Захід + Центр	23,94***	16,93**	16,86**	17,69***	18,73***	51,33***
	Схід + Південь	19,79***					27,38*
Бажані статуси української та російської мов	Всі респонд.						
	Захід + Центр						
	Схід + Південь						
Підтримка діячів, занепокоєних долею укр. мови	Всі респонд.	34,13**		44,34***	25,89*	23,49*	75,09**
	Захід + Центр						
	Схід + Південь	17,28*		33,57***		18,79**	42,99**
Підтримка діячів, занепокоєних долею рос. мови	Всі респонд.		-35,42**		-26,34*		
	Захід + Центр		-20,06*				
	Схід + Південь				-18,34**		-41,04**

Водночас на переважності щодо статусів української та російської мов це прийняття поки що не поширилося, бо тут між когортами немає жодних значущих різниць ані у вибірці загалом, ані в її регіональних половинах зокрема. Цю обставину може, в принципі, зумовлювати як припущення про неважливість статусів для реального мово-

вжитку, надто на тлі політичної конфронтації, що її викликають спроби змінити мовне законодавство, так і підсвідоме намагання відсунути реалізацію бажаної мовної ситуації на потім, аби не створювати собі політичних проблем і побутових незручностей. Певну підставу надати перевагу першій версії дають відповіді різних когорт на два запитання щодо підтримки діячів, які занепокоєні долею української та російської мов, ступінь якої вимірювано на шкалі від 1 (так) до 4 (ні), тобто чим більше значення, тим менша підтримка. Як свідчать знаки (плюс чи мінус) наведених у таблиці значущих різниць, занепокоєних українською мовою молоді респонденти підтримують більше, ніж старші, а занепокоєних російською, навпаки, менше. Тобто за два роки після початку повернення російської мови в різні публічні практики, хоч і ще до активної фази ухвалення нового закону про мови та спричиненої ним політичної конфронтації, молодь симпатизувала радше борцям проти повзучої русифікації, ніж прибічникам її законодавчого закріплення. Прикметно, що різниця між преференціями наймолодшої та старших когорт має той самий знак і на Заході та в Центрі, й на Сході та Півдні, хоча сила підтримки дій на захист тієї чи іншої мови в двох половинах країни, звісно, дуже відрізняється.

Висновки

Ця стаття підтвердила раніші висновки щодо невеликого масштабу вікових відмінностей у практиках та уявленнях українських громадян, а отже, збереження високого рівня присутності російської мови в усіх когортах. Проте її головне значення полягає в демонструванні деяких ефектів, яких не виявили попередні дослідження. Найважливіше, що мій аналіз засвідчив припинення тривалої тенденції міжпоколіннього зсуву в бік активнішого вживання російської мови. Молоді люди вже не відрізняються від старших більшою російськомовністю, хоча ще не стали набагато україномовнішими чи набагато прихильнішими до поширення титульної мови в суспільстві. Цю недавню зміну можна пов'язувати і з приходом нової когорти, народженої вже після розпаду СРСР, і з реакцією на-

селення на українізаційний курс Президента Ющенка, яка, є підстави думати, була особливо схвальною серед молоді.

Водночас молоді респонденти, як виявилось, краще знають не тільки вивчену в школах і вишах українську мову, але й далі вживану в різних ділянках російську, активну роль якої це знання відбиває та водночас підтримує. До того ж позірний рух до української мови в масштабах усієї країни приховує різко відмінні тенденції у двох її географічних половинах, посилені протилежно спрямованою мобілізацією їхнього населення після «помаранчевої революції». Якщо молоді мешканці західних і центральних областей значно більше, ніж старші, говорять українською та підтримують українізацію всього суспільства, то їхні ровесники на Сході й Півдні не відрізняються від старших когорт у переважно російськомовній практиці й не набагато прихильніші до запровадження української бодай у деяких ділянках. Якщо ці тенденції збережуться, то «помаранчева» та «біло-блакитна» частини України ставатимуть дедалі відміннішими в мовних практиках і преференціях, що, своєю чергою, посилюватиме їхнє культурне й політичне відчуження.

---

1. Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз). – Київ, 2009.

2. Шульга М. О. Функціонування української і російської мов в Україні та її регіонах // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом / Ред. кол. О. М. Майборода та ін. – Київ, 2008. – С. 72 – 73.

3. Kulyk V. The demography of language practices and attitudes in Ukraine // Harvard Ukrainian Studies. – 2007. – Vol. 29. – No. 1–4. – P. 295 – 326 (скорочену версію див.: Кулык В. Языковые практики и представления граждан Украины: социально-демографический аспект // Вестник общественного мнения. – 2011. – № 3. – С. 82 – 92).

4. Русский язык в Украине. Кн. 2. Социология и статистика / Под. Ред. М. Б. Погребинского. – Харьков, 2010.

5. Ryder N. B. The cohort as a concept in the study of social change // American Sociological Review. – 1965. – Vol. 30. – No. 6. – P. 843 – 861.

6. Riley M. W. On the significance of age in sociology // American Sociological Review. – 1987. – Vol. 52. – P. 1 – 14.

7. Cutler S. J., Kaufman R. L. Cohort changes in political attitudes: Tolerance of ideological nonconformity // Public Opinion Quarterly. – 1975. – Vol. 39. – No. 1. – P. 69 – 81.

8. Glenn N. D. Aging and conservatism // Annals of the American Academy of Political and Social Science. – 1974. – Vol. 415. – P. 176 – 186.

9. Див., наприклад: Lieberson S. Language and Ethnic Relations in Canada. – New York, 1970.

10. Castonguay C. Opportunities for the study of language transfer in the 1971 census // Language Maintenance and Language Shift in Canada: New Dimensions in the Use of Census Language Data / Ed. by P. Lamy. – Ottawa, 1977. – P. 63–73.

11. Див., наприклад: Veltman C. Language Shift in the United States. – Berlin, 1983.

Наталія Кочан

МІНОРИТАРНІ РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ (ПРОТЕСТАНТСЬКІ ТА ЕТНОКОНФЕСІЙНІ СПІЛЬНОТИ, НОВІТНІ РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА РУХИ) У КОНТЕКСТІ ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ СПЕЦИФІКИ УКРАЇНСЬКОГО ДОНБАСУ

Міноритарні релігійні організації впливають на етнополітичну специфіку Донбасу своєю надзвичайною різноманітністю та відмінностями, що становить виклик як етнополітичному менеджменту регіональної влади, зорієнтованому переважно на домінуюче в регіоні православ'я, організаційно пов'язане з Московським патріархатом, так і доволі традиціоналістським настановам громадської думки. У статті аналізуються формування структури та особливості функціонування міноритарних релігійних організацій регіону.

Ключові слова: Донбас, релігійні меншини, протестантизм, етноконфесійні спільноти, новітні релігійні рухи, етнополітичний менеджмент, політика держави в галузі державно-церковних відносин.

Natalia Kochan. The minority religious organizations (protestant, ethnic related, new religious organizations and movements) and their part in ethic and political specificity of Ukrainian Donbas region. The minority religious organizations influence the specificity of Donbas region by their amazing quantity and variety. Their presence challenges the political management of local authorities focused on dominating Orthodoxy (in organizational unity with the Patriarchate of Moscow), as well as rather traditionalistic public opinion. Besides, the article deals with structural and functional aspects of the phenomena.

Key words: *Donbas, religious minorities, Protestantism, ethnic related religions, new religious movements, ethnic and political management, state politics in state–church relations.*

На формування новітньої етнополітичної специфіки українського Донбасу (Донецька та Луганська області) вагомий вплив спрявляє надзвичайне розмаїття представлених тут релігійних організацій, як традиційних для регіону, так і новопосталих, у тому числі новітніх релігійних спільнот та рухів. Міноритарні релігійні організації та рухи в регіоні можна умовно поділити на 1) протестантські та неопротестантські, 2) релігійні організації представників етнічних спільнот, 3) новітні релігійні організації та рухи (складаються з неоорієнтальних, синкретичних або Нью ейдживських та язичницьких, т. зв. рідновірських, спільнот). Ця стаття не торкається питань ісламу на Донбасі, який також належить до міноритарних спільнот з погляду кількісних параметрів його структур, оскільки ця тема є надто специфічною й багатовимірною й вимагає окремого розгляду [9; 28, с. 291–304; 14, с. 319–338; 12, с. 168 – 170].

Хоча православ'я й домінує в регіоні, протестантська мережа на Донбасі – якщо взяти разом усі протестантські релігійні організації, що є можливим лише умоглядно, але не на практиці, – посідає друге місце за кількісними показниками. Протестантські організації на Донеччині становлять 34,7%, а на Луганщині – 23,8% від усієї релігійної мережі цих двох східних областей.

Громади євангеліків (або, як їх зазвичай називають в Україні, харизматів) становлять на Донеччині понад 12%, а на Луганщині разом із новітніми рухами – 15,4% від загальної кількості релігійних громад [5, с. 1 – 3; 7, с. 1].

Схід України виявився найсприятливішим регіоном для виникнення й розвитку новітніх релігійних спільнот та рухів. У 2002 р. релігійна мережа Сходу містила 21,9% громад новітніх спільнот від загальної кількості релігійних організацій, що склало найвищий показник серед макрорегіонів країни (для порівняння, найнижчим цей показник був на Галичині – 2,2 %). Донецька область являє собою регіон з найнасиченішою сіткою новітніх релігійних організацій євангелічного/харизматичного спрямування: у 2008 р. 10% від загальної кількості такого роду спільнот було розташовано на Донеччині, що становило найвищий показник у країні в цілому. Узяті разом неопротестантські організації на Сході країни за кількістю громад (39,2% станом на 2000 р.) посідають друге місце після найчисельнішої та найвпливовішої в регіоні Української православної церкви (в юрисдикції Московського патріархату) [20, с. 59].

Виникнення та особливості розвитку протестантських, етноконфесійних та новітніх релігійних структур на Донеччині й Луганщині залишаються до великої міри поза увагою дослідників. Історіографія питання обмежується невеликою кількістю статей місцевих дослідників, де розглядаються певні його аспекти [2; 11; 12; 16; 19; 21; 23; 26; 27], тоді як проблематика в цілому потребує комплексного підходу та узагальнюючого, аналітичного осмислення. Адже самий факт вкрай різноманітної та неоднозначної присутності в регіоні міноритарних релігійних організацій, як традиційних протестантських і етноконфесійних, так і новітніх разом із квазірелігійними структурами, продукування ними «альтернативних універсумів» становить виклик і доволі консервативно налаштованій громадській думці, і «традиційним»/«історичним» церквам (насамперед, домінуючій УПЦ), і місцевим структурам влади, коли останнім доводиться балансувати між де-факто протегуванням УПЦ і де-юре вимогою однаково рівного ставлення до усіх релігійних організацій.

Протестантизм. Протестантизм на Донеччині й Луганщині становить неоднорідне й надзвичайно строкате явище. У цьому середовищі, з великим кількісним відривом від інших, переважають спільноти баптистів і п'ятидесятників (які, своєю чергою, є також неоднорідними утвореннями й складаються з низки автономних структур) та адвентистів сьомого дня. Спільноти баптистів і п'ятидесятників пережили існування в краї радянського режиму, а після проголошення Україною незалежності дістали можливість безперешкодного розвитку. Традиційними для регіону є громади Свідків Єгови, що з'явилися тут у повоєнні роки внаслідок радянської політики з переселення вихідців із Західної України до східних промислових районів УРСР. За радянської доби діяльність організацій Свідків Єгови була під забороною, члени громад зазнавали переслідувань, а самі громади існували у підпіллі. На зламі 1980–1990 рр. з'являються нові для Донбасу євангелічні (харизматичні) церкви, неохристиянські пізньопротестантські спільноти. Упродовж 1990-х рр. такого роду нові релігійні організації поставали до великої міри внаслідок активної місіонерської діяльності представників іноземних протестантських організацій, насамперед зі США.

Для переважної більшості протестантських спільнот Донбаського регіону, як і в цілому в Україні, залишається притаманним процес перманентної внутрішньої диференціації, виникнення нових спільнот, що виходять зі складу вже існуючих і, таким чином, примножують релігійну мозаїку. Такі процеси обумовлюються, до певної міри, природою протестантизму, що залишає за особою/спільнотою право як на (до)вільну інтерпретацію Біблії, так і на вибір самоустрою. Водночас у такого роду організаційному дробленні чималу роль нерідко відіграє суб'єктивний, особистісний чинник: амбіції членів, внутрішні конфлікти за перерозподіл сфер впливу чи ресурсів. З початком 2000-х рр. процес організаційного дроблення протестантських спільнот у регіоні, як і в країні загалом, дещо уповільнився (так само як і зростання кількості громад), що дозволяє говорити про насичення й стабілізацію їхньої мережи, окреслення обрисів основних гравців на протестантському полі Донбасу.

Новітні ж протестантські спільноти, особливо євангелічні, легко постають і так само легко зникають з релігійного ландшафту. Групування довкола особи лідера чи матеріальна підтримка ззовні, так само як і початковий високий емоційний запал неофітів та захоплююча новизна новітніх рухів – фактори недостатні для укорінення й стабільного функціонування релігійної спільноти. Проте саме такого роду чинники виявляються чи не визначальними для виникнення неохристиянських спільнот й зумовлюють притік до них нових членів (відтік членів не піддається обрахункам, але для такого роду спільнот характерним є високий показник ротації членів).

Отож, на початок 2013 р. різного роду протестантські організації становили на Донеччині 34,7%, а на Луганщині – 23,8% від усієї релігійної мережі цих областей [5, с. 1; 7, с. 1].

Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів (ВСО ЄХБ) – найчисельніше протестантське об'єднання в регіоні. У 2009 р. в його середовищі стався розкол, але кількість громад, що відокремилася, виявилася незначною. У Донецькій області до складу ВСО ЄХБ входять 134 релігійні громади. До категорії ЄХБ в Донецькій області належать 15 громад Братства незалежних церков і місій ЄХБ України, 11 – релігійного Об'єднання (асоціації) незалежних церков ЄХБ, 14 незалежних громад ЄХБ. Тут діє Донецький християнський університет у м. Макіївка (91 студент очної та заочної форми навчання) та Східно-українська баптистська теологічна семінарія (570 студентів очної та заочної форми навчання). У Луганській області до складу ВСО ЄХБ входять 77 громад; решта баптистських організацій представлена 12 громадами [5, с. 2; 7, с. 3].

У Донецькій та Луганській областях другу за чисельним складом групу протестантських організацій становлять п'ятидесятницькі церкви – християн віри євангельської. На Донеччині це Союз вільних церков християн євангельської віри України, Громади християн віри євангельської поза союзами, Духовне управління ХВС Українська місіонерська церква, Союз Церкви Божої в Україні, Центру Божої Церкви ХВС в Україні (разом 35 громад).

На Луганщині п'ятидесятницькі спільноти представлені Всеукраїнським союзом церков християн віри євангельської (13 громад), Союзом вільних церков християн віри євангельської (11), Союзом Церкви Божої України (9), Божою Церквою християн віри євангельської України (8), а також іншими п'ятидесятницькими громадами (14) [5, с. 2].

Третє місце в регіоні за кількісними показниками членів посідає Українська Уніонна конференція церкви адвентистів сьомого дня (48 громад в Донецькій області, 39 – в Луганській) [5, с. 2].

Серед євангелічних (харизматичних) церков на Донечині помітними є громади очолюваної Л. Падуном Української християнської євангельської церкви (Слово життя), (УХЄЦ) (96 громад), де від початку 1990-х рр. активно працювали місіонери зі Швеції. Співпраця шведських місіонерів з місцевим керівництвом була небесконфліктною. У 2012 р. шведські «отці-засновники» УХЄЦ здійснили безуспішну спробу усунути з посади Л. Падуна, внаслідок якої конфлікт лише поглибився, загострилися внутрішні кризові явища. Так, у 2012 – 2013 навчальному році Біблійний інститут «Слово життя» вперше не набрав слухачів, у 2012 р. було знято з реєстрації 1 громаду. Попри все чисельність учасників масових заходів євангеліків все ще залишається високою (6 тис. взяли участь у конференції у вересні 2012 р. в Донецьку) [5, с. 2, 11, 15].

Крім того, в Донецькій області функціонують організації Духовного центру «Нове покоління» християнських церков України (20) та громади, що іменують себе Протестантські церкви України і що у 2006 р. вийшли з підпорядкування центру «Нове покоління» (12). До Об'єднання незалежних харизматичних церков України належать 6 спільнот, Церкви Повного Євангелія – 56 [22].

На Луганщині до євангелічних церков належать громади Церкви Повного Євангелія (27 громад), Української християнської євангельської церкви (23), окремі релігійні громади харизматичного напрямку (19) (серед них 2 – центру «Нове покоління») [7, с. 4].

Легалізація громад Релігійного центру Свідків Єгови в Україні розпочалася в регіоні у 1993 р. й на початок 2013 р. єговісти мали 84 громади в Донецькій області та 28 (7 500 членів) – у Луганській. Організація має жорстку структуру з пильним контролем над життям її членів, чому сприяє щільний графік їхніх обов'язкових зустрічей. Крім щонедільних зібрань з прослухуванням релігійних промов та вивченням матеріалів журналу «Сторожева вежа» члени організації мають відбутися упродовж тижня ще два обов'язкові зібрання (де поєднуються програми «Школи теократичного навчання» з місіонерської роботи та «Службова зустріч» з обговорення місцевих питань), а також щонедільне зібрання невеликих груп у 10–15 осіб з вивчення Біблії [19, с. 114]. Свідки Єгови регулярно проводять регіональні конгреси у містах Донецьку, Горлівці, Краматорську, Артемівську, спрямовані на мобілізацію членів [5, с. 2; 7, с. 4].

На Донбасі розгорнули діяльність Церква Христа (на Донеччині 64 громади, Луганщині – 4), Новоапостольська церква (по 1 в кожній області), Церква Ісуса Христа святих останніх днів або мормони (на Донеччині – 6, Луганщині – 1). На Донеччині діють громади Реорганізованої Церкви Ісуса Христа святих останніх днів (мормонів) та Християнська пресвітеріанська незалежна реформаторська церква (1), а також обласний корпус Армії спасіння [5, с. 2; 7, с. 4].

До розмаїття релігійного життя в регіоні додають поодинокі громади Української лютеранської церкви (не входить до складу Всесвітньої лютеранської федерації, а акцентує свою «українськість»), а також назарян, англікан, методистів, членів Християнської екуменічної церкви, Церкви Господа Ісуса Христа, Церкви Нового Єрусалиму, Церкви останнього Завіту, Соборної Ассирійської Церкви Сходу, Повного Євангелія, Слова Життя, Посольства Божого, Церкви «Еммануїл» тощо.

Упродовж 1990-х рр. на Донеччині й Луганщині чи не найактивніше у країні розгортали місіонерську діяльність представники зарубіжних протестантських організацій. Згідно з офіційною обласною статистикою чисельність зарубіжних місіонерів на Донеччині у цих роках

коливалася у межах 610–680 осіб на рік, які приїжджали із 30–40 країн світу. Тут ідеться лише про тих, хто прибував за офіційним дозволом обласного управління у справах релігій. Однак паралельно із цим зарубіжні місіонери мали змогу приїжджати й працювати в регіоні за дозволом Державного комітету України у справах релігій, а також – взагалі без отримання будь-якого дозволу. Те саме спостерігається до сьогодні, а тому загальна кількість зарубіжних місіонерів не піддається обрахуванню й має бути вищою, ніж обласні статистичні дані. Кількісні показники приїжджих релігійних діячів почали знижуватися від 2000 р., коли їхня чисельність на Донеччині становила 591 особу з 23 країн світу. У 2011 р. на Донеччині показники, відповідно, мали такий вигляд: 173 особи (з них 104 особи зі США) з 24 країн, у 2012 р. – 129 осіб (з них 54 особи зі США) із 23 країн. Переважна більшість запрошених релігійних діячів упродовж останніх двадцяти років прибували саме до (нео-)протестантських спільнот області: у 1994 р. чисельність протестантських місіонерів становила 97,8% від загальної кількості офіційно запрошених з-за кордону релігійних діячів, у 2010 р. – 81,8% [6, с. 14 – 15; 5, с. 14].

Початково серед приїжджих до Донецької області місіонерів кількісно переважали члени Церкви Христа зі США. Однак від 2010-х рр. тенденція змінилася. Скоротилася кількість приїжджих місіонерів в цілому й найбільше стало приїжджати з церкви американських мормонів (Святих останніх днів): у 2010 р. – 67 осіб, 2011 р. – 77, 2012 р. – 72 особи [5, с. 14].

На відміну від Донеччини, на Луганщині кількість зарубіжних місіонерів завжди була в рази меншою. У 2010 р. область відвідало лише 16 іноземців, що становило на 13 осіб менше, ніж у 2009 р., у 2011 р. – 16, у 2012 – 15 (з них 14 осіб зі США). Більшість зарубіжних місіонерів у 2012 р. приїхали, так само як і на Донеччині, до громад мормонів (11 осіб; в Луганську громада мормонів офіційно діє з листопада 1998 р.) [5, с. 13], що свідчить зовсім не про чисельне зростання громад

українських мормонів (їхня кількість настільки мізерна, що не потрапляє навіть до щорічних звітів відповідних обласних управлінь), а про сплановану стосовно України діяльність американського проводу мормонів.

Процес виникнення, прищеплення та поступового занепаду на місцевому ґрунті заснованих іноземними місіонерами спільнот ілюструють незалежні спільноти американської за постійною пропискою Церкви Христа (ЦХ) та їхній духовний центр «Благовіст». У США ця церква має понад 200-літню історію, імідж респектабельної консервативної спільноти і є поширеною у т. зв. «Біблійному поясі» Півдня країни.

Реєстрація перших громад Церкви Христа на Донеччині розпочалася у 1990 р., а у 2003 р. Донеччина вже перетворилася на регіон найбільшої концентрації громад цієї церкви в Україні: із 105 громад, що діяли на той час в країні, в Донецькій області діяло 59, плюс 2 духовні центри, 2 Біблійні інститути і одна місія; 50% організаційних структур ЦХ на Донеччині було розташовано безпосередньо у самому Донецьку. Тобто на початок 2000-х років у Донецькій області майже кожна 20-та, а в обласному центрі майже кожна 7-ма громада була громадою Церкви Христа [11, с. 76].

Від початку саме до Церкви Христа в Донецькій області приїжджала найбільша кількість зарубіжних місіонерів. У 1994 р. за запрошеннями місцевих громад (тобто без врахування дозволів, виданих у Держкомрелігій) – яких на той час було лише 3 – до області приїхало 258 місіонерів або 40% від загальної кількості усіх зарубіжних проповідників, що приїхали того року до Донеччини. Влітку того ж 1994 року до області для проведення євангелізаційної кампанії прибуло близько 250 осіб, з яких лише кілька були професійними місіонерами (тобто пасторами або мали богословську освіту), а більшість становили пересічні члени громад ЦХ у США, які вперше і востаннє прибули «євангелізувати» «безбожні» терени недавньої «імперії зла» [11, с. 76]. Того ж року дві анало-

гічні євангелізаційні кампанії було проведено американськими «місіонерами» в Луганській області [23, с. 65].

Внаслідок активної діяльності американських місіонерів з Церкви Христа поставали й зростали громади їхніх українських новонавернених прибічників. У 1995 р. до Донеччини прибули 279 місіонерів Церкви Христа або 44,4% від загальної кількості запрошених (кількість громад за рік зростає з 3 до 9), у 1996 р. – 261 місіонер (42,3%), 1997 р. – 260 місіонерів (38,2%); 1998 р. – 214 місіонерів (35,2%; громад 32); 1999 р. – 214 місіонерів (29%; громад 43), 2000 р. – 187 місіонерів (31%; громад 49), 2001 р. – 211 місіонерів (39,7%; громад 53); 2002 р. – 154 місіонерів (31,8%; громад 57) [23, с. 65].

Церквою Христа було засновано в регіоні 2 Біблійні інститути (Український Біблійний інститут «Беар Велі» при Християнському центрі незалежних Церков Христових в Україні у 2011 р. та Біблійний інститут «Благовіст» при духовному центрі співробітництва незалежних громад Церкви Христа в Україні у 2000 р.), благодійні організації «Євангеліє для України» та «Надія Єремії». Центр «Благовіст» започаткував амбітну освітню та просвітницьку діяльність, благодійне розповсюдження Біблії та іншої християнської літератури (у 2003 р. в Донецькій області поширено 150 тис. примірників духовної літератури, згідно з даними одного з американських засновників Центру Д. Деффенбау [4, с. 81]). За рахунок гуманітарної допомоги з-за кордону «Благовіст» розгорнув соціальне благодійництво, а підготовлені ним українські місіонери розпочали працювати не лише в регіоні (Донецьк, Артемівськ, Костянтинівка, Часов-Яр, Соледар, Авдіївка, Макіївка), але й в інших містах України (Львів, Харків, Феодосія, Сімферополь, Севастополь тощо) [11, с. 77 – 78].

Пік зростання громад «Церкви Христа» на Донеччині прийшовся на 2003 р., коли в області було зареєстровано 59 громад [6, с. 12]. В Луганській області на той час діяли громади в Луганську, Антрациті, Красному Лучі та Северодонецьку. Після короткого періоду стабілізації активність американських місіонерів та новопосталих українських

громад пішла на спад. У 2011 р. вже не було зареєстровано жодної Церкви Христа в регіоні, а наступного року припинив діяльність заснований і певний час спонсорований американською ЦХ центр «Благовіст».

Місіонерська діяльність з-за кордону на Донбасі, як і в цілому в Україні, проводилася двояко. З одного боку, вона йшла по лінії окремих церков і релігійних організацій (переважно з Європи) і мала більш-менш впорядкований характер, оскільки її цілі, форми й методи діяльності визначалися керівництвом церков. Водночас, із місіями на Донбас приїжджали представники окремих незалежних від центрального керівництва спільнот (переважно зі США). Останні ігнорували місцевий контекст, надихалися власним розумінням «покликання до навернення і спасіння» «жертв атеїстичного режиму». Непоодинокими були випадки, коли зарубіжні місіонери діяли автономно, ігноруючи місцеві протестантські структури, що призводило до напруги і відчуження всередині протестантського середовища як такого, поділу на «місцевих»/«своїх» та «заїжджих»/«чужих».

Розгортання зарубіжного місіонерства в Україні з початком 1990-х рр. відбувалося багато в чому подібно до ситуації в Росії та інших пострадянських новопосталих незалежних державах. На думку проректора Московської семінарії Євангельських християн-баптистів О. Митрофанова, ігнорування зарубіжними місіонерами місцевих протестантських структур спричинилося до великої кількості помилок у їхній діяльності: «На особливості поведінки багатьох місіонерів сильно вплинули політичні настрої, що панували у той час. Захід бачив себе в особі переможця «імперії зла» – Радянського Союзу. Стереотипи ставлення до радянської країни, як «країни ведмедів» і дикого населення, нам також відомі. До того ж треба враховувати надмірну самопевненість, особливо притаманну США» [15, с. 280].

Американський пастор Михаїл Моргуліс у часописі *Christianity Today* відверто і жорстко критикує помилки зарубіжних місіонерів, що їх було зроблено через небажання пізнати й враховувати у своїй діяльності особли-

вості культури пострадянських країн, яким вони збиралися допомогти. Культура розуміється Моргулісом у широкому сенсі: «Наші проповідники витрачали мільйони доларів на аренди стадіонів, рекламу, видання рекламно-релігійної літератури про себе, замість того, щоб на ці гроші будувати лікарні та рятувати дітей, що вмирили. Відірвавшись від реального життя, своєю впертістю вони вбили у багатьох бажання шукати Великого Бога [...]. Вони кричали, що проповідують тільки Христа, а проповідували свої церкви, свої громади, свої напрацювання. Вони хотіли діяти самостійно, але дуже часто працювали з колишніми партійними функціонерами та шахраями, які обманюють їх до сьогодні» [15, с. 280 – 281].

Тенденції такого роду спостерігалися й в Україні. На додаток, тут зарубіжні місіонери потрапили у ситуацію правового нігілізму, що наростав та поглиблювався. Заручником такого стану речей не могли не стати й державно-церковні відносини, коли певна частина державних чиновників – та інших, дотичних до цієї сфери структур й осіб – і в центрі, і на місцях активно користалася з паралічу правової системи для досягнення особистих меркантильних цілей.

Зокрема, американських місіонерів із Церкви Христа вразив на Донбасі «вищий» рівень «релігійної свободи» в Україні, порівняно, зі Сполученими Штатами. На конференції, що проводилися Державним комітетом України у справах релігій спільно з Відділенням релігієзнавства Інституту філософії НАН України, один із лідерів цієї церкви Д. Деффенбау зазначав, що «у Сполучених Штатах здійснюється дуже багато зусиль для відокремлення церкви від держави. На жаль, одним із засобів відокремлення є таке ставлення держави до релігії, начебто її взагалі не існує. До віри американського народу [sic! вжито форму однини так, ніби й віра, і американський народ є гомогенними одиницями. – *Н.К.*] ставляться як до якогось незвичного культурного феномену, а не як до головної базової істини та реалії американського народу та американської культури. Тому, з американської точки зору, брати участь релігійній організації в роботі заходу, до якого причетна і державна установа, дуже незвично» [4, с. 79]. Очевидно,

що в українських реаліях конституційний принцип відокремлення держави і церкви трактується інакше, ніж у США, а особливості його інтерпретації та застосування в центрі (за допомогою евфемізму «церква відокремлена від держави, але не від суспільства», що його кожна політична сила, яка приходить до влади, трактує на власний розсуд й на користь «своїх» церков-фаворитів) дають карт-бланш чиновникам на місцях для довільного й вибіркового застосування чинного законодавства.

У центрі ставлення Державного комітету України у справах релігій до створених місіонерами нових протестантських церков було опортуністичним. У відомчому Довіднику релігійних організацій України (2001 р.) вчення згадуваної Церкви Христа характеризувалося як ізоляціоністське, практика – як прозелітична, структура – авторитарна, замкнена на авторитет керівника. Серед притаманних цій церкві методів діяльності називалися технології впливу на психіку особистості, що призводять «до кардинальних змін у житті новонавернених, що викликає стурбованість громадськості, формує негативну думку про неї» [24, с. 81]. Однак у 2004 р. той самий державний орган запрошує американських керівників Церкви Христа до участі у міжнародній науково-практичній конференції з наданням їм слова та апологетичними виступами на адресу ЦХ з боку українських учасників конференції [1, с. 79 – 82, 74 – 79].

На тлі економічної деградації колись потужного промислового регіону, а відтак занепаду соціально і культурно важливих сфер життєдіяльності населення, помітною на Донбасі виявилася соціально орієнтована, благодійна діяльність протестантських церков, як традиційних, так і новопосталих. У середині 1990-х рр. 60–70% усієї гуманітарної допомоги, що надходила до Донецької області, надавали релігійні організації (серед промислових підприємств соціальною сферою опікувалися одиниці – зокрема, «Стирол», комбінат ім. Ілліча) [13]. Із загальної кількості гуманітарної допомоги, що надходила релігійними каналами, до сьогодні найбільше надходить від протестантських організацій.

Від початку гуманітарна допомога з боку релігійних організацій складалася з уживаного одягу, лікарських препаратів, медичного обладнання, релігійної літератури, а також продуктів харчування. Згодом почали зростати обсяги гуманітарної допомоги, що купувалася на місцях за кошти іноземних релігійних організацій. Серед основних отримувачів, а відтак і розповсюджувачів, гуманітарної допомоги з-за кордону – традиційні місцеві протестантські організації євангельських християн-баптистів, християн віри євангельської, а також церкви Півного Євангелія, громади Церкви Христа та Святих останніх днів (мормонів). Донецький і Луганський відділи у справах релігій зазначають факт поступового скорочення кількості гуманітарних вантажів з-за кордону, що надходять на адресу релігійних організацій. Приблизна вага гуманітарних вантажів у 2011 р. у Донецькій області становила 200–220 тонн, Луганській – 10 тонн [6, с. 17; 8, с. 16].

Представники місцевої влади констатують, що «в останні роки значно зменшився вплив закордонних релігійних центрів на ситуацію в Донецькій області» [6, с. 16]. Хоча динаміка екстенсивного розвитку в регіоні заснованих зарубіжними місіонерами нових протестантських організацій на сьогодні практично вичерпала свій ресурс, наслідком інтенсивної місіонерської діяльності у попередніх роках стало перетворення Донбасу на регіон найбільшої концентрації нових для України релігійних організацій, як протестантських, так і багатьох інших.

З етнополітичної точки зору протестантські організації як такі характеризуються ірелевантним ставленням до питань етнічності та її есенціалістських маркерів, горизонтальний вимір їхньої діяльності зорієнтований великою мірою на локальну соціальну практику – «тут і тепер», а вертикальний – через вивчення Біблії та дотримання її настанов визначається трансцендентним, що маркує ідентичність особи чинниками віросповідними, поза- або трансетнічними. Це робить протестантів чутливими, насамперед, до питань свободи віросповідання і основних прав особи.

Релігійні організації міноритарних етнічних спільнот. До числа релігійних організацій представників міноритарних для регіону етнічних спільнот належать – крім мусульманських, – громади Римо-католицької церкви, Німецької євангелічно-лютеранської церкви у складі Всесвітньої лютеранської федерації (1 громада в Луганській обл.), Новоапостольської церкви (українців німецького походження), Вірменських апостольської (Донецька обл.) та григоріанської церков (1 спільнота вірмено-католиків у Луганській обл.) [27, с. 235 – 239], православні громади етнічних грузинів (по 1 в Донецькій та Луганській областях), іудейські громади різних напрямів, а також іудео-християни. Віруючі етнічні росіяни, білоруси, молдавани, болгары та греки входять до складу Української православної церкви (в юрисдикції Московського патріархату).

Українські православні за віросповіданням грузини розвивають незалежне релігійне життя за підтримки Української православної церкви. Стараннями представників грузинської спільноти в регіоні – за підтримки посольства Грузії в Україні та консульства Грузії у Донецьку – у травні 2011 р. відбулося освячення храму преподобного Шіо Мгвімського в одному з нижніх приділів Свято-Воніфатієвського храму (УПЦ) Донецька [25, с. 10]. 1 громада грузинів-православних діє в Луганській області.

Станом на 1.01.2012 р. *Римо-католицька церква* була представлена в Донецькій області 14 громадами (Донецьк з костелом св. Йосифа, що використовується також для проведення органних концертів, Макіївка, Маріуполь, Горлівка, Артемівськ, Краматорськ, Красноармійськ, Торез, Єнакієве) [5, с. 10]. Двома із трьох донецьких громад з 1992 р. опікуються польські священники-єзуїти (ТІ) зі спеціалізованого Товариства Ісуса для поляків за кордоном, їм допомагають монахині з конгрегації Сестер-урсулінок Ісуса Вмираючого [30].

У Луганській області РКЦ має 1 парафію (створена 1992 р.), до якої афілійовані громади у Стаханові (регулярні богослужіння у тимчасовій каплиці проводяться від березня 2003 р., дієцезіальним священникам допомагають монахині

конгрегації Божого Серця Ісуса) та Красному Лучі (каплицю розташовано у приватному будинку).

Від часу відновлення у 1991 р. діяльності РКЦ в Україні з-поміж місцевих членів громади було висвячено трьох священників, а кілька місцевих дівчат-парафіянок стали членами жіночих монаших конгрегацій [10, с. 4 – 5]. Загалом це свідчить про певний внутрішній потенціал до зростання місцевої церкви, особливо, якщо брати до уваги критично низький рівень покликань до священства в сучасній РКЦ (насамперед, в Європі та США) й досить коротку новітню історію її діяльності у краї та мізерну чисельність римо-католиків на Донбасі.

На початковому етапі переважну кількість членів РКЦ в регіоні становили етнічні поляки. Однак місцеву РКЦ не минули загальні тенденції розвитку польської етнічної спільноти в сучасній Україні – Римо-католицька церква стає дедалі менш полонізованою, як за рахунок чи не найінтенсивніших серед етнічних спільнот України асиміляційних процесів у середовищі поляків, так і входження до її складу нових членів – представників інших етнічних груп (українців, росіян тощо) внаслідок їхнього особистого вибору. Водночас, членами римо-католицьких громад на Донбасі є чимало студентів з Польщі (у Луганську із 300 членів громад – 150 іноземних студентів-поляків [7, с. 10]), що підживлює польську етнокультурну ідентичність місцевої римо-католицької спільноти.

Польськість церкви живиться історичною пам'яттю та координацією дій з польськими національно-культурними осередками краю з комеморації певних історичних подій, важливих для української Полонії. Зокрема, від 1992 р. луганською римо-католицькою парафією та обласним Союзом поляків «Полонез» за підтримки обласної держадміністрації на початку грудня кожного року відправляються поминальні богослужіння за польських військовополонених, яких після поділу Польщі у 1939 р. між Німеччиною та СРСР було інтерновано у жовтні місяці до табору у м. Старобельськ Ворошиловградської (нині – Луганської) області (близько 3,9 тис. офіцерів польської армії, в тому числі 8 генералів). У травні 1940 р. інтернованих офіцерів було

етаповано до Харкова, де було розстріляно й поховано поблизу селища П'ятихатки. У Старобельську розміщені поховання 48 польських офіцерів, які померли від хвороб або загинули під час спороби втекти з табору й імена яких невідомі. Щороку на цвинтарі представниками української Полонії організовуються панахиди за загиблими, покладаються квіти до встановленої у 2004 р. меморіальної дошки при жіночому монастирі, на території якого було розташовано табір польських військовополонених. У заходах беруть участь представники дипломатичного корпусу Республіки Польща в Україні.

Донецькими римо-католиками започатковано традицію проведення шестиденної хресної ходи з Донецька до Маріуполя (відстань 155–160 км) до місцевої святині – копії образу Ченстоховської Божої Матері. У серпня 2012 р. відбулася шоста така проща.

Структури РКЦ на Донбасі входять до складу Харківсько-Запорізької дієцезії (єпископ-ординарій Мар'ян Бучек, єпископ-помічник Ян Собліо, обидва громадяни Польщі), створеної у травні 2002 р. за рахунок виділення частини церковних структур зі складу Житомирської та Кам'янець-Подільської дієцезій (створених у січні 1991 р.).

Українська греко-католицька церква представлена в регіоні громадами, члени яких у переважній своїй більшості є вихідцями з Галичини, що плекають свою галицько-українську етнокультурну й політико-ідеологічну ідентичність. Невелика кількість греко-католиків у регіоні й їхня виразна етноконфесійна специфіка дозволяють кваліфікувати УГКЦ в регіоні як міноритарну релігійну етноконфесійну спільноту.

Перші громади Української греко-католицької церкви постали в регіоні наприкінці 1989 р. разом із легалізацією в СРСР у грудні того самого року УГКЦ. Станом на 1.01.2013 р. в Донецькій області мережа УГКЦ нараховувала 33 громади (з них 4 в Донецьку), 2 монастирі – василіянський у с. Званівка Артемівського р-ну та сестер-служебниць у Донецьку [5, с. 9 – 10]. На Луганщині діяло з реєстрацією 4 парафії, чисельність яких становила близько 300 осіб. Для відправи богослужінь громади Луганська мають 2 пристосовані під молитовні приміщення і 1 храм Царя

Христа (Луганськ), побудований на благодійні кошти підприємств різних форм власності регіону. Будівництво храмів УГКЦ здійснюється на Сході України переважно за фінансової підтримки міжнародних католицьких благодійних організацій та не так давно запроваджених збірок благодійних внесків серед греко-католицького населення Галичини [Про збір коштів на будівництво храму в м. Дмитрів Красноармійського р-ну Донецької обл. див.: 17. – 2001. – № 5 (26 січня). – С. 2]. У 2012 р. у процесі побудови в Донецькій області було 7 храмів УГКЦ (2 у Донецьку, а також у Дмитрові, Краматорську, Зугресі, с. Березове Мар'їнського р-ну, с. Староварварівка Олександрівського р-ну) [5, с. 4].

Як зазначалося, основу греко-католицьких громад на Донбасі становлять вихідці з Галичини, що опинилися в краї або внаслідок політики радянської влади з примусового переселення населення із трьох західноукраїнських областей до індустріального Сходу України по закінченні Другої світової війни, або вимушеної трудової міграції населення з економічно малорозвиненої, аграрної Галичини у пошуках гарантованого заробітку на промислових підприємствах регіону, що інтенсивно відбудовувався після воєнної розрухи.

Структури УГКЦ на Донбасі входять до складу створеного 2001 р. Донецько-Харківського екзархату (правлячий єпископ Степан Меньок), що, крім Донецької та Луганської областей, об'єднує Сумську, Полтавську, Запорізьку і Дніпропетровську області. За церковними даними чисельність греко-католиків у межах екзархату – тобто 9 східних областей – становить досить скромну цифру у 14 тис. осіб [31]. Адміністративний центр екзархату з кафедральним храмом Покрови Пресвятої Богородиці (освячено у серпні 2003 р.) розташовано у Донецьку [18, с. 7 – 8].

На початку 1990-х рр. в українському греко-католицькому середовищі Луганщини було здійснено прикметний з погляду коригування старих/формування нових маркерів самоідентифікації віруючих, відповідно до локального контексту, вчинок: у 1992 р. до юрисдикції УГКЦ перейшов священик УПЦ (в юрисдикції Москов-

ського патріархату) і здійснив спробу запровадити у громаді – яку він позиціонував як «руську католицьку», аби уникнути притаманних українському греко-католицькому середовищу негативних конотацій з «російськістю» – відправу богослужінь російською/церковнослов'янською мовою. Колишній православний священик не знайшов у цьому підтримки з боку керівництва УГКЦ, яке саме тоді зусиллями діаспорного духовенства інтенсивно переводило греко-католицькі громади в Галичині з узвичаєної церковнослов'янської мови богослужінь на українську. Експериментальна луганська громада, зазнавши ряд організаційних змін у безуспішних спробах адаптувати українську греко-католицьку ідентичність до місцевого контексту, змушена була припинити існування [23, с. 59 – 60]. Натомість згодом – коли церковнослов'янську мову було суцільно витіснено з ужитку УГКЦ в Україні як мову «російську» – у керівництві УГКЦ змінилися погляди на сутність «місії УГКЦ на Сході», з'явилося реалістичніше бачення місцевих умов і речники УГКЦ почали обережно висловлюватися за можливість використання у богослужіннях на Сході України відмінних від української мов, у тому числі російської.

В умовах фаворитизування місцевою владою чисельно домінуючої в регіоні УПЦ, становище греко-католицьких громад не може не залежати від політико-релігійних преференцій влади як у центрі, так і на місцях. Зокрема, із приходом до влади президента В. Ющенка, який надавав підтримку «національним церквам», донецька греко-католицька парафія св. апостола Андрія отримала в користування Козацький храм Різдва Христового на території донецького Державного університету інформатики і штучного інтелекту. Проте у вересні 2011 р., після обрання Президентом України В. Януковича, який позиціонував себе прибічником і меценатом УПЦ, греко-католицьку громаду було позбавлено права на користування храмом; громадська думка переконана, що влада має намір передати храм УПЦ [17. – 2001. – № 22 (13 жовтня). – С. 4].

Життя греко-католицьких громад регіону тісно пов'язане з національно-культурним життям переселенців з

Галичини. Зокрема, за ініціативи луганських греко-католиків від 2005 р. в області проводяться щорічні фольклорні фестивалі «Стежками Лемківщини», в яких беруть участь етнічні лемки з Донецька, Харкова й Луганська, делегації із Західної України, Польщі, США. У с. Переможне у 2008 р. було встановлено пам'ятний знак загиблим під час депортацій та на поселеннях лемкам, який було освячено духовенством українських «національних церков» у регіоні – УГКЦ та УПЦ–КП.

Іудаїзм. На Донбасі традиційно – на захід від річки Кальміус, уздовж якої в Російській імперії проходила розмежувальна лінія осідлості євреїв, – проживали громади іудеїв двох віросповідних напрямів – ортодоксального й хасидського. Сьогодні до цих традиційних напрямів додалося кілька громад месіанських іудеїв у Донецькій області (4), а також по 1 громаді іудео-християн та прогресивного іудаїзму в Луганській області. Активність іудейських громад, що входять до складу Регіонального Духовного об'єднання іудейських громад Донбасу (очолює головний рабин Донбасу Пінхас Вищепський) знизилася порівняно з 1990-ми – поч. 2000-х рр., коли їхні зусилля було спрямовано на інфраструктурний розвиток. Внаслідок тих зусиль на Донеччині постала духовна семінарія – єшвива «Томхей Тмімім», єврейський общинний/громадський центр (відкритий 2006 р.). Іудейські громади в Луганській області (першу зареєстровано у 1993 р.) входять до складу консервативного об'єднання хасидів Хабад Любович. І на Донеччині, і на Луганщині іудейські осередки здебільшого інтегровано в єврейські національно-культурні товариства, оскільки іудаїзм у середовищі євреїв України великою мірою отожднюється з єврейською культурою та способом життя. Розвитку останніх й приділяється основна увага як релігійних, так і світських організацій євреїв.

З початком «відроджувальних» процесів в іудейських громадах та єврейських національно-культурних товариствах постало питання необхідності «відродження» рідної мови у суцільно русифікованій єврейській спільноті регіону. Таких мов на той час у єврейській громаді було дві – місцева їдиш і мова держави Ізраїль іврит. Спочатку у статуті Донецького

обласного Єврейського культурно-просвітницького центру «Алеф» (ОСКПЦ) було обрано компромісний варіант вивчення обох мов, але з плином часу пріоритет було віддано вивченню й розвитку як рідної мови івритові, в т.ч. в ешиві «Томхей Тмімім» [26, с. 86 – 87].

Присутність у регіоні іудейських громад позначилася на перепрофілюванні деяких місцевих підприємств харчової промисловості на випуск нової кошерної продукції, тобто дозволеної до споживання правовірним іудеям. Донецька область, разом із Дніпропетровською, стала одним із лідерів у країні з виробництва кошерних продуктів харчування, чимало з яких можна купити у звичайних супермаркетах не тільки регіону, але й будь-де в Україні. Це усі вироби Донецької макаронної фабрики, олія «Олейна», уся лінія пива «Сармат», кондитерські вироби «Конті».

Етнічна строкатість Донбасу не корелюється лінійно із досить скромно представленими в регіоні релігійними організаціями міноритарних етнічних спільнот. Рівень релігійності представників цих спільнот – якщо за показник брати створені представниками етнічних меншин релігійні організації – в цілому узгоджується із тим загальним станом речей у регіоні, що засвідчує один з найнижчих в Україні рівнів релігійності населення, зокрема, майже вдвічі нижчим, ніж на Заході країни [32, с. 47]. Низький рівень релігійності населення регіону пояснює здебільшого присутність виразного етнокультурного компонента в житті релігійних громад етнічних менших, який в деяких випадках може домінувати (зокрема, такого роду тенденції мають місце в деяких іудейських спільнотах, греко-католицьких громадах). Релігійні організації представників деяких міноритарних етнічних спільнот функціонують переважно у «капсульному режимі», не маючи реального потенціалу до зростання через присутність етнокультурної складової у їхніх самоідентифікаціях, тяжіючи до трактування релігії як іманентної складової етнокультури.

Новітні релігійні організації та рухи. Новітні релігійні організації та рухи на Донбасі творять вкрай розмаїте й неоднорідне тло. Вони представлені 1) неоорієнтованими релігійними спільнотами, 2) синкретичними релігійними

рухами (місцевого походження та модифікаціями транснаціонального руху Нью ейдж), а також 3) громадами українських неоязичників, т. зв. рідновірів, що усі разом є нечисленними й перебувають на маргінесі релігійного і суспільного життя регіону.

Визначення кількісного складу і специфікація новітніх релігійних організацій та рухів не видаються можливими, оскільки офіційна щорічна статистика відповідних державних управлінських структур їх «не бачить». Українське законодавство передбачає можливість діяльності релігійних організацій без легалізації їхнього статусу як юридичної особи, чим користується чимало новопосталих громад чи рухів, які навіть самі навряд чи уповні усвідомлюють власну (квазі) релігійну сутність. Інші квазірелігійні організації – зокрема, такі, як сайєнтологи або хаббардисти – отримують подеколи реєстрацію як громадські організації, усвідомлюючи, що у набутті статусу релігійної організації їм буде відмовлено через доволі негативну репутацію, якою вони користуються у світі. Ще інші – у своїй спонтанності та мінливості існують виключно на ентузіазмі та релігійному натхненні їхніх лідерів та членів і розчиняються разом із закономірним зменшенням релігійного запалу й зачарування особою лідера.

До неоорієнтальних організацій у регіоні належать: Всесвітня чиста релігія (або Сахаджа йога, м. Луганськ), буддисти (різних традицій – школа Карма Каг'ю Діамантового шляху тибетського буддизму, японський орден Махасанга Ніпподзан Мьоходзі (Луганськ), течія Буддха Хрідая або корейський Сон, традиція Ваджраяна, Дхарма Лінг, громади дзогчен; усіх разом 6 громад), Товариство свідомості Крішни (по 1 громаді в Луганську й Алчевську), громади індуїстського тантризму (Панчама Веда). Як видно із переліку організацій, префікс «нео» означає тут нові саме для цього регіону орієнтальні релігійні течії, а не час їхнього виникнення і тривалість існування.

Об'єднання буддистів школи Каг'ю існує в Луганську з 1994 р., статус релігійної організації отримало 1997 р. У 1995 р. громаду відвідав духовний керівник Релігійного центру українського об'єднання буддистів школи Каг'ю

лама Оле Нідал. У 2000 р. громада Луганська розпочала будівництво буддійського центру, 2011 р. – підготовчі роботи до спорудження першої в Україні Ступи Просвітлення, або Ступи перемоги над усіма перешкодами. Згідно з проектом будівля перебуватиме поруч із буддійським центром і майбутнім музеєм східного мистецтва в оточенні парку в центрі міста. За переконанням місцевих організаторів проекту, спорудження Ступи принесе Луганську репутацію «відкритого і толерантного до усіх культур і релігій міста» [29]. Джерела не дають змоги оцінити масштаб та міру реалістичності таких планів.

Крім буддистів, у 1990-х рр. на Луганщині постали неорієнтальні громади Трансцедентальної медитації, вчення Шрі Чинмоя, Руху Сант Мат, Сурат Шабд йога, згодом виникли громади забороненої у Китаї течії Фалуньгун.

На Луганщині синкретичні релігійні рухи представлені, зокрема, громадою Зоресвітне християнство – вільна релігія Таолан (з 1992 р., 1 громада). Місцевий археолог, викладач Луганського педагогічного університету М. Тарасенко між селами Паліївка і Кам'янка Лутугинського р-ну самотужки будує Храм усіх релігій. З 1999 р. в області діють громади течії Віри Багаї (2). У 1993 р. в області безуспішно подавало документи на реєстрацію Біле Братство. З Луганщини походить Порфірій Іванов (помер 1983 р.), вчення якого переросло у культ Вчителя та поділило послідовників на дві течії (івановців та порфіріївців) з центрами в с. Верхньому Кондрючому (місце поховання П. Іванова) та селі Оріхівці (місце народження П. Іванова) Лутугинського р-ну, що стали місцями релігійних паломництв послідовників цього вчення.

В області представлені також такі (квазі)релігійні групи, як групи Реріхів, Ошо Раджнеша, Рона Хаббарда (Церква сайєнтології). Такого роду спільнотам притаманні певні риси Нью ейдж – медитативні практики, містицизм, цілительство, абсолютизація здорового способу життя, альтернативної медицини, паранормальних явищ, вдосконалення особистих якостей і формування «лідерських навичок» членів тощо.

Окрему групу нових релігійних течій становлять спільноти українських язичників-рідновірів: Рідна українська національна віра (від 1999 р. 1 громада у Стаханові) та давньослов'янська релігійна громада (1 громада Вірних правих у Луганську), яким притаманні органічні, есенціалістські інтерпретації етнічності, ідеалізація folk-культури та язичницький пантеїзм з рішучим відкиненням християнства як «не нашої»/іудейської релігії.

Про деякі з вищенаведених спільнот у щорічних звітах місцевих органів виконавчої влади зазначається, що вони «у звітному періоді не виявили ознак ведення організаційної діяльності» [8, с. 10].

Загалом же новітні релігійні організації та рухи разом узяті не стільки впливають на місцеве релігійне життя, скільки збуджують громадську думку. Зокрема, проведені серед жителів Луганська місцевими дослідниками соціологічні опитування показали, що населення міста досить негативно ставиться до поширення в регіоні новітніх релігійних організацій, як пізньопротестанських напрямів, так і східних, синкретичних та язичницьких: 49% опитаних негативно поставилися до нових релігійних рухів, 16% – радше негативно, ніж позитивно [23, с. 65 – 66]. У цьому громадська думка збігається з позицією традиційних християнських церков Донбасу, а домінуюча в регіоні УПЦ час від часу звертається до місцевих органів влади з вимогами заборонити діяльність такого роду релігійних організацій («деструктивних сект»).

Громадська думка регіону, хоча й характеризується негативним ставленням до нових релігійних організацій та рухів, однак назагал виявляється толерантішою до «іншого», порівняно з рештою регіонів країни. Про це свідчать дані здійснюваного Інститутом соціології НАН України щорічного моніторингу рівня міжетнічної толерантності населення України (за шкалою Богардуса), що характеризує ступінь ізоляціоністських настроїв у суспільстві на етнічному ґрунті. Є. Головаха та Н. Паніна зазначають, що ізоляціоністські настанови найбільш поширені серед населення західних регіонів України – 60%, у Центрі до них

схильні 50% населення, на Півдні – 43 %, на Сході – 39 % (станом на 2006 р.) [3, с. 63 – 64]. Відкритість регіону до «іншого» пояснюється тут переважно в категоріях культури, а індустріальний характер занепакої економіки залишає досить скромне місце для релігії, активізуючи натомість значимість соціальних, професійних, статусних ознак.

Представникам органів виконавчої влади на місцях доводиться маневрувати між реальним станом справ у релігійно-церковному житті регіону, фобіями населення, пов'язаними з «віншуванням» нових явищ у релігійному й суспільному житті, та претензіями «традиційних» церков на монополію у релігійно-церковній сфері («духовному житті народу»), а отже, і монопольний доступ до політичного ресурсу. У звітах місцевої влади до центру йдеться про профілактику неіснуючих загроз в релігійно-церковному житті: «Впродовж звітнього періоду в регіоні не відмічено тенденції до зростання кількості цих [тобто нових. – *Н.К.*] релігійних спільнот, а також були відсутні доведені факти, котрі засвідчували, що представники наявних новітніх релігійних громад порушують чинне законодавство, негативно впливають на психологічний та моральний стан населення, ведуть деструктивну антигромадську діяльність. Відтак робота з попередження та профілактики можливого негативного впливу релігійної практики окремих новітніх релігій продовжується» [8, с. 11].

Ідеться, очевидно, не стільки про загрози з боку новітніх релігійних організацій та рухів, скільки про виклики, які вони становлять 1) традиціоналістським дихотомічним настановам громадської думки «свій – чужий», 2) «традиційним» церквам (чи то «національним», як позиціонують себе УГКЦ та УПЦ–КП, чи то «історичній» УПЦ), які не мають досвіду перебування у ситуації змагальності з «альтернативними універсумами» «іншого», а також 3) стереотипам етнополітичного та державно-церковного менеджменту управлінських структур, яким би мінімальним цей менеджмент на сьогодні не був.

Навряд чи буде помилкою припустити, що Донбаський регіон являє собою певний полігон, де стихійно (без усвідомлюваної, цілеспрямованої та послідовної політики з боку держави) опрацьовуються моделі взаємодії та співіснування відмінних світоглядних, духовних і культурних цінностей на релігійному ґрунті, іде конкурентна боротьба ідентичностей за вплив на особу на рівні духовних цінностей, тобто основному рівні формування і закорінення ідентифікаційних маркерів. Потенційна етнополітична конфліктогенність виникнення, становлення та функціонування нових «альтернативних універсумів» на релігійному ґрунті може бути мінімізована шляхом проведення політики держави в галузі етнічних відносин та релігійно-церковного життя через формування спільних громадянських ідентифікаційних маркерів на позаетнічній та позарелігійній інклюзивній основі з локалізацією етнічності та релігійності у приватній сфері.

---

1. Актуальні питання соціально значущої діяльності релігійних організацій в Україні. Збірник наукових і богословських праць /За ред. В. Бондаренка, А. Колодного, М. Новиченка. – К.: [б. вид-ва], 2004.

2. Белікова Н.Ю. Неорелігійні рухи та течії в Донецькій області (90-ті рр. ХХ ст.) //Нові сторінки історії Донбасу /Гол. ред. З.Г. Лихолобова. – Донецьк, 1999. – Кн. 7. – С. 123–135.

3. Головаха Е., Панина Н. Национальная толерантность и идентичность в Украине //Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / Под ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи. – Институт социологии НАН Украины, Институт социологии Российской Академии наук, 2007.

4. Деффенбау Д. Соціально значуща діяльність американських місіонерів в Україні / Актуальні питання соціально значущої діяльності церков і релігійних організацій в Україні... – С. 79–81.

5. Інформаційний звіт про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у Донецькій області за 2012 рік Відділу у справах релігій Управління у справах національностей і релігій Головного управління взаємодії з громадськістю та у справах національностей і релігій Донецької облдержадміністрації [Архів автора].

6. Інформаційний звіт про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у Донецькій області за 2011 рік Відділу у справах релігій Головного управління взаємодії з громадськістю та у справах національностей і релігій Донецької облдержадміністрації [Архів автора].

7. Інформаційний звіт з питань релігій та державно-конфесійних відносин в Луганській області за 2012 рік Відділу у справах національностей і релігій Луганської облдержадміністрації [Архів автора].

8. Інформаційний звіт з питань релігій та державно-конфесійних відносин в Луганській області за 2011 рік Відділу у справах національностей і релігій Луганської облдержадміністрації [Архів автора].

9. Исламская идентичность в Украине /А.В. Богомолов, С.И. Данилов, И.Н. Семиволос и др. – Изд. 2-е, доп. – К.: ИД СтилоС, 2006.

10. Католицький вісник (двотижневик римо-католицьких парафій України). – 2011. – № 13 (3 липня).

11. Козловський І.А. Національна ідея та проблема релігійної духовності (на прикладі діяльності громад Церкви Христової в Україні «Благовіст») //Актуальні питання соціально значущої діяльності церков і релігійних організацій в Україні... С. 74–79.

12. Козловський І.А. Своєрідність розвитку ісламського фактора в умовах Донецького регіону //Религиозная палитра Донецкой области: Справочник религиозных организаций /Под ред. А.И. Шевченко, И.А. Козловского. – Донецк: Наука і освіта, 2008. – С. 168–170.

13. Костенко Г.В., начальник Управління у справах релігій Донецької облдержадміністрації. Религиозная карта области // Режим доступу: http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/2/ speeches/kost.html.

14. Кочан Н.І. Етнополітичні аспекти формування та розвитку ісламу в Донбаському регіоні України. – Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2012. – № 5. – С. 319–338.

15. Митрофанов А. Протестантизм //50 религиозных идей, которые никогда не понравятся Богу /Г.Г. Ястребов и др. – М.: Эксмо, 2009. – С. 266–347.

16. Назаркіна О.І. Статути релігійних організацій як джерело до вивчення протестантських конфесій Донеччини 90-х років ХХ століття // Нові сторінки історії Донбасу /Гол. ред. З.Г. Лихолобова. – Донецьк: ДонНУ, 2002. – Кн. 9. – С. 144–154.

17. Нова Зоря (орган Івано-Франківської єпархії УГКЦ).

18. Паламарчук С. УГКЦ у місті Донецьку. – Слово. – 2005. – № 4 (25).

19. Петров О. Сучасний стан і розвиток християнських релігійних течій на Донеччині. – Схід (Донецьк). – 2010. – № 7. – С. 111–115.

20. Релігійна панорама. – 2003. – № 4.
21. Сириченко Ю.В. Сучасний євангельсько–баптистських рух на Донеччині //Религиозная палитра Донецкой области: справочник религиозных организаций /Под ред. А.И. Шевченко. И.А. Козловского. – Донецк: Наука і освіта, 2008. – С. 66–68.
22. Статистичні дані Відділу у справах релігій Головного управління взаємодії з громадськістю та у справах національностей і релігій Донецької облдержадміністрації станом на 04.05.2012 р. // Режим доступу: <http://donoda.gov.ua/main/ua/publication/print/6705.htm>.
23. Форостюк О. Луганщина релігійна. – Релігійна панорама. – 2010. – № 11. – С. 52–86
24. Християнські церкви і релігійні організації в Україні. Довідник. Державний комітет України у справах релігій. – К.: VIP, 2001.
25. Церковна православна газета (орган Української православної церкви). – 2011. – № 7.
26. Шайхатдінов А. Реалізація мовних прав у діяльності національно–культурних товариств Донецької області (кінець 1980–х – 2000–ті рр.). – Схід (Донецьк). – 2009. – № 5. – С. 85–88.
27. Юмукян В. Религия как консолидирующий фактор в жизни армянской диаспоры //Межэтнические культурные связи в Донбассе: история, этнография, культура. – Донецк, 2000. – С. 235–239.
28. Yakubovych Mykhaylo. Islam and Muslims in Contemporary Ukraine: Common Backgrounds, Different Images. – Religion, State & Society. – 2010. – № 38:3. – P. 291–304.
29. Режим доступу: <http://religions.unian.net/ukr/detail/6164>.
30. Режим доступу: <http://rkc.kh.ua/>.
31. Режим доступу: <http://ugcc.dn.ua/>.
32. Матеріали до засідання круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин». – К.: УЦЕПД ім. О. Разумкова, грудень, 2003.

Олександр Заремба

ЄВРЕЇ НІМЕЧЧИНИ ТА УКРАЇНИ (1914 – 1933): ШТРИХИ ДО ІСТОРІЇ КУЛЬТУРНИХ ВЗАЄМОВПЛИВІВ

Аналізується історичне підґрунтя культурних взаємовпливів та обміну ідей доби Першої світової війни

та Веймарської республіки, інституційні рамки контактів між євреями Німеччини та України.

Ключові слова: Перша світова війна; Веймарська республіка; «Гезерд»; Інститут ІВО.

Oleksandr Zaremba. Jews in Germany and Ukraine (1914 – 1933) outline of mutual cultural influences. Framework and historical background of cultural influences during the period of the World War I and Weimar Republic are dealt with in a preliminary overview.

Key words: Weimar Republic; World War I; Geserd; YIVO.

Питання європейської інтеграції, європейського цивілізаційного вибору України давно перетворилося на одне з найважливіших у зовнішній та внутрішній політиці України. Європейський чинник також розглядається у цьому контексті, але насамперед в аспекті історичної пам'яті про Голокост, потребу толерантності та діалогу з іншими, уособлених саме євреями через трагічні події ХХ сторіччя.

Однак історія контактів Німеччина-Україна мала також інші, драматичні, але плідні для обміну ідей сторінки. Йдеться про контакти між євреями обох країн у 1914 – 1933 роках. Ще на початку ХХ сторіччя єврейські студенти та інтелігенти українських теренів проклали стежку до німецьких вищих шкіл, наукових установ, бібліотек, музеїв та ЗМІ. У період війни, за доби Гетьманату, євреї України безпосередньо зіткнулися з німецькою військовою адміністрацією та євреями Німеччини. Після поразки національно-визвольних змагань Веймарська республіка на кілька років прихистила біженців з України, насамперед інтелігенцію, частина якої повернулася до Радянської України, приваблена перспективами розвитку національної культури. Ці процеси, що супроводжувалися створенням інституцій, які мали військово-адміністративні та політичні (Комітет захисту євреїв Сходу), філантропічні (Гільєферайн), економічні та соціальні (товариство колонізації «Гезерд»), наукові цілі (Інститут ІВО). У їхньому створенні співпрацювали німецькі та українські євреї. Розвиток радянських єврейських нау-

кових установ в Україні, видавництво, кооперативів та підприємств у 1920-х роках також відбувався під певним впливом ідей та уявлень, які реемігранти з Німеччини винесли зі свого життєвого досвіду. Західні науковці – Й. Рейнхардц, С. Адлер–Рудель, Е. Цехлін, З. Шайковські, Е. Гурвич та інші присвятили монографії, статті та джерелознавчі праці цій проблематиці, а в останні роки численні розвідки Г. Естрайха та М. Крутікова відкрили чимало нового у дослідженні культурних взаємовпливів між євреями Німеччини та України.

Ця стаття ставить за мету лише попередній огляд проблематики взаємовпливів у геополітичному, цивілізаційному та інституційному контекстах. На нашу думку, єврейська тематика відбиває також деякі загальні тенденції у сприйнятті в Німеччині українського культурно-цивілізаційного простору.

Не можна не погодитися з тим, що завдяки Брест-Литовську більшовики оволоділи Україною пізніше і єврейське політичне і культурне життя, приватна економічна ініціатива могли розвиватися у Києві довше, ніж у Москві. В. Солдатенко, С. Троян, В. Яровий та І. Ветров детально розглядають ідеї «Міттельєвропи (Mitteleuropa) – центральноєвропейського простору з домінуванням Німеччини та Австрії, зокрема їхнім культурно-історичним виміром і проблемою використання українських національно-визвольних змагань [1].

Для єврейської спільноти України зустріч з німецькими військами мала амбівалентне значення: німці підсилили антисемітські стереотипи, які набули нового життя за Веймарської республіки, що мало для українських євреїв фатальні наслідки під час Другої світової війни. З іншого боку, інтерес до Ostjuden (східних євреїв) значно посилювався серед євреїв Німеччини, зокрема просіоністськи-налаштованої інтелігенції (М. Бубер, Ф. Розенцвейг, А. Фрідман, М. Боденгаймер та інші).

На думку О. Крейчі, словацького політолога, автора монографії «Геополітика Центральної Європи», найбільш відомою моделлю Центральної Європи, об'єднаної нав-

коло Німеччини, є книга депутата парламенту та лютеранського священика Фрідріха Наумана (1860 – 1919) «Центральна Європа» (Mitteleuropa). О. Крейчі вважає, що книга Ф. Наумана є найбільш методологічно об'єктивним поглядом на Центральну Європу як геополітичну одиницю на чолі з Німеччиною. Науман вірив у можливість позбутися воєн шляхом створення світової держави [2].

Світова війна була для Наумана не германською війною, а історичною перевіркою Центральної Європи. Батьківщина центральноєвропейського духу, Міттельойропа як економічна наддержава ніколи не повинна втручатися у проблеми церкви, освіти, мовних питань.

Науман вважав, що німці молодші за інші великі нації, вони є «історичним напівфабрикатом», що антисемітські гасла не набудуть поширення у Німеччині. Він вказував на те, що єврейські підприємці – інтеграційний чинник центральної Європи.

Логіка формування Mitteleuropa призводила до двох зовсім відмінних ліній мислення і поведінки:

- по-перше, теорія і практика німецького нацизму, що впливала з деяких гілок пангерманізму, імперіалізму та расизму;

- по-друге, концепція євроінтеграції попередила деякі неофункціоналістські ідеї виникнення сучасної європейської спільноти.

О. Крейчі зазначає, що перший напрям приніс свої плоди раніше, ніж другий. Однак Г. Коген, видатний німецький філософ, що помер у 1918 р., та його учень Ф. Розенцвейг, що помер у 1929 р., бачили у концепції Центральної Європи втілення усїєї повноти німецько-європейського синтезу.

Ф. Розенцвейг значною мірою, так само як Ф. Науман, якому він присвятив одне з політичних есе, де зроблено спробу інтерпретувати війну через універсальну історію («Вісник концепту Mitteleuropa»), до 1917 року вважав, що Німеччина переможе і що німецький імперіалізм – це етичний імперіалізм, який має культурну місію, національні

зобов'язання, відкритість розуму до «універсального народу» (Weltvolk), який вірить у свою універсальну історичну значимість. Він вважав, що втручання Німеччини у справи Східної Європи – це універсальне поширення західної культури, а не звичайна боротьба за владу і територію. Самі німці будуть звільнені від колишньої пруської бюрократичної держави через участь у таких епохальних звершеннях. М. Бубер, видатний філософ підтримував війну, могутню німецьку культуру з її авторитетом. Центральним словом для нього було «Erlebnis» (Переживання), що поєднувало людей, зокрема євреїв, які у траншеях живуть реальним життям.

Утім, саме у період Першої світової війни – вважає Є. Рейнгарц, який досліджував тему «Східноєвропейські євреї у світогляді німецьких сіоністів» – відбулася зустріч, часто вперше, обох груп. Німецькі сіоністи вважали східних євреїв кращими євреями, ніж самі вони, а не об'єктом філантропії. Вони перетворилися на цінних політичних та ідеологічних партнерів, які не мають тих недоліків, що призвели до морального та національного занепаду євреїв Заходу. Ідеалізація Ostjuden та їхньої східноєвропейської культури стала відповіддю на суттєві потреби молодих сіоністів.

Відомий дослідник взаємин євреїв Німеччини та Східної Європи Стівен Е. Ашхейм у статті «Східні євреї, німецькі євреї та політика Німеччини на Сході під час Першої світової війни» наводить факти, які свідчать про суттєву коректуру з німецького боку питань інтеграції «східних, тобто українських євреїв» [3].

Упродовж сучасної німецько-єврейської історії наявність у східних євреїв «гетто» і як міф, і як реальність, слугували для того, щоб підтримувати життєздатність цих старих уявлень про Ostjuden. Дійсно, Ostjuden перетворилися на головну турботу для німецьких євреїв і для неєвреїв. Усі напрями німецько-єврейської думки, зокрема ідеології, мали рахуватися з цим чинником. У той час як німці мали різні погляди щодо бажаності інтеграції німецьких євреїв у німецьке суспільство, була, по суті, одно-

стайність стосовно того, що не заохочується в'їзд чужих східних євреїв. Інфільтрація східних (у першу чергу українських євреїв) – як реальність і як міф – стала однією з турбот німецької влади, а приклад Ostjuden відіграв центральну роль у антисемітській пропаганді.

У серпні 1914 р. об'єднане командування німецької та австро–угорської армії звернулося з прокламацією до євреїв, зображуючи німців як визволителів від російської неволі і закликаючи євреїв підтримати німецькі війська.

Як відомо, російські окупанти в Галичині депортували євреїв з прифронтової смуги, зруйнували обштинне життя і виявили нечуваний для Австро–Угорщини антисемітизм. Єврейська еліта втекла до Відня та Кракова, а такі єврейські літератори-українофіли, як С. Анський, Я. Местл, М. Найгрешл, Б. Горовіц та інші зобразили цей період у мемуарах. Зокрема Я. Местл, пізніше один з керівників «Спілки українських євреїв США», виступив з мемуарами «Спогади австрійського офіцера».

Однак ідеться про представників середнього класу, що попри свої демократичні симпатії та проукраїнські настрої належали до акультурованої еліти Галичини. Зустріч зі звичайними мешканцями Галичини та Наддніпрянщини була для багатьох німців справжнім шоком, зустріччю з іншою цивілізацією.

Східні євреї завжди вважалися смердючими і брудними, і один німецький майор заявив, що не може навіть йти про політику, доки східні євреї залишатимуться серед бруду і безкультур'я: «Мило. Тільки коли населення навчиться митися, можна думати про політичні заходи» [4]. Ліберальні німецькі євреї були здатні боротися за права східних євреїв на основі чітко проведеної межі між обома цивілізаційно різними єврейськими групами. Тоді можна було б звиконати обов'язок і перед «Deutschtum» (німецькістю) і щодо «Judentum» (єврейства). Таке посередництво було як в інтересах самозахисту німецьких євреїв, так і для просування інтересів східноєвропейських євреїв, які нагадували пруських євреїв за 100 років до цього. Можливо, війна надала Німеччині шанс передати культуру і свободу нещасним мільйонам євреїв на Сході.

У ширшому політичному контексті, Німеччина, окупувавши польські, литовські, білоруські та українські землі, встановила контроль над більшою частиною європейських євреїв, тому у МЗС було відкрито спеціальний відділ з єврейських справ [5]. Першою спробою вплинути на німецьку політику було створення ветераном – консервативним сіоністом Максом Боденгаймером «Німецького комітету звільнення російських євреїв», який у 1914 р. отримав назву Komitee für den Osten (KfdO) [6]. Імперські інтереси розглядалися як ідентичні з національними східноєвропейськими, тому Ostjuden розглядалися як окрема і автономна (хоч і пронимецька) національність. KfdO дотримувався засад культурної і національної автономії євреїв Східної Європи.

Серед членів KfdO попри сіоністський характер (однак не радикальний) були і керівники ліберальних організацій. KfdO вважав, що між західними і східними євреями – прірва, і право на єврейську національність, торкалося лише Східної Європи, оскільки національна автономія стосувалася лише географічних меж Східної Європи. Розуміння розбіжностей між німецькими і східними євреями було основним кредо євреїв-державників, що відрізняло їх від радикальних асиміляторів та сіоністів. Останні не бачили відмінностей між німецькими та українськими євреями. Нині Ostjuden – «Інші євреї» представлені як дуже важливі для політичного успіху на Сході Німеччини.

Позиція KfdO попри свій консерватизм насправді була новою, порівняно з передвоєнними настроями, що робили акцент на культурній дисоціації. Нині східні євреї виступають як піонери німецької культури та комерції на Сході, природними партнерами і союзниками, що слугує інтересам східної політики Німеччини.

Слід зауважити, що, по суті, Ostjuden були об'єктом політики, пішаком у політичній грі, засобом для досягнення німецьких політичних цілей, які отримували б гуманітарну допомогу від берлінських патронів-філантропів. Пропаганда KfdO постійно підкреслювала природний симбіоз Deutschtum і Ostjudentum, що мало

згодом значний вплив на духовну атмосферу України та Веймарської Німеччини, розвиток їдишизму, наукових установ в Україні. У безлічі статей популяризувалася ця подібність. Їдиш став тепер виявом близькості і лояльності до німецької культури, а не феноменом лінгвістичного бастардизму, дегенеративності мови.

Учорашні культурні та лінгвістичні хиби перетворилися на політичні цінності. KfdO надсилав військовій адміністрації листи та літературу, покликану змінити ставлення до українських євреїв.

Відома книга І. Ольшвангера «Родзинки і мигдаль» (Базель, 1918), що стала першою антологією східноєвропейського фольклору і фактично посібником у вивченні східноєвропейської єврейської культури, відбила складний процес інтеграції євреїв Східної Європи у загальноєвропейський культурний простір.

Члени KfdO реально хотіли, щоб євреї України мали автономний національний статус, тому що «єврейська автономія – найкращий спосіб германізувати Схід «адже політичні інтереси були фундаментальними, а не тактичними. Про ціннісний розкол між німецькими та східними євреями відверто сказав орієнталіст професор Ойген Мітвок на засіданні KfdO 23 березня 1915 року: «Лише через пруську дисципліну (у рамках спільноти під пруським протекторатом) євреї розвиватимуться нормально і можуть досягти рівня, якого німецькі євреї досягали упродовж 100 років. Сіоністський діяч Ф. Опенгеймер писав у 1915 році генералу Людендорфу: «Пруська дисципліна і справедливість» матимуть оздоровчу дію на несимпатичні якості мешканців гетто. Цю трансформацію викличе велика гуманітарна місія Німеччини» [7].

KfdO, визначаючи автономію євреїв, відійшов від ідеології емансипації 19-го сторіччя, яка передбачила емансипацію на ліберальному та індивідуальному рівні, а не на колективному, національному.

Зіткнення Сходу і Заходу під час Першої світової війни тривало у Берліні 1920 – 1930 років, який став потужним центром івритської та їдишської культури. Участь радянської єврейської інтелігенції у культивуванні ідеї «всесвітньої

єврейської нації» важко уявити без десятиріччя плідних контактів доби Веймарської республіки. Берлін став центром бурхливої діяльності єврейських видавництв, що покинули, зайнятий більшовиками Київ. Видатні соціологи та економісти С. Бруцкус та Я. Лецинський продовжили свою діяльність у Берліні. На книзі Бал Махшовеса (Ельяшева) «Єврейська література на Півдні Росії» позначено «Київ – Берлін, 1920». Слід підкреслити, що книга Балмаховеса є піонерським дослідженням особливостей єврейської літератури в Україні, де йдеться про історичну, психологічну і, врешті-решт, цивілізаційну специфіку українського єврейства. Така праця є результатом національно-визвольних змагань 1917 – 1920 років, при чому своє уявлення про Україну як про суб'єкт не лише політичного, але також культурно-історичного процесу розкриває сіоністський діяч Балмаховес, «друг мови їдиш». У тій чи іншій формі у перше десятиріччя Радянської влади в Україні була запитана спадщина Х. Бялика, М. Бердичевського, Д. Фришмана та інших діячів гебраїстської культури, які на початку 1920-х років перебували у Берліні, навіть спадщина «антирадянського» історика С. Дубнова, чия праця «Історія єврейського народу» була видана у перекладі їдишем Н. Штіфом і переклад прокоментовано у 1927 р. часописом Кафедри Єврейської культури ВУАН «Ді їдише шпрах». Як відомо, С. Дубнова було вигнано з Радянської Росії у 1922 р. разом з іншими бунтівними діячами культури і науки. Що стосується Д. Бергельсона і Л. Квітка, які теж мешкали у Німеччині, то вони, як і М. Кульбак, стали основоположниками радянської єврейської культури, її знаковими фігурами і мучениками через вірність ідеї світової єврейської нації. Як відомо, Н. Штіф та група єврейської інтелігенції саме в Берліні створила науковий Інститут ІВО, і з цією традицією пов'язана історія Катедри єврейської культури в Києві, заснованої і керуваної Н. Штіфом, яка започаткувала відродження їдишської традиції Культур-Ліги. Саме деякі науковці та літератори, близькі до «Київської групи», розпочали до Першої світової війни пошуки стародавніх рукописів, які змінили уявлення про історію і традицію літератури їдиш,

продовживши її до XIV сторіччя, епічного твору «Шмуель–Бух», традицій єврейських шпільманів і трубадурів середньовічної Європи. Ця ініціатива була підхоплена німецькими інтелектуалами, набула загального схвалення. Варто наголосити, що Веймарська республіка також вважала Ostjuden у Палестині ресурсом для поширення німецьких впливів на Близькому Сході, адже вважалось, що євреї – вихідці з України та Білорусії – швидко оволодівають німецькою мовою [8].

А. Паукер у коментарі до меморандуму Карла Вольфскеля «Німецько–єврейська бібліотека», що датується 10 лютого 1928 року зауважує: «Документ, що ми публікуємо, є доказом пробудження і (упродовж 1920–х років) все більшого усвідомлення багатьма інтелігентами потреби відродити пам'ять про єврейське минуле. Від Першої світової війни, коли багато євреїв, що служили у німецькій армії, увійшли в контакт з Ostjuden, що говорили мовою їдиш, взаємини з єврейським життям і літературою стали тісними і було висунуто багато проектів, що ставили своєю метою повернення забутих скарбів і зміцнення історичних зв'язків» [9].

Авангардний поет К. Вольфскель, який випередив свій час, пропонував видати від 15 до 20 томів обсягом близько 200 сторінок кожен, що було пізніше підтримано у діяльності Н. Штіфа у Києві. Однак реально ці плани почали здійснюватися лише нині, коли більшість євреїв Німеччини становлять вихідці зі Східної Європи, насамперед України, які цікавляться інтеграцією у суспільстві Німеччини і Європи в цілому і прагнуть знайти своє коріння крім містечка в Україні та далекої Палестини, також у Центральній Європі, на що вони, з історично-культурного погляду, мають повне право. Нині більшість університетів Німеччини мають програми з мови їдиш, історії євреїв України, єврейської наукової думки Східної Європи, проблематики «civilization clash» (зіткнення цивілізації), де питання ролі євреїв як Іншого, цивілізаційних розколів серед самих євреїв набувають особливого значення.

Берлін відіграв у інтеграційних процесах 1920–х років не останню роль, хоч вони залишилися, зокрема, для російських євреїв, достатньо поверховими. С. Дубнов заува-

жував у Петроградському щоденнику у травні 1921 року: «Ми є свідками грандіозного виходу еміграції. Багато хто обирає Берлін. Берлін – це єдине місце у Всесвіті, де я міг би завершити свою літературну працю упродовж кількох років» [10]. Втеча з Росії була природним результатом перемоги більшовизму, однак спроби залучити багатьох російськомовних єврейських інтелігентів до івритської/ ідишської культури виявилися примарними.

Традиційно німецькі євреї протиставляли своє благородне походження з Близького Сходу вульгарним антисемітським образам єврейства. Імпозантні синагоги у мавританському стилі на Фазаненштрассе та романи Маркуса Лемана про життя євреїв у доісламському Ірані («Бустенаї» та інші), мистецькі твори у орієнтальному стилі (школа «Бецалель»), нарешті, статті про Палестину у сіоністському органі «Юдіше Рундшау» – усі ці ознаки втечі від дійсності були притаманні для німецько-єврейського сприйняття Орієнту. Мартін Бубер, видатний сіоністський філософ, знайшов себе не лише в українському хасидизмі, популяризатором якого він став, але і знавцем у Форте-Крайс (Гуртка «Форте») китайських проблем, зокрема і боротьби китайського народу під керівництвом Сун Ят-сена. Типовим прикладом є випадок єврейського журналіста Артура Голішера. На 1928 рік він знав три великі рухи у прагненні людини до свободи: більшовизм, рух за свободу Китаю і палестинський сіонізм. Однак, починаючи з 1928 р., він став прибічником «Гезерд» («сіонізм програв свою героїчну фазу і був приречений на невдачу»). На відміну від сіонізму, Радянський Союз зміг підтримати свій соціалістичний і пролетарський запал, тоді як у Палестині тріумфували капіталізм і безплідна юдейська релігія [11]. Спонсорами «Гезерд» були, скоріше, «попутники», а не члени партії, і вони включали багато євреїв. Це відповідало технології розширення впливу цих організацій завдяки тому, що партійний контроль залишався «за кордоном». Немає сумніву, що загальний ентузіазм щодо Радянського Союзу відіграв велику роль у отриманні підтримки «Гезердом». Наприклад, вітання Ернста Талера цій організації містять зве-

личення Радянського Союзу, але ідея поселення навіть не згадується. Але для інших, зокрема для Курта Гіллера, Радянський Союз виступав як альтернатива сіонізму у період посилення дискримінації євреїв.

«Гезерд» видавав літературу, але насамперед він спонсорував відкриті дискусії і курси для робітників. У дискусіях йшлося про протистояння комунізму і сіонізму, але пізніше, після 1930 року, йшлося також про загальну боротьбу з фашизмом. Радянський Союз, цікавився як групи «Гезерд» працювали у загальних рамках антифашистської діяльності. Все-таки єврейське питання було головною причиною існування «Гезерд».

Важливе значення мала позиція Альфреда Канторовича та Віллі Мюнценберга. З одного боку, обидва підтримували концепцію Леніна та Сталіна про те, що євреї не були територіальною меншиною і, отже, не були такою нацією, що могла претендувати на окремі політичні права. З іншого – не можна було ігнорувати єврейську колонізацію Біробіджана, яка викликала інтереси і приваблювала увагу в усьому світі. З цього погляду, традиційне негативне ставлення до сіонізму залишилося і фактично зміцнилося.

Слід зупинитися на фігурі Віллі Мюнценберга та Отто Геллера, які втілювали пропагандивний інтерес німецьких комуністів до Біробіджанського проекту. На відміну від Х. Майєра, який реально працював під розвитком Біробіджана, втілюючи свої погляди на архітектуру,⁴ Віллі Мюнценберг свої організаційні здібності віддав пропаганді Біробіджанського проекту. Але лише пропаганді. Він творив «Гезерд» для того, щоб ця організація стала головним комуністичним форумом для обговорювання єврейських питань. Понад те, швидко обсяг її діяльності розширився і вийшов не лише за межі Біробіджанської тематики, але навіть поза межі антисіоністської полеміки

---

⁴ Архітектурну школу Баухаус, яку заснував Х. Майєр, нацисти називали «жидівською» і розглядали як неарійський мистецький напрям поряд з абстракціонізмом та джазом.

і став включати агітацію і пропаганду, дотичну до всіх політичних цілей партії.⁵ Тема Біробіджана втратила конкретний зв'язок з територією і перетворилася на привід для поширення радянського досвіду щодо «вирішення єврейського питання». Секретарем «Гезерд» було призначено Отто Геллера, який закінчив Празький університет і прибув до Берліна у 1925 р., де привернув увагу В. Мюнценберга. О. Геллер неодноразово їздив до СРСР, виступав з лекціями і апологетичними репортажами про життя у державі робітників і селян.⁶

Справжня «слава» прийшла до нього у 1931 р. з публікацією книги «Загибель єврейства» (*Untergang des Judentums*), яку вважали «маніфестом» «Гезерд», однак реально ця книга одразу стала класичним твором. Цьому сприяв той факт, що вона виявилася єдиною німецькомовною комуністичною книгою з єврейського питання. Частина книги мала б бути для нас відомою: євреї завжди жили у злагоді з капіталізмом; їхній товарний фетишизм не вроджена риса, а походить з їхнього середовища; єврейська релігія виходить з потреби винайдення правил для комерційної діяльності; це – «мертва церемоніальна релігія» [12]. Врешті-решт, плагіат Геллера обмежувався першою частиною книги. Його вирішення єврейського питання виходило за межі обґрунтування асиміляції, оскільки він взяв до уваги єврейські поселення у Радянському Союзі.

Геллер досяг цього, обмежившись захистом асиміляції західноєвропейських євреїв. Східноєвропейські єврейські маси мали інші потреби, заявив він, хоч це означало визнання «неіснуючої» єврейської національності. Це спонукало його до психологічних вправ, свого роду мен-

---

⁵ Віллі Мюнценберг виступав як головний пропагандист КПН. Подібно до Г. Медем, він брав участь у Громадянській війні в Іспанії. Йому присвячено багато статей, розділів у монографіях і кілька монографій, серед яких найкращого вважається монографія Бабет Грос. «Віллі Мюнценберг» (Stuttgart, 1967).

⁶ Під час Другої світової війни О. Геллер брав участь у Русі опору і загинув у 1945 р. (концтабір Маутхаузен).

тальної гімнастики. Виявляється, Біробіджан був не єврейською державою, а пролетарською колонією, де євреї могли розвивати свою культуру і мову (їдиш). Оскільки це був Радянський Союз, то саме через живу культуру, а не мертву релігію можна було асимілювати єврейський пролетаріат до російського. Події 1948 р. можна витлумачити саме як таке «творче застосування» підходів Отто Геллера. Адже, як видно з матеріалів Біробіджанської справи, саме акцент на «єврейські радянські державності» вважався згубним. Судячи з подальших подій, радянський уряд доклав немало зусиль, щоб євреї у Біробіджані таки були асимільовані. У колективній праці «Російський народ у національній політиці ХХ сторіччя» автори, які вважають, що найбільше постраждали від радянської політики саме росіяни, усе ж віддають данину реаліям епохи і наводять слова класика єврейської радянської літератури Л. Квітко сказані ним в ув'язненні, в очікуванні присуду, який виявився смертельним (у 1952 р.): «Єврейська культура була потрібна, як і література всіх національних меншин, для того, щоб до певного визначеного періоду підготувати маси їх рідною мовою до асиміляції» [13]. Слід зауважити, що виходячи з інтересів зовнішньополітичної пропаганди, зокрема, ізраїльського чинника, Радянський Союз і надалі обігрував карту Єврейської державності на Далекому Сході, але у 1960 – 1980 роках це було важче зробити, ніж на початку 1930–х років, коли М. Альбертон у своєму творі, який німецькою називався «Біробіджан, республіка євреїв», посилався на В. Леніна щодо необхідності націоналізму. Пропаганда «Гезерду» час від часу віддавала належне чиннику державності. Інтелектуальна пастка для Геллера полягала в тому, що євреї Заходу мали асимілюватися, а на Сході вони все ж зберігали ідентичність, не впадаючи в націоналізм.

У 1932 р. видавництво компартії Німеччини видало книгу «В. І. Ленін про єврейське питання» з передмовою, де було вказано, посилаючись на О. Геллера, що в його праці конкретно показано, як радянська влада змогла розв'язати єврейське питання.

О. Геллер поширював тези своєї книги у численних поїздках з лекціями по німецькомовних країнах та у книгах і статтях з описами поїздок до Радянського Союзу. Часопис КПН «Вельт ам Абенд» («Світ увечері») опублікував довгі витяги з «Загибелі єврейства» для масового читача, причому вважалося, що вперше в сучасній літературі єврейську проблему було розглянуто з марксистського погляду. Орган ліберальної антисіоністської громадськості «ЦВ Цайтунг» виступив проти теми занепаду єврейства на Заході. Нападки комуністів на сіонізм не припинялися з книгою О. Геллера чи діяльністю «Гезерд». У книзі сіоністського автора Елі Страуса «Чи гине єврейство?» тези О. Геллера піддають гострій критиці [14].

Фелікс Велг слушно зауважив, що О. Геллеру, в принципі байдужі будь-які «єврейські» проблеми. Все, що його цікавить, – це партійні догми та Радянський Союз [18]. Ліві інтелектуали з часопису «Вельтбюне» (Світова сцена) також відгукнулися на книгу О. Геллера, у статті Бруно Фрея вказувалося, що колапс буржуазної цивілізації означає також зникнення євреїв [19]. Цікавою також є позиція німецько-єврейських письменників: Арнольд Цвейг, так само як Карл фон Осецький вважав, що вирішення єврейського питання полягає не у створенні окремого Біробіджана, а у злитті євреїв з потужним і переможним пролетаріатом.

Ліон Фейхтвангер, який у книзі «Москва, 1937» позитивно відгукнувся про Біробіджанський проект, закінчив тим, що розчарувався у комунізмі. Це відбилося у його повоєнній книзі «Зброя для Америки». Три томи «Юдейської війни» (Трилогії Йосипа), що вийшли друком у 1932, 1935 та 1945 роках, ілюструють поступову еволюцію та сумніви лівого інтелектуала, який був одним з прихильників і дописувачів «Вельтбюне». Слід зауважити, що питання про роль лівих сил Німеччини у здійсненні Біробіджанського проекту опинилося у центрі уваги наукової думки Заходу лише у 1970-х роках. Навіть у монографії Ганса-Гельмута Кнюттера «Євреї і німецькі ліві у Веймарській республіці, 1918 – 1933» не згадується «Гезерд» і не аналізується важливість для Німеччини єврейської колонізації у Радянському Союзі [15].

Невідомими залишаються і обставини допомоги єврейській колонізації у Радянському Союзі, зокрема в Україні та Біробіджані, з боку організації «Гільфсферайн» (Спілка для допомоги), яку очолював Пауль Натан, відомий німецько-єврейський філантроп, що заснував цю організацію у 1901 році. Пауль Натан ще у 1903 р. вів переговори зі Столипіним з приводу допомоги євреям після погрому в Києві. Пауль Натан передав допомогу голодуючим євреям України, що опинилися у зоні німецької окупації під час Першої світової війни в Україні. Як німецький патріот, він вів велику роботу в Палестині, результатом якої було відкриття вищого навчального закладу Техніон (у Хайфі), перших івритських дитячих садків та шкіл з навчанням на івриті. Він вважав, що іврит відповідає національним інтересам євреїв у Палестині більше, ніж англійська чи французька мови. Пауль Натан ставив мету поєднати інтереси євреїв та Німеччини і не підтримував британську окупацію Палестини. Він заявляв: «Великі плани, які Гільфсферайн мав на Сході щодо поєднання єврейського Сходу з німецькою культурою і з німецькою економікою, що було лише природним і логічним для емігрантів-ашкеназі, на разі неможливо здійснити».

Відтак, у 1921 – 1926 роках, Пауль Натан працював у Радянському Союзі, зокрема, він брав участь у відомому з'їзді ОЗЕТ у листопаді 1926 року у Москві. Його портрет, як він виявив, висів на стінах тисяч єврейських домівок в Україні, оскільки ще у 1913 р. він отримав від євреїв Києва вітання у зв'язку з закінченням справи Бейліса: «Ми усвідомлюємо, що Ваша праця в Києві – це лише частина великої гуманітарної допомоги і ми маємо ще більше право дякувати Вам за неї, ніж тоді, коли дякують митцю за його мистецтво» [16].

Українсько-єврейський науковець і громадський діяч Марк Вішніцер, що мешкав у 1920-ті роки (як і багато українських євреїв) у Німеччині, зазначав, що П. Натан невтомно працював на з'їзді.

У науковому дослідженні М. Вішніцера, присвяченому історії єврейської міграції, стверджується, що

Гільфсферайн допоміг 210 771 з 700 000 мігрантів, які у 1905 – 1914 рр. покинули країни Східної Європи через Бремен, Гамбург та інші порти, і допоміг різними засобами ще кільком десяткам тисячам мігрантів. Їхні нащадки становлять значну частину теперішньої єврейської популяції в Америці.

П. Натан вважав, що «в політиці слід, з огляду на нові обставини, забувати, і забувати повністю» [17]. Тому він прагнув знайти порозуміння з радянськими органами влади, оскільки і раніше прагнув координації дій між сіоністами і несіоністами, східними і німецькими євреями, єврейськими громадами і владними структурами.

На думку Х. Словеса, з'їзд ОЗЕТ став взагалі поворотним пунктом у розвитку сільськогосподарської колонізації в СРСР напередодні Біробіджанського проекту, при тому, що на ньому М. Калінін поставив питання про єврейську державність у Радянському Союзі.

У подальшому зв'язки між Веймарською республікою та Радянським Союзом поглиблювалися, Україна відіграла в них важливу роль. Попри вбивство міністра закордонних справ Німеччини Вальтера Ратенау, що уклав угоду в Рапалло і поклав край ізоляції Радянського Союзу, контакти між Радянською Україною та Веймаром розвивалися, єврейська участь у них була значною з обох сторін і потребує дослідження для поглиблення уявлень про історію українсько-європейської інтеграції.

Висновки:

1. Доба 1914 – 1933 рр. в історії українсько-німецьких взаємин була періодом драматичних процесів модернізації, у тому числі створенні під німецьким впливом низки єврейських інституцій.

2. Україна в цілому і українські євреї сприймалися німецькою елітою як архаїчні явища, що потребують модернізації та філантропічної допомоги ззовні.

3. Учасники вищезгаданих подій, їхні мотиви та результати їхньої діяльності потребують глибшого вивчення, оскільки образ України як потенційного учасника європейської інтеграції та «молодшого партнера» Німеччини з часів Веймарської республіки радикально не змінився.

1. Солдатенко В., Курас І. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917 – 1920 рр.). – К., 2001. – С. 68 – 69, 233 – 234.
2. Див. Оскар Крейчи. Геополитика центральной Европы. – Москва – Прага, 2010. – С. 110–116.
3. Steven E. Aschheim: Eastern Jews, German Jews and Germany's Ostpolitik in the First World War // LBI Year Book XXVIII, 1983. – P. 351 – 367.
4. Major Simon. Feldzugaufzeichnungen, 1914 – 1918. – Stuttgart, 1928.
5. Див.: Zechlin E. Die deutsche Politik und die Juden im Ersten Weltkrieg. – Göttingen, 1969.
6. Bodenheimer M. Prelude & Israel. N.Y., 1963. (уже Боденгаймер М. у 1898 р. звертав увагу на близькість ідишу та німецької у меморандумі до МЗС і на культурно-політичні можливості такого зв'язку).
7. Центральні Сіоністські Архіви, А 15/VIII/7.
8. Див.: Francis R. J. Nicosia. Weimar Germany and the Palestine Question // Leo Baeck Institute Year Book XXIV, 1979. – P. 321 – 349.
9. Pauker A. A Suggestion for a Library of Yiddish Texts // LBI, Year Book V, 1960. – P. 333.
10. Elias Hurwicz. When Berlin was a Centre of Hebrew Literature // LBI, Year Book XII, 1967. – P. 99.
11. Golischer A. Mein Leben in dieser Zeit. – P. 238.
12. Otto Heller. Der Untergang des Judentums. – Berlin, 1931. – PS. 115, 116, 141, 337. (Книгу було перекладено французькою у 1933).
13. Вдовин А.И., Зорин В.Ю., Никонов А.В. Русский народ в национальной политике. XX век. 2-е издание. – Кунгур, 2007. – С. 185.
14. Eli Strauss. Geht das Judentum unter? Wien, 1932.
15. Hans-Helmuth Knütter. Die Juden und die deutsche Linke in der Weimarer Republik, 1918 – 1933 // Bonner Schriften Z. Politik und Zeitgeschichte, 4, Düsseldorf, 1971.
16. Ernst Feder. Politik und Humanität. Paul Nathan ein Lebensbild. Berlin, 1929. – P. 128.
17. Ludwig Foerder. Centralverein und innerjüdische Fragen. – Breglan, 1927. – P. 11.
18. Jüdische Rundschau, XXXVII. – 1932. – №9. – 2 лютого. – P.41.
19. Die Weltbühne, XXXVIII. – 1932. – №1. – 5 січня. – P. 14 – 17.

Наталія Макаренко

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ (ДО 1914 р.)

У статті розглянуто умови формування національної ідентичності, історичні та геополітичні обставини, які зумовили її регіональний характер. В історичній ретроспективі розглянуто зовнішні та внутрішні чинники, вплив яких значною мірою зумовив регіональні особливості та відмінності національної ідентичності населення України.

Ключові слова: *національна ідентичність, історична ретроспектива.*

Natalia Makarenko. Historical demention of national identity (before 1914).The article deals with formation of regional national identity and its manifestation in historical retrospectives. In historical view we are talking about outside and inside factors there influence become a differentiation in national identity of the Ukraine.

Key words: *national identity, historical view.*

Проблема формування спільної національної ідентичності є однією з визначальних для українського суспільства, ключовою для подальшого оформлення його як солідарної політичної нації. Націотворчий процес в Україні загалом і процес формування національної ідентичності, зокрема, мають свою специфіку. Вони були румовлені державницькими традиціями українського народу, процесами колонізації, денаціоналізації, асиміляції етнічних українців, а також регіональними економічними, соціально-політичними, мовними й іншими відмінностями.

У Західній Європі дослідження націоналізму, проблеми формування нації і національної ідентичності стали актуальними ще в середині ХІХ ст., що пояснюється пануванням націоналістичної ідеології. Наприкінці ХХ ст. з'явилася низка фундаментальних праць західних дослід-

ників, присвячених проблемам національної ідентичності: «Уявлені спільноти» Б. Андерсона, «Соціальні передумови національного відродження в Європі» М. Гроха, «Національна ідентичність» Е. Сміта та інші.

Перш за все потребує уточнення сам термін «національна ідентичність», оскільки цей тип відрізняється від інших колективних ідентичностей, таких як клас, стать чи раса. Послугуючись визначенням Н.Гут'єрреза, – «національна ідентичність, насамперед, є самоідентифікацією людей певної національної держави» [1, с. 18]. Дійсно, національна ідентичність, зумовлена політико-соціальним контекстом, виявляється, власне, через ідентифікацію, що спирається на свідоме ототожнення чи співвіднесення індивіда чи групи з певною «своєю» спільнотою та визначається суб'єктивними ідентитетами – усвідомленням спільного минулого чи історичної долі, національною свідомістю й національним характером, спільними цінностями, властивими даній спільноті тощо. Але у процесі дослідження національної ідентичності потрібно враховувати низку компонентів, якою вона зумовлюється: територіальний, етнічний, культурний, релігійний, економічний, політичний. Найбільш повною та концептуальною нам здається дефініція Е. Сміта: «Концепт національної ідентичності можна визначити як підтримування та постійну репродукцію патернів цінностей, символів, пам'яті, міфів та традицій, які є складниками спадщини націй, та водночас ідентифікацію особистостей з цією особливою спадщиною і цими цінностями, символами, пам'яттю, міфами та традиціями» [2, с.30]. Таким чином, національна ідентичність являє собою синтетичний феномен, що інтегрує у собі різні аспекти соціо-лінгво-етнокультурної ідентичності людей у контексті їхньої належності до певної історичної спільноти.

Останнім часом вітчизняні вчені приділяють досить багато уваги поняттям «етнічна ідентичність», «національна ідентичність», «регіональна ідентичність». Зокрема, в працях Л. Нагорної, І. Кресіної, А. Мальгіна, М. Шульги, В. Євтуха [3;4;5;6;7;8] розроблено нові підходи щодо структурування багатоманітних ідентифікаційних систем, іманентних будь-якому «Я» і «Ми». Причому, як зауважує

Л.Нагорна, ієрархію ідентитетів кожна людина вибудовує для себе сама, тобто «кожна людина усвідомлює себе одночасно членом кількох спільностей: вона ідентифікує себе з нацією, державною системою, мовною спільнотою, соціальною, віковою чи професійною групою, релігійною конфесією тощо. Такі предмети ідентифікації, як культура, народ, сім'я тощо перебувають у ...і постійно змінюваних відносинах» [3, с. 28].

Ця змінюваність впливає на зміст і якість ідентичностей. На думку І Кресіної, індивідуальна і колективна ідентичності можуть розглядатися як реальні і уявні, абстрактні і функціональні, стабільні і маргінальні, постійні і ситуативні [5, с. 88]. В.Євтух виокремлює понад 25 видів ідентичностей [8, с. 81 – 84]. Отже, практиці застосування терміна «національна ідентичність» характерна широка полісемантичність. Ще більшою мірою полісемантичність стосується застосування терміна «регіональна ідентичність». Чи не найповніше уявлення про його «різномісність» дає нова книга Л. Нагорної [4].

У процесі дослідження національної ідентичності необхідно враховувати низку чинників, якою вона зумовлюється: територіальний, етнічний, культурний, релігійний, економічний, політичний тощо. Ми в цій статті зробимо акцент на історико-політичному чиннику. Мета роботи – прослідкувати, як історична доба (політичні та історичні обставини, зовнішньополітичні і геополітичні умови) маніфестували домінуючу роль певного компонента (суб'єктивного ідентитета) та ще й у певному регіоні.

В історичній ретроспективі дослідники розрізняють такі типи національної ідентичності: 1) архаїчний; 2) романтичний; 3) модерний; 4) постмодерний. Витоки національної самосвідомості українців можна прослідкувати ще з часів Київської Русі – держави, яка консолідувала союзи слов'янських племен. Роль держави як важливого етноінтегруючого фактора, її значення в піднесенні етнічних процесів у східних слов'ян відмічають історики, етнографи, які працювали в різні історичні періоди. Дискусійним було і залишається питання щодо хроно-

логічного визначення початку формування української народності (від VI ст., відповідно до переконань М. Костомарова⁷ та М. Грушевського⁸, до XII ст., згідно з підходом, що склався в науковій літературі радянського часу [9, с. 6, 9 – 10]). Більшість дослідників відмічає характерні соціально-економічні риси, особливості народної традиції, мови населення Південно-Західної Русі. Середне Подніпров'я, Київ були осередком земель, на яких формувалася українська народність. В основі етнічної самосвідомості періоду Київської Русі є поняття про «Русь», «Руську землю», «росів», а також «Україна», згадка про яку вперше з'являється у літописній оповіді про смерть переяславського князя від 1187 р. («О нем же Оукраина много постана») [10, с. 653]. Наприкінці XII ст. вже саме

---

⁷ М.Костомаров у праці «Две русские народности» відносить початок складання української народності ще до VI ст. н.е. Головну різницю між українською й російською народностями, що бере початок, за думкою М.Костомарова, ще у незапам'ятні, доісторичні часи, автор бачить у народному дусі, характері, ставленні до віри, а також географічному становищі – факторам, які беззаперечно впливали на складання, розвиток й на весь історичний шлях цих народностей (Костомаров Н. Две русские народности // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Спб., 1863. – Т.1.).

⁸ М.Грушевський в своїй праці «Ілюстрована історія України» проводить думку про тотожність антів з українцями: «Це й були південно-східні, українські племена..., що виступали... вперше в історичних джерелах окремо, під ім'ям антів» (Грушевський М. Иллюстрированная история Украины. – Спб., 1913. – С.22). Першим в історіографії Грушевський визнав українську народність сформованою ще за часів складання власної етнічної держави – Київської Русі у IX ст. н.е. Більше того, витоки утворення «державної організації українських племен» він датує VIII ст. (Грушевський М. Назв.праця. – С.18, 20). М.Грушевський безоглядно віддає спадщину Київської Русі українцям, з Україною ототожнює давньоруську державу, з розпадом якої «припинилася політична самостійність українських земель» (Грушевський М. Иллюстрированная история Украины. – С.124.).

щодо значної території південно-західних руських земель вживається назва «Україна», яка згодом стала власною етнічною та історико-географічною назвою.

Процес етногенезу української народності у середині XII ст. відбувався в несприятливих зовнішньополітичних і специфічних геополітичних умовах. Необхідно звернути увагу на окраїнне розташування української етнічної території (у часи Середньовіччя) щодо європейського світу, відсутність природних бар'єрів на її кордонах. М. Грушевський зазначав, що «географічні, в наступній послідовності колонізаційні й економічні умови української території, значною мірою зумовили історичну еволюцію українського народу... суттєво вплинули на еволюцію його етнічного типу» [11, с. 12]. Так, межування українських територій з азійським простором і сама азіатська навала у XIII ст. призвели до призупинення формування етнічної самоідентифікації українців майже на самому його початку. Саме її незрілістю можна частково пояснити малий опір асиміляційним процесам, які невдовзі розпочалися.

У той же час у XIII – XV ст. на північному узбережжі Руського (Чорного) моря і в Таврії формувалася локально-регіональна ідентичність, у формуванні якої переплелися західноєвропейські та східні традиції. У XVI–XVII ст. пограничне розташування стимулювало колонізаційні, міграційні процеси у південних та східних напрямках, що сприяло розширенню української етнічної території. Активна колонізаційна політика західних держав-сусідів призвела до протилежних наслідків: звуження етнічної території, а також формування відмінних рис національної ідентичності. За висловом Л. Нагорної, процес формування національної ідентичності утруднювався, гальмувався, «розмивався» обставинами історичної долі українців, змушених існувати на стику християнського і мусульманського світів, а згодом західноєвропейської та російської етноцивілізаційних платформ [12, с. 48].

Усвідомлення українцями своєї історичної індивідуальності було прискорене початком польсько-українського

протистояння, яке, проходивши під «дахом» боротьби за православ'я, мало передусім етнічне забарвлення. Історики вимережують його початок з кінця XVI століття – від, умовно кажучи, Берестейської унії (1596) й навіть раніше – від сходження 1587 року на польський престол Сигізмунда III Вази, завязятого прихильника католицизму й провідника войовничої контрреформаційної політики: католицький світ перейшов у рішучий наступ.

Той наступ мав, однак, несподівані наслідки. Боротьба «за віру християнську», «проти...ворога віри нашої грецької» [13, с. 180, 184] була одним із головних лозунгів масових виступів початку XVIII ст., а в тих конкретно-історичних умовах вона набула етнічного характеру: означала боротьбу за збереження «руського народу» – поняття, що його українське письменство кінця XVI – початку XVII століть починає вживати за аналогією з польським політичним народом (*natio Polona*), беручи за орієнтир «Хроніку» Мацея Стрийковського (1582). Спершу, як пише Н. Яковенко, це поняття досить аморфне, бо вказує, швидше, на православне населення Речі Посполитої, ніж на певну політичну й історичну спільноту, однак з часом і семантично, і територіально звужується, аж врешті – приблизно з 20-х років XVII ст. – не набуває термінологічної конкретності. На історичній арені, замість «руського народу», нарешті з'явилися українці і почала воскресати Україна. Назва «Україна» згадується у постанові сейму Речі Посполитої (1580 р.) у зв'язку з поширенням виступів селян на територію України Київської, Волинської, Подільської, Брацлавської і Руської (Галичина – *Н.М.*) [14, с. 45]. Віднині й надалі *під руським народом* автори однозначно мають на увазі населення територій, історично пов'язаних з Київським і Галицько-Волинським князівствами, тобто етнічною Україною [15, с. 89, 174]. Відбувається «виокремлення» *руського народу* як самодостатньої політичної спільноти, чие існування санкціонується Божим промислом (Київські святині), легітимізується наявністю власної династичної верстви (князі) і втілюється в персоніфікованій безперервності своїх лідерів (панів-шляхти) [15, с. 175].

Надалі процес національної самоідентифікації був прискорений виникненням і поширенням козацтва. Сучасники підкреслювали велику небезпеку для інтересів Ватикану з боку українського козацтва, яке твердо підтримувало православ'я; саме завдячуючи їхній підтримці єрусалимський патріарх Феофан зміг відновити в Україні православну ієрархію (1629). Нові ієрархи православної церкви, більшість з яких були вихідцями з дрібної шляхти і мали тісні зв'язки із козаками та братствами, наприклад, київський митрополит Іов Борецький, який у своїх творах підкреслював історичну наступність ідеології православної церкви з давньоруським церковним вченням, акцентував на його «понад шестисотлітнє вживання». «Сповідуємо ту віру, котру і перед тим сповідували», – наголошує київський митрополит [16, с. 325]. Ототожнення релігії з етнічністю дало змогу, поперше, зберегти свою окремішність в несприятливих геополітичних умовах і, по-друге, сприяло укріпленню початків національної самосвідомості і національної ідентичності «народу росксии» [17, с. 423]. Саме релігійна ідентичність становила ще протягом наступного сторіччя основу ціннісної системи української громади [18, с. 99, 111].

Визвольна війна прискорила визрівання етнічної самосвідомості українського народу. З іншого боку – державність стала важливим фактором консолідації української народності. В часи автономії (у складі Польської держави) в Україні повстала унікальна система управління, подібна укладу козацького війська. Козацька старшина взяла на себе всі адміністративні, судові, податкові функції. Гетьман та його оточення виконували роль центрального уряду. Старшинська рада була постійно діючою інституцією з виборними представниками від усіх регіонів Гетьманщини й визначеними повноваженнями. Була прийнята державна символіка, Україна отримала права на дипломатичні зносини. Спираючись на загальну підтримку повсталого народу, Богдан Хмельницький заявляв: «Ми всю Україну у ляхів відберемо» [19, с. 30]. Назва «Україна» вживалася Богданом Хмельницьким у документах за 1648–1657 рр. поряд з офіційними назвами «Військо Запорозьке» і «Русь»

[20, с. 35, 53, 65, 84, 107, 118, 179, 195, 209, 234, 252, 269, 335, 341, 382, 384, 387, 393, 395, 400, 404, 411, 413, 420, 452, 457, 460, 465, 470, 582, 607, 611]. На історичній арені замість «руського народу» нарешті з'явилися українці.

Офіційний поділ території України між Росією і Польщею (1667 р.) означив новий формат розвитку України: у способі перебування окремими частинами у складі різних, інколи навіть ворогуючих між собою, держав. Нав'язаний рубіж між Лівобережжям і Правобережжям ще буде даватися взнаки в усіх сферах життя: від соціально-економічної до суспільно-політичної.

У XVII–XVIII ст. вже в новому – московському політико-географічному контексті – процес усвідомлення своєї національної окремішності різко загальмувався, оскільки втратив нічим не замінний у домодерну добу релігійний каталізатор. Росія, на відміну від Речі Посполитої, не відчужувала українців за релігійною ознакою, а отже, й не давала їм приводу трансформувати свою середньовічну релігійну ідентичність у новочасну національну. Еліта дістала дворянські титули, простолюди – православних попів, релігійний центр після перенесення патріархату з Києва до Москви остаточно збігся з політичним, тож українцям лишалося тільки змиритися з власною периферійністю і вдовольнитися визнанням за собою певної регіональної специфіки. Адже у той період передусім – віра і належність до певного суспільного стану, а не мова, культура, історія та місцеві звичаї – визначала людську ідентичність.

На Заході формувалася відмінна ідентичність, яка намагалася зберегти автентичну українську традицію. В XVI і XVII ст. Галичина відігравала передову роль в обороні самостійної культури перед польською навалою і була остоею православ'я. В ті часи, коли унія переможно ширилася в Білорусі, на Підляшші і, частково, на Волині і Київщині, Галичина залишалася православною. Однак на початку XVIII ст., коли зв'язок Галичини з цілістю України розірвався, вона не змогла встояти з перед сильним напором з Заходу. 1709 року на унію перейшло Львівське Ставропігійне Братство. Саме з цього часу варто вести

відлік історії галицького греко-католицизму. З втратою православ'я цей регіон фактично був позбавлений тих політичних і культурних орієнтирів, за які він боровся протягом століть як складова частина однієї національної держави.

Подальше становлення національної ідентичності в Україні відбувалося під впливом подій на міжнародній арені. По-перше, внаслідок поділів Польщі Лівобережжя (Малоросія) з'єдналося з Правобережжям у межах однієї держави. Кількість «українців» у Російській імперії після 1795 р. значно збільшилася, що підштовхнуло їх до постановки та вирішення питання про своє місце в межах імперії, серед інших народів, а згодом і на міжнародній арені. «Україна», за висловом Р. Шпорлюка, приєдналася до масштабного історичного змагання між Росією і Польщею, повернувши, нарешті, до себе увагу молодих галицьких «русинів».

По-друге, зміни, які відбулися в Галичині внаслідок переходу під Австрію, стали вирішальними. Заснування 1774 року віденського «Barbareumu», 1787 року Studium Ruthenorum у Львові та утворення 1806 року галицької греко-католицької митрополії надало галицькому суспільству, з одного боку, нового імпульсу до розвитку, вивело його зі стану етнокультурної «коми», а з іншого – греко-католицизм (насамперед, як культурне, а не конфесійне явище) став загостреною ознакою «псевдоморфізму» (за Шпенглером) чи «розірваності» (за Гантінгтоном) цілісності української культурно-цивілізаційної ідентичності. Українська ідентичність на Галичині формувалась як реакція на асиміляторську політику австрійського уряду, а головне – як протидія польському політико-культурному засиллю в регіоні [21, с. 43 – 45, 58].

По-третє, з кінця XVIII ст. розпочалося освоєння колишніх турецько-татарських володінь у чорноморському регіоні. Внаслідок заселення, головним чином українцями, південних земель (включаючи Крим), які декілька століть перебували під ісламським впливом, відбувалося розширення українського життєвого простору, формувалась нова українська етнічна територія. Щоправда, спочатку ані ук-

раїнська, ані російська громадськість, ані державні кола не оцінили історичності процесу.

На початку XIX ст. українці звернулись як до засобу відповіді на запитання: хто становить «нас», а хто – «інших», до етнографії. Молодь зацікавилася минулим та старовиною. Малоросійська еліта вступає в період «наукового інтересу» – спершу до своєї історії, згодом до фольклору, звичаїв, мови, а тоді ще далі – укладає словники і граматики, починає складати нею вірші й оповідання і навіть пропонує запровадити викладання місцевого «діалекту» у початкових школах. Це характерно для романтичного типу рефлексії національної ідентичності, коли приходить відчуття самоцінності своєї національної спільноти, а також того, що поняття нації без минулого не існує. Очевидною була самоідентифікація, пошуки автентичності, української окремішності в межах імперії. Західні дослідники національної ідентичності, зокрема Н. Гутьєррез, зауважує: «Нації не можуть виживати без культурної історії... Однією з найглибших колективних емоцій є захист свого самовизначення» [1, с. 99].

Залучення до російської культури не покінчило, однак, із малоросійським патріотизмом, а лояльність до російського трону якимось чином поєднувалася в українцях із відданістю Малоросії та її інституціям. Історик З. Когут пояснює це співіснуванням двох ідентичностей, – явище, яке було на той час поширеною нормою у великих багатонаціональних державах. Українська дворянська молодь, здобувши російську освіту, відривалася від національного коріння, її поглинала російськомовна урбаністична культура. У багатьох відношеннях ці інтелігенти були водночас і українцями, і росіянами. Відома дослідниця в сфері культури Л. Грінфелд, говорячи про XVIII ст., зазначає, що «не менш 50% руських націоналістів першого призову були українцями» [22, с. 32].

У 30 – 40-х рр. XIX ст. з появою української інтелігенції, яка почувалася відчуженою й маргіналізованою за мовно-культурною ознакою, починається відродження українського націоналізму – тепер уже на мовно-культурній основі. Нове покоління українофілів – М. Костомаров,

П. Куліш, М. Белозерський, а також, безперечно, Т. Шевченко, перетворили українофільство в націоналістичну ідеологію, яка вже не допускала співіснування в одній людині різних ідентичностей. Розвиток політичної думки, зокрема, ідеології націоналізму свідчить про появу модерного типу рефлексії національної ідентичності. Появу останнього можна пов'язати з підвищенням ролі національної інтелігенції, національної еліти в процесах націобудування. Саме на наявність національної культурної еліти як основної конституанти націотворчих процесів вказує і Е. Гобсбаум. Як зазначав Е. Сміт, не може бути ідентифікації без пам'яті (хоча і селективної), не може бути колективної мети без міфу. Українська інтелігенція поєднала культурно-просвітницьку роботу з формуванням політичних поглядів та історичних знань, що стало подальшим ступенем пошуків уже не «подвійної малоросійської», а української ідентичності. Визнавши себе українцем, скажімо, в культурі, людина вже не могла бути росіянином у політиці чи історії. Звідси й відомі Гоголеві слова про власне «двоєдушє», які не могли прозвучати у XVIII, тому що усвідомити цю проблему «малоросійський» письменник міг лише з появою українства, себто Тараса Шевченка, який першим яскраво і сміливо заявив про свою повну нелояльність до російсько-імперського істеблішменту.

Словом, локальна еліта перейшла (за класифікацією становлення національної ідентичності М. Гроха) від «академічного» етапу до «культурно-просвітницького», здебільшого навіть не підозрюючи, що наслідком цих культурно-освітніх захоплень стає перетворення цілком лояльного щодо імперії регіонального патріотизму в принципово антиімперський політичний націоналізм, а відтак і в «масовий національний рух» (заклучну фазу, на якій, врешті, й формулюються вимоги автономії або й незалежності).

Вагома риса ідентичності цього періоду – це формування концепту національної держави, початок боротьби за свій суверенітет та незалежність. На користь цього

свідчить діяльність Кирило-Мефодіївського товариства («малоросійське особнічество»), яке викликало гостру реакцію у вищих урядових колах. Вищі урядовці на чолі з Миколою І визнали, що це вже був не просто прояв регіонального патріотизму, не пережиток старовини, пов'язаний лише з «відновленням мови, літератури і «нравів Малоросії» (цитата з матеріалів справи Кирило-Мефодіївського братства [23, с. 309] – *Н.М.*), а початок українського сепаратизму і націоналізму, а також результат польської *«інтриги»*.

Згідно з позицією прихильників модерністського підходу нація не є давньою чи споконвічною природною даністю, а являє собою продукт економічних змін, індустріальної революції, становлення системи загальної стандартизованої освіти (О. Бауер, М. Грох, Е. Гелнер, Е. Гобсбаум) або розвитку сучасних форм комунікації (К. Дойч). Тому формування «літературного ринку» – основного на той час засобу масової комунікації – шляхом видання на початку 60-х рр. XIX ст. преси як українофільського спрямування: журналу «Основи», газети «День», альманаху «Хата» та ін., а також антиукраїнського – «Современник», «Руський вестник», «Петербургский еженедельник», «Вестник Юго-Западной и Западной России» надало можливість, шляхом дискурсу, обговорити ідею національної спільності [22, с. 13], сформувати концепцію національних інтересів і образ нації (самий науковий дискурс про націю можна розглядати як засіб формування національної ідентичності), а також спробувати транслювати ці ідеї в «народ».

Одним з ключових для розвитку національної ідентичності у другій половині XIX ст. було вирішення мовного питання. Зазначимо, що питання емансипації національної мови, перетворення її з народного діалекту в стандартизовану літературну мову було типовою рисою національних рухів у Центральній та Східній Європі [24, с. 339 – 340]. Про значення, яке надавали українофіли мовному питанню, свідчить лист М. Костомарова до О. Котляревського, в якому, зокрема, йдеться: «Необхідно написати велику, наукову,

філологічну роботу, де показати, що південно-руське «на-речіє» є самобутня мова, а не неорганічна помісь руського з польським» [25, с. 70]. На перший план висувалось ідентифікаційне, національно-репрезентативне значення української мови. У останній третині XIX ст. співіснування регіонального патріотизму з «загально руською», імперською лояльністю ставало дедалі складнішим, і не лише тому, що регіональний патріотизм еволюціонував від культурно-освітніх до політичних вимог, а й тому, що подібну (тільки у протилежний бік) «націоналістичну» еволюцію переходив патріотизм імперський – від «загально-руської», себто великою мірою наднаціональної, об'єднавчої ідентичності до ідентичності переважно великоруської, «націоналістичної», проект якої вимагав усунення окремої ідентичності Малоросії. Рішуча зміна характеру імперської політики: видання у 1863 р. Валуєвського циркуляра та ще цілої низки подібних заборон щодо українських театрів, української дитячої літератури, скасування української преси і т.д. (так відреагували урядовці Росії на поширення української літератури, побоюючись її зв'язку з українським сепаратизмом) не лише затримала перехід українського національного руху в політичну стадію щонайменше на півстоліття, вона не менш фатально обмежила розвиток його другої фази, культурно-освітньої, – через що й головні завдання цієї фази – формування нації, національної ідентичності – повністю не виконані й досі.

Українська ідентичність уже не могла мирно уживатися з російською, не в останню чергу через те, що серед представників української еліти вже виникає образ власного «ідеального Отечества» (за Б.Андерсоном) [24, с. 336], щоправда, поки без поширення відповідної національної ідентичності серед членів цього «уявного» Отечества, який вступає в конфлікт з російським «образом».

І.Лисяк-Рудницький писав, що «серед проблем, які стояли перед українським народом в XIX ст., найбільш зловіщою була проблема вибору між асиміляцією в загальноруську націю і утвердженням окремої націона-

льної індивідуальності» [26, с. 12]. Дійсно – спочатку «мирне» співіснування подвійної малоросійської ідентичності, далі – заперечення або ставлення під сумнів частину української інтелігенції доцільності самого проекту існування окремої української нації і пов'язаною з ним версією національної ідентичності. Зокрема, М. Драгоманов в статті «Антракт в истории украинофильства» (1872) підкреслював необхідність «не відриватися від Росії ні політично, ні морально». Завдання українофільства бачив у тому, щоб допомогти українському народу «не втратити свого існування, користуючись російським» [22, с. 169]».

Після 1772 р. на Галичині стався частковий, але вирішальний вихід з-під тотальної соціальної та культурної залежності від шляхти, «полонізація» мала вже інший зміст. На першому етапі процесу націотворення в русинів Галичини провідну роль відіграло греко-католицьке духовенство (яке зберігало своє культурне панування впродовж ХІХ ст.) Перемишльське товариство священників підготувало основу для діяльності «Руської трійці» у 1830-х роках у Львові, яка сприяла формуванню літературної мови на народній основі та відновленню історичної пам'яті – основних чинників формування самосвідомості галицьких українців на першому етапі відродження [27]. Велике значення мав перехід на українську національну платформу греко-католицької церкви на чолі з Андреем Шептицьким. Очевидно, саме завдяки Шептицькому галицький греко-католицизм набув специфічного українського національного характеру – характеру «національної церкви». Такого характеру, очевидно, не мала уніатська церква ані на Холмщині і Підляшші, ані на Закарпатті. У першому випадку вона була знаряддям полонізації місцевих українців, у другому – їх мадяризації або ствердженням регіонального різновиду «рутенства».

За умов, коли після 1867 року Галичина фактично дістала статус польської автономії в межах Австро-Угорської імперії, (урядовою мовою в Галіції і Лодомерії стала польська мова, поляки мали переважну більшість у кра-

йовім сеймі та уряді), боротьба за національне виживання вимагала виходу за межі етноконфесійної площини, потребувала політичної активності і чіткої національної ідентифікації. Це породило подальше суперництво двох ((до середини ХІХ ст. навіть трьох): русинської – Шашкевич, малорусько-руської – Я. Головацький і українсько-польської – І. Вагилевич) версій національної ідентичності та політичних напрямів у середовищі галицьких русинів. На початок 60-х рр. ХІХ ст. найбільш помітними залишалися дві течії: москвофільська (русофільська), яка відстоювала ідею належності галичан до великої руської нації, та народовська (українська), прибічники якої вважали себе частиною українського народу. Москвофіли жилися підтримкою російського уряду (відрізно москвофільські позиції відстоювали такі тогочасні провідні діячі галицького русинства, як Я. Головацький, А. Петрушевич, Б. Дідицький, І. Наумович)⁹ [28], а народовці – української інтелігенції.

Зазначимо, що поява ранніх народовців на початку 1860-х років була безпосереднім наслідком активізації зв'язків між східними і західними українцями в сприятливих умовах політичного лібералізму Австрійської імперії. «Україна» приєдналася до масштабного історичного змагання між Росією та Польщею. «Гості» з Наддніпрянської України – М. Драгоманов, П.Куліш, В.Антонович і М. Грушевський закріплювали українську національну ідентичність. Галичина поступово перетворилася на центр українського друкованого слова (у Львові

---

⁹ Сучасні дослідники активізують увагу на суперечливості феномена москвофільства на галицькому ґрунті і пропонують відмовитися від терміна «москвофільство» (як це започаткувала традиційна радянська історіографія) на користь «общероси» – поняття, яке, на їхню думку, з найбільшою повнотою розкриває національний світогляд москвофілів. (див.: Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині ХІХ – на початку ХХ ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1999. – Вип. 34. – С. 231–268.

було відкрито друкарню, де наддніпрянці мали змогу друкувати свої твори, долаючи, таким чином, репресивні заходи російського царизму). Плідним результатом діяльності раних народовців було формування окремої галицько-української публічної сфери зі своїми установами (легально-просвітницькі товариства «Руська бесіда», «Матиця руська», «Просвіта» та ін.), пресою, громадськими заходами, тобто вони розпочали процес інституціалізації сучасної української національної ідентичності в Галичині. Раних народовці, таким чином, прискорили перехід від етноконфесійного до національного типу самосвідомлення, сприяли наданню греко-католицькій церкві національних рис, зближували галицьку літературну мову до наддніпрянського взірця, утверджували Шевченківський культ у Галичині, поширювали новітню українську літературу та історичну свідомість серед галицьких українців.

Звернемо увагу, що галичани відмовились як від польського, так і від російського варіантів, перетворюючи себе на частину «Великої України». Створена у Львові Головна руська рада, що її В. Сарбей назвав «українським національним урядом», а Я. Грицак – першою політичною організацією в краї, визнала в своїй декларації, що етнічна територія русинів не обмежувалася кордонами Австрійської імперії, а охоплювала південні регіони Російської імперії аж до Дону. Це означало, що населення цих територій «не є ані польським, ані російським».

Галичина у ХІХ – початку ХХ ст. стала плацдармом українського національного руху (з українськими науковими і просвітницькими організаціями – Матиця руська, «Просвіта», НТШ), а на початку ХХ ст. і політичними партіями, які виникли раніше, ніж в Російській імперії. Впродовж ХІХ ст. етнічна складова в галицькій концепції української нації посилюється. Про політизацію етнічності, зокрема, свідчить програма Української національно-демократичної партії (УНДП), в якій наголошувалося на необхідності поділу Галичини і Буковини за етнічною ознакою, містилася вимога українського союму,

українського намісника і крайового маршалка, а також українських урядників різних рівнів влади¹⁰ [29, 30, 31].

Я. Грицак завершує національне відродження 1914 роком, тобто початком Першої світової війни. Історик зазначив, що на той час український рух у Галичині досягнув значного розмаху в розбудові мережі культурно-освітніх, молодіжних і господарських організацій. За два передвоєнні десятиліття, на думку історика, на місці пригнобленого і безправного селянства в краї сформувалася свідома своїх політичних інтересів українська нація [32, с. 207 – 208, 212]. Історики вважають, що українська громада (на Галичині) впродовж ХІХ – початку ХХ ст. інтерпретує себе як нація з чітко вираженими політичними прагненнями та інтересами [21; 36].

Процес національного самоусвідомлення для закарпатських українців виявився надто затяжним і складним. Він тривав ціле ХХ століття, а його шлях був устелений низкою природних і штучних бар'єрів. Почався він пізно, власне, тільки у ХХ столітті, коли решта українців південно-західного регіону, у тому числі й безпосередні їх сусіди галичани та буковинці, вже усвідомили себе українцями й прийняли етнонім українець за свою власну національну ідентифікаційну самоназву. Реальний стан національної свідомості, на якому перебували закарпатці кінця ХІХ та початку ХХ ст., зокрема, їх інтелігенція, пізніше змалював відомий освітянин президент Союму Карпатської України А. Штефан. За його списками на зламі ХІХ – ХХ століть загальна кількість свідомих

---

¹⁰ Сучасні дослідники активізують увагу на суперечливості феномена москвофільства на галицькому ґрунті і пропонують відмовитися від терміна «москвофільство» (як це започаткувала традиційна радянська історіографія) на користь «общероси» – поняття, яке, на їхню думку, з найбільшою повнотою розкриває національний світогляд москвофілів. (див.: Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині ХІХ – на початку ХХ ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1999. – Вип. 34. – С. 231–268.

українців серед закарпатської інтелігенції становила всього 180 чоловік [33, с. 25 – 29]. Усе те, що там відбувалося, було лише проявами руської самосвідомості, яка тільки зрідка виходила за рамками Карпатського регіону (А. Добрянський, М. Лучкай, І.Базилевич).

Зародження власне української національної самосвідомості на Закарпатті припадає лише на перші роки ХХ ст. і виєвляється в протестах місцевого руського (і православного, і греко-католицького) духовенства проти політики мадязизації краю, передусім проти ліквідації всіх руських народних шкіл, руських свят, руського календаря, проти витіснення кирилиці мадязською латиницею. Ще однозначнішими показниками цього процесу стали публічні виступи місцевої інтелігенції з науковою аргументацією того, що місцеві народні говори корінного слов'янського населення є говорами малоруської, тобто української, мови (А.Волошин, Г.Стрипський, А.Штефан), а також заснування перших просвітянських осередків.

Отже, становлення сучасної України відбувалось як процес її самовизначення стосовно Росії та Польщі. Російські українці боронили свою ідентичність від росіян, а галицькі та й ті правобережні українці, що жили під Росією після 1793 – 1795 рр., переймалися переважно тим, як зберегти себе поряд з поляками. У 1848 р. русини самовизначилися як окремий народ, відмовившись від належності до «історичної польської нації». Чинником, який прискорив це зрушення, було викриття й визнання українського світу в Російській імперії. Українська культура зі Сходу була сприйнята «як потужний імунний засіб проти «полонізму» і водночас як спосіб виходу на міжнародну арену» [34, с. 238, 266]. Звичайно, відбувалося це не лінійно, поступово, в декілька етапів.

Цивілізаційна криза, у формі війни 1914 – 1918 рр., змінила світопорядок, зробивши імперії анахронізмом і вивівши на авансцену національні держави. Проблема полягала в тому, що напередодні Першої світової війни і революції українці були народом, який ще не виробив кристалізованої національної самосвідомості. Дослідник історії селянства Т. Виск пише, що він знайшов «мало

свідчень на користь того, що селянські маси Південно-Західного краю мали національну самосвідомість до 1914 р.» [22, с. 46]. Значною мірою цим можна пояснити, чому суспільні трансформації в Росії набули форми диктатури і Радянська Росія стала першою країною, в якій переміг тоталітаризм.

Таким чином, сьогодні, на жаль, особливості історичного шляху формування української нації мають досить сумні наслідки. Становлення української нації відбувалося в процесі її самовизначення стосовно Росії та Польщі, а з розпадом польської державності на історичну сцену виступили австрійські Габсбурги. Тривале перебування значних частин українських територій, на яких розпочинався процес українського етногенезу, під владою і у складі різних держав, в умовах відсутності власної державності зумовило, значною мірою, особливі типи регіональної ідентичності, регіональні стереотипи, менталітети, і назагал сформували, за висловом Л. Нагорної, регіональні коди й традиції [35, с. 111]. Незрілість етнічної основи національної ідентичності на більшій частині регіонів не дає змоги консолідувати українську політичну націю. Проте, не останньою мірою, саме через цей факт Україні вдалося уникнути національних конфліктів, що супроводжували становлення незалежності в багатьох країнах, які обрали варіант розвитку за національно-етнічною парадигмою.

---

1. Gutierrez N. The Study of National Identity //Modern Roots: Studies of National Identity. Ed. by A. Dieckhoff and N. Gutierrez. – Aldershot: Ashgate, 2001.

2. Сміт Е. Національна ідентичність. – К., 1994.

3. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. – К., 2002.

4. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. – К., 2008.

5. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітичний аналіз. – К., 1998.

6. Шульга Н.А. Этническая самоидентификация личности. – К., 1996.

7. Мальгин А.В. Украина: соборность и регионализм. – Симферополь, 2005.
8. Свтух В. Етнічність. – К., 2009.
9. Див., напр.: Гуслистий К.Г. До питання про утворення української нації. – К., 1967.
10. Див.: Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. 2.
11. Грушевский М. Очерк истории украинского народа. – К., 1990.
12. Нагорна Л. Національна ідентичність // Розбудова держави. № 7–8. – 1997. – С. 47 – 53.
13. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – В 3-х т. – М., 1954. – Т. 1.
14. Цит. за: Дружба и братство русского и украинского народов. В 2-х т. – К., 1982. – Т. 1.
15. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997.
16. Борецький Й. Протестація // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – К., 1988.
17. Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – К., 1990.
18. Рубчак Мар'яна. Від периферії до центру: розвиток української національної самосвідомості у Львові XVI століття // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – №1. – С. 98 – 114.
19. Документи об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг. – К., 1965.
20. Документи Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 гг. – К., 1961.
21. Сарбей В. Національне відродження України. – Київ, 1999.
22. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX ст.). – СПб., 2000.
23. Кирило-Методіївське Товариство. – Т. 3. – К., 1990.
24. Андерсон Б. Уявлена спільнота // Націоналізм: Антологія. 2-ге видання. – К., 2006.
25. «Україна». – К., 1929 – №10–11. Кілька записок М. Костомарова з 1859–1870 років – С. 65 – 76.
26. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе модерної української історії. – Т. 1. – К., 1994.
27. Стеблій Ф. Предтеча «Руської трійці»: Перемишльський культурно-освітній осередок першої половини XIX ст. // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Шашкевичівська комісія. – Львів, 2003.

28. Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті). – Львів, 2003.
29. Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899 – 1918). – Київ, 2000.
30. Расевич В. В. Українська національно-демократична партія (1899–1918 рр.): Автореф. дис... к. і. н. – Львів, 1996.
31. Павко А.І. Становлення та діяльність політичних партій і організацій в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис... к. і. н. – Донецьк, 2001.
32. Грицак Я. Національне відродження (кінець XVIII – початок XX ст.) // Історія України – Львів, 1998.
33. Штефан А. Угро-руська інтелігенція на переломі XIX-го і XX-го віків // За правду і волю. Спомини і дещо з історії Карпатської України. – Книга I, II. – Торонто, 1973.
34. Шпорлюк Р. Імперія та нації. – К., 2000.
35. Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки //Регіональна історія України. – Вип.1. – 2007. – С.111–127.

Антоніна Березовенко

ВПЛИВ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА НА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ДЕРЖАВНОСТІ

Нужно видеть абсурдность и бессмысленность мира, в котором мы живем, и вместе с тем верить в дух, с которым связана свобода, и в смысл, который победит бессмыслицу и преобразит мир. Это будет торжеством царства Духа над царством Кесаря, торжеством Истины не только над ложью, но и над частичными, дробными истинами, претендующими на руководящее значение.

(Н.Бердяев.

Царство Духа и Царство Кесаря [1, с. 294].)

У статті розглянуто наукові погляди Ю.В. Шевельова як такі, що обґрунтовують історичну присутність української нації на геополітичній карті світу, а отже, віді-

грають роль значущого чинника формування української національної ідентичності та української державності.

Ключові слова: Ю.В. Шевельов, національна ідентичність, українська національна свідомість, слов'янська глотогенеза, історична фонологія, соціолінгвістика, лінгвістика.

Antonina Berezovenko. The Impact of Yuri Shevelov's Scholarly Approaches' on Ukrainian Identity and Statehood Formation. The article presents George Shevelov's scholarly approaches as the ones that founded a historical presence of the Ukrainian nation on a geopolitical map of the world, and as such influenced Ukrainian identity and Ukrainian statehood forming processes significantly.

Key words: George Y. Shevelov, national identity, Ukrainian national consciousness, Slavonic glotto-genesis, historical phonology, sociolinguistics, linguistics.

Державні перспективи національної спільноти значною мірою створюються індивідами, які поза тим, що ідентифікують себе з нею, ще й уособлюють її творчу потужність. Українці, які здійснили себе у світовій науці, відкривши людству нові обрії пізнання, тим самим створили нішу для розвитку української держави, убезпечивши її від ролі субстрата інших націй¹¹. Внесок цих особистостей в інте-

---

¹¹ Роздуми про сценарій бездержавного розвитку української нації, про роль мови у процесах націотворення містяться у роботах О.Потебні, упорядкованих Ю.Шевельовим і представлених із його передмовою та вступною статтею «Олександр Потебня і українське питання. Спроба реконструкції цілісного образу науковця» у книзі «Мова – національність – денаціоналізація та у роботі В.Вернадського «Украинский вопрос и русское общество». (Див.: Шевельов Ю. Олександр Потебня і українське питання. Спроба реконструкції цілісного образу науковця// Мова – національність – денаціоналізація. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія наук у США, 1992 –С.5 – 46; Вернадський В. Украинский вопрос и русское общество. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstor.com/ukrstor/vernadskij-ukrainskijwopros.htm>).

лектуальну скарбницю людства формує легітимне сприйняття нації ззовні, а також зумовлює самоідентифікаційні імпульси народу. Осмислення цих зв'язків, усвідомлення через них значення України для світу й для себе відкриває той вимір побудови нації, в якому постає її майбутнє.

Завдяки впливу думки Юрія Володимировича Шереха-Шевельова на сучасний стан гуманітаристики уявлення про Україну, її мову, культуру, а зрештою, й історичні перспективи, набули обрисів, цілковито відмінних від тих, що панували в світі до того. Навряд чи без розробленої ним теорії слов'янської глотогенези, яка обґрунтувала історичну присутність української нації на мапі Європи, українці мали б ті ж шанси на легітимне сприйняття української держави світом, що згодом уможливили проголошення державної незалежності України.

Фундаментальні лінгвістичні праці Ю. Шевельова «Передісторія слов'янської мови: історична фонологія загальнослов'янської мови» («A Prehistory of Slavic: The Historical Phonology of Common Slavic, 1965») та «Історична фонологія української мови» («A Historical Phonology of the Ukrainian Language», 1979, опублікована українською 2002 року), стали ключовими у розв'язанні наукової проблеми походження української мови, яку Шевельов вважав «центральною темою й проблемою свого наукового життя». Про неї він писав: «Щоб подати і оборонити цю проблему в моєму наświetленні, треба було дати критику найвпливовішої тоді концепції Олексія Шахматова (з якої виросла, в спрощеному і звульґаризованому вигляді, і офіційна концепція, що панує в Росії дотепер). У концепції цій найслабшою ланкою було, власне, походження білоруської мови, явно в Шахматова незадовільною. Виявити й розбити цю ланку, показати, що білоруська мова постала не з диференціації «праруської», а із злиття двох відмінних діалектних одиниць, – означало висадити всю концепцію розкладу первісно єдиної східнослов'янської мови й показати постання пізніших східнослов'янських мов з інтеграції діалектів – означало перебудувати всю усталену систему пог-

лядів. Білоруська мова була тим камінчиком, що витягти його – означало падіння цілого муру. Так генеза білоруської мови стала ключем до всієї первісної історії східнослов'янських мов, інакше, ніж дотепер баченої» [2, с. 278].

Отже, першою із названих робіт було створено підґрунтя запропонованої Шевельовим цілісної систематичної картини розвитку слов'янських мов, відмінної від панівної в офіційній славістиці теорії, сформульованої Олексієм Шахматовим¹². Ця остання постулювала спільний розвиток східнослов'янських мов до постання у XIV–XV ст. української та білоруської як менших галузок на спільному мовному дереві. Шевельов заперечив ці твердження, довівши, що витoki окремішнього розвитку української та білоруської сягають дописемних часів (VI – VII ст.) і є продуктом конвергенції ембріональних форм східнослов'янських діалектів, а не процесу диференціації «пра-російської» (що в реаліях XIX – XX століть читалося як пра-«російської») мови. Цим спростовувалося засадниче для імперської ідеології уявлення про російську мову як

---

¹² Втім, варто пам'ятати про позитивну роль видатного російського славіста О.Шахматова у визначенні долі української мови. В.Брюховецький у примітках до згаданої статті В.Вернадського «Украинский вопрос и русское общество» з цього приводу пише: «Наприкінці 1904 р. царський уряд під тиском революційних подій був змушений піти на певні поступки щодо обмежень української мови. При Академії наук була створена спеціальна комісія для розгляду цього питання у складі академіків О.Шахматова, Ф.Корша, А.Фаміцина, Ф.Фортунотова, А.Лаппо-Данилевського і С.Ольденбурга. 18 лютого 1905 року комісія представила на затвердження загальних зборів Академії наук записку «Про відміну утисків малоросійського друкованого слова», яка була схвалена. Автори записки (в основному О.Шахматов і Ф.Корш) довели недолугість шовіністичних поглядів на українську мову і літературу та відзначили неприпустимість будь-яких перепон їх вільному розвиткові у загальнолюдських інтересах. (Див.: В.Брюховецький. Примітки//В.Вернадский. Украинский вопрос и русское общество. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstor.com/ukrstor/vernadskij-ukrainskijwopros.htm>).

«старшу сестру» «молодших» української та білоруської та ідея про російський етнос як стовбур східнослов'янської спільності. *Історична фонологія української мови* завершила обґрунтування розвитку української мови – відповідно, й української нації – як самостійного і самоцінного феномену, а не як побічного продукту розвитку «старшої» чи «вартіснішої» нації та її мови.

До 50-х – 60-х років ХХ ст. усталена в офіційній славистиці (царській, потім – радянській) наукова аргументація з питання окремішності українського народу поділялася й світовою наукою. В світлі цих поглядів права українців як суб'єкта самовизначення поставали досить химерними. Ставлення визнаного авторитета у царині слов'янознавства, довготривалого лідера американської славистики Романа Якобсона до існування українців й української мови як до «непотрібного історичного ускладнення й непорозуміння»¹³ віддзеркалювало усталений підхід до цього питання.

Чітке уявлення про дух наукових дискусій та дискурсивні особливості полеміки з традиційною аргументацією довкола походження української мови дає, наприклад, робота Н. Гудзій¹⁴ «Литература Киевской Руси в истории братских литератур», опублікована 1989 року. Хоча уже з назви можна зрозуміти, яких висновків слід сподіватися, все ж варто навести вміщену тут оцінку поглядів Михайла Грушевського на розвиток українського народу: «Націоналістична загальноісторична і спеціальна історико-культурна концепції Грушевського, який очолював істо-

---

¹³ Докладніше про ситуацію довкола перцепції української ідеї в американській славистиці див.: Валявко І. Юрій Шевельов та Дмитро Чижевський: епістолярна спадщина мислителів минулого// Юрій Шевельов – філолог, мислитель, інтелігент/ Філологічний вісник. Зб. Наук. пр. /За заг. ред. А.В. Березовенко – К.: Політехніка, 2011. – С. 90 – 154.

¹⁴ Гудзій Н.К. Литература Киевской Руси в истории братских литератур//Литература Киевской Руси и украинско-русское литературное единение XVII – XVIII веков. – Киев: Наукова думка, 1989. – С.13 – 43.

ричну роботу своїх учнів і послідовників, породила на Україні цілу школу, яка перекинула історичні факти і ставила собі за мету сіяти ворожнечу до російської культури і російського народу. У галузі історико-літературній до цієї «школи» належать книги з історії української літератури С.Єфремова, Б.Лепкого та ін., що повторювали схему Грушевського щодо літератури Київської Русі. Вплив «школи» Грушевського позначився, як уже говорилося вище, і в книзі «Нарис історії української літератури», виданої друком видавництвом Академії наук УРСР у 1945 році» [2, с. 42 – 43]. Отже, в основних рисах науковий дискурс царських часів зберігався в цій ділянці й у радянський період.

Однак, незважаючи на всю бажаність для панівного політичного режиму твердження про східнослов'янську спільність – навіть за умов тотального контролю за суспільною думкою – її належало обґрунтовувати. Як незаперечний і остаточний аргумент мусило правити лінгвістичне дослідження, традиційно сприймане як таке, що має «абсолютну доказовість». Заперечення інших, ніж панівні, поглядів – у цьому випадку Михайла Грушевського – з необхідністю обґрунтовувалися лінгвістично: «Змістовні і переконливі міркування про історичну долю східного слов'янства, висловлені Середоніним і Пресняковим і значною мірою підтримувані *результатами лінгвістичних досліджень Шахматова*, наочно ілюструють тенденційність і повну наукову *неприйнятність і безпідставність* теорії Грушевського про найдавнішу долю українського народу, який, *буцімто питомо* (курсив наш – А.Б.), з найдавніших часів, визначився як особливе етнічне і культурно-історичне явище» [3, с. 41]¹⁵.

---

¹⁵ Йдеться про російських вчених А. Преснякова – автора книги «Курс лекцій по русской истории. Киевская Русь» (М., 1938, Т.1), який читав лекції з історії Київської Русі у 1907/1908, 1915/1916 роках у Петербурзькому університеті, та С. Середоніна – автора книги «Историческая география» (Пгр., 1916). Їхній науково-педагогічний підхід щодо слов'янської етногенези, застосований в університетській освіті, ясно

Варто підкреслити, що сформована в XIX ст. в російській науці концепція М.Погодіна, розвинута пізніше О.Соболевським (суголосна поглядам О.Шахматова), не зазнала значних змін і лишалася панівною в питаннях східнослов'янської глото- й етногенези і в радянській науці.

У контексті українського державотворення теоретичний доробок Шевельова у галузі слов'янської фонології дав українській науці твердий ґрунт для обстоювання політичних інтересів української нації як державної¹⁶.

показує, на яких засадах формувалася офіційна славістика на межі XIX – XX ст. Обидва обстоювали думку про те, що слов'янське населення Русі XI – XII століть «перебувало у стані постійного руху і що звідси витікає, що так звані «племена» в дійсності обіймали лише населення певної місцевості, а зовсім не складали союзів споріднених, тобто кровних етнічних груп», а отже, «різноплеменність складу населення і різниця історичної долі тих чи інших його частин, що входять до його складу, не зумовлюють ще відмежування народів один від одного» (див.: Гудзій Н.К., – Назв. праця. – С.39).

¹⁶ Поява ґрунтовних україністичних наукових досліджень західних славістів (див., зокрема, роботи: P. Wexler. *Purism and Language: A study in modern Ukrainian and Belorussian nationalism (1840 – 1967)*. – Bloomington: Indiana U Press, 1974. – 446 p.; Motyl A. *Will the non-Russians rebel?: state, ethnicity, and stability in the USSR*. – Cornwell U, 1987. – 188 p.; Kohut Z. *History as a Battleground. Russian-Ukrainian Relations and Historical Consciousness in Contemporary Ukraine*// S.F. Star (ed.) *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia*. – Armonk NY; London, Eng., 1994; Hagen M., Kappeler A., Kohut Z., Sysyn F. *States, Nations, and Identities: The Russian-Ukrainian Encounter in the First Half of the Twentieth Century 1600-1945*. – Toronto: CIUS, 2003; Plokhii S. *Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*. – Toronto, 2005; Plokhii S. *Ukraine and Russia: Representing of the Past*. – Toronto, 2008 та ін.), а також – присвячених Україні фундаментальних праць російських науковців пострадянського періоду, як-от: О. Міллера «Россия и русификация Украины в XIX веке» та «Украинский вопрос» в политике властей в русском общественном мнении (вторая половина XIX века») (див.: Миллер А. Россия

З впровадженням праць ученого у славістичну освіту Америки культурно-політична активність українського народу поставала уже не як фактор розвитку Росії, не як діяльність, вершинною точкою якої мислилося возз'єднання із Росією (типовий і чи не єдино можливий для робіт радянського періоду підхід), але як діяльність суб'єкта політичного самовизначення.

Попри всі кон'юнктурні можливості політичного впливу на конфігурацію і реконфігурацію геополітичного простору (відповідно, і на формулювання політико-історичних дефініцій, з яких складаються світоглядні фрейми) навіть у політиці та політології існує розуміння межі, яка відділяє імманентне, невідчужуване від кон'юнктурного¹⁷. Право на самовизначення спирається

и русификация Украины в XIX веке//Россия – Украина: история взаимоотношений/РАН, Ин-т славяноведения; Ин-т «Открытое общество»; Отв. ред.: А.И.Миллер, В.Ф.Репринцев, Б.Н.Флоря. – М.: Языки русской культуры, 1997; Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей в русском общественном мнении (вторая половина XIX века). – СПб: Алетейя, 2000), позначених неупередженістю і глибиною знання української історії та історіографії (чим визначається і відповідний ступінь їхньої об'єктивності), великою мірою є наслідком сприйняття України як окремішнього предмета наукового інтересу, сформованого у світовій науці завдяки роботам Ю.Шевельова.

¹⁷ Розглядаючи особливості наукових дискусій довкола походження і становлення східнослов'янських мов, слід мати на увазі основну причину, якою було стимульовано їхню появу. За визначенням В.Живова, у період XVI – поч. XVII ст. перед російською і українською елітами постало «завдання наново побудувати ту коцептуальну основу, яка визначала їхнє взаємне сприйняття» (див.: Живов В. Разыскания в области истории и предьстории русской культуры. – М.: Гнозис, 1994. – С.344). Отже, саме питання влади (світської і духовної) визначало напрям інтелектуального руху в цій галузі, а не навпаки. Можна припустити, що саме брак об'єктивних показників пріоритеру російської еліти (адже на той час історична «молодість» Москви і «старшість» Києва навряд чи підлягали сумніву у свідомості поточних еліт обох народів) і

на імманентні характеристики окремішності суб'єкта самостійності¹⁸. Так чи інакше будь-які політичні цілі вимагають свого наукового (за умов тоталітаризму хоча б псевдонаукового) обґрунтування для того, щоб забезпечити собі – принаймні позірно – цю якість імманентності. З таких же причин виникла європейська «злива національних історій» у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. [4, с. 114 – 115]. Втім, коли йдеться про національну ідентичність та самовизначення, то найнадійніше вони забезпечуються лінгвістичними аргументами, оскільки саме мова є безпосередньо даною у сприйнятті кожному індивідові як невід'ємна частина його самості і як інструмент категоризації навколишнього світу за ознакою *свій-чужий*¹⁹.

спонукав розвиток соціальних міфів, наукових концепцій та метанаукового дискурсу, – тобто всього комплексу, що «раціоналізує начало влади» (Н.Бердяєв), і який би був спроможний легітимізувати великоросійські претензії на історичну, відтак і політичну першість.

¹⁸ Недарма лінгвістична окремішність українського народу як об'єкт нівелювання перебувала у фокусі імперських зусиль царської Росії та СРСР. За формою ці зусилля були досить різноманітними – від вилучення Катериною ІІ письмових текстів української редакції до розробки лінгвістичних теорій східнослов'янської спільності та орфографічного зближення. Виважено і об'єктивно динаміку застосування лінгвістичних обмежень як важеля етнонаціональної уніфікації подано у книзі Г. Півторака (2001) «Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.langs.com.ua/publics/Pivtorak/index.htm>.

¹⁹ Розуміння мови як остаточного аргумента у світоглядних і політичних дискусіях, укоріненого в аксіологічному «спочатку було Слово», що спиралося, з одного боку, на логосичне трактування мови як явища трансцендентного, а, з іншого, – на чуттєву конкретність сприйняття її як індикатора групи, що від середньовіччя і до новітніх часів проявлялося створенням численних проектів універсальних мов (зокрема, *lingua generalis* Г.Лейбніца або створена картезіанцями універсальна граматики (*Grammaire générale*). У слов'янському ареалі найвідомішим досвідом політико-ідеологічної реформації через

Імманентні, невідчужувані лінгвістичні характеристики української мови були сформульовані Ю. Шевельовим у такий спосіб, що заперечити їх, незважаючи на їхню яскраво виражену інноваційність для світової славістики (інакше кажучи – цілковиту протилежність ustalеним поглядам), ніхто не спромігся. Натомість розроблена ним концепція слов'янської глотогенези, сперта на струнку теорію слов'янської фонології, була вповні визнана світовою наукою²⁰ і утвердилася в ній настільки, що, як уже згадувалося, лягла в основу славістичної освіти Америки. Позбавлені будь-якої тенденційності, дослідження Ю. Шевельова дотепер використовують як базові роботи зі слов'янознавства в усьому світі, оскільки, незалежно від власних політичних симпатій, в його роботах мова постає як об'єктивна даність, а не як бажаний чи уявлюваний з політичних, сентиментальних чи економічних причин конструкт.

Треба підкреслити, що сформульована Ю. Шевельовим теорія слов'янської глотогенези за сучасних умов проявляється ще однією гранню. В світлі її положень

мовно-інноваційну діяльність стало створення церковнослов'янської мови, що легітимізувало і посилювало владу (духовну й світську) слов'янських еліт у IX – X ст. Пізніше важливим лінгвістичним проектом, через який передбачалося здійснити політичне реформування суспільно-політичного устрою слов'ян відповідно до ідей, що згодом оформилися як панславізм, стало створення 1666 року Юрієм Крижаничем «єдиного слов'янського язика». Отже, сприйняття лінгвістичної аргументації як «високодостовірної і дієвої» через незаперечну об'єктивність для «наївних мовців» та глибоко укорінене в соціумі розуміння власне мовознавчої діяльності (переклади, укладання словників тощо) як уміння високого гатунку, обумовлює те, що за глибиною впливу на суспільну свідомість до лінгвістичної аргументації можуть дорівнюватися хіба що релігійні доктрини, які, в свою чергу, здебільшого вміщують лінгвістичний компонент.

²⁰ Створена Ю.Шевельовим теорія глотогенези стосується слов'янського ареалу, населення якого за сучасними даними становить близько чверті мільярда осіб, що дає уявлення про її релевантність та ступінь стрункості.

розвиток російської мови, будучи коректно потрактованим, стає більш вагомим фактором для формування постімперської національної ідентичності російського народу, ніж сукупність політизованих міфів (а, як відомо, «без міфів не можна керувати людськими масами» (Н.Бердяєв). «Старшість» російської мови є одним із міфів, виникнення яких стимулювалося багатовіковим імперським модусом російського самоусвідомлення, пригнічуючи водночас неупереджений науковий пошук.

В епоху домінування егалітарності як принципу організації суспільства наявність у науковому полі розробленої концепції, опертої не на імперські потреби якоїсь нації, але яка водночас була б задовільною у сприйнятті всіх слов'ян, відкриває нові можливості для несуперечного співвіднесення образу Росії в свідомості росіян з тим образом, який існує у сприйнятті її зовнішнім світом. Це є можливістю формування нової моделі російської національної самосвідомості, яка, вочевидь, була б органічнішою для постіндустріальної, постколоніальної, зрештою, постмодерної динаміки глобалізованого світу.

Праці Ю. Шевельова з фонології, за його власним визначенням, є «найбільш неприступними для невтаємниченого читача» лінгвістичними дослідженнями (додамо – і найреволюційнішими), але ними не обмежується його доробок, що справив суттєвий вплив на процеси українського націотворення. Роботи Ю. Шевельова торкаються практично всіх періодів та функціональних форм української мови (включно з ідіомом діаспори²¹). Засадничими працями для цілісного уявлення про мовну динаміку України є його «Нарис сучасної української літературної мови» (1951) та цитована вище «Українська мова у першій половині ХХ століття. Стан і статус» (1980 – 1987), в яких з високим ступенем теоретичного узагальнення було вперше об'єктивно висвітлено розвиток української мови у

---

²¹ Див., зокрема: Шерех Ю. Мова української еміграції в Німеччині (1945 – 1948). Сьогодні й минуле. Вісник українознавства. Рік третій. Нова серія. – 1949, вип. I – II. С. 38 – 45.

соціо-політичному контексті. У них представлено зв'язок ідеології, мовної політики як функції політики державної та її власне лінгвістичних проявів. Ю. Шевельов дослідив мовну динаміку України у складній взаємодії урбаністичних і неурбаністичних форм існування; відтворив картину стандартизації як важливого складника державного соборного процесу; виявив і класифікував історико-політичні чинники мовної ситуації в Україні, окреслив типологію механізмів впливу, цілеспрямовано застосовуваних щодо української мови з боку панівних режимів.

Не належачи до апологетів радянської влади, досліджуючи мовнополітичну ситуацію в Україні першої половини ХХ століття, Ю. Шевельов з максимальною повнотою враховує заслуги зовсім чужих йому зі світоглядних позицій комуністичних діячів підрадянської України: «...тепер і на високих щаблях партійної ієрархії були промотори української мови: деякі давні члени КП(б)У, колишні боротьбісти тощо» [5, с. 316]. Про представників нової радянської інтелігенції він пише: «Очолені колишнім боротьбістом²² В.Блакитним, вони заснували в січні 1923 р. спілку «пролетарських» письменників «Гарт». На відміну від плужан, що далі плекали традиційні народницькі теми, стилі та мову, бодай деякі члени «Гарту» зверталися до тематики міської, порушували проблеми універсальні та наважувалися на доволі сміливі експерименти (М.Хвильовий, П.Тичина та ін.). Не виступаючи одверто проти партійної лінії, вони на практиці розсували межі вжитку української мови геть далі, ніж офіційно передбачалося, і таким чином вносили суттєву корективу в саму партійну лінію, одночасно пропагуючи комуністичну ідеологію в загальній політиці й світогляді» [5, с. 315].

Здійснений Ю. Шевельовим аналіз соціолінгвістичної динаміки України першої половини ХХ століття цінний

---

²² Боротьбісти – назва Української партії соціалістів-революціонерів-комуністів, яка походить від назви центрального друкованого органу “Боротьба” (див.: Шаповал Ю. Фатальний бренд/ День. – 2005. –19 лютого).

не тільки сам по собі через свою ґрунтовність та майже унікальність, оскільки інших досліджень у цій ділянці відповідного періоду – обмаль. Соціолінгвістика є тією сферою наукового пізнання, яка синтезує суспільну рефлексію досить зрілої етнонаціональної чи національно-державної спільноти; формується вона тоді, коли усвідомлення мови як індикатора суспільної взаємодії досягає високого рівня, а періоди піднесення соціолінгвістичних досліджень збігаються в часі із піднесенням політичної активності суспільства або стають його провісниками.²³ Ця наука об'єднує такі напрями лінгвістичної діяльності, якими зазвичай супроводжується державотворчий процес (лексикографічне опрацювання мови, її кодифікація й стандартизація тощо), із дослідженням лінгвістично виявлених соціальних зв'язків і змін²⁴. Якщо лінгвістика є рефлексією людського буття, експлікованого в мові, то соціолінгвістику до певної міри можна визначити як «суперрефлексію» лінгвістичної рефлексії людської екзистенції. Отже, наявність соціолінгвістичних досліджень сама по собі є вагомим свідченням того, що нація відбулася.

У цій галузі, яка, як і вся радянська соціолінгвістика, на початку 30-х рр. ХХ століття зазнала нищення, Ю. Шевельов здійснив власну інноваційну і обширну реставраційну роботу із систематизації та узагальнення створе-

²³ Про роль лінгвістики у суспільній взаємодії див.: Гаспаров Б. Язык, память, образ. – М.: НЛЮ. – С.8.

²⁴ Прикладом експлікації «політичного» в «лінгвістичному» є запровадження невдовзі після оголошення незалежності України вживання прийменника «в», а не «на» у прийменниково-іменникових сполученнях з іменником *Україна* на позначення місця, а відповідно до «Правил відтворення українських власних назв засобами англійської мови» – нормативної вимоги не застосовувати артикль *the* перед іменником *Україна* та транслітерувати *Київ* як *Kyiv*. (Див.: Рішення Української комісії з правничої термінології №1. Протокол №5 від 14 жовтня 1995 р.; Додаток до рішення №9 Української комісії з питань правничої термінології. Протокол №2 від 19 квітня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uazone.net/Kiev_Kyiv.html та <http://www.brama.com/art/transliterationu.html>, відповідно).

ного тоді в цій сфері Оленою Курило, Всеволодом Ганцовим, Костем Михальчуком, Борисом Ткаченком. У 1960-х роках, коли в Україні під заборонаю були не тільки роботи, але й імена цих визначних українських філологів, розробками Ю. Шевельова відтворювалася тяглість (поруч із імманентністю – ще одна необхідна для формування зрілої нації якість) незаангажованого наукового пошуку, що втілював відродженський пафос лінгвістики «золотого десятиліття» ранньої радянської доби²⁵.

Ю. Шевельовим проаналізовано також погляди багатьох інших видатних персоналій, що вплинули на формування української культури і науки, – Г.Сковороди, О.Потебні, В.Сімовича, Л.Булаховського та ін. в контексті сучасних їм політичних обставин, а особливо – в аспекті творення нації та національної ідентичності, чим ніхто до нього докладно не займався²⁶.

Не менш значущими, ніж глотогенеза слов'ян, для формування самоідентифікації нації та її зовнішньої легітимізації є виняткові за своєю коректністю роботи Ю. Шевельова зі становлення української мовної норми як фактора й індикатора соборності України²⁷. Досліджуючи вплив різних територій України (Галичини, Чернігівщини) чи творчості окремих письменників (І. Котляревського, П. Тичини та ін.) на вироблення загальнонаціонального мовного стандарту, Ю. Шевельов пред-

---

²⁵ Див.: Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців. – К.: Вид-во Києво-Могилянської академії, 2008.

²⁶ Див.: Березовенко А.В. Філологія як філософія Юрія Шевельова // Юрій Шевельов – філолог, мислитель, інтелігент/Філологічний вісник. Зб. Наук. пр. / За заг. Ред. Березовенко А.В. – К.: Політехніка, 2011. – С.28 – 42.

²⁷ Див. про це роботи Ю.Шевельова: «Внесок Галичини у формування української літературної мови» (Львів–Нью-Йорк: НТШ, 1996); «Чернігівщина у формуванні нової української літературної мови» (Париж – Нью-Йорк, 1961); «Традиції і новаторство в лексиці і стилістиці І.П.Котляревського» (Чернівці: РУТА, 1998), а також вже згадувана вище праця «Олександр Потебня і українське питання»... (С.7 – 64) та ін.

ставив ці явища як віддзеркалення інтегрального процесу націотворення, подібного тим, що переживали європейські нації в часи свого становлення.

Шевельов став першим українським славістом, у творчості якого об'єдналися прецизний аналіз довербального рівня й універсалізм філософії. Завдяки своїй унікальній інтердисциплінарності роботи Юрія Шевельова утворюють непротиричну картину універсального гуманітарного світогляду ХХ століття. Мабуть тому, протиставивши плеканим століттями соціальним міфам і створеним у межах цих міфів науковим концепціям суто об'єктивні дослідження, Ю. Шевельов радикально змінив уявлення про схему взаємовпливів слов'янських ідентичностей, зокрема, й про хибно ієрархізовані взаємостосунки східних слов'ян.

Найголовніше, на чому варто наголосити ще раз, – теоретичний доробок Ю. Шевельова дав українській науці твердий ґрунт для обстоювання політичних інтересів української нації. Його дослідженнями найрізноманітніших мовних проявів – від діалектів передписемних часів до стандартних і нестандартних урбаністичних форм та правових основ функціонування мови на всіх теренах – відтворено цілісну панораму лінгвістичної еволюції України. Цим не тільки було піднесено її цінність як складника цивілізаційного поступу, але великою мірою було накреслено вектори перцепції України як значущої геополітичної одиниці і українцями, і світовою спільнотою, утворено фрейми її повноцінної внутрішньо- і зовнішньополітичної реалізації.

***

Україні поталанило мати серед тих, хто себе з нею ідентифікував, геніїв світового масштабу, зокрема – Юрія Володимировича Шевельова. Попри те, що досягнення видатних українців довго притлумлювалися, плин часу повертає в Україну їхні імена²⁸, розуміння справжнього зна-

---

²⁸ Портрет Ю. Шевельова як геніального гуманітарія ХХ століття, науковця, особистості блискуче представлено в епістолярному романі О.Забужко «Юрій Шевельов. Вибране листування на тлі доби. 1992 – 2000» (К.: Факт, 2011).

чення їхньої праці та масштабу їхнього внеску в бачення світом України як достойної своєї незалежності держави. Такі постаті, як Юрій Шевельов, у періоди становлення чи інтенсивного відновлення державності провід нації придумує, якщо в реальності їх не було, творячи благодатний міф, що дає національним прагненням індульгенцію на здійснення.

---

1. Бердяєв Н. Царство Духа и Царство Кесаря. – М.: Республика, 1995. – С. 294.

2. Шевельов Ю.В. Я – мене – мені... (і доокруги). Спогади. – Т.2 – Харків – Нью-Йорк: Березіль, 2001. – 303 с.

3. Гудзий Н.К. Литература Киевской Руси в истории братских литератур//Литература Киевской Руси и украинско-русское литературное единение XVII – XVIII веков. – Киев: Наукова думка, 1989. – С.13 – 43.

4. Касьянов Г.В. Теорії націй та націоналізму: Монографія. – К.: Либідь. – С.352.

5. Шевельов Ю. Традиції і новаторство в лексиці і стилістиці І.П.Котляревського. – Чернівці: РУТА, 1998. – 80 с.

Василь Віднянський

ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ В ПРОЦЕСІ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ КРАЇН ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ

У статті розглянуті основні етнополітичні проблеми посткомуністичної трансформації країн Вишеградської групи. Зазначений процес показав, що головний виклик сучасному етнополітичному менеджменту кидає послаблення адміністративного впливу територіальної суверенної держави, розмивання колективної ідентичності та демократичної легітимності національної державності.

Ключові слова: Вишеградська група, етнополітика, колективна ідентичність, національна державність.

Vasyl Vidnyansky. Ethnopolitical problems in the process of democratic transformation of the Visegrad Group. The article issues ethno political problems of post-communist transformation of Visegrad group. The contradictions of modern ethno political management due to the weakening of the administrative impact of the sovereign state the erosion of collective identity and the democratic legitimacy of the national state.

Key words: Visegrad group, ethnic policies, collective identity, national state.

Процес демократичної трансформації країн Вишеградської групи (Польща, Словаччина, Угорщина, Чехія) охоплює досить тривалий хронологічний період. Його започаткували радикальні суспільно-політичні зміни 1989 р., які відкрили можливості для запровадження демократії у всіх сферах суспільного життя. Умовне завершення цього процесу пов'язано з ствердженням консолідованої демократії, що збіглося зі вступом країн Вишеградського блоку 1 травня 2004 р. до Європейського Союзу. Зміст зазначеного історичного періоду наповнений поетапною адаптацією країн Вишеградської групи до норм і стандартів Євросоюзу.

Етнополітичний аспект демократизації країн Вишеградської групи був предметом багатьох історичних, правознавчих, політологічних досліджень. Зокрема, К. Вітман дослідив політико-правові засади етнополітики постсоціалістичних країн [1]. Інституційно-правові та політичні засади політики Словаччини щодо національних меншин були проаналізовані у дисертації Н. Лазара [2]. Національний фактор у політиці Чехії і Словаччини на етапі посткомуністичної трансформації висвітлив у своїй дисертації А. Юрійчук [3]. Неоднозначність соціально-економічних наслідків трансформаційного процесу країн Центральної Європи показав О. Горенко [4]. Процеси інституціоналізації співробітництва у форматі Вишеградської групи докладно висвітлені у наукових працях Є. Кіш [5].

Предметом нашої статті є дослідження особливостей формування демократичної етнополітики країн Вишеградської групи під впливом посткомуністичної трансформації та європейської інтеграції. Це дасть змогу показати діалектику взаємовпливів національної і міжнародної політики на процес розв'язання складних етнополітичних проблем.

«Вишеградське співробітництво» впродовж 1991 – 2004 років виявилось досить ефективною формою регіонального співробітництва постсоціалістичних країн, яке серйозно допомогло Польщі, Словаччині, Угорщині і Чехії в інтеграції до ЄС і НАТО. Вишеградська група і надалі діє як координуючий механізм після вступу цих держав до Євросоюзу. Попри це нині Вишеградська група виконує також функцію своєрідного форпосту в реалізації нової східної політики ЄС у цілому, в тому числі щодо України. Отже, взаємне бажання створити структуру, яка буде спроможна забезпечити реалізацію центральноєвропейських інтересів з урахуванням національних прагнень польського, угорського, чеського та словацького народів, стимулювали рішення 15 лютого 1991 року в угорському місті Вишеград підписати чехословацьким президентом Вацлавом Гавелом, польським – Лехом Валенсою та угорським прем'єр-міністром Йожефом Анталлом «Декларацію про співробітництво Чеської і Словацької Федеративної Республіки, Республіки Польща і Угорської Республіки на шляху європейської інтеграції». В документі були зафіксовані спільні завдання, які вирішували центральноєвропейські постсоціалістичні країни на перехідному етапі, і заради ефективності цього процесу домовилися про: повне відновлення державного суверенітету, демократії і свободи; ліквідацію всіх суспільних, економічних і культурно-духовних залишків тоталітарної системи; розбудову парламентської демократії, сучасної правової держави, дотримання прав людини і основних свобод; створення розвиненої ринкової економіки; інтеграцію до європейської політичної, економічної, правової системи та безпеки [6]. Демократизація національної політики у країнах Вишеградської групи супроводжувалася запровадженням європейських норм у етнополітиці.

Зазначений процес відбувався одночасно у декількох сферах. На етапі становлення традицій співробітництва у форматі Вишеградської групи пріоритетне значення мав національний рівень етнополітичного менеджменту. Він трансформувався по мірі запровадження європейських норм захисту національних меншин у національне законодавство Польщі, Словаччини, Чехії, Угорщини. Зазначений процес був асинхронним і залежав від конкретних внутрішньополітичних умов, які впродовж 1989 – 2004 рр. склалися у цих державах. Не менше значення мали особливості двосторонніх відносин між країнами Вишеградської групи та їхніми сусідами. Зокрема, Польща і Чехія перманентно погоджували свою етнополітику із Німеччиною, адже непроста історія Центральної Європи зумовила появу чималої кількості трагічних фактів у німецько-польських і німецько-чеських відносинах. Натомість формування національного етнополітичного менеджменту у Словаччині та Угорщині відбувалося під суттєвим впливом напруженості у ставленні до угорців у Словаччині і словаків в Угорщині.

На нашу думку, визначальний вплив на формування національного рівня етнополітичного менеджменту у країнах Вишеградської групи з самого початку їхньої демократичної трансформації мали європейські структури. На початку 1990-х рр. Європейський Союз опинився під тиском етнополітичних конфліктів на Балканах. Тому стабілізація міжнаціональних відносин у Центральній Європі була принципово важливим чинником для прогресу процесу європейської інтеграції. Структури Євросоюзу і Ради Європи зробили все можливе, аби послідовно запроваджувати у політичну культуру країн Вишеградської групи норми толерантності і принципи мультикультурності.

Універсальне визначення етносу стосується таких рис цієї соціальної спільності, як тривала історія проживання на певній території, спільна мова й культура, консолідована ментальність, самосвідомість та ідентичність [7, с. 104]. «Культурні характеристики, – пише відомий вітчизняний етносоціолог В. Євтух, – використовувані для ідентифікації членів тієї чи іншої етнічної спільноти», стають ет-

нічними маркерами» [8, с. 7]. Під поняттям «національні меншини» нами розуміються національні групи, які проживають за межами території своєї нації. Досить часто прикордонні компактно поселені меншини демонструють більшу лояльність до своїх історичних батьківщин.

Соціолог Ентоні Гідденс виділив три головні ознаки того, що певні етнічні меншини піддаються дискримінації: а) позбавлення представників меншості прав і свобод, якими користуються члени спільноти, які належать до більшості; б) посилення у представників національних менших консолідації та солідарності під впливом дискримінації, в) соціальна ізоляція представників національних меншин [9, с. 184].

Соціально-етнічні конфлікти супроводжують більшу частину історії Центральної Європи. Конфліктогенність у регіоні зумовлена різними причинами: нерівномірністю соціально-політичного та економічного розвитку, диференціацією у доступі до різних ресурсів та соціальних можливостей, намаганнями розв'язати різні проблеми за рахунок «інших» етносів, психологічного неприйняття «чужих». Спроби етнічної асиміляції також провокують загострення етнополітичних відносин. На заваді цьому стоїть Європейська хартія регіональних мов або мов меншин.

Отже, етнополітичні проблеми в процесі демократизація країн Вишеградської групи вирішувалися під посиленним впливом європейського інтеграційного процесу. Формування Європейського Союзу після 1993 р. спричинилося до появи транснаціонального соціального простору, внаслідок чого центральноєвропейські етнополітичні проблеми й опинилися під впливом ЄС. Наднаціональні підходи до етнополітики ґрунтуються на постулаті того, що на зміну модерній національній державності, фундамент якої становить титульна нація, приходять громадянська держава, заснована на правових засадах громадянства, незалежного від етнічної ідентичності. Але ці процеси стимулюють появу етнічного популізму, який «ділить народ на етнічно лояльну більшість і певну

внутрішню меншину», яка стає джерелом усіх негараздів і занепаду національної державності [10, с. 267].

«Демократичне самовизначення можливе тільки тоді, коли народ певної держави перетвориться на націю громадян цієї держави, котрі самі візьмуть у руки свою політичну долю...», – пише Ю. Габермас. – Лише символічна конструкція «народу» робить із модерної держави національну державу» [11, с. 75]. Тож формат співпраці в рамках Вишеградської групи можна вважати інструментом адаптації центральноєвропейських національних держав до нових умов взаємодії із наднаціональними структурами.

Спільною проблемою для країн Вишеградської групи був перехід від ідентичності опору до конструктивної ідентичності. Основу конструктивної ідентичності склав європейський проект, включно з його етнополітичними складовими, такими як заперечення ксенофобії, відмова від антисемітизму та мультикультурна солідарність. Політика мультикультуралізму вважається основою для демократичної етнополітики. На початку 1990-х рр. була сформована теоретична альтернатива у тлумаченні цієї тенденції. Американський політолог С. Гантінгтон обґрунтував концепцію «зіткнення культур», яке відбуватиметься дедалі частіше на культурно-цивілізаційних розломах. Натомість Ф. Фукуяма теж робив наголос на нівелюванні значення традиційних ідеологічних конфліктів в умовах ідейної перемоги лібералізму. Відносно гомогенний базис державно-громадянського суверенітету похитнувся під тиском економічної глобалізації, внаслідок цього вужчає фіскальна основа соціальної політики та слабшає здатність до макроуправління. Тому національній державі стає дедалі важче задовольняти свої потреби легітимації.

Концепція мультикультурності й мала забезпечити проведення ліберальної етнополітики в умовах інтеграційних процесів. Наразі практикою не доведена теза про те, що на зміну національній державі йде держава, основана на громадянстві. Принаймні ця тенденція, хоча й домінує у форматі євроатлантичної цивілізації, не завжди відповідає реальності за її межами. Етноцентризм властивий будь-якій нації. Позбавлення меншин прав, якими

користується більшість, веде до сегрегації. Під тиском цінностей різних культур опиняються соціальні інститути економіки, родини, освіти, політичні і культурні інститути. Обов'язковою мовою соціокультурної комунікації є наявність спільної мови. Ментальні відмінності між народами позначаються й на рівні життя. Ніщо так не об'єднує людей, як спільні вороги. Національна культура залишається інструментом набуття індивідуальної ідентичності в суспільствах, які переживають соціальну трансформацію.

Важливим залишається ціннісно-смысловий аспект національної культури. Соціальні структури і процеси, як зазначав американський культуролог Леслі Уайт, є функціями культури. Спирним залишається питання ролі цінностей інших культур. Адже культура – це досвід та артефакти минулих епох. Тому ці цінності принципово різні, як і неоднаковим є цей досвід. Непросто в умовах мультикультурності виконувати найважливіші функції власне культури. Зокрема, це адаптаційна функція, яка має забезпечувати пристосування суспільства до динамічних природних і соціальних умов існування. Інтеграційна функція сприяє соціальній консолідації та підтримує прийнятні умови співіснування. Нормативна функція культури впорядковує поведінку членів суспільства. Пізнавальна функція культури забезпечує накопичення та відтворення соціально важливих знань і досвіду. Нарешті, комунікативна функція сприяє обміну інформацією між членами суспільства у загальноприйнятій знаковій системі.

Етнополітичні проблеми, які виникли після розпаду східноєвропейського соціалістичного блоку, можна умовно класифікувати за критерієм етнічних проблем всередині Вишеградського блоку і проблем між його державами-учасниками та сусідніми державами. Важливе значення мала нормалізація етнічних питань, які історично існують між Німеччиною та, насамперед, Польщею, Чехією. Ще у 1970-х рр. під впливом «нової східної політики» бундесканцлера В.Брандта були створені німецько-польська і німецько-чехословацька комісії істориків [12, с. 106 – 107]. «Декрети Бенеша», які легітимізували депортацію судетсь-

ких німців, розглядаються як приклад застосування принципу «колективної провини» до німців [13, с. 127].

У Польщі наявні німецька, українська, білоруська національні меншини. У Словаччині найбільші національні меншини угорська та чеська. У Чеській Республіці національні меншини представлені словаками, поляками, німцями. В Угорщині національні меншини представлені ромами, німцями, хорватами, словаками, румунами [14].

Перше коло етнічних проблем становлять відносини між словаками та угорцями. Угорщина, яка була територіально усічена за підсумками Другої світової війни, має також етнічні колізії із Румунією та меншою мірою із Сербією. Друге коло етнічних проблем формують відносини країн Вишеградського блоку із Німеччиною. Ідеться про німецько-польські відносини, німецько-чеські відносини.

В Угорщині процес демократичної трансформації у травні 1990 р. започаткував коаліційний правоцентристський уряд Й. Анталла. На виборах у травні 1994 р. до влади прийшла ліволіберальна коаліція соціалістів і вільних демократів на чолі з Д. Хорном. Політика уряду стала більш прагматичною. У червні 1998 р. на чергових виборах перемогли правоцентристи ФІДЕС (Союз молодих демократів – Угорський демократичний форум), яких підтримали націоналістичні угорські організації. 1 січня 2002 р. набув чинності Закон про закордонних угорців. Їм були надані соціальні пільги, право на роботу в Угорщині впродовж трьох місяців на рік, вузівські стипендії тощо. Це викликало гучні протести в Чехії, Словаччині, Сербії, Хорватії, Словенії, особливо у Румунії. Румунські політики назвали цей закон «антиєвропейським, дискримінаційним та анахронічним». Словаччина запровадила законодавчі обмеження щодо дії зазначеного угорського закону на своїй території. У квітні 2010 р. за результатами парламентських виборів до коаліції з партією молодих демократів ФІДЕС увійшла ультраправа націоналістична партія «За кращу Угорщину», внаслідок чого загострилися стосунки Угорщини з сусідніми Словаччиною та Румунією, особливо після прийняття Закону про закордонних угорців, яким надано

угорське громадянство мешканцям суміжних з Угорщиною держав. Лише спільне членство в ЄС завадило загостренню націоналістичних сентиментів на підставі використання сторонами «історичних образ».

Менш конфліктогенно відбувався процес формування демократичної етнополітики у Польщі. Обраний у грудні 1990 р. президентом Польщі Лех Валенса підтримав демократизацію етнополітики. Після виборів 1995 р. цей курс був продовжений президентом Олександром Квасьневським. Восени 2005 р. президентом Польщі став Ярослав Качинський. Будівництво по дну Балтійського моря газопроводу він назвав «новим пактом Молотова – Ріббентропа» [15]. За результатами виборів до Сейму 2005 р. два місця здобули представники польської німецької меншини у Польщі

Зразком толерантної етнополітики 1 січня 1993 року стала мирна трансформація Чехословаччини у дві національні держави – Чеську Республіку та Словацьку Республіку. Цей історичний досвід є спільним надбанням усіх країн Вишеградської групи. Зрештою, завдяки послідовній реалізації європейського вибору 1 травня 2004 р. чехи й словаки опинилися у одному Європейському Союзі, але зберегли свою окремішню ідентичність.

У другій половині 1990-х рр. у Чехії посилювалися націоналістичні настрої. Мешканці міст висловлювали претензії до ромського населення. Європейський Союз закликав Прагу вирішувати проблеми «циганських гетто». Проблемними залишалися відносини чеської влади із нащадками депортованих судетських німців. У першій половині 1990-х рр. непротими були чесько-словацькі двосторонні відносини.

У 1994 р. коаліційний уряд лівих сил у Словаччині очолив Володимир Мечіар. Словацький зовнішньополітичний курс у цей час орієнтувався як на західноєвропейські, так і східноєвропейські країни. Важливими партнерами Словаччини залишалися Україна і Росія. Напруженими були словацько-угорські відносини, що зумовлювалося бажанням словацької сторони інтегрувати «своїх» угорців до словацької політичної нації. Угорці

Словаччини мають матеріальну і політичну підтримку Будапешту й домагаються культурно-мовної автономії і самоврядування. Прийнятий 1995 р. Закон про словацьку мову як державну істотно обмежив права угорської національної меншини. До цього додалися суперечності з приводу греблі в районі Габчиково на Дунаї. В 1997 р. Міжнародний суд у Гаазі не підтримав вимоги угорців про демонтаж греблі й рекомендував обом країнам домовитися про спільне використання гідрокомплексу та розподіл прибутків від його функціонування.

У вересні 1998 р. Словаччина пережила політичну кризу, пов'язану зі зміною правлячої коаліції. Новий уряд очолив Мікулаш Дзуринда. За його правління Словаччина взяла курс на повноцінне членство у Європейському Союзі. У березні 2001 р. парламент Словаччини змінив Конституцію відповідно до євросоюзівських норм, яким суперечили положення поспішно прийнятої Конституції 1992 року. Парламентські вибори, які відбулися у Словаччині у вересні 2002 р., остаточно розгорнули країну до Євросоюзу.

Польську модель реформ умовно можна вважати класичною з погляду швидкості «шокових» змін. Це і не дивно, адже після 1945 р. польське суспільство й нація перебували у перманентній опозиції до соціалістичної держави. Такий стан речей сприяв самоорганізації суспільства, що стало дієвим інструментом протидії авторитарному контролю. Досвід народного повстання 1956 р., заворушення 1970 р., виникнення незалежної профспілки «Солідарність» 1981 р. детермінували можливість відкинути як стратегію революції «знизу», так і тактику реформ «згори». Було обрано шлях структурної реформи через створення автономного громадянського суспільства. Адже за відсутності незалежного громадянського суспільства громадянські права легко скасовуються.

Наявність чисельного середнього класу перетворила політичне життя Польщі не лише на змагання між лівими та правими політичними силами, а й консолідувала демократію. Польща здобула безцінний досвід співжиття лівоцентристських урядів та правих президентів і навпаки.

У 1997 р. були започатковані важливі інституційні реформи – адміністративно-територіальна, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення та освіти. 1 травня 2004 р. Польща стала членом ЄС і почала претендувати на регіональне лідерство серед постсоціалістичних країн. Активна співпраця Польщі зі структурними фондами Європейського Союзу (Варшава набуває статусу найбільшого отримувача допомоги ЄС) дала можливість досягти протягом життя одного покоління середнього європейського рівня життя.

Як певну альтернативу польській моделі можна розглядати варіант посткомуністичної трансформації колишньої Чехословаччини. Тут також була своя історична специфіка. Силове придушення «празької весни» 1968 р. дало приклад стресового стану суспільства. Але без цього досвіду, мабуть, важко було уявити спонтанний народний протест у листопаді 1989 р., коли «оксамитова революція» відкрила нові суспільні можливості. Завдяки цьому було подано приклад для світу мирного національного самовизначення чехів та словаків. 1 січня 1993 р. утворилися незалежна Чеська Республіка та Словацька Республіка.

Чехія без застосування методів «шокової терапії» провела лібералізацію цін. Приватизація відбувалася на чесних аукціонах. На підставі закону про реституцію громадянам поверталосся майно, відібране чи конфісковане за комуністичного режиму. Реформування економіки відбувалося зі збереженням певних соціальних гарантій. Здійснювалася люстрація співробітників комуністичного режиму. Парламентський плюралізм, ефективна виборча система дали можливість демократичним шляхом формувати владу на всіх рівнях. Послідовно проводяться антикорупційні заходи. Чехія швидко повернула собі провідні позиції у Центральній Європі.

Більш складним та суперечливим був шлях посткомуністичної трансформації у Словаччині. Структурна перебудова словацької економіки впродовж 90-х рр. ХХ ст. відбувалася головним чином за рахунок внутрішніх резервів. Рівень життя був дещо нижчим, ніж у сусідній

Чехії. Складно відбувалася адміністративна реформа, повільно поліпшувалася ситуація в сфері освіти та охорони здоров'я. До 1997 року напівавтократичний уряд Володимира Мечіара часто перебував під вогнем європейської критики. Однак Словаччина змогла самоорганізуватися та провести своєрідне демократичне прискорення. Завдяки чому реформи стали більш осмисленими та послідовними і країна встигла на потяг, який вивіз її до ЄС. 1 травня 2004 р. Чехословаччина своєрідним чином відродилася у складі Європейського Союзу. Але це вже інша якість рівноправного та взаємовигідного союзу народів у демократичній інтеграційній системі.

Угорський досвід посткомуністичної трансформації також був своєрідним. Політичний імпульс радикальним змінам Угорщина здобула першою серед країн Центральної Європи. Швидко було знайдено міжпартійний консенсус щодо пріоритетів реформ. «Праві» та «лівоцентристські» уряди проводили послідовні демократичні та ринкові перетворення.

На початку 90-х рр. ХХ ст. угорська економіка, перебуваючи у стані реструктуризації, переживала важкі часи зростання рівня безробіття, інфляції. Уряд взяв курс на активне залучення іноземних інвестицій. Прискорення економічного розвитку Угорщини супроводжувалося зростанням довіри до неї з боку зарубіжних інвесторів. Однак після вступу Угорщини до ЄС з'ясувалося, що не всі проблеми перехідного трансформаційного періоду були успішно вирішені. У 2006 р. стало відомо, що уряд Ф. Дюрчяня, аби виграти вибори, дещо «нафантазував» щодо реального стану економіки. Замість обіцяних соціальних благ довелося тугіше затягнути паски. Водночас угорське громадянське суспільство не пішло на радикалізацію протестів, аби дати уряду виправити становище.

Таким чином, польський досвід антикомуністичного руху «знизу» (1956 р., 1981 р.), чехословацький досвід демократичних реформ «згори» (1968 р.), угорський досвід переходу від революційного руху «знизу» (1956 р.)

до вдалої трансформації режиму у 1989 р. – це історичні сценарії трансформації країн Центральної Європи.

Після вступу країн Вишеградської групи до Європейського Союзу суттєве значення має визнання офіційними мовами Євросоюзу усіх національних мов держав-членів ЄС. В економічній сфері нівелюванню міжетнічних протиріч допомагає спільний економічний простір. У соціальній сфері проблемним є забезпечення демократичних умов для розв'язання міжетнічних протиріч. Взагалі, в умовах глобалізації, яка проявляється в теперішніх економічних, політичних, культурно-інформаційних перетвореннях, а також глибоких соціальних трансформаціях у світі, ставлення до національних меншин стає індикатором спроможності певної держави адаптуватися до імперативів прогресуючої імміграційної активності неєвропейських народів. Спроможність соціокультурно інтегрувати іммігрантів до європейських цінностей стає питанням конкурентоспроможності Європейського Союзу в народжуваній глобальній цивілізаційній системі. Правда, хоча до чужого монастиря зі своїм статутом не ходять, ще не зрозуміло, чи захочуть неєвропейські іммігранти остаточно втратити свою соціокультурну ідентичність.

Якщо права національних меншин загалом, за деяким винятком (роми, баски, корсиканці тощо) захищені європейською правовою системою достатньо надійно, то ставлення до іммігрантів, як свідчать повсякденні повідомлення преси, є досить конфронтаційним. Причини цього полягають насамперед у конфлікті соціокультурних цінностей. Взагалі, іммігрантів можна поділити на декілька категорій: представників колишнього соціалістичного табору Східної Європи, вихідців із колишніх колоній європейських метрополій та соціокультурно зовсім «чужих», які відчують на собі найбільш потужні прояви ксенофобії. Отже, сформована внаслідок демократичної трансформації країн Вишеградської групи сучасна система етнополітичного менеджменту має й далі удосконалюватися як на національному, так і наднаціональному рівнях влади.

1. Вітман К.М. Політико-правові засади етнонаціональної політики постсоціалістичних країн: дис... д. політ. н. 23.00.05 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2008.
2. Лазар Н.В. Політика Словацької Республіки щодо національних меншин: інституційно-правові та політичні аспекти: Автореф. дис... к. політ. н: 23.00.02 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2006.
3. Юрійчук Ю.А. Національний фактор у суспільно-політичному розвитку Чехії та Словаччини (1989–середина 1990-х рр.): Автореф. дис. к. і. н: 07.00.02 / Чернівецький держ. ун-т ім. Юрія Федьковича – Чернівці, 2000.
4. Горенко О.М. «Європейський фініш» країн Центрально-Східної Європи і проблема економічного суверенітету // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 13. – К.: Інститут історії України НАН України. – 2004. – С.215 – 237.
5. Кіш Є. Європа у пошуках нової ідентичності: Інституціоналізація процесів інтеграції країн Центрально-Східної Європи // Нова політика. – 1998. – № 3. – С.3 – 18.
6. Deklarace o spolupraci Ceske a Slovenske federativni republiky, Polske republiky a Madarske republiky na ceste evropske integrace // <http://www.visegradgroup.org>.
7. Євтух В.Б. Етнічність: енциклопедичний довідник. – Х., 2012. – С.104.
8. Євтух В.Б. Етнічність у транснаціональному соціальному просторі: дизайн дослідницького проекту // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2013. – №1. – С. 7.
9. Гидденс Э. Социология. – М., 2000.
10. Теория политики / Под ред. Б.А. Исаева. – СПб., 2008.
11. Габермас Ю. Постнаціональна констеляція. Політичні есе. – Львів, 2010.
12. Базен А. Створення спільної історичної оповіді: комісії істориків – архітектори примирення // Європа та її болісні минувшини. – К., 2009.
13. Блев М. Про чеську демократію і «декрети Бенеша» // Європа та її болісні минувшини. – К., 2009.
14. Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку / За ред. В.Євтуха. – К., 1994. – 207 с.
15. Стадільна Яна. Правий поворот // Голос України. – 2005. – 27 вересня.

Олександр Яковлєв

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС ЗАСОБІВ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИЧНІ КОНТУРИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена розгляду особливостей функціонування вітчизняної системи засобів масової інформації у їх зв'язку з етнонаціональною сферою життя суспільства. Особливу увагу приділено висвітленню інституційних передумов та функціональних можливостей здійснення інформаційної політики в етнонаціональній сфері.

Ключові слова: етнонаціональні відносини, засоби масової інформації, дискурс засобів масової інформації.

Oleksandr Yakovlyev. Ethnonational discourse of Ukrainian mass media: theoretical outline of research. The article reviews functioning of the domestic system of mass-media in their connection with ethno-national sphere of society life and focused on exposition of institutional prerequisites and capabilities of implementation policy in ethno-national sphere.

Key words: ethnonational relations, mass-media, discourse of mass-media

Дослідження етнополітичної сфери життя суспільства настійно вимагає не лише розгляду історії її розвитку та аналізу сучасного стану існування, а й перспектив її розвитку. Науковий дискурс при цьому повинен містити (і містить) свого роду «імперативний» елемент дослідження перспектив розвитку етнополітичних процесів життя суспільства. Саме в цьому полягає вкрай важлива, якщо не ключова практична функція етнополітології як галузі наукового знання. Слід, однак, зауважити, що в цьому зв'язку відповідь на питання «що робити» є неповною без відповіді на питання про те, чи може це бути зроблено за конкретних поточних умов. Негативна відповідь на згадане питання, вочевидь, може спонукати до переосмислення численних окреслених напрямів руху,

оскільки за умов їх прийняття в чистому вигляді такий рух або не розпочнеться, або стане рухом на місці.

У згаданому контексті в цій статті втілена спроба висвітлення важливих, з погляду автора, інституційних передумов існування системи етнонаціональних дискурсів засобів масової комунікації сучасної України

Особливості етнонаціонального дискурсу системи засобів масової комунікації сучасної України та перспективи здійснення інформаційного впливу на етнонаціональну сферу безпосередньо впливають з фундаментальних передумов та особливостей існування самої інформаційної сфери, також вони пов'язані з економічним і політичним контекстом, в якому вона існує [1, с 312]. Характеризуючи їх, слід зазначити:

- особливості вітчизняної інформаційної сфери прямо пов'язані з характерними рисами суспільно-економічної ситуації в країні;

- базовою ознакою вищезгаданої ситуації є тісний зв'язок між політико-економічною верхівкою та формальним керівництвом ЗМІ, що проявляється у безпосередньому впливі перших на других;

- сукупність засобів масової інформації сучасної України не є гомогенною, для неї є притаманним поділ між кількома фінансово-політичними утвореннями, що мають визначальний вплив на діяльність його частин;

- головною метою функціонування цих утворень є збільшення власних фінансово-економічних ресурсів, базовою умовою чого виступає наявність політичної влади, електоральної підтримки політичних сил та лідерів, що діють в інтересах згаданих утворень;

- боротьба за державну владу в Україні є закритою, найвпливовіші (і не лише) вітчизняні ЗМІ активно і цілеспрямовано підтримують означену ситуацію, не без успіху формуючи матрицю загальносуспільного сприйняття політичної дійсності, в межах якої політика є справою тих політичних сил та їх представників, про яких говорять самі ЗМІ;

- боротьба між згаданими політичними силами відбувається за умов етнополітичної амбівалентності українського суспільства, наявності двох домінуючих протилежних історичних та цивілізаційних наративів;

- вищезгадані характеристики активно використовуються вітчизняними ЗМІ (насамперед під час передвборчого процесу) з метою електоральної поляризації суспільства.

Поза всяким сумнівом, процеси інформаційної діяльності у етнонаціональній сфері детермінує і структура вітчизняної інформаційної сфери, а отже, ця структура є фактором, що певним чином обумовлює саму цю сферу. За багатьма оцінками, в руках держави перебуває не більше 5% ЗМІ, решта – у приватній власності. Загалом, така обставина в очах багатьох дослідників медійної сфери ставить руба питання про максимальне ефективне використання бодай наявних медійних ресурсів для проведення інформаційної політики в етнонаціональній сфері. Справді, домінування недержавного медійного сектору за умов численності самих медіа та їх формальної конкурентності не виключає можливості концентрації медіа в руках носіїв протилежних етнонаціональних парадигм або тих власників, що можуть, так би мовити, залишити процеси діяльності медіа на призволяще. В такому разі етнонаціональна сфера життя суспільства мала б усі шанси для загострення в ній процесів, що набули б відверто загрозливого характеру.

Попри наявність гіпотетичної ймовірності подібного розвитку ситуації, слід звернути увагу на те, що приватний «сегмент» вітчизняної інформаційної структури, як і соціально-класова структура українського суспільства, мають свою специфіку, що відрізняє їх від відповідних західноєвропейських структур. Функціонування приватного «сегмента» вітчизняної медійної структури пов'язане із суттєвою концентрацією медійних складових у руках незначної кількості учасників медійного ринку та їх активною включеністю в економічні та політичні процеси в країні. За великим рахунком, є всі підстави говорити про наявність об'єднаного медіа-політико-еконо-

мічного істеблїшменту [3, с. 527], представники якого розділяють базові цінності та проводять медійну діяльність за умов власного консенсусу щодо засадничих напрямів впливу на масову свідомість.

У згаданих умовах домінування приватної складової вітчизняного інформаційного простору слід розглядати радше не як перепону, а як обставину, що зумовлює потенціал відтворення етнонаціональних дискурсів вітчизняними ЗМІ. Справді, за умов наявності централізації влади (що лише з певною деякою умовністю може бути поділена на законодавчу, виконавчу та судову), чіткої управлінської вертикалі, домінування вкрай нечисленних фінансово-економічних утворень справа втілення в життя вітчизняними медіа узгодженої із владою інформаційної політики у етнонаціональній сфері постає цілком здійсненою. Вплив такої політики за умови її вивіреності та далекоглядності не слід абсолютизувати, однак слід визнати, що найвпливовіші мас-медіа країни попри декларовану свободу діють в умовах наявності редакційних політик, що в більшості випадків мало відрізняються в кращій бік від «славнозвісних» темників, а застосування «рейдерських» схем щодо медіа з-поза поля впливу істеблїшменту в Україні є, як і раніше, актуальним і має доволі мало шансів наразитися на серйозний спротив громадськості та тієї частини влади, що її згадані домінуючі в інформаційному просторі медіа нав'язливо подають як опозицію.

Поза всяким сумнівом, поле засобів масової інформації є багатоскладовим, а сама кількість вітчизняних мас-медіа є значною. Однак попри численність медіа та всупереч трендовому твердженню ряду представників навколонаукової, а почасти і наукової сфери про ледь не тотальне домінування електронних ЗМІ у впливі на масову свідомість громадян України жодних глобальних змін у структурі згаданого впливу за останні роки не відбулося і, як і раніше, «чи не єдиним вікном у світ для більшості громадян є телевизор» [2, с. 148]. Дослідники справедливо зазначають, що всі головні (зокрема, з погляду їх впливу) телеканали перебувають, так би мовити, під егідою, нечисленних представників суспільної верхівки,

а базовий, утім не єдиний інструмент їх впливу на масову політичну свідомість – теленовини «здебільшого підтримують позицію влади» [1, с. 497]. При цьому однією з головних характеристик медійного дискурсу, зокрема і телевізійного, постає те, що він є «тереном змагання між радянським і націоналістичними наративами історії» [1, с. 315].

Вплив зазначеного дискурсу на етнонаціональну сферу складно переоцінити, оскільки «важливим ідеологічним ефектом медійного дискурсу є його роль у (від)творенні національної ідентичності. Специфіку виконання цієї ролі в Україні зумовлюють не тільки недавність її незалежності й радикальна відмінність між поглядами різних людей в суспільстві, політикумі та самому журналістському середовищі, але також залежністю українського медійного – передусім телевізійного – ринку від російського, ідеологічні пріоритети якого українські мовники... великою мірою наслідують» [1, с. 315]. Слід, однак, наголосити, що згадане наслідування має цілком добровільний і усвідомлений характер і відбувається за умов наявності в учасників українського медійного ринку вибору щодо змісту та походження продукту, що поширюється в українському інформаційному просторі. Цей вибір передбачає принаймні три можливості: поширення медійного продукту українського походження та спрямованості, поширення медійного продукту з російською часткою, що змістовно не стосується історичних та етнонаціональних наративів, поширення російського медійного продукту з використанням його «складової», що так чи інакше торкається згаданої сфери, впливаючи на етнонаціональну ідентичність українських споживачів цього продукту. Попри наявність формальної і реальної альтернативи щодо наративної наповненості медійного, передусім телевізійного продукту, це наповнення і надалі здійснюється шляхом вищезгаданого «наслідування».

Слід відійти, вочевидь, і від намагань обґрунтовувати цю тенденцію суто медійним зиском телеканалів, відповідно до простоти, сенсаційності та «якості» телепродукту, відносної легкості, з якою такий продукт можна ефективно рекламувати та вигідно реалізовувати на медійному ринку

України (у зв'язку із можливістю отримання значних прибутків від рекламодавців, зумовлених значним рейтингом програм). Перш за все принаймні співмірний рейтинг можна сформуванати та підтримувати телевізійними програмами зовсім іншого змісту та спрямованості, зокрема і в сенсі походження та нарративної наповненості цього продукту. Крім того, економічні дивіденди від реклами в телевізійному ефірі не йдуть у жодне порівняння із розміром дивідендів, що їх отримують власники мас-медіа від створення «належних» умов для власної економічної діяльності, значною мірою саме за допомогою електорального забезпечення відповідних політичних сил, нерідко й тих, до прохідних частин виборчих списків яких вони належать.

При цьому «в обох аспектах (від)творення ідентичності важливу роль відіграють імпортовані чи розраховані на російський ринок продукти, що заповнюють собою більшу частину етеру, особливо прайм-таймового. Ці продукти явно або неявно стверджують минулу і сучасну належність України до спільного з Росією культурного та політичного простору, підважуючи творене в інших медійних практиках та інших суспільних інституціях» [1, с. 315]. Слід, однак, зауважити, що згадане підважування має двоїстий характер, адже безапеляційний та нав'язливий характер російських за походженням та спрямованістю дискурсивних практик (що активно здійснюються на теренах інформаційного простору України), підтримуючи російсько-радянські нарративи історії, підтримує і навіть закріплює нарративи націоналістичні, оскільки вони, в сучасному їх вигляді, заздалегду можуть бути подібним шляхом.

Означене питання щодо зворотного ефекту російсько-радянських за своїм змістом походженням та спрямованістю дискурсивних практик у межах медійного дискурсу України має, на нашу думку, важливе прикладне значення, адже передбачає ймовірність їх спрямованості не на домінування відповідних нарративів, а на підтримку існуючого нарративного статусу-кво з можливою метою його зміни у майбутньому в потрібному напрямі. В цьому зв'язку, відповідно до тлумачення М.Панчука, слід говорити про маніпулятивний характер дискурсивних практик вітчизня-

них медіа в їх діяльності в царині політики пам'яті та етнонаціональної політики, оскільки згадана діяльність керується вузькими інтересами окремих політичних груп і не сприяє суспільній консолідації, загострюючи соціальні та культурні поділи в країні [4, с. 65].

Таким чином, ряд обставин переконливо свідчить про наявність у вітчизняної медійної та «надмедійної» верхівки чіткої парадигми щодо відтворення етнонаціональних дискурсів українськими ЗМІ. Діяльність у межах цієї парадигми для згаданої верхівки має важливе прикладне значення, оскільки сам факт існування вітчизняного медіа-політико-економічного істеблішменту в сучасному його вигляді базується, зокрема, на маніпулюванні етнонаціональними ідентитетами та історичними наративами. За цих умов заклики до проведення виваженої етнонаціональної медійної діяльності, спрямованої на консолідацію українського суспільства, видаються марними, оскільки виваженість домінуючої (в сенсі потенціального та фактичного впливу на масову свідомість) складової медійного ринку проявляється хіба що у тому, що її фактичні власники підтримують (зокрема, медійним шляхом) прояви амбівалентності вітчизняного соціуму в встановлених верхівкою рамках, вихід за які, фактично, означав би руйнування й без того хиткої його рівноваги. Останнє, в свою чергу, з великою ймовірністю поставило руба питання про саме існування даного соціуму, об'єднаного єдиними державними рамками.

Разом з тим, слід зауважити, що перспектива свідомого та цілеспрямованого продукування в майбутньому медійною домінантою системи дискурсів, спрямованих на радикальне і незворотне загострення негативних проявів амбівалентності суспільства, теоретично (і практично) не виключена, оскільки, на жаль, за певних геополітичних та кон'юктурно-економічних обставин «здача країни» керівною верхівкою з її подальшою фінансовою та політичною еміграцією може бути для неї бажаним та цілком логічним фіналом її діяльності. В такому разі, окрім «директивних», утім завуальованих методів впливу на інформаційний простір, може мати місце ситуація, за якої

сам цей простір почне відтворювати домінуючі дискурси, орієнтовані на інтереси суспільної верхівки [5, с. 126].

Важливим питанням, що постає у зв'язку з оцінкою перспектив проведення діяльності у етнополітичній сфері за допомогою засобів масової комунікації, є питання про те, наскільки позиції, що доносяться до поліетнічного та амбівалентного загалу владною верхівкою, себто тими, хто виступає від імені народу та уособлює собою державу, співвідносяться з їх власними етнонаціональними та історичними наративами, а також питання про те, яке місце ці індивідуальні наративи займають у ієрархії «мотиваційних» факторів, що обумовлюють інформаційну діяльність істеблішменту. Відповідь на ці питання у світлі досліджуваного явища є також не вельми втішною, оскільки біографія і діяльність представників існуючої верхівки свідчить про інструментальний, прикладний характер їх власних дискурсивних практик, що мають змістом питання етнонаціональної сфери життя суспільства.

Слід наголосити, що здійснення етнонаціональної політики вітчизняного істеблішменту (як, власне, і будь якого суб'єкта проведення такої політики) відбувається в наявних нині глобальних інформаційних умовах. Соціотрансформаційні зрушення, що мають своїм виявом формування глобальної всепроникаючої світової інформаційно-культурної інфраструктури, несуть суттєву «космополітизуючу», «транснаціоналізуючу» складову [2, с. 103]. Глобальна інформатизація, як слушно зауважує Л.Нагорна, «з одного боку, тягне за собою уніфікацію масової свідомості, а з другого боку, розхитує національну ідентичність» [2, с. 103]. За цих обставин, навіть наявність у реального джерела творення етнонаціональних дискурсів вітчизняних медіа підходу, спрямованого на консолідацію амбівалентного суспільства, отримує послугу, що може стати «ведмежою». Адже транснаціоналізація та космополітизація в загальносвітових межах та наявність об'єднавчих мотивів в межах окремого поліетнічного та амбівалентного соціуму є мало сумісними, консолідація ж українського суспільства на основі наративу «ми – гро-

мадяни світу» є не менш примарною, ніж консолідація на основі одного з двох протиборствуючих нині наративів.

Спираючись на вищезгадане, можна дійти обґрунтованого висновку про непересічну та, так би мовити, багатоаспектну складність «дискурсивно-медійного» шляху консолідації вітчизняного поліетнічного соціуму та подолання загроз, пов'язаних з високим рівнем його амбівалентності. Вочевидь, досягнення вищезначених цілей має починатися з докорінної зміни самої інституційної системи, провідники якої то послаблюючи, то посилюючи етнонаціональну напругу в суспільстві, залишаються вкрай далекими від бажання забезпечити фундаментальні (і не лише) інтереси представників численних етнічних груп країни. Лише подолання відчуженості влади (зокрема, і політичної) від її декларованих носіїв дає змогу впевнено розраховувати на гармонізацію етнонаціональних відносин у суспільстві.

Загалом шлях до подолання такої відчуженості є більш ніж складним і пов'язаний з низкою загроз та викликів. Однак у разі його втілення стає реальною не лише гармонізація етнонаціональної сфери, а й нормалізація всіх інших сфер життя суспільства. Власне кажучи, така «нормалізація» і процес її досягнення і самі можуть стати одним з наріжних каменів об'єднавчої ідеї, пошуки якої не припиняються впродовж усього часу існування незалежної України.

---

1. Кулик В.М. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. – К.:Критика, 2010. – 655 с.

2. Нагорна Л.П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. – К.: Світогляд, 2005. – 315 с.

3. Основы теории коммуникации/ Под ред. М.А. Василика. – М.: Гардарики, 2003. – 615 с.

4. Панчук М.І. Політичні контексти етнонаціональної пам'яті. – Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К., 2010. – №2(46). – С. 59–76.

5. Тузииков А.Р. Масс-медиа: идеология видимая и невидимая // Полис: Политические исследования. – 2002. – № 5. – С. 123–132.

ІІІ. ПОЛІТИКА І СУСПІЛЬСТВО

Олександр Майборода

ПОЛІТИЧНА ВЛАДА І СУСПІЛЬНА СОЛІДАРНІСТЬ В УКРАЇНІ

У статті розкривається стан «механічної» та «органічної» солідарності в Україні відповідно до самоідентифікації її населення, його моральної і ціннісної єдності, рівня соціальної напруги.

Ключові слова: суспільна солідарність, ідентичність, моральність, цінності, соціальна напруга.

Oleksandr Maiboroda. Political power and social solidarity in Ukraine. The article exposes the state of «mechanic» and «organic» solidarity in Ukraine according to self-identification of the population, to its unity in morality and values, to the level of social tension.

Key words: social solidarity. Identity, morality, values, social tension.

Тема суспільної солідарності в Україні постійно присутня у політичних і громадських дискусіях, які стосуються найшвидшого завершення трансформаційного етапу і виходу на новий рівень розвитку країни. Підтвердження сказаному можна побачити у публічних зверненнях різних політичних і громадських акторів до суспільства, в яких гасло солідарності посідає одне з центральних місць. Як приклад, можна навести Маніфест громадянської солідарності, оголошений під час проведення Дня Соборності України 22 січня 2012 р. від імені опозиційних громадських організацій [9]. Іншим прикладом останнього часу став проведений за ініціативи християнських церков України 5 травня 2012 р. національний круглий стіл «Місія інтелігенції та вільних людей України» [6]. Деякі з політичних і громадських акторів навіть зробили термін «солідарність» своїм брандом, відобразивши його у самоназві.

Політичне акцентування принципу солідаризму цілком зрозуміле: він являє собою стратегію суспільства в часи серйозних перетворень мобілізації або випробувань, він згуртовує його навколо спільних інтересів, цілей і завдань і тим самим посилює його потенціал, змушуючи кожного підпорядковувати особисті інтереси колективним.

Із низки теоретичних праць, у яких порушено тему взаємозв'язку солідарності і політики, особливої уваги заслуговують роботи Е. Дюркгейма та Ю. Габермаса, принаймні відповідно до пропонованого аналізу.

Насамперед треба звернути увагу на те, що у всіх роздумах з приводу феномену солідарності найбільше виділявся його морально-психологічний аспект. Саме на ньому наголошував, зокрема, Е. Дюркгейм [4, с. 21]. Очевидним фактом, який символізує солідарність, Е. Дюркгейм вважав право [3, с. 71, 75]. Зазначена особливість «нормативної» солідарності спонукала Е. Дюркгейма вважати її «механічною», тобто такою, що вимагає від членів суспільства подібності один до одного. Альтернативою «механічній» солідарності Е. Дюркгейм вважав «органічну» солідарність, яка виникає, з одного боку, із відмінності людей між собою, а з іншого боку, з їхньої взаємної зацікавленості один в одному, яка, у свою чергу, породжена потребою в обміні продуктами своєї діяльності в умовах суспільного розподілу праці.

Не важко розгледіти в обох дюркгеймівських видах солідарності певний раціональний прагматизм і тим самим поставити під сумнів суто моральні засади солідарності у людських колективах. Узгодженню раціонально-прагматичного та морально-етичного концептів у феномені суспільної солідарності сприяють міркування Ю. Габермаса, який, конвергуючи мораль і прагматику, зазначав, що моральна поведінка щодо іншого вимагає налаштування на справедливість [22, с. 68]. З цього можна вивести, що у солідарності як «зворотному боці справедливості» Ю. Габермас бачив можливість для людей поєднувати свої моральні цінності із суто матеріальними потребами [22, с. 68].

Політичні витoki концепції солідаризму значною мірою зумовили його теоретичне осмислення, що відбилося і на тлумаченнях його сутнісних ознак та проявів. Підтвердження цьому не важко знайти у різних тлумаченнях понять «суспільна солідарність» і «солідаризм».

У сучасній західній літературі виокремлено два компоненти соціальної солідарності – ідеоціональний, який означає суб'єктивну самоідентифікацію індивіда з певною спільнотою, і компонент взаємовідносин, який означає соціальні зв'язки всередині спільноти [7].

Наведена генералізація такої концептуальної опозиції навряд чи може вважатися переконливою, але тим не менше у ній можна побачити відлуння «дюркгеймівської органічної солідарності», яка спирається на суспільний розподіл праці, тобто на ті самі соціальні зв'язки. Дюркгеймове розуміння «органічної солідарності» як взаємозалежності людей, зайнятих різними видами суспільної праці, простежується у нинішніх роздумах про солідаризацію трудових колективів [23, с.11 – 12]. Самоідентифікацію інколи навіть вважають не тільки компонентом, а й суттю солідарності [2].

Інший визначальний аспект солідарності – моральний. Так, документи Європейського центру за глобальну взаємозалежність і солідарність визначають солідарність як «здатність співчувати і підтримувати один одного» [Див. у: 7]. У вітчизняній довідковій літературі солідарність також визначено як відносини, що набувають вираження в емоційно-почуттєвих, духовних (зокрема, ідейних) і власне поведінкових формах [18, с. 345]. У соціологічних публікаціях, відповідно, суспільна солідарність визначається як відчуття громадянами себе частиною одного цілого, як взаємна довіра, як підтримання між собою соціальних контактів, уникнення міжгрупової ворожості [14, с. 348], як емпатія, співчуття, взаємний жаль, взаємні симпатії [10].

Багатоаспектність проведених різними науковцями аналізів феномену суспільної/соціальної солідарності спонукала, зокрема, до спроби вмістити у визначення цього феномену усі його можливі суспільні прояви [20; 21].

Але визначення суспільної солідарності у вигляді переліку сфер, де вона може виявитися, робить проблематичним її практичне досягнення в реальному житті, оскільки немає суспільств, де був би повний збіг між його сегментами та окремими членами у такому широкому колі питань.

Насамперед, неможливо досягти повної єдності норм і цінностей між суспільними верствами, розташованими на різних полюсах соціальної ієрархії, між елітою і масами, заможними і незаможними, а у широкому сенсі – між працею і капіталом. Слушно звернуто увагу на те, що «правила гри» у суспільстві встановлюють «сильно ресурсні» групи, опонентами яких на захист «слаборесурсних» груп виступають суспільні рухи, політичні партії, громадські організації. Але і цей захист не може знищити саму соціальну нерівність [12, с. 28]. Нерівність руйнує справедливість, а та знищує свій зворотий бік – солідарність.

Суспільна солідарність руйнується в умовах зростання соціальної напруги, коли відчуваються негативні емоції соціальних суб'єктів, різного роду новації наражаються на опір населення. Незадоволеність, з якої виростає соціальна напруга, виникає внаслідок неузгодженості цінностей, потреб та інтересів членів суспільства. Із соціальної напруги виникає соціальна тривожність, яка виявляється у переживанні розрізненими індивідами суспільного дискомфорту і яка стає основою для розуміння необхідності колективної дії [1, с.171, 172, 173].

Тобто, в ситуаціях, коли втрачається спільність цінностей і норм, на які має спиратися солідарність, на заміну їм приходять спільні цілі. Тоді основою солідарності стає партнерство, суть якого полягає у співпраці, кооперації зусиль, узгодженості інтересів, потреб, цілей, дій, у спільному конструктивному діалозі щодо способів досягнення мети, у взаємному контролі членів суспільства. Умовою партнерства стають довірчі відносини, тобто певний психологічний клімат у суспільстві. І сама психологія солідарності може виникати або із побоювання санкцій, або із усвідомлення цінностей, передбачуваних додержанням норм і правил [16, с. 135 – 136, 138, 139].

У всіх формах солідарності обов'язково має бути присутньою самоідентифікація особистості і з певною соціальною групою, і суспільством в цілому. І хоча зведення сутності солідарності тільки до ідентифікації людини з певною спільнотою не може вважатися розкриттям сутності солідаризму, але так само неповним буде його розгляд поза проблемою, що виникає у трикутнику «індивід – суспільна ідентичність – соціогрупова ідентичність». Зміцнення різних видів групової ідентичності має вести і до зміцнення соціогрупової солідарності. З цього факту випливають принаймні дві проблеми. Перша з них полягає в утвердженні ліберального принципу вільної самоідентифікації людини. Друга – у небезпеках для загальносуспільної солідарності, які виникають із зміцнення групової ідентичності як пріоритетної для особистості. В українській науці наявність цих проблем інколи спричиняє скепсис щодо лібералізму як основи суспільної солідарності [16, с. 135 – 136, 138, 139]. Ще більш необґрунтованими видаються міркування, якими суспільній солідарності протиставляється не тільки принцип лібералізму, а й породжене ним громадянське суспільство [10].

У наведених упередженнях щодо громадянського суспільства явно проігноровано, що саме лібералізм, на ґрунті якого воно виникло, є теоретичною та ідеологічною основою плюралістичності суспільства, у т.ч. в етнокультурних проявах. Крім того, саме громадянське суспільство виконує консолідуючу і мобілізуючу функцію для згуртування основної маси населення для захисту своїх прав та інтересів, сприяючи тим самим його солідаризації у боротьбі, зокрема, з нерівністю, яка підриває віру у справедливість, а отже, і в можливість суспільного консенсусу.

Найскладнішою проблемою в аналізі суспільної солідарності є визначення критеріїв її вимірювання або принаймні загальної оцінки. Із запропонованих вітчизняною наукою підходів до оцінювання суспільної солідарності найбільш приваблює той, що зосереджується на таких її проявах, як 1) інтеріоризація індивідом певної системи цінностей та норм, які виступають регуляторами житте-

діяльності людини в соціумі; 2) сукупність психологічних показників, зокрема, рівень довіри, співчуття, доброзичливого ставлення, зацікавленості, турботи; 3) безконфліктність у соціуму; 4) соціальна ідентифікація [8].

Ідентифікація себе особою з певною спільнотою не може, на наш погляд, ототожнюватися із солідарністю з останньою. Інакше довелось б вважати неможливими випадки солідарності людини з «не своєю» («чужою») групою. Але самоідентифікація важлива як ознака існування тієї або іншої спільноти, з якою людина може бути солідарна в першу чергу. Тому встановлення ідентифікаційних пріоритетів усе ж таки може дати певне уявлення про можливість досягнення суспільної солідарності і про динаміку цього процесу.

Протягом 1992–2010 рр., як свідчать дані щорічного соціологічного моніторингу [19], частка тих, хто вважає себе громадянами України («громадяни», як визначала їх Н. Паніна [13, с. 40]), збільшилася від 45,6% до 51,2%. Для майже двадцятирічного життя у незалежній державі таке зростання не може вважатися великим. «Націоналістів», як їх називала Н.Паніна (коректніше було б назвати їх «етнонаціоналістами»), тобто тих, хто вважає себе насамперед представником свого етносу або нації (в етнічному сенсі), в Україні протягом 2002–2010 рр., тобто коли їх почали соціологічно визначати, за часткою серед населення практично не змінилося – на рівні 3,0 – 3,1%. Частка «регіоналістів», які вважають себе передусім мешканцями села, району, міста або області, зросла від 30,8% у 1992 р. до 33,8% у 2010 р. Річ у тім, що провінція (особливо у сільській місцевості) міцніше зберігає етнічну культуру, яка є одним із чинників єднання. Тим більше, що частки інших груп – «ностальгістів» (тих, хто вважає себе громадянином колишнього СРСР) та «космополітів» (тих, хто вважає себе громадянином Європи або світу) за цей час помітно зменшилися – відповідно, від 12,7 до 6,9% та від 10,2 до 4,0%.

Спільна ідентичність може посилювати свій факторний вплив на солідарність суспільства у супроводі почуття гордості через свою належності до нього. В Україні

частка тих, хто скоріше пишається українським громадянством, зросла протягом 2002–2010 рр. від 30,8 до 38,3%, але частка тих, хто дуже пишається, мало того, що залишається у тричі меншою, а й зростала майже непомітно – від 10,1 до 11%. При цьому слід зважати і на той факт, що частка тих, хто зовсім не пишається або скоріше не пишається українським громадянством, становить близько 19% (у 2002 р. – близько 18%) [19, с. 132].

Сила спільної ідентичності як основи солідаризації залежить великою мірою від почуття відданості своєму соціуму. Найбільш достовірним свідченням втрати почуття солідарності зі своїм суспільством є зміна громадянства. Частка противників подвійного громадянства, яка у 2011 р. становила лише 39,7%, дещо зросла, порівняно з 2005 р., коли становила 35,8%. Але варто взяти до уваги, що, порівняно з 2010 р., коли противників подвійного громадянства було 43,8%, ця частка дещо зменшилася. Навпаки, частка прихильників подвійного громадянства позначена синхронними коливаннями – 47,6% у 2005 р., 39,3% у 2010 р. і 44,5% у 2011 р. [19, с. 29].

Майже дві третини населення України можна вважати об'єднаним почуттям патріотизму: у 2010 р. 53,0% ніколи й нікуди не виїжджали б з місця свого проживання, а 11,2%, якби й виїхали, то в межах України. І частка тих, хто хотів би залишити Україну заради повернення туди, де зростав і навчався, тобто із почуття солідарності з іншим соціумом, стабільно була малою – 2,5% у 1994 р., 3,7% у 2004 р. та 2,9% у 2010 р. Це при тому, що частка тих, хто провів дитинство за межами України, становила 7,0% [19, с. 101, 102, 138].

Сумнівним видається і потенціал самоідентифікації українських громадян за належністю до громадських активних груп – хронічно високою була частка тих, хто не належить до жодної з громадських політичних організацій чи рухів, а протягом 1994 – 2011 рр. вона зросла від 82,2 до 87,0% [19, с. 22].

Спільна ідентичність виконує роль основи для солідарності соціуму, коли включає в себе певні ціннісно-нормативні ознаки, притаманні усім її носіям. Соціо-

логи вказують на наявність протилежного процесу – процесу кристалізації нової ціннісно-нормативної системи суспільства [5, с. 246].

Найбільш помітні ціннісні зміни сталися у питанні приватної власності і спричиненому нею соціальному розшаруванню людей. Так, на запитання: У нашому суспільстві є бідні й багаті. Як Ви оцінюєте таке явище? у 2004 р. відповіли, що вважають його цілком несправедливим, тільки 29,1%. І хоча їх набагато більше, ніж тих, хто вважає різке майнове розшарування цілком справедливим, бо, мовляв, кожен заслуговує на свою частку (10,9%), але значно менше ніж тих, хто визнає це явище справедливим тільки у тих випадках, коли багатство здобуто чесним шляхом – завдяки здібностям та наполегливій праці, а бідність є наслідком особистої безпорадності – 52,5% [14, с. 448].

Якщо оцінювати напрям трансформації українського суспільства, то слід визнати її аналогічність трансформації усього пострадянського простору. Тому буде цілком виправданим застосувати до характеристики українського суспільства термін, ужитий щодо пострадянського суспільства в цілому – станове суспільство, а загальний суспільний лад як «Нове Середньовіччя».

У новосередньовічному суспільстві утворився нездоланий ціннісний бар'єр між масами та новою елітою, яка приймає до себе лише тих, хто готовий справою довести свою готовність зраджувати інтереси та цінності народу, тобто формується за цінностями, які не об'єднують людей, а навпаки, розділяють і озлоблюють їх, провокуючи загальну агресивність [11, с. 183, 186].

Ознакою «Нового Середньовіччя» в Україні стає дедалі більша неспроможність людей визначитися з тими ідеологічними цінностями, які можуть стати основою якщо не суспільної солідарності загалом, то хоча б політико-групової. Досі не сформувалося достатньо чисельних суспільних сегментів, солідарних у своїх ідеологічних уподобаннях. За переважання частки прихильників приватного бізнесу, частка прихильників капіталізму протягом 1994–2011 рр. зменшилася від 12,7 до 8,7%, а частка прихильників соціалізму збереглася на приблизно

одному рівні – відповідно, 22,1 та 21,8%. Але найбільший сегмент суспільства складається з тих, хто готовий підтримувати тих і інших, аби не конфліктували (22,7%), хто не підтримує нікого з них (31,0%) і хто не спроможний визначитися з ідеологічними цінностями (15,4%), як це впливає із соціологічного моніторингу за 2011 р. Аналогічною є картина зі здатністю людей солідаризуватися навколо конкретних політичних течій: у 2011 р. 11,5% не підтримували жодну, 10,4% остаточно не визначалися, а 26,9%, тобто більше чверті населення, взагалі не розумілися на них [19, с. 20 – 21].

Індиферентність до ідеологічних питань значною мірою породжує індиферентне ставлення людей як до політичної, так і громадської участі, тобто до можливості об'єднуватися у групи, солідарні на основі політичних, професійних, економічних, культурних інтересів і потреб: надмірно висока ще у 1992 р. частка тих, хто не належить до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів (82,2%), до 2011 р. зросла до 87,0% [19, с. 20 – 22, 130].

Увесь період незалежності населення сприймає як постійне руйнування цінностей попередньої епохи. Формуванню ж нової системи цінностей як основи суспільної солідарності перешкоджає загальна аномійна деморалізованість суспільства, індекс якої хоча і зменшився, порівняно з 1992 р. (13,6), але залишався у 2010 р. високим – 12,9. Один з проявів такого стану суспільних настроїв є постійно висока частка тих, хто вважає, що все так швидко змінюється, що не зрозуміло, яких законів слід дотримуватися – 80,3% у 1992 р. і 73,4% у 2010 р. [19, с. 37 – 39].

Ціннісна основа солідарності має вважатися її неодмінним атрибутом через те, що саме почуття солідарності впливає з віри, що усі члени соціуму дотримуються однакових норм і принципів поведінки. Із цього впливає довіра до «своїх», і рівень цієї взаємної довіри є одним із критеріїв солідаризації суспільства. Довіра до «своїх» надає особі впевненості, що у кризові моменти вона не залишиться сам на сам зі своїми проблемами і отримає належну підтримку від солідарного з нею оточення. Почуття солідарності виступає запобіжником від самотності.

Українське суспільство не може бути охарактеризоване як суспільство самотніх людей. Зростання протягом 1992–2010 рр. частки тих, хто практично не відчуває себе самотньою людиною (від 27,6 до 35,9%) [19, с. 83], можна вважати загалом обнадійливим показником. Впадає в око інше нерозуміння більшістю населення, у що їм вірити за наявного безладу і невизначеності [19, с. 37]. Значною мірою такими настроями зумовлено те, що загальний рівень довіри людей і до свого оточення, і до суспільних інститутів залишається доволі низьким, про що свідчать такі дані.

Динаміка довіри в українському суспільстві

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
Сім'ї та родичам	4,5	4,6	4,5	4,6	4,5	4,4	4,5	4,5	4,6	4,6
Співвітчизникам	3,1	3,2	3,2	3,1	–	3,2	3,4	3,4	3,4	3,4
Сусідам	3,3	3,3	3,2	3,2	–	–	3,3	3,3	3,4	3,4
Колегам	3,3	3,3	3,3	3,2	3,5	3,3	3,5	3,4	3,5	3,5
Церкві та духовенству	3,1	3,0	3,0	3,1	3,3	3,3	3,5	3,4	3,5	3,5
Астрологам	2,5	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4
Засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)	2,7	2,7	2,9	2,9	2,9	2,9	3,0	2,9	2,9	2,9
Податковій інспекції	–	–	–	–	–	2,3	2,4	2,5	2,5	2,4
Міліції	2,3	2,2	2,2	2,3	2,3	2,3	2,4	2,4	2,4	2,3
Прокуратурі	–	–	–	–	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3
Судам	–	–	–	–	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3
Президенту	2,3	2,6	2,1	2,7	2,2	2,3	3,4	2,7	2,5	2,9
Верховній Раді	2,3	2,1	2,1	2,1	2,1	2,2	2,9	2,5	2,3	2,4
Уряду	2,3	2,3	2,1	2,4	2,2	2,3	3,1	2,5	2,4	2,6
Місцевим органам влади	–	–	–	–	2,3	2,5	2,7	2,5	2,5	2,5
Армії	3,2	3,1	3,0	3,1	3,1	3,1	3,1	3,0	3,0	3,0
Профспілкам	–	–	–	–	2,5	2,6	2,7	2,6	2,6	2,5
Політичним партіям	–	2,0	2,1	2,1	2,1	2,2	2,5	2,4	2,2	2,2
Комуністичній партії	2,3	2,1	2,4	2,2	–	–	2,3	2,2	2,2	2,2

Продовження таблиці

Керівникам державних підприємств	2,5	2,3	2,3	2,4	–	–	2,6	2,7	2,6	2,6
Приватним підприємцям	2,4	2,4	2,4	2,5	–	–	2,6	2,6	2,7	2,6
Банкам	–	–	–	–	2,1	2,3	2,5	2,6	2,6	2,1
Страховим компаніям	–	–	–	–	1,9	2,1	2,2	2,2	2,3	2,0
Благодійним фондам, громадським асоціаціям і об'єднанням	–	–	–	–	–	2,4	2,4	2,4	2,6	2,5

Джерело: Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2х т. Том 2. – К., 2011. – С. 52.

Торкаючись індексу довіри до співвітчизників, не можна обійти і суперечливості почуттів, що за ним стоять, як це впливає із таких даних:

Рівень довіри співвітчизникам

	1994	1996	1998	2000	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не довіряю	5,9	7,6	7,6	7,1	5,1	2,6	2,9	3,9	3,0
2. Переважно не довіряю	12,8	10,7	12,3	13,3	12,9	9,5	8,3	9,6	10,7
3. Важко сказати, довіряю чи ні	46,5	48,1	44,8	48,6	42,3	38,7	41,9	37,4	40,6
4. Переважно довіряю	23,0	23,1	23,1	22,8	32,8	42,3	39,8	41,2	38,5
5. Цілком довіряю	7,2	10,6	10,4	7,3	6,7	6,8	6,9	7,6	7,0
Не відповіли	4,5	0,0	1,8	0,9	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3
Середній бал	3,1	3,2	3,2	3,1	3,2	3,4	3,4	3,4	3,4

Джерело: Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2х т. Том 2. – К., 2011. – С. 43.

Не кращою є картина і з довірою до різних суспільних інститутів.
Оцінка представниками різних соціальних категорій захисту їхніх інтересів з боку соціальних інститутів і посадовців (%).

Суб'єкти, які найкраще захищають інтереси	Соціальні категорії					
	Загалом за вибіркою	Підприємці та фермери	Інженерно-технічний персонал	Працівники сфери освіти	Працівники сфери охорони здоров'я	Студенти
Немає таких	47,0	53,8	49,6	40,8	45,6	32,2
Церква	11,8	9,9	8,7	11,3	16,3	10,4
ЗМІ	11,1	12,9	15,9	17,5	11,7	15,6
Президент	8,7	6,3	5,6	8,3	5,4	8,0
Органи місцевої влади	8,2	4,2	5,3	6,7	7,4	9,2
Опозиція у ВР	6,5	4,2	8,1	3,7	4,6	5,0
Міліція	6,1	3,0	6,7	5,2	6,3	11,8
Громадські організації	5,7	7,2	8,1	10,7	10,0	11,1
Уряд України	4,3	3,3	3,9	5,5	4,6	6,1
Профспілки	3,7	3,3	7,0	12,9	11,5	6,4
Прокуратура	3,5	4,2	5,0	4,6	5,7	5,9
Суди	3,3	3,9	4,5	6,7	4,3	11,1
ВР України	2,2	1,2	1,7	2,8	0,9	2,8
Політичні партії	1,2	1,2	2,2	1,5	2,0	1,9
Банки	1,1	3,9	1,4	2,1	2,6	1,9
Комунальні підприємства	0,8	0,6	2,2	1,2	0,0	0,9
Інші	0,7	0,9	0,6	0,9	0,3	1,9
Податкова інспекція	0,4	1,2	1,4	0,3	0,9	1,7
Важко відповісти	9,2	5,4	5,6	7,7	6,9	10,2
N	2484	333	358	326	349	423

Джерело: Малиш А. Рівень (не)довіри українців до інститутів та посадовців // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2012. – № 2. – С. 41.

Тому попри вищий за середній індекс довіри до співвітчизників: 80,6% населення у 2000 р. були згодні з тим, що зараз більшість людей ні у що не вірить, і цей показник майже не змінився порівняно з 1992 р., коли становив 81,8%, а його деяке зменшення було зафіксоване тільки у 2005 р. (76,3%), після чого він почав повертатися до початкової позначки. У 2010 р. понад три чверті людей вважали, що більшість може збрехати, щоб просунутися по службі. Не дуже відрізнялися частки тих, хто вважав, що більшість людей чесні тільки тому, що бояться бути викритими у брехні, і незгодних з цим (відповідно, 43,6% та 36,6%). Майже кожен сьомий вважав, що більшість людей спроможні піти на нечесний вчинок заради вигоди або щоб уникнути неприємностей. Внаслідок такої оцінки співвітчизників практично половина населення вважає, що найнебезпечніше – нікому не довіряти, в той час як незгодних з цим набагато менше – 36,0% [19, с. 40 – 41].

Солідаризація суспільства на основі довіри перебуває у прямій залежності від рівня емпатії між його членами і в індивідуальному, і груповому прояві. Понад половину українців увесь час вважали, що більшість людей у душі не люблять обтяжувати себе заради того, щоб допомогти іншим: частка тих, хто так думає, становила 53,2% у 1992 р., 59,4% у 2008 р. і 56,1% у 2010 р., в той час як частка незгодних з цим неухильно зменшувалася [19, с. 41].

Яскравий вияв відсутності емпатії – ставлення суспільства до потреб кримських татар. З одного боку, від 1992 р. до 2010 р. згодних допустити представників цього народу як мешканців України збільшилася від 29,1% до 40,3%. Але, з іншого боку, практично незмінною залишилася частка тих, хто взагалі не пускав би кримських татар в Україну – відповідно, 16,3% та 15,3%, а у 2002 р. вона сягала 25,8% [19, с. 59]. За час від повернення кримсько-татарського народу на історичну батьківщину кримською владою було вжито значних зусиль, аби не допустити його до розподілу земель, особливо у прибережній зоні, було скасовано їх квотне гарантоване представництво у Верховній Раді автономії, загальмовано відновлення кримськотатарської топоніміки.

Відсутність емпатії щодо своїх проблем відчула навіть національна більшість, зокрема, у питанні відродження її мови і утвердження цієї мови відповідно до її історичного значення. Такий засіб вирішення цього питання, як конституційне закріплення за українською мовою статусу єдиної державної, було підступно знівельовано прийнятим у 2012 р. Законом про засади мовної політики, яким фактично було увільнено населення значної частини України від обов'язку вивчати українську мову. Таким чином було законсервовано наслідки антиукраїнської політики, яку здійснювали російська та радянська імперії і яка полягала у лінгвоциді та етноциді щодо етнічних українців та національних меншин (крім етнічних росіян) на теренах України. Фактична реанімація згаданим законом цієї політики не викликала опору з боку російськомовного сегмента, що засвідчило його байдужість до подальшої долі мови і культури українського етносу.

Серед позитивних зрушень щодо поширення почуття емпатії можна виділити дедалі більше розуміння гендерних проблем, зокрема, сприяння жіночій участі у бізнесі та управлінні. Протягом 1992–2010 рр. від 50,1% до 69,1% зросла частка тих, хто згоден, що жінки можуть обіймати керівні посади, в той час як частка незгодних з цим зменшилася від 34,8% до 18,4% [19, с. 41]. Однак вияв емпатії не в усьому супроводжувався суспільною практикою.

Виявом міжпоколінної емпатії може вважатися, зокрема, так звана солідарна пенсійна система, яка узвичаїлася в радянський період. Суспільна психологія звикла до того, що солідарна пенсійна система, коли утримання раніше працюючих має здійснюватися за рахунок нині працюючих, тобто їхніх нащадків, є однією з форм втілення принципу солідаризму, виразним виявом гуманізму у міжпоколінних відносинах. Сьогодні періодично висловлюється думка, що солідарна пенсійна система має бути заміненою на систему індивідуальних пенсійних накопичень, як таку, що більшою мірою відповідає інтересам працюючих та членів їхніх сімей. Отже, суспільству пропонується вибір між емпатією та індивідуальним прагматизмом у міжпоколінних стосунках.

Проблемною залишається і психологія взаємовідносин між бізнесом і найманою працею. В Україні переважна частка людей (87,9%) виявляє невдоволення великою різницею між багатими і бідними, тобто не вірить у те, що ця різниця стимулює більшу працелюбність, винаходження нових ідей заради збагачення всієї країни. Абсолютна більшість не вірить, що багата верства може солідаризувати суспільство: 92% вважають, що багаті люди йдуть у політику тільки заради захисту і примноження своїх капіталів, а 82,54% оцінюють багатіїв як людей, які піклуються тільки про себе, витрачаючи гроші на дороге майно і предмети розкоші, замість того, щоб сплачувати податки, інвестувати в економіку і створювати нові робочі місця, як того вимагають 70,2% населення країни. А 13,7% демонструють несприйняття самої думки про солідарність із багатими людьми, оскільки вважають, що тим місце у в'язниці [15, с. 124 – 132].

Процес солідаризації суспільства серйозно блокується загальною психологічною атмосферою у країні, де населенню притаманні розчарування, страхи, невпевненість у майбутньому. За останнє десятиліття оптимізм населення України щодо майбутнього зріс: якщо у 1998 р. 70,3% не сподівалися на якесь поліпшення життя і тільки 11,1% були переконані, що життя більш-менш налагодиться, то у 2010 р. ці показники становили, відповідно, 26,1% та 30,6%, але зростання частки тих, хто не міг визначитися із відповіддю, від 18,7% до 43,2% [17, с. 260] свідчить про те, що песимізм трансформується не тільки в оптимізм, але також у невпевненість.

На 2010 р. залишалася високою і частка зовсім і скоріше незадоволених своїм життям – 39,7%, в той час як частка скоріше і цілком задоволених була меншою – 34,8%. Ще більшою була різниця між скоріше незадоволеними і скоріше задоволеними своїм становищем у суспільстві – відповідно, 46,8% та 21,6% населення [19, с. 71, 69].

Песимістичною є оцінка населенням і ситуації у політичній сфері, де має досягатися суспільний компроміс як одна з основ солідарності: протягом 1998 – 2010 р. частка

тих, хто оцінює політичну ситуацію як критичну, вибухонебезпечну, зменшилася від 33,9 до 11,1%, а як спокійну і благополучну – зросла від 9,1% до 21,2%, але при цьому більшість оцінювала і надалі оцінює її як напружену (50,3% у 1998 р. і 61,1% у 2010 р.) [19, с. 83].

Загальний погляд на нинішню психологічну атмосферу в Україні, зокрема, на такі її складові, як ціннісні орієнтації, взаємні почуття і взаємне сприймання на індивідуальному, груповому і регіональному рівнях, поки що не надає багато оптимізму щодо перспективи утвердження суспільної солідарності. Найбільш руйнівним для солідарності чинником залишається зневіра у справедливість та у можливість її захисту. Найближчим політичним завданням є подолання аномійної деморалізованості населення, позбавлення владою ілюзії, що наявна політична пасивність громадян увільнить її від перешкод здійснити її політичний курс. Тільки віра у справедливість як зворотний бік солідарності може бути чинником психологічної мобілізації населення заради досягнення цілей, визначених правлячим режимом за умови наявності таких цілей та їх донесення до широкого загалу.

---

1. Бузовський І. Соціальна напруженість і тривожність у контексті діагностики суспільних конфліктів / І.Бузовський // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 3. – С. 171, 172, 173.

2. Гофман А.Б. Значение социологии для современной России // Материалы конференции «Человек, общество и культура в контексте глобальных изменений: проблемы интеграции научного знания», 19–21 октября, 2000 г. /А.Б.Гофман. – М., 2001. – Т. III. – С. 257.

3. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Э.Дюркгейм ; [Пер. с фр.] – М., 1996. – С. 21.

4. Дюркгейм Э. Предисловие по второму преданию // Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Э.Дюркгейм; [Пер. с фр.] – М., 1996. – С. 21.

5. Загороднюк Т. Зміни соціально-психологічного стану населення України / Т.Загороднюк // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 1. – К., 2011. – С. 246.

6. Запрошення до суспільного діалогу: «Резолюція Національного круглого столу Місія інтелігенції та вільних людей України». 5 травня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1-12.org.ua/rezolyutsiya>

7. Ищенко А.В. Методические подходы к изучению социальной солидарности /А.В.Ищенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/mtpsa/2008/articles/iwenko.pdf

8. Клименко М.І. Поняття і показники соціальної солідарності /М.І.Клименко/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbu.gov.ua/portal/natural/vkhnu/Soc_dos/2009_844/articles/KlymenkoMY.pdf

9. Маніфест громадянської солідарності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.epu.in.ua/news_view.php?id=439

10. Міщенко М.А. Формування соціальної солідарності як розвиток гармонійних суспільних відносин в Україні / М.А.Міщенко // http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_33/Gileya33/F15_doc.pdf

11. Мелков Ю. Пострадянське суспільство: Нове Середньовіччя // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – №3. – С. 183, 186.

12. Оксамитна С. Інституціональне середовище відтворення соціальної нерівності / С.Оксамитна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг – 2010. – № 4. – С.28.

13. Паніна Н. Щодо застосування шкали соціальної дистанції у дослідженнях національної толерантності в Україні /Н.Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №4. – С.40.

14. Паращевін М. Соціальна солідарність в українському суспільстві: тенденції змін / М.Паращевін // Українське суспільство 1994–2004: Моніторинг соціальних змін. – К., 2004. – С. 448.

15. Резнік В. Верства багатих людей в українському суспільстві: стан соціальної легітимності та можливості легітимації / В.Резнік // Українське суспільство. Двадцять років... – Т. 1. – С. 124–132.

16. Свеженцева Ю. Що таке партнерство і як його вимірювати: концептуальні та операційні аспекти соціального феномена / Ю.Свеженцева // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 2. – С. 135–136, 138, 139.

17. Соболева Н. На шляху надій і розчарувань: сподівання та страхи // Українське суспільство. Двадцять років... – Т. 1. – С. 260.

18. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навч. словник-довідник. – К., – Л., 2002. – С. 345.

19. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 2. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 480 с.

20. Урсуленко К. Соціальна солідарність: розвиток поняття в історії соціології та сучасні інтерпретації / К.Урсуленко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 1. – С. 138–157;

21. Урсуленко К. Методика вимірювання соціальної солідарності в українському суспільстві. Перевірка теорії за допомогою методу моделей лінійних структурних рівнянь / К.Урсуленко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 3. – С. 126–137.

22. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Ю.Хабермас; [пер. с нем.] – 2-е изд., стер. – СПб., 2008. – С. 68.

23. Ядов В.А. Солидаризация рабочих в российской действительности: замысел исследования и теоретические предпосылки / В.А.Ядов // Солидаризация в рабочей среде: социальное и индивидуальное. – М., 1998. – С. 11–12.

Володимир Шедяков

СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ СУСПІЛЬСТВА

У статті надані висновки дослідження соціального партнерства як стану соціального капіталу суспільства в контексті гарантування соціальної безпеки. Для цього виокремлюється роль піару в здійсненні продуктивного соціального менеджменту, характеризується співвідношення його практик і технологій.

Ключові слова: соціальне партнерство, соціальна безпека, соціальний менеджмент.

Volodymyr Shedyakov. Social partnership as a factor of social security. In the article the findings of the study of social partnership as a state of social capital of the company in the context of social security are submitted. To do this, highlight the role of public relations in the implementation of productive social management, is characterized by the ratio of its practices and technologies.

Key words: social partnership, social security, social management.

У процесах антропогенезу та суспільствогенезу зростає значення та ресурсна база соціальної безпеки, яка спільно

з безпекою економічною, екологічною, інформаційною тощо є невід'ємною складовою частиною системи суспільної безпеки. Соціальна безпека базується на культурологічному підґрунті, ядром якого є ціннісно-символьні структури, що поєднують риси кроскультурні та характерні для конкретних культурно-цивілізаційних світів. Для того, щоб сукупний соціальний капітал суспільства не знизився, держава не має права залишати своїх громадян у «соціальних джунглях», сподіваючись на роль «ринкових сил». Утім, хоч багаторівневі розвинуті соціальні комунікації є невід'ємним атрибутом громадянського суспільства, на сьогодні діапазон гарантування соціальної безпеки істотно поширює саме зростання ресурсів та технологій впливу, зокрема – з боку феноменів масової культури і конкуренції смислів. Шлях до мінімізації існуючих ризиків соціального розвитку та переходу до сталого розвитку країни безпосередньо пов'язаний зі створенням продуктивного соціального, ідеологічного, матеріального середовища, унормуванням взаємин соціальних груп та прошарків. Таким чином, серед державних пріоритетів особливе значення має подолання бідності та відриву найбагатших від усіх інших прошарків населення країни. Це пов'язано як з соціальною стабільністю країни, так і з розширенням соціальної бази реформ.

До того ж різноманітні риси глобалізації та інформатизації суспільного життя (насамперед, впливові соціальні мережі, масові зовнішні інвестиції) – додатковий чинник трансформації не лише власне економічного, але й соціально-політичного клімату. Поширення транснаціонального політичного та культурного простору через дифузю норм, правил, принципів і цінностей додатково підсилює значення цього каналу зовнішнього впливу. Також це пов'язано з тим, що нині політична культура суспільства принципово відкрита, кожна особистість може вибрати близьке для себе й відповідним чином добудувати, а стан суспільства принципово неорганічний та різнорідний – отже, це становище особливо сприяє використанню технік стимулювання бажаних трансформацій. Так, крім індивідуальних впливів на особи прийняття важливих рішень,

дедалі більшого значення набувають соціальні впливи на населення, щоб схилити їх до бажаних дій/бездіяльності.

Метою статті є викладення результатів дослідження соціокультурних механізмів гарантування соціальної безпеки, зокрема, пов'язаних зі станом соціального капіталу, який характеризується як соціальне партнерство.

На цей час динаміка складних питань національної безпеки на тлі суттєвих трансформацій глобального масштабу вже знайшла відображення в капітальних працях теоретиків та практиків міжнародного рівня. Причому, в суспільствознавстві науковець, який уявив себе бухгалтером, що наводять порядок, або унтер-офіцером, вибудовує шеренгу понять – смішний і жалюгідний [1, с. 363]. В умовах кардинальних змін, всезагальності ірраціонально-перетворених форм кількісні методи заздалегідь програють якісним [2 – 6]. Відповідно, за відомим висловом колишнього президента ІРА (International Industrial Relation Association) Джона Данлопа, «стан справ у галузі дослідження індустріальних відносин можна охарактеризувати словами Джуліана Хакслі: «Гори фактів накопичені на рівнині людського неучтва. Результатом є достатність сировини. Купи матеріалу лежать навколо просто незайманими або ж використані в дуже незначній мірі. Факти подавили ідеї. Теоретичне узагальнення суттєво відстає від безперервного досвіду, що поширюється» [7, с. VI]. Отже, природно звучить твердження президента ІРА Томаса Кохана про те, що дослідники, котрі претендують на власне місце в науці, «сконцентрувалися на перегляді традиційних концепцій і моделей на підґрунті змін» [8, с. 1], що відбуваються. Як він підкреслює, виникає нова парадигма [8, с. 13] з новими – адекватними часу – методами та рекомендаціями. Стає зрозумілим: завдання науки – не в натаскуванні фактів (сукупність цифр можна підігнати під що завгодно), а виявленні нових тенденцій.

Отже, оптимізація методології досліджень, підготовки та проведення змін може спиратися на багатолітні наукові розробки щодо суспільства ризику У. Бека та Н. Лумана, культурологічний аналіз М. Дугласа та А. Вілдавські, концепцію Р. Каперсона, дослідження ризику та катастроф В. Арнольдом, В. Зубковим, Ю. Воробйовим, Т. Малінецьким, Б. Пор-

фір'євим, О. Яницьким, О. Мозговим, а також праці з вивчення можливостей, меж та технологій соціального конструювання – в тому числі в часописах «Risk Decision and Policy», «Risk: Health, Safety and Enviroment», «Journal of Risk Research». Продуктивний розгляд питання потенціалу соціальної інтеграції був проведений з боку наукових шкіл Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, В. Парето, Л.Дж. Хендерсона. Характеристика важливих рис корпорацій як не тільки економічної, але й соціально-політичної інституції, певного суб'єкту соціальної інженерії є у П. Дракера, який створив теоретичне обґрунтування слогана «Все, що добре для General Motors, добре для Америки». Дж. Кейн, голова Лондонського центру вивчення демократії, як фахівець з залучення до громадського суспільства довів: соціально-трудова внутрішньокорпоративна відносина інтегрують у суспільство. Перехід до сталого розвитку та мінімізація соціальних ризиків країни безпосередньо пов'язані зі створенням продуктивного соціального, ідеологічного, матеріального середовища, унормуванням соціальних взаємин [9 – 18]. Інтелектуальній зарозумілості утилітаризму тут протистоїть концепція Карла Поппера, відповідно до якої «мешканцями» світу продуктів людської діяльності є теоретичні системи, проблеми та проблемні ситуації, критичні міркування і те, що можна назвати станом і процесом дискусій.

Людина, суспільство, культурно-цивілізаційний світ – феномени органічні, а не механічні. Їх не можна описувати виключно в термінах матеріальних інтересів і егоїстичного вибору, і етнос часто виступає при соціальних змінах як самостійна незроблена господарська величина з власними завданнями, волею, звичками. У світі співіснують сонми цивілізацій, соціокультурних стилістик, зведених у культурні світи. Долі їх визначаються силою вихідних імпульсів, геополітичними обставинами (зовнішнім викликом, наявністю союзників ін.), якістю управління. Історія людської соціальності виступає як форма дихотомії, яка визначається механізмом асиметричного синтезу. Об'єднавчий початок при цьому знаходиться або в середині, або зовні самого культурно-цивілізаційного світу.

Отже, з XIX ст. активно застосовуються також поняття акультурації для характеристики процесів, що відбуваються під час здійснення культурних контактів, соціокультурної дифузії і акомодатії (звикання). Точки екстремуму (мах і min) створюються механізмом якісного узагальнення відповідно до домінуючої ознаки, а результат зумовлює як дзеркально симетричний напрям розвитку основотвірної тенденції цілого, так і силу пасіонарного поштовху. Причому коливання в м'якій соціальній системі мають амплітуду меншу, а частоту вищу, ніж у жорсткій.

Відповідно, наприклад, уже сьогодні може йтися про перехід безлічі компаній до орієнтації не на абстрактний ринок, а на індивідуальний попит як елемент моделі виробництва для нової економіки. Причому характерним стає з'єднання ознак масово-конвеєрної та ремісничої організації виробництва, що забезпечує швидку перебудову виробничого циклу під можливість частоті зміни випуску високоякісної продукції. Самі підприємства стають компактнішими, потрібно менше часу на дизайн і модернізацію виробничого циклу, відповідно – формуються нові вимоги до якості персоналу (зокрема, для ліквідації можливих дефектів, виправлення помилок на ранніх стадіях виробництва). До того ж новітність соціально-економічного укладу полягає саме в тому, що він часто ґрунтується на особливій продуктивності розумової праці: знань, утілених у новітніх технологіях.

Забезпечення балансу сталості та динамізму базових суспільних культур, отже – фундаментальних ціннісно-символьних конструкцій – передбачає створення продуктивного соціального середовища, функціонування якого сьогодні пов'язують з розвинутим соціальним партнерством, громадським діалогом. Саме цей стан суспільства, як переконливо демонструє світовий та вітчизняний досвід, стає важливою умовою перетворення соціокультурного різноманіття не на чинник ризику, а на джерело можливостей. Процеси трансформації суспільного життя у глобальному масштабі орієнтують на відхід від культури агресії та монологу, насильницької соціалізації та

стандартизації особистості, на подолання напруженості між учасниками процесу виробництва, забезпечення механізму консолідації та розв'язання конфліктів.

Водночас, для підвищення рівня використання людського потенціалу серед наявних національних форм соціального партнерства особливо важливим є кропітке нарощування найбільш ефективних моделей залучення населення для цілей модернізації та розвитку країни. Зокрема, стратегічний характер соціальних змін фіксується системою взаємодій, також об'єднують конкуренцію і партнерство. Виявлення та реалізація різноманіття інтересів у суспільстві (без їх уніфікації) відбувається сьогодні, перш за все, у формах діалогу соціального та цивільного, що дозволяє використовувати можливість секторів державного, приватного бізнесу та недержавного безприбуткового. Тенденція до повнішого залучення здібностей працівника до громадянської, виробничої та підприємницької діяльності, об'єднання в єдиний комплекс різних форм самодіяльності призвели до створення систем «економіки участі» та соціального партнерства. Вони є якісно новим явищем, що має великі економічні та соціальні наслідки. Так, «трипартизм», наприклад, безпосередньо передбачає можливість узгодження інтересів між наймачами та найманими робітниками («соціальними партнерами») при керівній ролі державних інституцій, що сліdkують за виконанням «правил гри» між різними категоріями учасників переговорного процесу.

Проте якість соціальності у відносинах соціальних спільнот виокремлюється переважно на абстрактному рівні. Конкретна природа та міра соціальності залежна від традицій певного культурно-цивілізаційного світу, збагачується специфікою стосунків (їхніх суб'єктів, об'єктів, причин, інтенсивності тощо), в яких існує соціальність. Велику роль для формування й регулювання соціальної тканини відіграють звичаї та традиції. Як відомо, традиція моральних правил містить пристосування до обставин, не доступних для спостережень індивідуумами або не сприйманим нашим розумом, і наша мораль – не лише не витвір розуму, а й у певних аспектах вища за нього, бо

містить керівництво до дій, які розум самотужки не в змозі відкрити або виправдати [19]. Більше того, «виключна опора на раціональне розуміння як достатня для людських дій – серйозна інтелектуальна помилка, якої особливо часто припускаються торговці запозиченими десь ідеями, котрі вважають себе інтелігентами» [19]. Зовсім не випадково в основі наукової теорії А. Сміта було бажання поглянути на людину з трьох точок зору: моралі, державності, лише потім – власно економічної. Отже, завдання суспільства, якщо воно хоче зберегти свою ідентичність, а не перетворитися на будівельний матеріал інших цивілізацій, – захист, структурування та розвиток у Проекті та сонні проектів власних науки, освіти та мистецтва, що формують самовизначення народу, його специфіку в палітрі світів, забезпечують перемогу в боротьбі за дух, за душу. Причому, відторгнення народної аристократії, народної еліти обертається загрозою існуванню й розвитку соціальної тканини держави (за рахунок, наприклад, демонізації власної країни та схиляння перед чужими). На фундаментальному рівні їх взаємодії первинна матерія, проте на актуальному – свідомість. Тому довговічним буває те, що вражає уяву, а століттями живуть взагалі лише легенди. Отож, для існування державності необхідні люди-легенди та вчинки-міфи. Інстинкт самозбереження на родовому рівні відтворюється в нормі справедливості, завдяки чому користь – принцип біологічний – переростає в гуманістичність, як принцип соціальний. Суб'єкти Проекту культурно-цивілізаційного світу – люди, котрі живуть ним, створенням нового, їхніми цілями – позаперсональними матеріальними перевагами та прагматичним полем життя, здатні на справи, що зберігаються в пам'яті нащадків. Саме вони становлять справжню еліту культурно-цивілізаційного світу, її аристократію [20 – 22].

Безумовно, для технократа освоєння класичної гуманітарної традиції – це такі собі «факультети непотрібних речей» [23]. А оволодіння, скажімо, студентом-політехніком знаннями світоглядного рівня – й узагалі «зайва розкіш», а то й «небезпечна» річ, позаяк заважає подальшому маніпулюванню ним. Макс Вебер у «Протестантській етиці»

відзначав, що протестантські сім'ї воліли, аби їхні діти опановували практичні, а не методологічні знання, навіть за умови звуження кругозору учнів, обстоювали перевагу реальних училищ над «відірваними від життя» класичними гімназіями. Утім, маємо той самий веберівський «парадокс раціональності» (блискуче вивчений Л. Мізесом, Ф. А. Хайєком і К. Поппером): процес ліберальної раціоналізації/модернізації, що послідовно реалізовується, врешті-решт, здатний вивільнити сили, не підконтрольні й розуму, й нормам гуманізму. Найруйнівніших чудовиськ соціуму породжує не «сон розуму», а спроба перетворити людину на бездуховного голого прагматика.

Соціальність як основа культурно-цивілізаційного світу, що формує соціальний капітал і забезпечує його структуру, передбачає постійне самозречення людини від домінування егоцентризму – щеплення від неправового самоутвердження [24 – 29]. Й кожна особистість набуває цілісного вигляду саме як соціальна. Для виявлення соціальності істотне значення мають принципи: 1) складності соціального розвитку; 2) емергентності (суттєвої ролі випадку); 3) поєднання необоротності й оборотності; 4) нестійкості та нерівноваги; 5) синкретичності. Це дозволяє забезпечити: 1) надання бази прогнозування якісних перемін; 2) зміну ідей одномірного трактування соціального розвитку боротьбою його різноманітних тенденцій; 3) виникнення підстав для оцінювання динаміки різноманіття культурно-цивілізаційних світів і з позиції загального розвитку, і з боку періодичних коливань за вісями «централізація–децентралізація», «порядок–хаос» тощо. Дослідження М. Кастельсом заміни інституцій (що особливо актуально для світів, які трансформуються) соціальними мережами якраз і орієнтує на вивчення не окремих комунікацій, а їхніх мереж у суспільстві. Причому форми відносин корелюють із своєрідністю мереж, які відображають, зокрема, зв'язки наявні та відсутні, дійсні та ілюзорні, реальні та віртуальні. Зокрема, один з ефективних шляхів дослідження та впливу – використання принципів хибних соціальних утворень, перетворених форм, відплатності. Зокрема, принцип перетворених форм ґрунтується на введенні до між-

системної взаємодії еталону, котрий забезпечує зіставлення структур, їх зведення до надструктурної єдності, трансформування енергії їх суперечності з руйнівної до розвиваючої. Тим самим знімається необхідність нав'язувати зовнішню волю, культуртрегерствувати, зберігається своєрідність кожного з елементів у наданих межах самореалізації і умовах взаємодії.

Отож, уся відповідна філософія корпоративної соціальної відповідальності нині базується на положенні про необхідність ретельного обліку інтересів усіх зацікавлених сторін, а стратегія – на моделі соціального партнерства, ігри з ненульовим результатом, де виграє кожен та зростає сукупний соціальний капітал суспільства (win-win strategy, green-green strategy). Це й стає фундаментом як внутрішньої, так і зовнішньої культури корпорації. Ядро зацікавленості корпорації полягає в збільшенні людського капіталу; воно пов'язане, насамперед, із творчим, інноваційним потенціалом людини як усередині корпоративного бізнесу, так і ззовні [30 – 32]. Серед інших пріоритетних напрямів корпоративної соціальної відповідальності – захист навколишнього середовища, підвищення безпеки та якості споживчих товарів, охорона здоров'я, культура, поліпшення етнопонаціональних стосунків, допомога недієздатним категоріям населення, підтримка прав людини в соціально-трудових відносинах забезпеченням умов праці, включаючи охорону здоров'я й дотримання техніки безпеки, припинення недобросовісних прийомів ведення бізнесу, якісне управління, залучення мешканців місцевих громад до розв'язання спільних проблем, питання соціального розвитку усередині корпорації і в місці її розташування. За великим рахунком, уся ця діяльність або безпосередньо (медичне обслуговування персоналу, створення комфортного середовища на робочому місці), або опосередковано (підвищення якості екології та споживчих товарів, створення сприятливого соціокультурного середовища тощо) допомагає збільшенню соціального капіталу та зближенню з суспільством як окремих компаній, так і бізнесу загалом. У свою чергу, вирішення цих питань пов'язане з якістю соціальної інфраструктури, зокрема, інфраструктури діяльності у сфері

духовної культури (комплекс умов, що забезпечують мотиви та функціонування освіти, підвищення культурного рівня, організації дозвілля). Втім, зростання продуктивності соціально-економічної системи потребує формування нового соціального стандарту та підвищення рівня соціального управління усіма складовими соціальної (і не тільки) сфери та гармонізації їхньої діяльності, регламентацію надмірно високих бонусів для топ-менеджерів, стандартизацію міжнародної фінансової звітності, забезпечення координації дій регулюючих структур різних країн, подолання на цій основі елементів соціального безладу. До найбільш наочного втілення конкретики корпоративних відносин та їхнього зв'язку з соціальним капіталом належить волонтерство, тобто діяльність працівників корпорації з допомоги місцевим співтовариствам та громадянам. Внесок корпорацій у зростання людського та соціального капіталів, зокрема у фінансування та налагодження процесу загальної, професійної та вищої освіти, а також у надання інших видів допомоги передбачає тісну взаємодію з місцевим співтовариствами, розвиток партнерських відносин з багатьма некомерційними організаціями.

Отже, сприйняття та розвиток ефективних технологій соціальної роботи, проведення комплексного забезпечення PR/GR: Public Relations (зв'язки з громадськістю) – Government Relations (зв'язки з органами державної влади) є обов'язковою умовою успішного соціального менеджменту. Отже, адекватне вдосконалення соціальних комунікацій входить до безумовних пріоритетів суспільного розвитку та постсучасної модернізації. Безперечно, посилення постмодерністських орієнтацій відбувається неоднозначно: воно диференціюється для різних професійних і демографічних груп, відчуває вплив «великих кондратьєвських хвиль» і циклів культурного розвитку, часто набуває прихованих, інверсійних чи минулих форм. У цій ситуації корисними стають не стільки разові спеціальні рішення, скільки утворення адекватного середовища, яке підтримує тенденції демократизації суспільства, лібералізації господарювання й знаходження традиційними цінностями прогресивних форм.

1. Ильин И. А. Путь к очевидности: сборник / И. А. Ильин. – М. : Республика, 1993. – 431 с.
2. Семенова В. В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию / В. В. Семенова. – М. : Добросвет, 1998. – 289 с.
3. Васильева Т. С. Основы качественного исследования: обоснованная теория / Т. С. Васильева // Методология и методы социологических исследований (итоги работы поисковых проектов 1992–1996 г.г.). – М. : Ин-т социологии РАН, 1996. – С. 56–65.
4. Маслова О. М. Качественная и количественная социология. Методология и методы / О. М. Маслова // Социология 4М. – 1995. – № 5-6. – С. 5–15.
5. Редклифф-Браун А. Р. Метод в социальной антропологии / А. Р. Редклифф-Браун. – М. : Канон-Пресс-Ц, Кучково Поле, 2001. – 416 с.
6. Ярская-Смирнова Е. Р. Нарративный анализ в социологии / Е. Р. Ярская-Смирнова // Социологический журнал. – 1997. – № 3. – С. 38–61.
7. Dunlop J. T. Industrial Relations Systems / J. T. Dunlop. – N. Y. : Henry Holt and Company, 1958. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.knowledge-banks.org/za.../biblioteka.htm>
8. Kochan T. A. Launching a Renaissance in International Industrial Relations Research / T. A. Kochan // Proceedings of the 10th World Congress of the IIRA. – Wash., 1995. – P. 1–13.
9. Парсонс Т. О социальных системах / Т. Парсонс. – М. : Академический Проект, 2002. – 832 с.
10. Мокляк Н. Н. Социальные отношения: познание и совершенствование / Н. Н. Мокляк, В. Ю. Барков и др.; Отв. ред. Н. Н. Мокляк. – К. : Наукова думка, 1990. – 232 с.
11. Рябінчук М. В. «Соціальний капітал» як елемент неоліберальної міфотворчості / М. В. Рябінчук // Творчество как способ бытия свободы : Материалы XII Международной научно-практ. конф. – К., 2013. – С. 171–173.
12. Бузгалин А. В. Пределы капитала: методология и онтология / А. В. Бузгалин, А. И. Колганов. – М. : Культурная революция, 2009. – 680 с.
13. Алоян А. Е. Теоретико-методологічні основи дослідження поняття «соціальний капітал» / А. Е. Алоян // Вісник Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка. Сер. Філософія. Політологія. – 2012. – № 107. – С. 5–8.
14. Деркач В. Л. Соціальний капітал (концептуальний нарис) / В. Л. Деркач // Політологічний вісник. – 2012. – № 65. – С. 99–106.

15. Шедяков В. Є. Соціальний капітал : можливості продуктивного задіяння в реалізації стратегії розвитку суспільства / В. Є. Шедяков // Сучасна українська політика. – 2012. – Вип. 26. – С. 17–28.

16. Шедяков В. Є. Взаєморезонування людського та соціального капіталу в структурі соціокультурного антропогенезу / В. Є. Шедяков // Гілея : наук. вісник; голов. ред. В. М. Вашкевич. – 2013. – № 71 (4). – С. 565 – 571.

17. Багнюк А. Л. Соціальний капітал і квантифікація суспільних процесів у сучасному соціумі / А. Л. Багнюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_71/Bahnuk.pdf.

18. Буйденков А. А. Социальный капитал как фактор устойчивого регионального развития / А. А. Буйденков // Проблемы инновационного развития территории : междисциплинарный подход [Материалы Всероссийской с международным участием научно-практ. конф.]. – Пермь, 2012. – Ч. 1. – С. 254–261.

19. Хайек Ф. Происхождение и действие нашей морали: проблема науки. Из речи, произнесенной в Гуверовском институте 1 ноября 1983 г. / Ф. Хайек // ЭКО. – 1991. – № 12. – С. 177–192.

20. Акунин Б. Аристономия / Б. Акунин, Г. Чвартишхили. – М. : Захаров, 2012. – 544 с.

21. Глобачев М. Превыше колбасы / М. Глобачев // Новое время. – 2005. – № 7. – С.34–36.

22. Мелихов А. Нельзя насиловать тех, в чьей любви нуждаешься / А. Мелихов // Новое время. – 2005. – № 40. – С. 15.

23. Домбровский Ю. О. Хранитель древностей : Роман, новеллы, эссе / Ю. О. Домбровский. – М. : Известия, 1991. – 224 с.

24. Ильенкова С. Д. Социальный менеджмент / С. Д. Ильенкова. – М. : Спутник+, 2001. – 282 с.

25. Социальные технологии : Толковый словарь / [Отв. ред. В. Н. Иванов]. – Москва–Белгород : Луч – Центр социальных технологий, 1995. – 309 с.

26. Социальный менеджмент / Д. В. Зайцев, Г. Г. Карпова, Г.В. Лобачева и др.; Под ред. П. Романова, Е. Ярской-Смирновой. – Саратов : Изд-во СГТУ, 2008. – 276 с.

27. Романов П. В. Новый социальный менеджмент и реформы российской социальной политики / П. В. Романов, Е. Р. Ярская-Смирнова // Мир России. – 2008. – № 3. – С. 109–131.

28. Базалеев О. А. Паблик рилейшнз как управление социальным капиталом / О. А. Базалеев, О. В. Лаврова, П. В. Романов, Е. Р. Ярская-Смирнова // Социальный менеджмент : опыт, исследование, образование. – Саратов, 2001. – С. 63–71.

29. Шедяков В. Є. Боротьба смислів і протистояння стратегій: регіонально-цивілізаційний вимір / В. Є. Шедяков // Політичний менеджмент : наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2012. – № 3. – С. 31–42.

30. Дынкин А. Социальная ответственность бизнеса и корпоративное гражданство (заседание Ученого совета ИМЭМО РАН) / А. Дынкин, С. Перегудов, Ф. Бурджалов, В. Кабалина, В. Комаровский, Н. Лапина, И. Семененко // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – № 11 – С. 3–13.

31. Шедяков В. Є. Розвиток соціального партнерства та вдосконалення моделі модернізації / В.Є. Шедяков // Соціальна психологія : наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2011. – №2(46). – С. 29–37.

32. Шедяков В. Роль соціального партнерства в забезпеченні системного рівня розвитку громадянського суспільства / В. Є. Шедяков // Віче. – 2012. – № 19 (328). – С. 20–23.

Ростислав Балабан

ЧИННИКИ ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНІ: ЛАКУНИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

В Україні на початку третього десятиліття незалежності спостерігається соціально політична криза, яка полягає в дефективності державного управління, фасадній демократії, деградації соціальних стандартів, відчуження суспільства, формування стільникового суспільства. При цьому громадянське суспільство латентно виявляє незадоволення, недовіру, але не протидіє. В слабкому громадянському суспільстві відсутні системні інститути селекції і функціонування регіональних кадрів, лідерів, груп тиску, авторитетів громадської думки.

Ключові слова: політична воля, політична відповідальність, амбіції, стільникове суспільство, фасадна демократія.

Rostislav Balaban. Factors of political crisis in Ukraine: gaps responsibility.

Key words: Political will, political responsibility, ambition, Cell Society, facade democracy.

В Україні системна і першочергова криза – це відсутність політичної волі у політичного класу до якісних змін усього середовища. Натомість, як представники

політичного класу, так і пересічні громадяни вибудовують власні зони комфорту. На території України ми можемо побачити «зони», де ідеальна дорога, освітлення, ландшафтний дизайн, комфортне житло і т.д., що часто відокремлені від оточуючого світу і є своєрідним стиліником. Так само як у заможних у їхніх маєтках, і в інших верств у квартирах створюється індивідуальна «зона» комфорту. Зазначимо, що мешканець багатопверхівки (сільської вулиці, села) не сприймає під'їзд і будинок (відповідно, вулицю, село) як свою територію відповідальності, зону комфорту. І все, що за її межами, здебільшого занедбане. Це говорить про відсутність відповідних амбіцій, а також і про відсутність практики колективної роботи в сфері приватного життя.

На цьому тлі політична еліта не має амбіцій реалізації державних національних проєктів, наприклад, як «Дніпрогес» в СРСР, або програма спортивних юнацьких клубів, або ідея України як туристичної Мекки, або будь що інше, що торкалося життя суспільства і змінювало його загальні стандарти на краще. Також відсутня і мотивація, в тому числі через електоральні подразники. Суспільство незадоволене і не довіряє, але при цьому голосує на виборах за емоційні символи, залишаючи при владі політичний клас у формі провладної чи опозиційної сили, а відповідно, і номенклатури, яка не обирається, але зберігається за існуючого режиму.

За нашими оцінками, виборець голосує за символи і популістські гасла, допускаючи збереження існуючої системи. Очевидно, допускаючи її деформовану нормальність. Причина в тому, що більшість ладна діяти з мотивацією індивідуального збагачення, а не загальнодержавних та національних цінностей. Тому витікає, що роздратованість і недовіра в основі мають не дефективну роботу політичної системи, а власну неучасть у цих процесах з можливістю швидкого збагачення. При цьому економічного середовища, де велика частина суспільства могла б бути самозадіяна, теж не створено. Наявне економічне середовище вимагає непрозорих сплетінь і перепон з бюрократичним апаратом, а тому витісняється загал.

Суспільство потребує пропаганди, опорних символів, якими могло би пишатися. В радянський період такими були: колективізм, патріотизм, справедливість, дружба народів, культ народу, віра, що радянська влада дбає про народ. Важливим пропагандистським заходом був політ першої людини в космос, травневі військові паради. Це давало віру в силу і могутність, що наше найкраще. (Сьогодні ці символи відновлюються в Російській Федерації, але зазначимо, що там їх функція – маскуванню наявного авторитарного режиму, за якого не вдалося ані збагатити суспільство, ані демократизувати, ані розкрити президентські ініціативи).

Фактично усі з названих ціннісних характеристик нівельовані в українському суспільстві. Це почалося з горбачовської «перебудови», яка дала колосальний поштовх самокритики і заперечення усіх надбань. Лозунгом періоду перебудови було гасло «гласність, перебудова, прискорення». Основною цінністю і новим у радянській моделі стала можливість критики. Гласність відбулась як критика, перебудова відбулась у демонтажі Компартії, а прискорення, в розумінні економічного, – не відбулося.

Після розпаду СРСР в Україні розпочався так званий перехідний період, який став похідним саме через невизначеність і відсутність дороговказів. Політична еліта не стала транслятором мети, ідеї, кроків поступу. Еліта теж стала «перехідною». Переважно похідна від «радянської», але без пропаганди комуністичних ідей і без формування нових орієнтирів. Основним завданням правлячого класу було утримати ситуацію і управління старим інструментарієм. Зміни якості політичної системи не відбувалося, за винятком того, що зникла контролююча вертикаль в особі Комуністичної партії. Принципи роботи адміністративної вертикалі зберігалися до «помаранчевої революції» 2004 р., після якої вони розбалансувались і про це ми мовитимемо далі.

Основні риси адміністративної вертикалі були такими: представники нижніх ешелонів мають бути не публічними, лояльними до режиму, формувалися на основі особистих контактів. Усе це укріпляло не конкурен-

тоздатність у сфері ідей, новаторських заходів, але було міцним з погляду закритості.

У цей період (початок 90-х рр.) формуються нові соціальні групи. Диспропорція цін, ненасичений ринок, масовий попит дозволяли на «непрозорих» операціях заробляти великі гроші відносно до офіційних заробітних плат та вартості нерухомості. Але економічно пасивне суспільство, не навчене комерційності, не включалося масово в ці процеси. А втративши державний патерналізм, різко збідніло. На цьому ж тлі з'являються групи рекету і бригад. Офіційні органи влади не управляли ані першими, ані другими, а часто були залежними від них або зливалися.

Подавлення рекету відбулося за часів міністра МВД Ю. Кравченка, який зазначав, що переломним став 1998 р. [1]. Але, на жаль, так вийшло, що «рекетські» функції на себе перебрали державні установи, як-то міліція, прокуратура, податкова інспекція. Це стало новим, порівняно з радянською моделлю управління, і зберігається до сьогодні. Підсвідомим завданням чиновників у правоохоронних органах залишається «наказати», що перетікає в корупційний заробіток, а установки запобігти, не допустити порушень, а тим більше – забезпечити роботу – відсутні.

Рекетські угруповання, як такі, відійшли, але через два десятиліття проявились у вигляді рейдерства – тобто захоплення підприємств і бізнесів, що не робить економіку України привабливою, насправді, впливають на стагнаційність усього середовища. Такі випадки часто не популяризуються, тобто проблема не обговорюється, а отже, і не розв'язується. Вона виконується силою, часто з озброєнням. Звісно, що є відмінністю від 90-х рр. – так це юридична канва процесу. Не офіційно, але ці процеси патронуються представниками влади. Експерти зазначають, що в Україні функціонують 40-50 угруповань, які професійно здійснюють близько 3000 захоплень у рік [2]. Це свідчить про вже сформовані альтернативні центри влади поза державою. Наслідки такого стану зберігатимуться десятиліття, оскільки сьогодні стали доступними посади в правоохоронних органах, у тому числі в судах, за платню.

Розмір платні за отримання посади такий, що він недоступний випускникам ВУЗів, пересічним громадянам, але цілком можливий для згаданих груп і структур, які за кілька років отримують «власних» суддів і прокурорів тощо. Таким чином, частина державного апарату взагалі не орієнтується на суспільство, а виключно на своїх «власників».

Державні посади, особливо після «помаранчевої революції», «комерціалізувались» і стали місцем годування. В цей період (2004 – 2005 рр.) розміри хабарів суттєво зросли. Заходи і ініціативи з боротьби проти корупції за фактом збільшували розміри хабаря за адміністративну послугу. Правоохоронні органи звітувалися статистикою дрібних розкриттів, не змінюючи систему, а тільки її цементуючи. У розкручування корупційного моховика включився і політичний фактор, а саме те, що пострадянські чиновники, ще з радянськими традиціями, в період Президентів Л.Кравчука і Л.Кучми поступово збагачували власний ресурс і переважно приховували це, а «нова влада» прагнула це зробити за короткий термін, у тому числі побоюючись не утриматися при владі. Потрібно зазначити, що не тільки правоохоронні органи стали інструментом заробляння, а фактично усі державні органи, в особі підписантів, у своїх галузях, сферах і рівнях – від зелених насаджень, питань медицини, торгівлі, архітектури і т.д. Цей сегмент не вивчений і не популяризований.

Державний апарат працює згідно з законами, але як фасад. У реаліях наявний конгломерат картелів, синдикатів та інших дрібних утворень, що діють за внутрішніми неписаними правилами і на користь «своїх кардиналів». Такий апарат не публічний, не прозорий і не ефективний. Він лишатиметься таким в умовах без конкурентного середовища, в тому числі без політичної відповідальності і без громадського контролю. Держапарат все більше перетворюється в стільник, який працює сам на себе.

Враховуючи той факт, що держава не вибрала курсу сприяння бізнесу, а є навпаки – заборонною, з флюгерною бюрократією і непрописаними правилами, це породило нову групу з політичного класу, яку можна визначити як «капіталізовану бюрократію». За радянським

визначенням, «не трудові доходи» такої бюрократії стали перевищувати доходи ефективного бізнесу. Але закон їх існування такий, що вони тим більші, чим більший тиск і заборони на офіційний бізнес. «Капіталізована бюрократія» витрачала ресурс як на розкіш, що ставало очевидним подразником для громадських настроїв, так і на придбання бізнесів, що насправді не інвестувало економіку, а залишало її стагнаційною.

Таке тло забезпечило прагнення участі в управлінських процесах від низових рівнів до перших осіб держави заради самозбагачення, в тому числі накопичення ресурсу для самозбереження.

Прояви збагачення переважно дратують, що особливо актуалізувалося напередодні «помаранчевої революції». Тоді і виникла потреба надати красиву обгортку олігархічним капіталам.

В Україні вже з'явилися проекти, що мають на меті сформувати позитивний образ власників великих капіталів. Це – Фонд В. Пінчука з однойменною назвою «Фонд Віктора Пінчука», заснований у 2006 р., так і благодійний фонд Р. Ахметова – «Розвиток України». Відомо, що іміджеві кампанію організовують західні спеціалісти, і відчувається, що основний месидж спрямований для західної аудиторії. Меценатство не стало притаманним українському суспільству, хоча його паростки присутні.

Між тим суспільство сформувало для себе культ індивідуального збагачення і демонстрації розкоші, тобто культуру фетишизму, принаймні вона домінує серед інших. Це простежується в усіх верствах – від бідних до надбагатих. Ми ладні швидше купити демонстративно дорогу річ, часто не функціональну, таку як малинові піджаки і золоті ланцюжки (у 90-х роках) дорогий автомобіль, мобільний телефон, бренд, номер на автомобіль і т.д., аніж заощаджувати чи спробувати відкрити реальний бізнес. Відомі майже масові приклади дорогих годинників у депутатів Верховної Ради, суддів, чиновників, які коштують від кількох десятків до сотень тисяч доларів США [3]. Це насправді говорить про закритість економіки і про хворобливий стан цінностей у суспільстві.

Цим вражено і духовенство, яке покликане сіяти прекрасне і демонструвати аскетизм, а натомість вони виправдовуються, що розкішні речі є пожертвою [4]. Проблема не в пожертві, а в тому, як цим скористатися. Президент США теж отримує подарунки, але це декларується і лишається власністю держави. В нашому суспільстві стан речей говорить, що система деформована, це є очевидним не тільки в політиці, але і в усіх інших сферах, у тому числі і в освіті. Усе це закладає деформацію на майбутнє.

Одна із перших ластівок створення помітного проекту для суспільної користі в Україні – це будівництво стадіону «Донбасарена» в Донецьку за приватні кошти. Його відмінність у тому, що він сприймається як публічний, тобто для народу. Приватні готелі чи офісні центри так не сприймаються, хоча бізнес, розвиваючись, корисний усьому суспільству, в тому числі створюючи робочі місця і поліпшуючи інфраструктуру.

Проте, в піку комерційному проекту, політичний клас демонструє проект ремонту і будівництва стадіонів за державний кошт напередодні футбольного турніру «Євро – 2012». З низки повідомлень зі ЗМІ дізнаємося, що за своєю вартістю державний ремонт перевищує в рази вартість приватного будівництва. Інтерпретація такої ситуації в тому, що приватний бізнес програє державно-кримінальному. Завищені ціни на будівництво за державний кошт говорять про одне, а саме – неефективне використання, а точніше, збагачення певних чиновників, задіяних на розподілі державних ресурсів. Понад те, ці капітали некомерційного походження мають природу не реінвестування, а скоріше приховування, тому вони спрямовуються за межі України. Від цього біднішає економіка України в цілому.

Суспільство володіє цією інформацією, але негатив виливає лише в інтернетпросторі. Наша оцінка така, що суспільство аморфне і формує фонові настрої, які, в принципі, не впливають на політику. Ці настрої можуть вибухнути під час формування революційної ситуації, але такий вибух справу не вирішить, оскільки відсутні публічні експертні групи, лідери думок і, зрештою, гро-

мадські групи тиску, що повсякденно мають транслювати настрої і запити в політичне середовище.

Суспільство слабо включається в процеси розвитку малого і середнього бізнесу. Таку ситуацію консервує політичний клас на різних щаблях.

Відсутність реформ підміняється тотальним популізмом. Ми, як суспільство, не обговорюємо предметну прагматичну проблематику. Наявні ідеї експертного суспільства приглушені відсутністю попиту на них, а також «попсовим» інформаційним середовищем.

Формальна еліта (політичний клас) не зацікавлена в своєму народі. Одна із основних причин того, що еліта незалежна від громадських оцінок, настроїв, – вона не утримується суспільством тощо. Сьогодні сформувалася політична еліта, яка є власником олігархічних капіталів. Походження цих капіталів від державного перерозподілу. Вони часто виведені за межі України, а тому їхні власники більше зацікавлені в економіці і політичній стабільності тих країн, де ці капітали розміщені. Дописувачі «Фокусу» дають дані, що на початок 2009 року виведення ресурсів з України сягало два млрд дол. США на місяць. За відповідального політичного класу це було б припинено. Нам зрозуміло, що таке відбувається за згодою «державних мужів». Особливо, якщо зіставити з іншою публікацією «Кореспондента», що вітчизняні «мужі» купують європейські, а очевидно, і інші, підприємства автобудування, кондитерські фабрики тощо. Причому, ми бачимо публічних покупців, які виявили себе відносно публічністю політичної діяльності в Україні. Скоріше за все – це десята частина реальних процесів. На жаль, первинний розподіл державного майна колишнього радянського надбаня відбувався «дешевою» приватизацією, наступні перерозподіли відбувалися на основі юридичних прогалин. І нині цей процес не зупинений, стосовно нього вживається термін «рейдерство». Наш прогноз специфічний і полягає в тому, що рейдерство, як масова практика, зупиниться самими рейдерами, які захистять у правовому полі своє майно від атак, якими самі і здобули його.

У свою чергу, народ, не сформований у потужне громадянське суспільство, допускає такі прояви. Суспільство немає сформульованих цілей для себе. За оцінками політолога Ю.Левенця (із виступу 14 травня 2013 р. в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України) в суспільстві є немало груп зі своїми інтересами. За нашою оцінкою, стільники – це ще дрібніше. Об'єднавчі або векторні ідеї не стимулюються формальними лідерами. Суспільство форматується під стільники, не маючи об'єднуючих ідеалів, спільної ідеї-мети. Сприймає популізм, але готовий сприйняти і мініфюрера.

Держава і політична система деформовані з погляду ефективності управління і якості послуг. За оцінками експертів, держава перебрала на себе більше тисячі функцій, що задекларовано в офіційних документах державних органів різного рівня. Таким способом, Українська держава, як інститут, умовно відповідає за «все». Це рудимент від радянської моделі тоталітарного управління. Проте, на відміну від тієї епохи, – без здатності забезпечити виконання. Політичний клас зацікавлений у такому стані речей. Оскільки чим більший державний сектор, тим більший ресурс перерозподілу і тим суттєвіше збагачення тих, хто перерозподіляє. «Держава» могла віддати в приватні руки будівництво і ремонт і доріг, і аеропортів, і багато чого іншого. Але за таких умов у держави залишилися б виключно державні функції, що, по суті, є раціональними, але не вигідним обслуговуючому персоналу держави.

Система управління розбалансована, починаючи з міністерств (як орган управління), закінчуючи останнім виконавцем. Так, утримання апарату різних міністерств мають різний розмір. Наприклад, на апарат Міністерства фінансів витрачається 16 млрд грн на рік, а в цей же час на апарат Міністерства юстиції 1 млрд грн, на апарат Міністерства охорони здоров'я – 0,02 млрд грн [5]. Це свідчить, що ці установи, незважаючи на те, що вони рівнозначні з погляду державного управління і функціональності, працюють за різними стандартами, а бюджети на утримання формуються в ручному управлінні і, скоріше за все, з огляду на суб'єктивні оцінки.

Для Української держави показником виконання державних функцій є звіти державних установ. Тут з'являється протиріччя із суспільними інтересами, оскільки за звітами державний апарат працює ідеально.

Світ (Європа) вдосконалює рух у сфері технологій, зокрема, це «електронна влада» тощо. На такому тлі відставання України стає ще очевиднішим. Український чиновник прагне до «ручного управління», що переходить у принцип «тертя» (супротиву) під час прийняття рішення, а подолання «тертя» трансформується в матеріальні і людські витрати з боку ініціатора і корупційну вигоду чиновника.

На практиці, в сучасному українському державному управлінні виявляється, що щось є першочерговим, а щось – в останню чергу. При цьому інструментарій соціального запиту і контролю відсутній. Так, завжди у «влади» не вистачає часу і ресурсу на прибирання, благоустрій, ремонт доріг, на майданчики і дворові стадіони – тобто на те, що є найближчим і простим предметом споживання державних послуг і комфорту життя. Натомість, є відділи, управління і міністерства, які планують, контролюють, відповідають і звітують за це. Немає тільки кінцевого якісного продукту. Ми часто бачимо перекриті дороги і урядові машини, які кудись спішать, ніби на вирішення якихось «державних» справ. Разом з цим, ми жодного разу не задаємо собі питання, куди спішать і на вирішення яких справ. Було б цікаво опубліковувати журналістське розслідування про графіки перекриття і супроводження урядових автомобілів. Думаю, що ми побачили б великий відсоток «недержавних» справ у цих поїздках.

Фактично комунікаційного містка між суспільством (його запитами) і владою немає. Держава не має природного подразника для реагування. Суспільство виявляється автономним від держави. Можливо, десь і існує громадянське суспільство, але закрите в стільник. Виявилось, що легальний інструмент отримання суспільної інформації, як громадські слухання та громадські ради, при держустановах є фіктивними. Як правило, вони орга-

нізуються зацікавленими суб'єктами і часто без опонентів. За нашими оцінками, держава як інститут в особі політичного бомонду має два інформаційні містки з інтересами суспільства. В Україні такими комунікаторами виступають політтехнологи, які доносять до учасників політичного процесу в лозунговому вигляді інтереси суспільства зі свого погляду, що відбувається не систематично. Також певну інформацію актуалізують журналісти з поправкою на низький рівень журналістських розслідувань і обмеження їх поширення через з огляду на природу організації мас-медіа. Ці канали надзвичайно вузькі. Суспільство лишається неучасником політичного процесу, а політична система не отримує надійних джерел-орієнтирів.

Таким способом сучасна Українська держава (апарат) генерує, ставить завдання і починає їх виконувати. В цей же час дороги, школи, медицина, якість державних послуг відповідають стану, ніби-то в державі відбуваються катаклізми, як-то громадянська війна. При цьому суспільство сприймає такий стан речей як даність і лише латентно негативно оцінює його.

Що означає не сприймати? Наведемо короткий приклад того що сталося, у Великобританії (2012 р.), коли жінці у кафе зробили зауваження за годування дитини груддю, повідомивши про це простим способом – в Інтернеті, жінка зібрала кілька сот матерів, які стали годувати грудним молоком своїх дітей у цьому кафе. На що власник кафе безкоштовно пригостив відвідувачів і публічно вибачився. Як наслідок, усі учасники, в тому числі харчового бізнесу у Європі, знають, що не можна забороняти таку просту, але важливу річ, бо в протилежному разі можна дійти до банкрутства. Тут проявилася солідарність, яка вкрай важлива українському суспільству. Причому солідарність на користь захисту конкретних прав.

В українському варіанті думка окремого відвідувача може ніяк не вплинути, але позиція окремого чиновника може призвести до винагороди в особистих інтересах або банкрутства установи з неринкових причин.

Натомість (наприклад), страшний факт замерзання у дорозі двох громадян через мороз і заметені дороги взимку 2012 р. в Україні ніяк не помічений. Але при цьому величезний державний апарат відповідає, фінансується і звітує за розчищення доріг і ще велика державна структура відповідає за надзвичайні ситуації. Таким чином, заметені дороги і загибель людей – це «звичайна ситуація». Жоден чиновник і політик не вибачився і не пішов у відставку, ситуація була непоміченою. Причина в тому, що саме суспільство це не помітило і не відреагувало, а це означає, що суспільство сприймає таку ситуацію як належне. Тобто, в суспільних орієнтаціях є момент самовиживання, атономізації, як ми визначили, стільниковості. Зазначимо, що в Україні відносно новим явищем є інтернетсередовище, яке вже живе в певному форматі, комунікує між собою і виявляє незадоволення. Але влада на це середовище не зорієнтована, а воно, в свою чергу, проявиться лише на чергових виборах, або, ще гірше, – не проявиться, залишиться у моніторів, а не піде на дільниці.

На такому тлі виборчі кампанії, державна влада, політика є спектаклем, який теж атономізований і живе за своїм сценарієм. Причина звертання до суспільства з боку влади залишилась одна – позиція, що учасники політичного процесу, в тому числі олігархічні групи, ще визнають, що владу можна здобути через легітимізацію на виборах. Якби «старі» олігархічні групи не зазнавали міжособної конкуренції та появи нових, скоріше за все вибори були б призначені, як мінімум, з більшим інтервалом між собою і театралізовані для міжнародної громадськості.

У свою чергу, «влада» вибудовує таку систему управління, за якої концентрація ресурсів відбувається в «центрі», а з іншого боку, спостерігається їх відсутність на місцях. Як підтвердження цього – фактична відсутність оргтехніки (наприклад) в сільрадах по Україні, незабезпеченість медичних закладів і т.д.

Підсвідомо і неписано працює таке, що забезпечена (самодостатня) нижча ланка влади є загрозою для вищого органу. Нижчі державні інстанції лишаються «прохачами»,

які завжди принципово недоотримують. Штрихами опишемо віхи взаємин центральної влади (зокрема, виконавчої) з нижчими ланками.

За президентства Л. Кравчука спостерігалось фактичне дрейфування радянської моделі. Був навіть період введення посад представника Президента, щоб втрутитись в регіональний рівень, але не змінюючи чиновників на посадах. За президентства Л. Кучми працювала така модель, що регіональна влада не ставала публічною, не боролась за вищий рівень влади, а в певний період відповідала за результати виборів. За це отримувала невтручання в свої справи. Зазначимо, що «свої справи» – це не реалізація державних програм владою, а саме, в прямому сенсі, свої приватні, недержавні справи – використовуючи адміністративний ресурс – формування фінансового потенціалу. За президентства В. Ющенка передбачалася зміна регіональної влади, як «старої», а призначення «нових» супроводжувалося прагненням максимально швидкого збагачення останніх. Державний апарат майже відверто став апаратом збагачення призначених «князьків», комерціалізації влади, спроби накопичити за короткий період ресурс, який попередники формували більше десятиріччя. Відмінність «помаранчевої» п'ятирічки у тому, що значимі регіональні призначення представляли різні політичні клани. Ці капітали не концентрувались, а тому розбалансували вертикаль. Період правління В. Януковича, очевидно, буде характеризуватися спробою концентрації і контролю «місцевих капіталів» від влади в одних руках (хоча ця історія ще не написана).

Чиновники різних рівнів системи управління щось адмініструють і звітують, але лише напередодні виборів «влада», як правляча так і опозиція, здійснює інтервенцію в громадські настрої та інтереси. Зв'язок з громадською думкою здійснюють політтехнологи і соціологи. Мета такої інтервенції – не підвищення якості (оптимізації) управління, а політичне загравання задля виборювання електоральних симпатій.

Виборчий алгоритм, спирання на партії чи на незалежних політиків, на тих чи інших лідерів не спричинить ефективних змін. Виховування влади і опозиції так само, як і громадянського суспільства, тривалий і нелінійний процес. Можливий варіант для України – це зменшення періодів виборів – на місцевому рівні кожні 1–2 роки, а парламентські – через 3 роки, президентські – кожні 4. Це буде штучний примус політичному класу іти до суспільства.

Це говорить про те, що державне (політичне) сприймається автономно, від себе, а політикам теж байдуже щодо громадської думки.

Українське суспільство стало стільниковим. Соціальні стільники відокремлені і живуть у різних просторах. Здається, що навіть і не перетинаються.

Політичний клас, який має внутрішню структуру, репрезентує як тих, хто очолює піраміду, так і обслуговуючий персонал. Він прагне до формування власного комфорту, інколи він виявляється в розкоші, проте основне в ньому, що влада розглядається як соціальний захист учасників процесу, як формування і захист власного капіталу. В рамках політичного класу є свої стільники, учасники яких обмежені в комунікаціях.

Інша типова категорія для українського суспільства – «заробітчани». З одного боку, черги «арбайтерів» щоденно на вокзалі в столиці – голодних, немитих, без житла, ладних виконувати будь-яку роботу на будь-яких умовах. Їх сім'ї залишилися десь по Україні з надією, що це успішний економічний проект. Можливо, колись їм перешлуть гроші, але вже успіх – що сім'я позбавилась їдака. Насправді це вкрай страшна і небезпечна ситуація. Вона демонструє нездатність держави здійснювати управління. Це не означає, що «державна» має влаштувати чи контролювати цю категорію. Вона просто буде відсутня за злагодженої і адекватної роботи держави в інших сферах. Це щось на зразок того: щоб перевірити якість економіки в країні, потрібно відвідати громадські туалети, а не звіти влади. Небезпека наявності маргіналізованих «вільних рук» у тому, що їх можна організувати на неінституційні процеси.

Інша категорія заробітчан – це ті, які виїхали за кордон і вже там безправні, але щасливі, що мають більші статки. Ще є кваліфіковані заробітчани в Україні, які виконують різні роботи і забезпечують своє існування.

Дух заробітчанства присутній і в інших сферах. Такі категорії, як продавці на численних точках, базарах тощо, є заробітчанами, що прийшли сюди з різних сфер господарства. Заробіток такої категорії працівників, за столичними стандартами, 100 грн. у день. В інших регіонах цей статок нижчий. Інші категорії професій теж тяжіють до підробітку, адже офіційні зарплати ані вчителів, ані службовців... не дають достатку для гідного існування. І, нарешті, традиційне, що українські сім'ї займаються натуральним господарством.

Зазначимо, що «заробітчанство» не стало духом підприємництва, а скоріше, школою виживання. Різні його групи тяжіють до різних характеристик.

Також часто говориться про «середній клас». Для сучасного українського суспільства ми би використали дефініцію «ніби середній клас», в першу чергу з огляду на відсутність його сталості і тривалості, а потрапляння до середнього класу за матеріальною ознакою не говорить про підтримку цінностей і культури середнього класу його учасниками. Середній клас в Україні не є генератором ідей і законодавцем поведінки, він логічно орієнтований на самозбереження. Причому та категорія «ніби середнього класу», яка походить від реального малого і середнього бізнесу, умовно захищається від «суспільства», яке негативно сприймає чийсь успіх, а також від «влади», яка прагне обмежувати чийсь успіх.

Чи можна сказати, що в Україні є прошарок інтелігенції? Скоріше стільник, автономний від іншого життя, не є законодавцем ідей, експертним середовищем чи суспільним рупором. Час від часу спостерігаємо представників творчого цеху в політичній чи комерційній рекламі, що не говорить про інтелігенцію як учасника політичного процесу, а скоріше найманих працівників (заробітчан) з впізнаваними обличчями. Тому їх погляди часто не є авторитетними для учасників інших стільників.

Традиційний робітничий і селянський клас деформований і не може називатися таким. Частіше всього ці категорії люмпенізовані.

При цьому Українська держава з проголошенням своєї соціальності і демократичності є апаратом, який реалізовує права і свободи не для всіх, а лише для тих, хто має такі можливості. Умовно справедливий суд не для всіх, а для тих, хто має достатньо фінансів і «зв'язки», соціальний захист для тих, хто має доступ до влади і ресурсів, безкоштовна медицина для тих, хто обслуговується в спецлікарнях і т. д. Це теж підтверджує нашу тезу про стільникове суспільство, в якому окремі стільники формують окремий простір існування.

Постає логічне запитання, чим можна вилікувати такий державний і соціальний організм?

З одного боку, в «соціальній рекламі» (влітку 2012) звучало, що ми досягнули стабільності і шлях до добробуту відкритий. З іншого боку, що парламентські вибори 2012 можуть принести зміни. І перше, і друге є хибним.

Питання не стоїть в ідеологемах. Можуть навіть бути «нові» обличчя. Потрапляння інтелектуальних людей в апарат не виправляє ситуації, вони стають злими геніями існуючого апарату.

Такий парадокс можливий за інертності соціальної поведінки і слабкості опозиції як альтернативи. Причому опозиція в сучасних українських умовах не означає альтернативний шлях розвитку. Опозиція теж має ознаки представника олігархічних капіталів і теж має на меті збереження і примноження капіталу політичним інструментом.

Інертність громадян пов'язана зі сформованою політичною культурою, один із електоральних генів якої такий: ви нас все одно обдурите, тому ми вам не віримо заздалегідь. Потрібно зазначити, що в суспільстві існують настрої очікування «месії», що все-таки буде лідер, який здатен розв'язати їхню проблему.

Як ми спостерігаємо, суспільство відносно активно бере участь у виборах і паралельно не довіряє владі в різних її іпостасях.

Ми припускаємо, що виборці не голосують навіть за ідеологеми. Домінуючий чинник у виборі – це протест. Мовчазне і пасивне буття, неможливість участі в прийнятті рішень дивним чином трансформуються в результати виборів.

Таким чином, попри всі урядові і не урядові заяви про першу, другу, третю хвилі світової економічної кризи, якими намагаються виправдати стан справ в Україні, ми констатуємо, що українська криза перебуває в іншій площині виміру.

Українські капіталісти з остраху і на всяк випадок віртуально і матеріально виводять бізнес з України. Це видається так, що успішна компанія продається в іноземні «руки». Таким чином значні кошти переміщуються в іноземну юрисдикцію, як-то екзотичні острови або відомі країни. Отже, таким чином капітал живить іншу економіку, а податки – іншу державу. В Україні закриваються підприємства, але, з іншого боку, гіперінтенсивно багаті лише кілька сімей, що видається і економічно, і політично більше ніж дивно. Природу української кризи слід шукати в Україні, вона жодним чином не пов'язана із світовою економікою.

---

1. Comments.ua – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Comments.ua/2012/08/16/1998-banditsko-militseyskaya-rotatsiya/

2. Mignews.com.ua – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Mignews.com.ua/ru/articles/34425.htm

3. Pravda.com.ua – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pravda.com.ua/rus/news/2013/04/16/6988302/

4. Среди всех духовных лидеров Украины самые дорогие авто – у православных // Новини. «ТСН вражає». – 2013. – 19 березня.

5. Денисенко В. Кадровые ротации Министерства временных дел // Фокус.–2010. – №46.– 12 ноября. – С.13.

Тетяна Кремень

ПАРАДОКСИ ПОЛІТИЧНОЇ РЕКРУТИЗАЦІЇ

У статті йдеться про актуальні проблеми та протиріччя політичної мобілізації суспільства.

Ключові слова: політична участь, політична мобілізація, політична рекрутизація.

Tetiana Kremen'. Paradoxes of political recruitment. The article is dedicated to the problems and controversies of current political mobilization.

Key words: political participation, political mobilization, political recruitment.

Питання рекрутизації, або політичної мобілізації суспільства, політичної участі громадян – одне з найактуальніших у сучасній політичній науці. І не можна не погодитися з думкою, що громадяни в демократичних суспільствах стають «самотніми гравцями», які мало взаємодіють соціально, а отже, не хочуть брати участі в політичних процесах [1]. То, може, дійсно, масові медіа таким чином негативно впливають на бажання громадян залучатися до політичної діяльності і зменшують обсяги соціального капіталу.

І то є не падіння рівня політичної участі, а диверсифікація процесу політичної участі громадян. Бо ж зрозуміло, що традиційні форми політичної участі: голосування, тусування на майданах – уже не є єдиним видом політичної діяльності громадян. Ми навіть не помітили, як змінилися форми участі, що розмивають кордони між особистим та публічним життям громадян.

І справа зовсім не в тому, що статус таких форм участі ще невизначений. Зрозуміло, що вони так чи інакше є виявом політичних прихильностей громадян. Навіть якщо ці дії не впливають на стан справ та не відбуваються в рамках формальної політичної сфери, вони є ознакою політичної участі – дії громадян спрямовані на досягнення політичних результатів.

Цьому останнім часом дедалі активніше сприяє Інтернет. Тому не дивно, що в політичній науці приділяється особлива увага використанню Інтернету як інструменту політичної мобілізації. Бо навіть у той період, коли Інтернет сприймався як потенційний засіб відновлення інтересу до політичних процесів, водночас відмічалася загальна тенденція до політичної апатії та абсентеїзму [2; 3]. В останні роки суспільна думка під впливом певної наукової «роздвоєності» схиляється до скептичної оцінки ролі Інтернету в цілому та соціальної мережі онлайн, зокрема, на громадянську мобілізацію.

Дедалі частіше лунають твердження, що Інтернет має незначний вплив на мобілізацію громадян. Зрозуміло, що люди, які беруть участь у політичних акціях онлайн, є політично активними, а політично пасивні громадяни взагалі не цікавляться Інтернетом.

Публіка, яка користується Інтернетом, здебільшого є освіченою та політично активною, а тому набуває поширення таке явище, як загострення завдяки Інтернету наявних розбіжностей між громадянами в їхньому рівні активності.

Варта уваги думка, що хоча громадяни дійсно розвивають певну політичну активність у соціальних мережах, але ця активність безплідна, оскільки вона здебільшого лише дає змогу активістам відчувати, що вони роблять щось важливе, ніж насправді мати якесь значення в контексті вирішення нагальних політичних питань [4; 5; 6].

Має місце навіть нищівне визначення для такого роду активності – «слактивізм», що означає політичну діяльність, яка не має значного впливу на політичні процеси, але сприяє підвищенню самооцінки її учасників.

Однак безумовним є той факт, що в сучасній державі будь-який її громадянин є частиною певної політичної спільноти, а отже, може впливати на процес прийняття політичних рішень. Ступінь значущості цього впливу залежить від того, який політичний режим панує в державі та якою є форма правління. Але навіть в авторитарних державах громадянин є частиною політичної системи, і громадянство накладає на неї певні соціальні функції та ролі.

Політичні актори намагаються вплинути на дії громадянина та зробити з нього свого прихильника, який прийде на вибори та проголосує за якусь конкретну політичну силу або виступить у разі потреби, на її боці під час проведення політичних акцій тощо. Авторитарні держави зводять політичну активність громадянина нанівець, держави демократичні сприяють її зростанню. Тим чи іншим чином відбувається процес перетворення окремого індивіда на суб'єкт соціально-економічної чи політичної діяльності, що і є феноменом політичної мобілізації.

Інакше політичну мобілізацію можна визначити як зосередження та використання актором політики різноманітних матеріальних та людських ресурсів задля досягнення своєї мети шляхом, перш за все, створення масової підтримки з боку громадян, встановлення контролю над фінансовими та іншими джерелами. Мобілізація забезпечує розмиття масиву старих соціальних, економічних і психологічних зобов'язань та сприйняття індивідами нових зразків поведінки.

Класична політична наука вважає, що політична мобілізація – необхідна умова функціонування громадянського суспільства, оскільки рівень стабільності громадянського суспільства безпосередньо залежить від високого рівня громадянської активності. Першим на це звернув увагу американський політолог Семюел Гантінгтон у роботі «Політичний порядок у суспільствах, які змінюються» [7]. Він дійшов, здавалось би, парадоксального висновку, що в суспільствах преторіанських, де ресурси та влада зосереджені під контролем однієї чи декількох соціальних груп, діє зворотне правило – стабільність такого суспільства забезпечується низьким рівнем політичної та громадської активності мас, обмеженням їхньої політичної участі. Відповідно, політична мобілізація аполітичних верств населення є запорукою демократичних перетворень суспільства. Безумовно, політична мобілізація в преторіанському суспільстві може бути успішною тільки за умови виникнення у низці соціальних груп потреб, які не задовольняються політичними інсти-

тутами та державою – такий ефект є наслідком процесів модернізації. Процес зростання готовності до колективних дій безпосередньо залежить від можливості індивідів комунікувати, обговорювати свої потреби та наявні проблеми, формулювати вимоги до влади.

Водночас, слід зазначити, що чимало науковців, погоджуючись з необхідністю політичної участі громадян, сперечаються щодо доцільності активної участі саме всіх громадян. Так, у фундаментальній праці «Voting» (1954), Бернард Берелсон, Пол Лазарфелд та Вільям Мак-Фі зробили сенсаційне припущення, що політична апатія корисна для демократії. Як би працювала демократія, ставлять вони питання, якщо усі люди були б глибоко залучені до політичних процесів? – «Нестача інтересу з боку деяких людей має свої переваги».

Про питання вибіркової політичної участі згадував і Гантінгтон: «Ефективне оперування демократичною політичною системою вимагає певного рівня апатії та незалучення до політичних процесів певних індивідів та груп. Звісно, маргінальність певних груп є недемократичною, але це один з факторів, який змушує демократію функціонувати ефективно» [8]. Врешті-решт, нацисти в Німеччині прийшли до влади завдяки високій політичній активності громадян – тоді вибори відвідали 89 % громадян.

Щодо більшості економічних та політичних питань, то ще у 1942 році Джозеф Шумпетер дійшов висновку, що рівень мотивації громадян, навіть освічених, є примітивним та інфантильним (Capitalism, Socialism and Democracy).

Томас Дай у роботі «Іронія демократії» (1993) теж відстоює парадоксальну тезу: демократія – влада народу, але питання виживання демократії лежить на плечах еліти: «Оскільки маси авторитарні, нетолерантні, антиінтелектуальні, ненависницькі та жорстокі, еліта має захищати демократію, проводячи таку політику, яка б не виводила громадськість з природного для неї стану політичної байдужості». Визначимо цей феномен – політику зберігання мас у стані політичної пасивності – як феномен «мінус-мобілізації», до якого ми ще повернемося.

У принципі, для мас природно бути апатичними – якщо індивід задовольняє свої потреби та відчуває стабільність, він не схильний цікавитися політичними процесами. Громадську думку можна порівняти з велетнем, що спить: більшість часу він пасивний та ні на що не реагує, але якщо його розбудити, то він матиме чималий вплив на життя. Урядовці щодня мають справу з десятками питань, більшість з яких хвилюють лише окремі маленькі групи. Але ті з них, що висвітлюються мас-медіа, більш-менш популярні серед всієї громадськості. Політична мобілізація, таким чином, полягає в тому, що будь-коли група активістів, яка переймається якимось малопопулярним питанням, могла б кристалізувати увагу масового електорату на цьому питанні, змусити його виробити певну оцінку та відповідно відреагувати.

Таким чином, об'єктами політичної мобілізації можна розглядати як окремих індивідів, так і населення всієї держави, а також різні громадські угруповання. Деякі дослідники говорять про конкретні соціальні групи, які підлягають мобілізації, інші використовують поняття маси, тобто слабо організоване соціальне утворення. Залежно від ступеня участі об'єкти політичної мобілізації можуть бути розподілені на декілька груп – згадаємо про класифікацію, запропоновану Джеймсом Розенау [9]. Він визначає загальну сукупність виборців як «масову громадськість» (*mass public*) – спільноту громадян, які мають політичні права. Із загальної масової громадськості виокремлюється так звана «уважна громадськість» (*attentive public*). Це відносно нечисельна, – як правило, 10–15 %, – але дуже активна група виборців, яка відіграє ключову роль у політичному житті в демократичних системах. Розенау підкреслює, що серед соціально-психологічних характеристик уважної громадськості нема пасивності – а «увагу», яка властива цій групі, автор трактує як форму політичної участі, різновид інтенційної поведінки, завдяки якій індивід пов'язує себе з суспільними справами. До показників такої поведінки належить читання преси, загальна увага до

політичних новин, розмови з друзями чи близькими людьми про політику.

Ще однією активною групою є так звана «мобілізуюча громадськість» (*mobilizable public*) – це той випадок, коли політична увага трансформується в здатність до мобілізації. Для цього необхідний агент мобілізації, який звертається за підтримкою. Прикладом такої дії можуть слугувати події осені 2004 року в Україні, коли суспільна увага до президентських виборів трансформувалася в здатність до швидкої політичної мобілізації після низки акцій, проведених агентами мобілізації – розсилка електронних листів із закликом вийти на Майдан, флешмоб з помаранчевою символікою, публічні висловлювання відомих персон. Однак слід зазначити, що першими в політичних акціях протесту взяли участь саме представники «уважної громадськості», тобто ті, хто і раніше не був пасивним в контексті громадянської участі. Наступною до акцій приєдналася вже «мобілізуюча», але «не уважна» громадськість.

Увага – це форма індивідуальної соціально-політичної дії, здатність до мобілізації – форма соціально-політичної взаємодії. Увага є більш раціональною та послідовною формою участі в суспільному житті. Уважна громадськість, як правило, завжди входить до складу мобілізуючої громадськості, але її вирізняє ступінь схильності до раціонального сприйняття мобілізаційних закликів. Свою громадянську підтримку вони трактують як результат раціональної згоди або як наслідок аналізу ситуації, що склалася.

Громадяни, які є мобілізуючою громадськістю, але не є уважною, належать до типу, залучення якого до політичних процесів має більш залежний характер. Як правило, цей процес є наслідком зовнішнього і часто ірраціонального мобілізаційного впливу. Саме такі громадяни є «матеріалом», що використовується елітою для здійснення авторитарного типу мобілізації.

Розенау зазначає, що, з погляду політичної стабільності, обмежена кількість уважної громадськості є пози-

тивним явищем, оскільки стрімке розширення її кількості може сприяти майбутнім політичним катаклізмам. Учений наголошує, що апатія, політична увага чи здатність до мобілізації мають розглядатися в контексті однорідних теоретичних моделей, оскільки вони є наслідком одних і тих самих факторів.

Це ще раз підтверджує припущення щодо існування такого явища, як мінус-мобілізація, спрямованого на зростання політичної апатії в суспільстві. Парадоксально, але уважна громадськість не завжди відповідає на процес політичної мобілізації підвищенням політичної активності – іноді результат є прямо протилежним, що спостерігається в Україні 2008–2012 років.

Усе це дає нам право розділяти об'єкти політичної мобілізації згідно з вектором їхнього сприйняття процесів мобілізації, а саме: такі, що схильні орієнтуватися на дії авторитетних для них індивідів, тобто, мобілізація за прикладом, та такі, що схильні діяти за принципом антагонізму, тобто, всупереч мобілізаційному меседжу.

Що стосується суб'єктів політичної мобілізації, то їх варто визначати за обсягом владних ресурсів, якими вони володіють, класифікацію яких запропоновано американським політологом А. В. Етціоні. Він виокремлював три групи ресурсів влади: утилітарні, тобто матеріальні і соціальні блага пов'язані з повсякденними інтересами людей; примусові, тобто – засоби адміністративного покарання, силового примусу; нормативні або, за іншими визначеннями, культурно-інформаційні, – тобто ті, які впливають на свідомість індивіда, на формування його переконань, ціннісних установок, мотивів поведінки [10]. Також задіємо типологію політичних акторів, розроблену Алмондом і Пауелом [11].

Виходячи з чинника обсягу та наявності ресурсів влади, можна виокремити такі види суб'єктів мобілізації:

- державні або міждержавні об'єднання;
- неасоціативні об'єднання, тобто угруповання людей, які мають безпосередній особистий контакт, поєднані неформальними зв'язками, але при цьому не мають жорсткої організаційної структури, – наприклад, учасники пікету протесту, всілякі неформальні об'єднання тощо;

- асоціативні об'єднання, тобто легально оформлені угруповання, які мають організаційну структуру та певний апарат, – політичні партії, професійні спілки, національні рухи тощо;

- інституційні угруповання, які існують всередині формальних структур соціально-політичних інститутів – депутатські клани в парламенті, групи впливу в уряді;

- окремі індивіди – частіш за все, лідери суспільної думки.

Отже, суб'єктом політичної мобілізації може виступати держава, політичні партії, будь-які політичні організації, громадянські рухи і навіть окремі індивіди.

Поява та поширення нових інформаційних технологій, розмиття кордонів, трансформація суверенітету дещо змінили баланс сил між суб'єктами мобілізації – так завдяки соціальним медіа знизився поріг трансакційних затрат на здійснення процесу мобілізації, що значно розширює можливості суб'єктів мобілізації (наприклад, індивідів). Однак поки що держава володіє найбільш розвиненим інструментарієм для здійснення мобілізації – від примусової до спонукальної.

Більшість дослідників визначають політичну мобілізацію як механізм переведення латентної опозиції в маніфестовану форму. Але це визначення, на нашу думку, не є повним, бо відображає лише ту політичну мобілізацію, яка спрямована на зростання політичної активності населення, заохочення його до політичної участі. Але ми не можемо не брати до уваги явище деполітизації, ефект якого є зворотним до ефекту мобілізації – коли його наслідком стає зростання політичної апатії потенційних виборців чи протестантів, поширення абсентеїстської моделі поведінки. Ми назвали це явище «мінус-мобілізацією».

Розенау, пояснюючи сутність політичних процесів, пропонує витончене порівняння політичного життя зі спектаклем, який відбувається в гігантському театрі. На величезному та віддаленому балконі сидить масова громадськість, яка зі свого місця не може особливо почути чи роздивитися, що відбувається на сцені, а тому звертає

увагу на спектакль тільки, якщо актори грають дуже драматичні сцени. Уважна громадськість знаходиться значно ближче до сцени, спостерігає за спектаклем уважно і своєю реакцією інколи підказує масовій публіці, що саме відбувається на сцені. Ключові актори на сцені, вони ж лідери суспільної думки, спрямовують свій вплив на інших акторів, на уважну групу, а інколи і на тих, хто сидить на балконі. Час від часу практично всі в театрі стаються учасниками дійства, хоча більшість, яка сидить на балконі, доволі рідко аплодує чи скандує.

Продовжуючи аналогію, можна сказати, що політична мінус-мобілізація – це один й той самий спектакль, що безліч разів повторюється перед цією публікою, яка після чергового повтору поступово втрачає інтерес до того, що відбувається на сцені.

Перш за все, така мобілізація використовується в державах авторитарного типу, стабільність яких, як було зазначено Гантінгтоном, зворотно залежна від політичної активності населення. Авторитарне керівництво має вирішувати два завдання, які суперечать одне одному. З одного боку, позбавитися від конфліктів у суспільстві та подавити опозицію, з іншого – забезпечити мінімальну згоду населення з політикою держави. Мінус-мобілізація, спрямована на зростання політичної апатії, дозволяє вирішувати обидва ці питання водночас.

Політичну апатію може спричиняти відчуття власної безпорадності, розуміння неможливості вплинути на процес прийняття політичних рішень, недовіра до політичних інститутів. Використовується психологічний механізм вивченої безпорадності – за дослідженнями М. Селігмана, люди, які пройшли кризь негативні неконтрольовані події, починають почуватися себе безпорадними та перестають діяти [12]. Майбутнє сприймається за механізмом інерції. Цей процес супроводжується деідеологізацією населення.

Водночас, ступінь задоволення особистих інтересів також може впливати на втрату інтересу до політики – здатність особистості самостійно розв'язувати свої проблемами може породжувати відчуття непотрібності політики,

іраціональності участі в політичних процесах – те, що влучно висловлено в українському прислів'ї: «Моя хата скраю, я нічого не знаю».

Часто саме такого ефекту намагаються досягти політичні актори. Під час серйозних суспільних криз одним з наслідків потоку поганих новин та розхитування емоційного настрою суспільства стає вироблення аутичного типу мислення в населення, коли індивід живе в штучному внутрішньому світі, відгороджується від реальності та, відповідно, займає пасивну політичну позицію.

Паралельно в індивіді заохочуються різноманітні міфи – могутність та історична роль його держави, незмінність політичного лідера тощо. Важливим елементом є насадження уявлення про відсутність альтернативи, про неможливість розв'язувати проблему іншим шляхом.

Мінус-мобілізації сприяє розкол і радикалізація суспільства, коли різним соціальним групам дедалі складніше знайти спільну мову. Тоді відбувається ефект «спіралі мовчання» або «спіралі замовчування», визначеної німецьким політологом Елізабет Ноель-Нейман. Згідно з її теорією, людина з меншою вірогідністю висловить свою думку, якщо відчуває, що знаходиться в меншості, оскільки побоюється ізоляції або покарання [13]. Це побоювання стає початком спіралі, а потім воно зростає.

У такій ситуації мас-медіа освітлюють події лише з одного погляду, роблячи з певної думки статус-кво. Це впливає на суспільну думку в цілому, і люди, які дотримуються інших поглядів, дедалі частіше не хочуть її висловлювати. Слід зазначити, що такий феномен стосується питань моральності, але не тих питань, які можна довести чи спростувати фактами.

У суспільствах, де є суспільний консенсус, спіраль мовчання не виникає, – вона характерна для суспільств розколотих, маргіналізованих. Відсутність суспільного обговорення, дискусій щодо певних питань призводить до зростання політичної апатії, політичного фаталізму – усе вирішено заздалегідь, ніхто не має впливу на розвиток подій – тобто призводить до політичної мінус-мобілізації суспільства.

Політична мінус-мобілізація, як правило, свідчить про певну незрілість, інфантильність суспільства, низький рівень політичної культури, є виявом соціально-психологічного синдрому «втечі від свободи та відповідальності», описаного Еріхом Фромом. Особа, позбавлена колишніх соціальних зв'язків, втративши впевненість та відчуття захисту, шукає сильного покровителя, воліє підкоритися зовнішньому авторитету, причому часто надає йому харизматичних рис. Відповідно, добровільно відмовляється від політичної участі, вважаючи, що це справа виключно державних лідерів. Саме за таким принципом відбувається політична мінус-мобілізація, скажімо, в Білорусі.

Політична мінус-мобілізація характерна для суспільств мобілізаційного типу, тобто суспільств, які розвиваються в умовах дефіциту, необхідних для перетворень ресурсів – фінансових, часових, людських, інтелектуальних, зовнішньополітичних тощо. Завдання, які стають перед суспільством, на відміну від інноваційних моделей, формує політична еліта та влада, а суперечності між завданнями держави та можливостями населення для здійснення цих завдань, вирішуються за рахунок насилля та примусу. Суспільство мобілізаційного типу, як зазначає Ю. Левада [14], має два стани, які змінюють один одного, – відносно короткий, емоційно бурхливий період політичного мобілізаційного збудження та більш-менш сталий та затяжний стан політичної апатії. Мобілізація масової підтримки в період збудження здійснюється за допомогою пропаганди, мас-медіа та особистого впливу лідерів.

Незважаючи на те, що в такого типу суспільствах часто декларується політичний плюралізм, реальні відносини політичної підтримки та довіри будуються навколо однієї вісі: «влада та народ», але необхідні в громадянському суспільстві посередники – соціальні і політичні організації, – як правило, відсутні.

Зазвичай, для суспільств мінус-мобілізації характерним є досить високий рівень підтримки влади за стабільно низького інтересу до політики та низького рівня довіри до влади. Демократія сприймається в суспільній

думці як дозволена свобода слів та дій, але не як необхідність брати участь у політичних процесах. Часто вона асоціюється в обивателів з правом вибору не в політичній сфері, а в сфері споживання.

Політична апатія як форма політичної участі також легітимізує політичний режим. Відміна нижнього порога явки виборців – як в Україні чи в Росії, – коли вибори вважаються такими, що відбулися, за умови участі будь-якої кількості виборців, є інституціоналізацією політичної апатії і одним з виявів мінус-мобілізації. Держава в такій ситуації не зацікавлена в політичній активності мас та всіляко симулює політичну діяльність, поширюючи уявлення про політику як сферу виробництва рішень на найвищому рівні.

Еластичність соціально-нормативних уявлень суспільства сприяє мінус-мобілізації, оскільки передбачає зниження межі дозволеного, терпимості, прийнятності. Суспільству мінус-мобілізації притаманний загальний всеохоплюючий цинізм, девальвація цінностей, падіння загального рівня довіри. При цьому процес дегенерації цінностей ускладнюється відсутністю груп, які були б стурбовані проблемами ціннісної раціоналізації повсякденного життя. В суспільстві мінус-мобілізації цинізм влади супроводжується масовим цинізмом «знизу», тобто суспільний консенсус має нігілістичний характер.

Знеціненню, дискваліфікації піддається не лише об'єкт протиставлення, але й всі актори в цілому. Мінус-мобілізація призводить суспільну свідомість до стану моральної дезорієнтації, нездатності практично оцінювати ситуацію. З часом зникає навіть ненависть, яка дещо може сприяти мобілізації суспільства. Цинізм стає загальною схемою адаптації до соціального світу, чиї вимоги не є прийнятними.

Якщо узагальнити, мінус-мобілізація є ще одним парадоксом рекрутизації й водночас виявом більш загальної кризи політики, характерної для багатьох країн. Пасивність та байдужість більшості щодо політичної сфери, де

влада належить меншості, яка самоізолювалась і не є представником когось, – це характерні риси кризи політики в цілому. Те, що політика є предметом постійних дискусій – у зв'язку з виборами президента чи парламенту, військовими конфліктами, загрозами, рішеннями чи змінами урядів, – не означає, що ми маємо справу з політикою, а не її симулякром. Зовні різноманітні форми політичної участі індивіда в житті суспільства часто за сутністю є лише відрепетитиваним відтворенням ритуальних дій. Французький філософ Ален Бадью впевнений, що «політика вступила в епоху демонстрації своєї відсутності». Теза про відсутність політики може трактуватися по-різному: криза політичної репрезентації, відсутність політичних подій, політична байдужість мас, їхня нездатність усвідомити колективне «ми» та сформулювати свої вимоги.

Таким чином, ефективність управління, як і суспільний консенсус, забезпечуються системою стримування та противаг на всіх рівнях соціальної взаємодії. Але в реальності влада не зацікавлена в справжніх політичних процесах та всіляко намагається подавити її прояви, але це вже тема іншої роботи.

---

1. Putnam R. D. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. – New York: Simon & Schuster, 2000. – 541 p.

2. Ayres R. U. *Turning Point: An end to the Growth Paradigm*. – London: Earthscan Publications, 1999. – 258 p.

3. Barber A. E. *Recruiting Employees. Individual and Organizational Perspectives*. – New York: Sage Publications, 1998. – 184 p.

4. Shulman S. W. *The case against mass e-mails: Perverse incentives and low quality public participation in U.S. federal rulemaking*// *Policy & Internet*. – 2009. – volume 1, number 1. – pp. 2–10

5. Hindman M. *The myth of digital democracy*. – Oxford: Princeton University Press, 2009. – 181 p.

6. Marichal J. *Political Facebook groups: Micro-activism and the digital front stage*. For academic conference «Internet, Politics, Policy 2010: An Impact Assessment» // < <http://microsites.oii.ox.ac.uk/ipp2010/welcome> > – 2010. – 16th September.

7. Huntington S. P. Political order in changing societies. – Cambridge: Yale University Press, 1968. – 488 p.
8. Huntington S. P. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. – Oklahoma: University of Oklahoma Press, 1991. – 366 p.
9. Rosenau J. N. Turbulence in world politics: a theory of change and continuity. – Princeton: Princeton University Press, 1990. – 480 p.
10. Etzioni A. The Active Society: A Theory of Societal and Political Processes. – New York: Free Press, 1968. – 698 p.
11. Almond G.A., Powell B.G., Mundt J.R. Comparative politics: a theoretical framework. – New York: HarperCollins College Publishers, 1996. – 200 p.
12. Seligman M.E.P. Helplessness: On Depression, Development, and Death. – Second edition. New York: W.H. Freeman, 1991 – 250 p.
13. Noelle-Neumann E. The Spiral of Silence: Public Opinion – Our Social Skin. – Chicago: University of Chicago Press, 1993. – 150 p.
14. Левада Ю. Ищем человека. Социологические очерки. 2000 – 2005. – М.: Новое издательство, 2006. – 500 с.

Вікторія Полянська

ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ЕСТЕТИКИ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН: МОЖЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ

Розглядаються праксеологічні аспекти дослідження політико-естетичних явищ та процесів. Привертається увага до аксіологічного, телеологічного, морального, технологічного та інших аспектів практики естетизації політичних відносин, які досліджуються в рамках політико-філософського дискурсу.

Ключові слова: *політична естетика, естетизація політики, політичний ритуал, політичний міф, політична праксеологія*

V. Polyansk. *Praxeology measurement of the aesthetics of the political relations: the possibility and the problems of the applying. The praxeology aspects of the political-aesthetical phenomenon and processes researches*

are conducted. The attention paid to the axiology, teleology, moral, technology and other aspects of the political relations esthetization praxis, which is researched in the frame of the political-philosophy discourse.

Key words: *political aesthetic, esthetization of the politics, political ritual, political metaphor, political myth, political praxeology*

Дослідження політико-естетичних феноменів та процесів є досить актуальним та перспективним напрямом сучасної політичної теорії. Це, з одного боку, пов'язано з наявністю комплексу нерозв'язаних наукових проблем, що постають у міждисциплінарному розрізі між політикою та естетикою, а з іншого, політична практика являє собою широкий емпіричний матеріал, який вимагає пояснення, аналізу та, врешті-решт, конкретних рекомендацій. Незважаючи на складність визначення предметного поля естетики політичних відносин, уже сьогодні можна констатувати наявність відповідного наукового напрямку та формування певної політико-естетичної парадигми, яка мала б охопити комплекс явищ та процесів, які вимагають саме політико-естетичного аналізу.

Серед наукових досліджень, присвячених політичній естетиці або естетиці політичних відносин, можна назвати роботи Т. Адорно, Х. Арндт, О. Баталова, В. Бушанського, І. Голомштока, С. Поцелуєва, Ж. Рансьєра, П. Рікера, К. Сартвелл та багатьох інших. Незважаючи на досить суттєві відмінності у підходах згаданих авторів та інших дослідників політико-естетичної проблематики, можна все ж констатувати актуальність зазначеної проблематики та її вчасність для сучасної політичної науки. Так, К. Сартвелл користується поняттям «політична естетика» (political aesthetic) [12], С. Поцелуєв досліджує символічні аспекти «естетизації політики» [9], В.Бушанський досліджує естетику політичної влади [2], але предметом цих досліджень є в загальному розумінні прояви естетичного в політиці, взаємодії естетичної та політичної сфер діяльності людини; процес, можливості та об-

меження використання естетичного, наприклад, мистецтва в політиці; процеси модного та стилістичного ізоморфізму в сучасній політичній реальності; адекватні критерії ефективності естетизаційних технологій у політичних відносинах та інше.

У цій роботі ми виходимо з положення, що політична естетика – це концепція та комплекс методологічних підходів, у рамках яких досліджуються процеси та явища, які виникають внаслідок взаємопроникнення та взаємодії політичної та естетичної сфер людського буття. Оминаючи теоретико-методологічні аспекти дослідження політичної естетики, звернімося до практичних аспектів дослідження політико-естетичних процесів та феноменів, що передбачає як історичну перспективу, так і сучасний аналіз.

Праксеологія – це галузь гуманітарного знання, яка зосереджена на дослідженні різноманітних дій або їх сукупності з погляду встановлення їх ефективності. Незважаючи на соціологічне походження праксеологічного підходу, можливість його пристосування до аналізу політичної діяльності зумовлена низкою аргументів, найбільш важливі з яких стосуються необхідності пошуку максимально ефективних способів та методів політичної діяльності та формулювання відповідних практичних рекомендацій.

Політична праксеологія становить напрям політичної науки, який досліджує проблеми ефективності функціонування політичної сфери суспільства з погляду політичного управління, що здійснюється певними політичними суб'єктами як їх цілеспрямована діяльність. Практичне дослідження дає змогу, таким чином, досліджувати як історичні форми організації політичних відносин, так і сучасні з проектуванням відповідних моделей політичної поведінки, політичного управління і т.д.

Застосування праксеологічного підходу до аналізу політичної естетики або естетики політичних відносин становить проблематичну та неоднозначну спробу примирити інтуїтивні естетичні інтенції, властиві самій природі естетичного, та брутальний раціоналізм політичної практики, де мораль та естетизм залишаються питаннями тра-

диційно суперечливими та неоднозначними, тяжіють до філософського осмислення. Центральною проблемою політичної праксеології є критерії ефективності управлінської діяльності політичних суб'єктів, і в аспекті політичної естетики ця проблема постає особливо яскраво. Так, В. Бушанський, досліджуючи естетичні аспекти політичного ідеалу, звертає увагу на те, що політичній аксіології та теорії притаманний естетизм як «необхідна, гносеологічно визначена необхідність, котру потрібно завважувати, аналізувати історію політичної думки та сьогочасні політичні уявлення» [3, с. 202 – 203]. Практика використання політичного ідеалу, якому притаманний естетизм, показала, по-перше, варіативність, а по-друге, керованість та технологічність пристосування естетичних засобів для вдосконалення, а іноді і моделювання або оформлення певних політичних відносин. При чому, варіативність може бути пристосована і щодо політичних цінностей, орієнтирів політичного ідеалу.

Можливість та дієвість застосування проявів естетичного в політиці можна вважати доведеною і теорією, і практикою. Тут можна знову згадати концепцію взаємодії та взаємоконвертації політичного та символічного капіталів П. Бурдьє [1], яка сама по собі зумовлена логікою спонтанності та керованості політичних відносин одночасно. Причому політичних відносин як у розумінні особистої та міжгрупової взаємодії, так і в розумінні міжнародних відносин. Образні форми в цьому аспекті можуть набувати найширшого спектра своїх проявів, встановлюючи самі по собі владні форми, проектуючи владні та авторитетні інтенції в політичну реальність, коли знак, слово, герб, гімн, карта можуть існувати самі по собі як політичні інструменти. Можна проілюструвати цю тезу цитатою з ґрунтового політико-географічного дослідження Л.Вульфа: «Саме ті, хто розмальовував карту континенту, вирішували, які території зображувати як самостійні політичні утворення. І навіть тоді, коли їх олівець прагнув дотримуватися міжнародних домовленостей, самі ці домовленості вони також могли трактувати по-різному.

Понад те, навіть елементи карти, що наносилися друкарським способом, наприклад, розміщення міст по відношенню одне до одного, річок та узбереж, їх довгота та широта піддавалися ваганням, оскільки в XVIII столітті картографія ще не виробила авторитетного описання Східної Європи» [4, с. 233].

І. Голомшток вважає метафору Мамфорда, щоб пояснити механізм взаємодії мистецтва та політичного ладу, де мистецтво виконує певну функціональну роль, спрямовану на підвищення ефективності управління [5, с. 5]. Естетичне, яким просякнуті політичні відносини, нібито оживлюючи глиняний колос тоталітарної політико-соціальної конструкції, становить енергетичне живлення для діяльності всієї політичної конструкції, яка схематично вкладається в поняття «держава».

Концепція політичного міфу Е. Кассіра в загальнішому до технологізації процесу використання естетичних засобів, таких як символ, образ, та навіть їх прагматичної «експлуатації» з довільним викривленням, моделюванням змісту, залежно від контексту та кінцевої мети, але завжди з використанням чуттєвого «оживання» того чи іншого поняття, явища, процесу політичної дійсності, який символізується та міфологізується. «Наші сучасні політики прекрасно знають, що великими масами людей значно легше керувати силою уяви, ніж грубою фізичною силою. І вони майстерно використовують це знання. Політик став чимось на зразок публічного віщуна майбутнього. Пророцтво стало невід'ємним елементом у новій техніці соціального управління» [7, с. 59].

Технологічний бік естетизації політичних відносин яскраво відображають концепції політичної ритуалізації та політичної метафоризації. За Ю.Лотманом, «ніщо не може так присипляти наші активні дії, здатність до судження та критичну принциповість, ніщо не може такою мірою позбавити нас відчуття «я» та індивідуальної відповідальності, як постійне та одноманітне «розігрування» одних і тих самих ритуалів» [8, с. 130]. І ефект та ефективність сучасних ритуалів для Лотмана є самоочевидними і повною мірою прагматично обумовленими.

У дослідженні естетичного, в його знакових, образних та, власне, мовних втіленнях Ж. Рансьєр звертається до функціональних властивостей мови встановлювати певні обмеження вияву чуттєвого в процесі взаємодії з явищами дійсності, в тому числі і політичної. «Лад зображення означає, по суті, дві речі. Перш за все, має місце певний лад відносин між тим, що говориться, та видимим. У рамках даного ладу сутність мови – дати побачити. Але вона робить це відповідно до режиму подвійного стримування. З одного боку, її функція зримого прояву стримує можливість мови. Остання виявляє почуття та бажання, замість того, щоб говорити самій собі... З іншого, ця функція стримує можливості самого видимого. Мова встановлює певну осяжність. Вона в яскравому вигляді проголошує те, що недоступне окові. Але тим самим вона і стримує те видиме, яке під своїм верховенством виявляє. Вона не дозволяє йому показатися самому по собі, показати те, що обходиться без слів... Подруге, лад зображення – це певний лад відносин між знанням та дією» [11, с. 22].

Ж. Рансьєр користується поняттям естетичної революції, яка за змістом має в собі інтенції цілеспрямованості, а значить – керованості та технологічності. Естетична революція, за Ж. Рансьєром, полягає в «скасуванні впорядкованої системи співвідношень між видимим та тим, що говориться, знанням та дією, активністю та пасивністю» [11, с. 24].

Поряд із твердженням про можливість естетизації політики або політичних відносин постає ряд проблем, пов'язаних з розумінням культури як такої, а також зворотного боку будь-якої спроби використання естетичних засобів як цілеорієнтованого процесу. Проблематика естетизації політичних відносин викликає політико-філософські рефлексії аксіологічного характеру, які, знову ж таки, зводяться до пошуків відповідей на питання, а чи коректним, а чи моральним, по суті, є цей процес. І тут завжди існує ризик зупинитися на рівні риторичних запитань та тверджень. Естетичне, будучи іманентно орієн-

тованим на реалізації ціннісної функції, може перетворюватися на свою протилежну якість. С. Жижек з цього приводу звертає увагу на майже енергетичну здатність викликати діяльність, спрямовану на досягнення політичного ідеалу, протилежного результату. «Можливо, саме в цьому прихована істина Гегеля, його політичної думки: чим далі суспільство просувається в створенні добре організованої раціональної держави, тим більше повертається абстрактна негативність «ірраціонального» насильства» [6, с. 108]. При цьому він зазначає, що «культура» слугує іменем для всіх тих речей, які ми звичайно робимо, не вірячи в них по-справжньому, не «сприймаючи їх серйозно». «Якщо говорити про релігію, ми тепер більше не «віримо реально», ми просто дотримуємося (деяких) релігійних ритуалів та звичаїв. Це частина нашого поважного ставлення до «способу життя» того суспільства, до якого ми належимо...» [6, с. 73].

Отже, культурні артефакти, «заряджені» естетичними інтенціями, слугують встановленню «осяжності» людської взаємодії, її керованості. Слугуючи ідеальній меті, не є контрольованими, а тяжіють до творення своєї протилежності, особливо якщо «естетизація» зумовлена політичною аксіологією та телеологією, а значить – певним політичним суб'єктом.

Ж. Рансьєр в метафоричній формі виразив цей конфлікт між естетичними та телеологічними вимірами соціального буття: «Деполітизація – ось найдавніше заняття політичного мистецтва, те, що дістає досягнень, наближаючись до свого кінця; досягає досконалості біля краю обриву» [10, с. 29].

Мистецтво та художні твори прагнуть вирватися з полону суб'єктивного контролю та долучитися до «недоторканного» прекрасного, яке не обов'язково має бути моральним. Політика прагне рафінувати мистецтво до інструментального рівня, керуючись мораллю або здоровим глуздом. Але політична естетика розкриває ту проблему відносності моралі в сучасному глобальному світі, де в кожній культурі є свої власні еталони прекрасного та

морального, тоді як політика прагне до експансії, уніфікації та контролю всіх сфер людського буття. Певною мірою, протиріччя моральних цінностей, що виникають на розломах цивілізацій, які не можуть вміститися в концепцію «здорового глузду», знаходять вихід, власне, у естетичних проявах політичного. Ірраціональність і чуттєвість дають можливість виходу цих протиріч у прекрасних або жахливих вчинках людей, що мають політичні конотації.

Окрім того, дослідження естетичних аспектів політичного управління виходять на рівень політичної поведінки, де йдеться про конкретні естетично обумовлені політичні судження та естетичні методи впливу на процес здійснення політичного вибору, в тому числі якщо мова заходить про вибір певного типу політичної поведінки. На цьому етапі дослідження політичної естетики вище зазначені проблеми набувають більш конкретного звучання, де загальнотеоретичні концепції «оживають» у конкретних політичних ситуаціях. Так, будь-яка політична подія, коронація монарха, вибори, промова політичного лідера, акт спалення партбилета, відмова від служби в армії, героїчний вчинок громадянської солідарності і т.д. несуть в собі політичні смисли, які транслюються естетичними засобами, але в керованих рамках контекстуального супроводу «політкоректності», культурного коду, що задається місцем та часом протікання події, параметрами «спостерігача», тобто політико-психологічними особливостями цільової аудиторії, на яку розрахований акт естетизації.

Естетика спрямована на досягнення естетичного ідеалу, навіть еталону, який має владу впливати на суб'єкт (викликати емоції та почуття у глядача, слухача і т.д.), проявляється у контакті із суб'єктом («живе» в момент контакту глядача з художнім твором, наприклад), але залишається незалежним від суб'єкта (залишається прекрасним і цінним для будь-якого суб'єкта, незалежно від його волі). Політика ж реалізує місію втілення суспільно визнаного «бажаним» орієнтира, порядку, моделі суспільних відносин або поведінки. Естетика, що прагне

досконалості та незалежності від суб'єкта, стає на службу суб'єктивної політики, поміщується у вихолощені ідеологією рамки ритуальних, метафоричних, символічних форм, що контролюються засобами масової передачі інформації, але, врешті-решт, «оживляє» протилежні цим бажаним орієнтирам явища.

Отже, праксеологічний вимір політичної естетики відкриває комплекс проблем та протиріч. Наша стаття не може претендувати на вичерпний аналіз праксеологічного виміру політичної естетики, який неможливо вмістити в рамках однієї статті, але зі сказаного можна зробити деякі висновки.

Дослідження політичної естетики у її праксеологічному аспекті полягає, в першу чергу, у розгляді цілеспрямованого процесу естетизації політики, який виявляється у використанні естетичних засобів у політичних відносинах для їх емоційного, чуттєвого забарвлення, «оживлення» і, врешті-решт, – до підвищення ефективності політичного управління.

Практичні аспекти політичної естетики як концептуального підходу виявляють ряд похідних проблем. По-перше, це, власне, загальна необхідність, притаманна будь-якому методологічному підходові – необхідність чіткого визначення предмета аналізу. Політико-естетичні феномени за природою можна назвати складно вловимими для теоретико-методологічного аналізу, а тим більше для подальшої концептуалізації. По-друге, саме поняття «естетизації політики» або «політичної естетики» в позитивістській інтерпретації самі по собі втрачають смисл, оскільки сфера політики та сфера естетики надто відрізняються своїми властивостями, а предмети дослідження, як уже зазначалося, можуть бути надто невловимими для глибокого аналізу. Досліджуючи, наприклад, музичний твір або художній образ, присвячений певному політичному поняттю, стикаємося з ризиком редукації цього політико-естетичного феномену до феномену суто естетичного або суто політичного порядку. По-третє, проблема співвідношення прекрасного та морального знаходить своє відображення і там, де досліджуються політичні фено-

мени крізь призму естетики, залишаючись на рівні постановки проблеми, яка може вважатися хронічно невіршеною в сучасній політичній філософії. По-четверте, телеологія естетики та політики містить ряд суперечностей, де знаходить вираження і співвідношення раціонального та ірраціонального аспектів дослідження політики, «видимого» і «того, що відчувається», мислимого та чуттєвого, що спрямовує дослідника в сферу естетичної природи політичного судження або політичного вибору.

---

1. Бурдьє П. Социология политики [Пер. С фр. /Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко / П.Бурдьё. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.

2. Бушанський В.В. Естетика політичної влади: Монографія. – К.: ПАРАПАН, 2009. – 360 с.

3. Бушанський В.В. Естетизм політичних ідеалів і цінностей // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2010. – № 1 (45). – С.200–220.

4. Вульф Л. Изобретая Восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения / Пер.с англ. И.Федюкина. – М.: Новое литературное обозрение, 2003. – 560 с.

5. Голомшток И.Н. Тоталитарное искусство. – М.: Галарт, 1994. – 296 с.

6. Жижек С. Год невозможного. Искусство мечтать опасно. – М.: Европа, 2012. – 272 с.

7. Кассирер Э. Техника современных политических мифов // Вестн. МГУ. Сер. 7, Философия. – 1990. – № 2. – С. 58 – 65.

8. Лотман Ю. М. Семиотика культуры и понятие текста // Лотман Ю.М. Избранные статьи. Т. 1. – Таллинн, 1992. – С. 129 – 132.

9. Поцелуев С.П. Символическая политика: констелляция понятий для похода к проблеме // Полис. – 1999. – №5.

10. Рансьер Ж. На краю политического / Пер.с франц. Б.М.Скуратова. – М.: Практика, 2006. – 240 с.

11. Рансьер Ж. Эстетическое бессознательное / Сост., пер.с франц. и послесловие В.Е. Лапицкого. – СПб.; Москва: Machina, 2004. – 128 с.

12. Sartwell C. Political aesthetic / C. Sartwell. – Cornell University Press, 2010. – 272 p.

Ірина Маслова

АКТУАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ПРОБЛЕМ УКРАЇНИ В МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ

У статті розглянуто найактуальніші для міжнародних організацій проблеми, пов'язані із захистом прав людини в Україні. Зроблено висновок про основні категорії прав, які завжди перебувають у центрі уваги міжнародних організацій.

Ключові слова: *імідж, права людини, міжнародні організації.*

Iryna Maslova. Actualization the political and legal problems of Ukraine in international organizations. The paper considers the most topical problems for international organizations in the field of human rights protection in Ukraine. The conclusion is drawn about the main categories of rights that are always in the spotlight of international organizations.

Keywords: *image, human rights, international organizations.*

Проблема формування позитивного міжнародного іміджу має особливе значення для держав, що перебувають на стадії трансформаційних перетворень. Найбільш узагальноною формою прояву держави на світовій арені є її імідж, який виступає одним із засобів посилення її міжнародної конкурентоспроможності та авторитету.

В останні десятиріччя теоретичні та практичні проблеми формування міжнародного іміджу країн було висвітлено у роботах таких вітчизняних та зарубіжних учених, як С. Анхольт, К. Асплунд, С. Блек, Г. Гер, К. Келлер, Ф. Котлер, І. Мартін, А.А. Нагашима, А. Салліван, Е. Галумов, К. Грідін, В. Королько, Г. Почепцов та ін.

Подальше зростання міжнародного авторитету України залежатиме від її загального іміджу у міжнародних організаціях, громадських колах зарубіжних країн. Серед проблем, до яких особливо уважно придивляються міжнародні

організації та зарубіжні країни, є державна політика у питаннях забезпечення основних прав і свобод людини.

Проаналізувавши повідомлення таких авторитетних міжнародних організацій, як Європейський Союз, Парламентська асамблея Ради Європи, Венеціанська комісія та міжнародна Амністія, можна виділити такі категорії прав, що найбільше турбують міжнародну спільноту:

- виборчі права;
- свобода слова;
- соціальний захист;
- мовно-культурні права;
- захист меншин від дискримінації та проявів ксенофобії

У галузі виборчих прав значна увага приділяється виконанню Закону «Про вибори народних депутатів України», аналізу його положень, підвищенню правової культури виборців через освітні телепрограми (Європейський Союз), питанню верховенства права та захисту виборчих прав, організації виборчого процесу. Актуальність виборчої проблематики підтверджується, зокрема, великою кількістю спостерігачів під час парламентських виборів 2012 р.: від міжнародних організацій та іноземних держав було зареєстровано 3 278 спостерігачів, звіти яких набули широкого міжнародного резонансу.

Деякі з них згодом лунали від високих посадових осіб зарубіжних країн та міжнародних організацій на офіційних заходах або згадувалися ними в пресі (прикладом такого резонансу може бути спільна стаття Хілларі Клінтон та Кетрін Ештон у газеті Нью-Йорк Таймс, в якій згадувався другий проміжний звіт Місії зі спостереження за Парламентськими виборами 2012 р. в Україні Бюро з демократичних інститутів та прав людини ОБСЄ) [1].

Найбільшу кількість міжнародних спостерігачів було направлено до України міжнародною організацією ОБСЄ – 635 осіб та CANADEM – 475 осіб. До складу Місії зі спостереження за виборами Бюро з демократичних інститутів та прав людини ОБСЄ входило 20 експертів та 90 довгострокових спостерігачів, які працювали в Києві та 26 точках на всій території країни. У день голосування Місія зі спосте-

реження за виборами Бюро з демократичних інститутів та прав людини ОБСЄ об'єднала зусилля з делегаціями Парламентської асамблеї ОБСЄ, Парламентської асамблеї Ради Європи, Європейського парламенту та Парламентської асамблеї НАТО, задіявши у день голосування, таким чином, 802 спостерігачі із 42 країн, включаючи 635 довгострокових та короткострокових спостерігачів, запрошених Місією зі спостереження за виборами ОБСЄ.

Найбільше спостерігачів з зарубіжних країн представляли Польщу та Росію – відповідно, 212 і 60 осіб. Зважаючи на те, що в Україні 28 жовтня працювало 33 769 виборчих дільниць, у середньому на кожну дільницю припадало по чотири спостерігачі [2; 3].

Серед заяв, що лунали, вирізняються вісім: Спільна заява про висновки стосовно ходу виборів в Україні Бюро з демократичних інституцій та прав людини ОБСЄ, Парламентської асамблеї ОБСЄ, Парламентської асамблеї Ради Європи, Європейського парламенту та Парламентської асамблеї НАТО; заява Місії міжнародної неурядової організації CANADEM; заяву Європейської мережі організацій зі спостереження за виборами ENEMO; заява спостерігачів Виконавчого комітету Співдружності Незалежних Держав; заява представників міжнародної організації зі спостереження за виборами CIS-ЕМО; заява Групи європейських спостерігачів «Міжнародна місія громадянського суспільства зі спостереження за виборами в Україні», організована неурядовими організаціями з Польщі, Німеччини та Литви під патронатом Александра Квасневського та Маркуса Меркеля; заява спостерігачів Світового конгресу українців та заява Організації Центральноєвропейської групи політичного моніторингу.

Більшість місій міжнародних спостерігачів вітають наявність кількох впливових груп від громадянського суспільства – ОПОРА та Комітет виборців України, що виступали як внутрішні спостерігачі протягом виборів.

Результати моніторингу Місії зі спостереження за виборами Місії спостереження за виборами ОБСЄ викладено в трьох проміжних звітах, заяві щодо попередніх результатів та висновків і Остаточного звіту. У Остаточному зві-

ті схвалюється необмежений доступ ЗМІ до всіх публічних виборчих заходів, відкритість засідань ЦВК для прес-конференцій, кандидатів, ЗМІ та спостерігачів [4].

Більшість представників місій спостереження за парламентськими виборами у своїх звітах приділяють увагу зміні виборчої системи, встановленню відеокамер на дільницях, питанню висвітлення інформації в медіа, проведенню передвиборчих кампаній, встановленню підсумків голосування, процесу реєстрації кандидатів, важливості додаткового навчання членів ДВК. Серед основних питань, яким, на думку спостерігачів Місії зі спостереження за виборами ОБСЄ, слід звернути увагу – збалансоване висвітлення у ЗМІ, встановлення підсумків голосування; більш ефективні санкції за серйозні порушення закону; навчання членів виборчих комісій; збільшення кількості жінок серед кандидатів у народні депутати та народних депутатів; вдосконалення поділу виборчих округів із компактним проживанням нацменшин задля збільшення шансів кандидатів від меншин бути обраними; випадки антисемітських та ксенофобських заяв, спрямованих проти меншин; можливості для запровадження спеціальних механізмів, що сприятимуть забезпеченню вищого рівня участі та представлення національних меншин у громадському та політичному житті; надання міжнародним спостерігачам права отримувати копії протоколів з результатами голосування; розподіл юрисдикції між виборчими комісіями та судами; гармонізація законодавчої бази; різні тлумачення закону.

На думку спостерігачів, слід упорядкувати виборче право за допомогою прийняття єдиного акта – виборчого кодексу, який увібрав би положення кількох чинних актів – Закону про вибори народних депутатів, Конституції, Закону про Центральну виборчу комісію, Закону про Державний реєстр виборців, Адміністративно-процесуального та Кримінального кодексу, інструкцій та постанов ЦВК.

Свобода слова. В рекомендаціях міжнародних організацій основна увага приділялася якнайбільшому впровадженню європейських стандартів в українському медійному середовищі, висвітленню європейської практики в питанні захисту свободи слова, співробітництву з Ук-

раїною в цій галузі, захисту свободи слова та інформації в мережі Інтернет та онлайн ЗМІ, питанню свободи мирних зібрань тощо.

Соціальний захист. У рекомендаціях міжнародних організацій звертається увага на необхідність реформ у системах охорони здоров'я та соціального забезпечення; обговорення поправок до законів про соціальний захист і реабілітацію інвалідів; на закон про пенсійну реформу; дотримання Україною міжнародних зобов'язань у сфері соціального захисту та соціального забезпечення; права людей похилого віку щодо соціального захисту; сприяння зайнятості населення, збереження і створення робочих місць; запобігання масовому безробіттю; право на безоплатну медичну допомогу; на проблему подолання бідності; приведення національного законодавства у відповідність з європейськими стандартами, а також на підвищення рівня фінансування соціальних програм, на вимоги до роботодавців щодо захисту працівників від шкідливого впливу хімічних речовин, на право на безпечні та здорові умови праці, на питання промислової безпеки та охорони праці.

Міжнародні організації підкреслюють важливість приєднання України до Європейської соціальної хартії у повному обсязі, включаючи її положення щодо встановлення щорічної оплачуваної відпустки тривалістю не менше чотирьох тижнів, визнання права працівників на таку винагороду, яка забезпечує їм та їхнім сім'ям достатній життєвий рівень, *ст. 12* – щодо права на соціальне забезпечення, *ст.13* – права на соціальну та медичну допомогу, *ст.19* – права трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей на захист і допомогу, *ст.25* – права працівників на захист їхніх прав у разі банкрутства їхнього роботодавця, *п. 3 ст.31* – щодо встановлення на житло цін, доступних для малозабезпечених осіб [5].

У сфері охорони здоров'я вказується на необхідність доступності системи охорони здоров'я для кожного, підкреслюється важливість проведення кампаній з підвищення обізнаності в сфері охорони здоров'я, що має стати пріоритетом у сфері громадського здоров'я, а також превентивних заходів, спрямованих на боротьбу з тютюнопалінням, жи-

ванням алкоголю та наркотиків, сприяння розвитку особистої відповідальності (здорове харчування, навколишнє середовище), цільового медичного обстеження населення, зменшення забруднення навколишнього середовища.

Також необхідно активно сприяти гендерній рівності; заборонити дискримінаційну практику під час прийому на роботу, підвищити рівень обізнаності суспільства з гендерної тематики, запровадити законодавство, яке заборонятиме насильство по відношенню до дітей, вжити заходів для боротьби з таким поширеним явищем, як «діти вулиці»; запровадити систему опіки над ними з боку місцевої спільноти шляхом створення реабілітаційних центрів; забезпечити збільшення пенсій.

Стосовно захисту меншин від дискримінації та проявів ксенофобії, мовно-культурних прав значна увага приділяється Законом «Про національні меншини», «Про засади державної мовної політики», недостатньому законодавчому врегулюванню питань, що стосуються виконання положень Рамкової конвенції про захист національних меншин, включаючи сферу електронних ЗМІ, реалізації мовної політики, забезпечення прав та усунення фактів дискримінації ромів, облаштування осіб, депортованих за національною ознакою, зокрема, кримських татар, проблемі дискримінації та ксенофобії в Україні щодо вразливих груп – ромів, кримських татар, іммігрантів з Африки, Азії, Кавказу. Особливо підкреслюються соціальні, мовно-освітні та інформаційно-культурні потреби ромів, необхідність підвищення їхнього освітнього рівня, який залишається найнижчим серед інших етнічних спільнот України. Значна увага міжнародних організацій приділяється аналізу програм політичних партій, які мають представників у парламенті, зокрема ВО «Свобода», щодо захисту меншин від дискримінації та проявів ксенофобії, захисту національних меншин від проявів ксенофобії правоохоронними органами, вдосконаленню законодавства у сфері захисту осіб, які належать до національних меншин для врахування рекомендацій Європейської комісії проти расизму та нетерпимості, резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи щодо обов'язкового врахування ком-

пактності проживання національних меншин при утворенні одномандатних виборчих округів, посиленню кримінального законодавства щодо злочинів, скоєних на підставах расової ненависті, новому антидискримінаційному законодавстві у всіх галузях, включаючи зайнятість, освіту, забезпеченість житлом і охорону здоров'я, а також новому законодавстві про мову, яке б враховувало лінгвістичне різноманіття країни.

Важливе значення має приведення національного законодавства в галузі захисту прав національних меншин у відповідність зі стандартами Ради Європи, яке б мало «чіткі гарантії та засоби для посилення положень, які випливають з міжнародного законодавства у сфері прав людини та прав меншин». Верховний комісар у справах національних меншин відзначає, що теперішній проект Закону про мови передбачає проведення реформи у сфері мови окремо від законодавства, яке регулює питання меншин. Відповідно до попередніх рекомендацій Верховного комісара у справах національних меншин, для того, щоб ця реформа була ефективною, вона повинна проводитись у тісній взаємодії з паралельною реформою чинного законодавства з питань меншин. Ще одне питання, яке в цьому контексті слід упорядкувати, стосується відсутності повної точної чи оновленої статистики стосовно мовних уподобань громадян України (або «використання» ними різних мов), що унеможливорює визначення мов, які вважаються «регіональними мовами». Єдине джерело, яке може використовуватися як показник особистих мовних переваг, це Перепис населення 2001 року. Європейська комісія проти расизму та нетерпимості рекомендує вжити рішучих заходів задля розв'язання проблем ромів у сфері освіти, працевлаштування, доступу до відповідного житла та медичного обслуговування.

Україна, ратифікувавши Європейську хартію регіональних мов або мов меншин, взяла на себе зобов'язання щодо запровадження охоронних заходів для збереження і розвитку 13 мов національних меншин (білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдовської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської). Після ратифікації Ук-

раїною Хартії регіональних мов або мов меншин чільне місце посідає моніторинг дотримання узятих Україною зобов'язань у частині реалізації прав на вільне використання, навчання та вивчення рідної мови та здобуття вищої освіти. Комітет міністрів РЄ значну увагу приділяє необхідності структурованої освітньої політики з питань регіональних мов або мов меншин, забезпеченню їх права на здобуття освіти рідною мовою, сприянню трансляції радіо- та телепередач, поширенню продукції ЗМІ та фільмів регіональними мовами або мовами меншин, підтримці функціонування культурних центрів для носіїв цих мов.

Європейська комісія проти расизму і нетерпимості також рекомендувала українським органам ввести посаду спеціального представника Уповноваженого з прав людини, який займався б питаннями, що стосуються національних меншин і расової дискримінації.

Висновки.

1. Достовірна інформація про стан справ в Україні суттєво сприяє зовнішньополітичному авторитету України на міжнародній арені. Позиція міжнародних спостерігачів відзначається незаангажованістю, а висновки – аргументованістю. Присутність на Парламентських виборах 2012 р. 3 278 спостерігачів від міжнародних організацій та зарубіжних країн, їх заяви та звіти суттєвою мірою сприяли інформуванню міжнародної громадськості щодо політичної системи України, стану України з погляду політичного режиму, спричинивши широкий міжнародний резонанс.

2. Звіти міжнародних спостерігачів на парламентських виборах 2012 р. в Україні містять ряд положень, що схвалюються міжнародною спільнотою, та положення, які дозволяють більш глибоко зосередитися на основних проблемах суспільного розвитку, до яких належить виборче законодавство.

3. Участь міжнародних спостерігачів на виборах висвітлила низку проблем, вкрай актуальних для міжнародної громадськості: розподіл юрисдикції між виборчими комісіями та судами, вдосконалення поділу виборчих округів із компактним проживанням нацменшин для збільшення шансів кандидатів від меншин бути обра-

ними, надання міжнародним спостерігачам права отримувати копії протоколів з результатами голосування, збалансоване висвітлення в ЗМІ, встановлення підсумків голосування, навчання членів виборчих комісій, збільшення кількості жінок серед кандидатів у народні депутати та народних депутатів.

4. Такі міжнародні організації, як Європейський Союз, Парламентська асамблея Ради Європи, Венеціанська комісія, Організація з безпеки та співробітництва в Європі, Програма розвитку ООН та Європейська комісія проти расизму та нетерпимості в цілому позитивно ставляться до вирішення Україною основних проблем свого розвитку. Разом з тим моніторинги звертають увагу на такі актуальні питання: необхідність реформ у системах охорони здоров'я та соціального забезпечення, закон про пенсійну реформу, подолання такого явища, як «діти вулиць», збереження і створення робочих місць, активне сприяння гендерній рівності, приєднання України до Європейської соціальної хартії у повному обсязі, гармонізація законодавчої бази.

---

1. Hillary R. Clinton and Catherine Ashton. Ukraine's Troubling Trends [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nytimes.com/2012/10/25/opinion/hillary-clinton-catherine-ashton-ukraines-election.html?_r=1

2. Дорош С. Чи допоможуть спостерігачі провести вибори чесно? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2012/10/121022_observers_election_ukraine_sd.shtml.

3. Офіційні спостерігачі від іноземних держав та міжнародних організацій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp041?PT001F01=900>.

4. Остаточний звіт Місії зі спостереження за виборами Бюро з демократичних інститутів та прав людини ОБСЄ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/odihr/elections/98746>.

5. Європейська соціальна хартія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_062/print1361925679886634.

Віктор Войналович

ПІЗНЬОПРОТЕСТАНТСЬКІ СПІЛЬНОТИ УКРАЇНИ
В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ
ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНОЇ ПАРАДИГМИ
РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ
ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН

У статті аналізуються історичні передумови, особливості та моделі радянської політики щодо пізньопротестантських спільнот, наслідки її реалізації для сучасної України.

Ключові слова: держава, церква, релігійна політика, пізньопротестантські спільноти, державно-церковні відносини.

Victor Vojnalovych. Late-Protestant community in Ukraine in a transformation the political-ideological paradigm of Soviet model of state-church relations. This article analyzes the historical background, characteristics and models of Soviet policy on late Protestant communities and its implications for modern Ukraine.

Key words: state, church, religious policy, Late-Protestant communities, state-church relations.

Винятково складним об'єктом партійно-радянської церковної політики поставали протестантські спільноти й об'єднання в СРСР взагалі і в УРСР – зокрема. Ця складність зумовлювалася передовсім (але не виключно) специфічністю архітектоніки, в якій історично відбулось укорінення протестантської традиції в Україні.

Цю традицію тут було визначальною мірою представлено пізніми течіями протестантизму, які формувалися, поширювалися й зміцнювалися у виснажливому протистоянні й спротиві державній церкві, поліцейським переслідуванням, масштабній і системній дискримінації членів протестантських спільнот. «Євангельське пробудження» на Півдні України, яке стало серйозним фактором суспільно-

культурного життя регіону, починаючи з 60-х років XIX століття, виросло з глибоких духовних пошуків українського селянства, розвитку капіталістичних відносин, які підважували елементи традиційної аграрної культури й притаманні їй релігійно-інституційні системи, а також з кризи панівної церкви. Цей рух, початки котрого пов'язані з іменами Ф. Оніщенка, М. Ратушного, І. Рябошапки, а також німецьких колоністів на території нинішніх Одеської, Херсонської, Запорізької, Дніпропетровської, Кіровоградської та інших областей, більш або менш докладно описаний як у православної антисектанській літературі [1], так й істориками релігії [2].

Менш відомо про динаміку розповсюдження адвентизму, який починає своє поширення по Україні в останній чверті XIX ст. Саме в цей час адвентистські громади виникають у Таращі Київської губернії та Криму [3, оп. 4, спр. 351, арк. 6].

На початку 1920-х рр. у пізньопротестантському середовищі українських земель, які входили до складу СРСР, з'являється новий виключно потужний чинник – п'ятидесятництво (на західноукраїнських землях поширення п'ятидесятництва почалося дещо раніше). Поширення культу пов'язане із ім'ям Івана Воронаєва, який приїхав 1921 р. із США до Одеси для організації місіонерської діяльності. Його проповідь мала значний успіх – за деякими оцінками, вже на кінець 1920-х рр. в СРСР налічувалося близько 200 тис. п'ятидесятників [4, оп. 23, спр. 4556, арк. 10].

Принципово важливим видається звернути увагу на те, що протестантські спільноти України під тиском зовнішнього оточення сформувалися як корпорації, базовані на прямому членстві, суворій дисципліні, позначені психологією винятковості, несхожості, з претензією на єдину істинність обраного шляху; з дієвим контролем громади над усіма сферами життєдіяльності віруючих, критичною дистанцією щодо «світу», наявністю яскраво виражених ознак групової самосвідомості й пам'яті, спрямованістю на активну місіонерську працю. Описаним характеристикам відповідали такі протестантські конфесії, як

баптисти, євангельські християни, християни віри євангельської та інші п'ятидесятницькі рухи, адвентисти сьомого дня та набагато дрібніші адвентистські групи. Таким характеристикам також відповідали свідки Єгови. Хоча їхня належність до протестантизму лишається дискусійним питанням. «Генетично» вони пов'язані з пізнім протестантизмом доволі щільно. З іншого боку, режим підходив до них із тим же політичним інструментарієм, що й до перелічених релігійних спільнот, чия належність до протестантської родини в дослідників сумнівів не викликає.

Побудова протестантських спільнот, притаманні їм характеристики, релігійний і психологічний клімат, що панував у їхніх громадах, великою мірою ускладнювали реалізацію завдань партійно-радянської політики, утруднювали контроль за діяльністю пізньопротестантських громад та можливості маніпулювати їхніми членами.

Варто водночас зазначити, що в перші роки радянського режиму влада розглядала сектантські рухи, до яких вона відносила і пізньопротестантські, як своїх природних союзників з остаточного знищення суспільно-політичного ладу й економічного устрою, який існував у Російській імперії, а також вирішального підриву позицій Російської православної церкви, котра розглядалась як дуже серйозний та небезпечний конкурент новій владі в боротьбі за вплив, у першу чергу, на багатомільйонну селянську масу. Ще в першій половині 1920-х років релігійність цієї категорії віруючих не розглядалась як перепона для союзу, й домінуючою на той час лишається лєнінська формула підпорядкування боротьби з релігією боротьби за комунізм. Один з радянських експертів з сектантства писав у 1926 р.: «Коли ми закликаємо сектантів до спільної праці й побудови соціалізму, ми не ставимо їм умови кидати релігію. Ми їх не змушуємо, а переконуємо» [5, с. 11]. Показово, що період з 1917 по 1927 рр. вважався серед протестантів «золотим десятиліттям»; їхня кількість зросла з 150-200 тис. у 1917 р. до приблизно мільйона наприкінці 1920-х [6, с. 345 – 346].

Важливо також взяти до уваги, що саме впродовж цього десятиліття течії протестантського походження перевищили за кількістю традиційні сектантські рухи православною, умовно кажучи, коріння, які були поширеними в Україні – молокан, духоборів та ін. Від цього часу під «сектами», в тому числі і в інструктивних листах і офіційних партійно-радянських документах, найчастіше розуміють саме пізніх протестантів.

З кінця 1920-х рр. політика в релігійному питанні цілковито вписується в концепцію «загострення класової боротьби в міру будівництва соціалізму в СРСР». Відповідно, з'ясовується, що «церковники та сектанти не тільки шалено посилюють свою контрреволюційну роботу, але й переходять на нові, нелегальні форми роботи» [7, с. 8]. Підкреслюється, що «...повага до сектантів, до їхньої тверезої трудової діяльності», до них, «як до бідняцьких, середняцьких елементів – все це особливо заважає нашій боротьбі» [8, с. 65].

Розгром пізньопротестантського руху включав у себе арешти керівників союзів, репресії проти священнослужителів та членів громад, закриття молитовних будинків та друкованих органів (вихід журналу «Баптист України» було припинено вже 1928 р.). До 1931 р. в Україні залишилося не більше десяти офіційно діючих громад євангельських християн і баптистів [9, с. 380].

Влада дає дозвіл на проведення пленуму Всесоюзної ради адвентистів сьомого дня (26 – 28 грудня 1931 р.) і використовує цей захід для з'ясування персонального складу керівництва церкви АСД, її структури, поглядів і переконань її членів, і ці відомості надалі було використано для розгрому адвентистського руху.

Деяке пожвавлення релігійного життя в пізньопротестантських громадах сталося на окупованій гітлерівцями території в роки Другої світової війни. Однак терпимість окупаційної влади до релігійної діяльності протестантів була дуже відносною; що ж стосується свідків Єгови, то гітлерівці поставили їх, по суті справи, поза законом.

Разом з тим, припинення утисків з боку радянської влади щодо віруючих у роки війни торкнулося певною мірою й протестантів. Чимало з них брали участь у бойових діях або працювали в госпіталях та тилових службах (хоча частина тих, хто, визнаючи необхідність служби, відмовився брати до рук зброю, відбули різні терміни покарання й навіть засуджувалися до його вищої міри). У травні 1942 р. представники союзів євангельських християн і баптистів ухвалили спільний лист до віруючих із закликом активно брати участь у загальнонародній справі визволення Батьківщини від загарбників і стати «кращими воїнами на фронті й кращими працівниками в тилу» [10, с. 229].

Під час війни поповнення протестантських громад переважно становили люди, які переживали глибокі потрясіння, загибель рідних і близьких, багато таких, для кого навіть вкрай невеликі філантропічні можливості тогочасних громад мали особливу привабливість; водночас чимало віруючих, які припинили зв'язки з громадами в роки репресій і заслань, відновили своє членство в церквах. Пізньопротестантське середовище України після війни стає значно численнішим за рахунок віруючих-протестантів з територій, які ввійшли до складу УРСР у 1939 – 1945 рр.

Воєнне і післявоєнне релігійне поживавлення зробило пізньопротестантські спільноти чинником, який режим вимушений був всебічно враховувати в своїй релігійній політиці. Після війни постало питання про нову модель політики стосовно цієї категорії віруючих, яка б дозволила надійно контролювати керівництво громад і настрої в них, а також впливати на членів протестантських спільнот у необхідному режимові напрямі. Отже, на доповнення створеної 1943 р. Ради у справах Руської православної церкви 1944 р. створюється Рада в справах релігійних культур при Раді Народних Комісарів СРСР, серед напрямів роботи якої називався «зв'язок між урядом СРСР і керівниками релігійних об'єднань... сектантських сповідань».

Дуже важливим для розуміння конфігурації післявоєнної політики щодо «культур» є підкреслення її відмінності стосовно політики щодо Руської православної церкви, що було задекларовано під час створення Ради.

У республіках і областях СРСР створювалися апарати уповноважених Ради в справах релігійних культів, штати яких для України було визначено у 18% від загально-союзної [11, с. 607]. Таким чином, керівництву країни вдалося знов повернутися до диференціації своєї церковної політики. Але якщо в 1920-х роках головного удару завдавали по Православній церкві, то якийсь час по війні церковна політика розглядалася як продовження ідеологічного апарату, знаряддя вкорінення в масову свідомість продукованих офіційною ідеологією конотацій російського націоналізму й радянського імперіалізму, а також як цілком надійний союзник у поширенні радянського впливу на країни православної культури.

Новим напрямом удару мали стати католицькі церкви, а також, поки що меншою мірою, пізньопротестантські спільноти. Показово, що попри завдання ліквідації Греко-католицької церкви в Галичині і Закарпатті та протидії Апостольській Столиці, які надзвичайно гостро стояли перед відповідними службами, в інформаційному звіті уповноваженого Ради в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР за IV квартал 1947 р. з-поміж десяти «найбільш серйозних державних завдань у роботі із культурами» п'ять безпосередньо стосувалися протестантів. Це:

1) повсякденне глибоке вивчення внутрішніх процесів у житті релігійно-сектантських громад і форм їхньої релігійної пропаганди в найбільш характерних районах та областях України;

2) повсякденна увага до питань припинення антигромадських проявів у сектантських громадах адвентистів сьомого дня;

3) аналітична робота з вивчення соціально-політичного обличчя пресвітерського складу та активу сектантських громад;

4) перегляд кадрів пресвітерського складу з метою усунення від керівництва громад осіб політично неблагонадійних;

5) проведення роботи з кількісного стискування релігійно-сектантських громад [4, оп. 23, спр. 5069, арк. 2 – 3].

Назагал, у політиці щодо пізніх протестантів, яка здійснювалася у повоєнні роки в Україні партійно-радянськими органами, органами держбезпеки та в справах релігій, можна виокремити три головні лінії. Перша з них спрямовувалася на цілковиту ліквідацію окремих релігійних напрямів, найбільш чисельними з-поміж яких були адвентисти та свідки Єгови. Друга – це політика централізації управління протестантськими спільнотами, яка мала на меті об'єднання євангельських християн з баптистами та асиміляцію п'ятидесятництва в новоствореному союзі. І третя – це придушення будь-яких виявів дисидентства на релігійному ґрунті. Хоча такі вияви були в усіх пізньопротестантських рухах, найбільш організованим, політично небезпечним і відомим на Заході з них був спротив радянській політиці з боку прихильників Ради Церков євангельських християн-баптистів. Усі ці три лінії існували на тлі змінюваної загальнополітичної ситуації в країні, а також серйозної трансформації генеральної лінії в партійно-державній церковній політиці: від сталінського «релігійного непу» до хрущовської антирелігійної кампанії і брежнєвського «лібералізованого курсу».

I. Політика ліквідації інституційних форм релігійної діяльності свідків Єгови та адвентистів сьомого дня

Саме існування організації свідків Єгови стало викликом для партійних і державних органів СРСР одразу ж після приєднання до СРСР Галичини, Буковини та Закарпаття, де на зламі 1930 – 1940 рр. уже існували законсервовані об'єднання віруючих цієї деномінації. Ці об'єднання мали роками перевірені канали зв'язку зі своїм теократичним центром, великий досвід протистояння панівним церквам та режимам, котрі здійснювали проти них вкрай ворожу політику, а в разі нацистської Німеччини, – безпосередній геноцид.

Серед головних віроповчальних й організаційно-структурних рис об'єднання свідків Єгови, які, зрештою, визначили головні принципи партійно-радянської політики

стосовно нього, варто виокремити такі. По-перше, це цілковитий політичний абсентеїзм. Свідки Єгови не брали і не беруть жодної участі в «справах кесаря» і дотримуються цілковитого політичного нейтралітету. Отже, вони відмовляються від будь-якої участі в громадському житті, яка за радянських, особливо сталінських, часів була формою згоди особи на цілковитий контроль цих сфер свого життя з боку держави. По-друге, свідки Єгови завжди, за будь-яких режимів, відмовлялися від військової служби, що автоматично робило їх «посібниками зусиль імперіалістів з підриву обороноздатності Радянського Союзу». По-третє, теократичний центр свідків Єгови знаходився в США, які були головним суперником СРСР у холодній війні. Відповідно, певний час (принаймі в період, який ми аналізуємо) свідки Єгови розглядалися, по суті справи, як політичне збряддя США та їхніх союзників, спрямоване на послаблення СРСР. По-четверте, зв'язок громад свідків Єгови в будь-якій країні зі своїм центром був непорушним і добре налагодженим, його настанови й віроповчальні приписи – обов'язковими й неоскарженими, що ставило свідків Єгови, з точки зору органів держбезпеки, до лав особливо небезпечних агентів Заходу й стимулювало концентрацію на «єговістській лінії» відповідних ресурсів. Нарешті, великі апокаліптичні очікування, виразна релігійна призма сприйняття дійсності робили свідків Єгови несумісними з партійною системою індоктринації і, з погляду радянських пропагандистів, «невиправними».

Масові арешти і висилання свідків Єгови починаються відразу після приходу Червоної Армії на західноукраїнські землі в 1944 р. Після перших арештів станом на 1946 р. в СРСР було 4797 активних членів організації свідків Єгови. Тих, хто регулярно відвідував зустрічі Свідків, нараховувалося, за даними центру, 8633 особи [12, с. 25 – 28]. У відповідь на спробу свідків Єгови домогтися визнання з боку держави (відповідне клопотання було надіслане 9 червня та 16 серпня 1949 р. на адресу Міністерства внутрішніх справ та Президії Верховної Ради СРСР) їх очікувала нова хвиля репресій [13, с. 498].

Міністр державної безпеки СРСР В. Абакумов в цілком таємній записці від 19 лютого 1951 р. повідомляв Й. Сталіну про те, що впродовж 1947 – 1950 рр. було заарештовано 1048 лідерів свідків Єгови, вилучено п'ять підпільних друкарень і понад 35 тисяч примірників літератури. Водночас, В. Абакумов, зважаючи на те, що «учасники єговістського підпілля здійснюють злісну антирадянську агітацію, поширюють провокаційні вигадки про радянську владу й проводять пропаганду про встановлення в СРСР теократичного ладу...», просив дозволу на виселення до Сибіру виявлених свідків Єгови з родинами. Усього було виселено 8576 осіб (3048 сімей), з них майже три чверті в Україні – 6140 осіб (2020 сімей). Виселення здійснювалося як військова операція, яка мала унеможливити втечу засланців за межі країни, нейтралізувати будь-яке невдоволення населення сіл і міст з великою концентрацією свідків Єгови і, звичайно, за участі великих контингентів внутрішніх військ та міліції [14, с. 44 – 45; 15, с. 43 – 45].

Лінія на розгром об'єднань свідків Єгови й суворі переслідування не тільки їхніх лідерів, але й рядових членів, лишалася беззастережно домінуючою упродовж усього періоду існування радянського режиму. 1956 р. було ініційовано нову хвилю арештів активістів організації. Шість із семи лідерів керівного комітету свідків Єгови на території СРСР (всі за походженням українці) пройшли через більш або менш тривале ув'язнення. Одночасно влада відповіла черговою відмовою на клопотання свідків Єгови легалізувати свій статус в СРСР. Щороку до кількох десятків свідків Єгови йшли в табори за відмову від військової служби. Поширеною практикою було повторне ув'язнення віруючих [16, с. 241 – 248].

Між тим, навіть тотальне висилання свідків Єгови із західних республік та західних областей УРСР виявилось неспроможним «покінчити» з діяльністю цієї організації. Водночас, доволі численні громади свідків Єгови з'явилися в Сибіру, насамперед, в Іркутській області, Середній Азії, Казахстані. Відтворення відбулося за рахунок сімей віруючих, а також, враховуючи надзвичайно інтенсивну місіонерську активність свідків Єгови, – за рахунок новонавернених.

30 вересня 1965 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила Указ, яким знімалися обмеження зі спецпоселення й звільнялися з-під адміністративного нагляду деякі категорії віруючих, найбільш численними з-поміж яких були свідки Єгови. Водночас, Указ містив два дуже серйозні обмеження: звільнення не супроводжувалося поверненням конфіскованого майна, а повернення до попередніх місць проживання можливе було лише з дозволу виконкомів обласних Рад, які, як правило, відмовляли «неблагонадійним» віруючим повертатися на свою батьківщину. Як наслідок, свідки Єгови оселялися на територіях, де особливо гостро відчувався дефіцит трудових ресурсів, або неподалік від областей, де їм не дозволяли оселятися, й створювали там нові життєздатні релігійні об'єднання. Так, створилися спільноти Свідків у Донецькій області, на Вінничині, поблизу адмінкордону з Молдовою, у Дніпропетровській, Запорізькій областях, у Криму, тобто там, де до масової депортації їх практично не існувало.

Суттєво відрізнялася політика режиму стосовно адвентистського руху, який, однак, теж мав припинити скільки-небудь помітні організовані форми. Головного удару завдавали по адвентистах-реформістах. Вони, як і свідки Єгови, підлягали виселенню, а адвентисти сьомого дня, за задумом влади, мали бути розпорощеними, позбавленими координації між окремими громадами і, зрештою, зійти з конфесійної сцени.

Але вже 1947 р. було взято курс на силовий демонтаж структури церкви АСД. 7 січня 1947 р. Рада в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР визнала за необхідне ліквідувати інститут обласних уповноважених АСД у всіх областях УРСР, а проповідників, пресвітерів і благовісників Церкви прикріпити за окремими громадами, заборонивши їм місіонерську діяльність за їх межами. Звіт уповноваженого Ради в справах релігійних культів по УРСР від 1 липня 1947 р. свідчить, що в республіці блискавичними темпами було ліквідовано інститут уповноважених Всесоюзної Ради АСД (ВРАСД), обмежено місіонерську діяльність пресвітерів і проповідників [З, оп. 4, спр. 25, арк. 11].

Понад те, саме українські високопосадовці були серед тих, хто першими виступили з ініціативою ліквідації вже зареєстрованих громад АСД, порушили питання перед своїм союзним керівництвом щодо застосування каральних заходів стосовно найбільш авторитетних проповідників і пресвітерів АСД. Водночас, блокуються всі спроби керівництва ВРАСД налагодити зв'язок та забезпечити координацію діяльності громад АСД, задля чого знімаються з реєстрації уповноважений ВРАСД по Україні М. Мельник [3, оп. 4, спр. 15, арк. 35].

За період 1948 – 1956 рр. було знято з реєстрації 22 громади АСД, які протягом тривалого часу функціонували в Україні. Разом з посиленням тиску на громади АСД розпочалися й активні заходи щодо розпуску духовного центру Церкви – Всесоюзної ради АСД. Її ліквідація 15 грудня 1960 р. супроводжувалася вилученням архівів, поточних документів, бібліотеки, скасуванням рахунків у банківських установах [17, с. 401]. До того ж, розпуск ВРАСД, як писав уповноважений Ради у справах релігійних культів по Україні К. Полонник, в ЦК КП України наприкінці 1960 р. розглядався як перший крок на шляху до «повної ліквідації громад АСД» [4, оп. 24, спр. 5205, арк. 407].

Масові знаття з реєстрації, переслідування віруючих, заборони їм обирати й рукопокладати служителів не призвели, однак, до ліквідації адвентистського руху. Громади АСД і надалі існували: частина з них – легально, інші – напівлегально й нелегально. Але владі вдалося розколоти адвентистську церкву на сфери впливу, посіявши між її керівними авторитетними кадрами несприйняття один одного. Головними центрами стали Московська група, очолювана колишнім головою ВРАСД С. Кулижським, пресвітером Московської громади А. Лікаренком та колишнім старшим пресвітером АСД по Україні О. Парасеем, а також група проповідників на чолі з П. Мацановим та Д. Колбачем. Між ними розгортається полеміка, їхні представники прагнули збільшити кількість своїх прихильників, що призводило до розколів навіть у межах одної громади [3, оп. 6, спр. 2, арк. 38]. Саме розкол стає однією з найбільш

драматичних сторінок в історії вітчизняного адвентизму, який режим розглядав як свій безперечний успіх, намагаючись і далі поглибити його.

Утім, як виявилось, подібні процеси призвели до непередбачуваних наслідків. Активізація угруповань всередині громад, породжених розколом, істотно знизила можливості властей контролювати настрої членів адвентистських громад та наміри їхніх лідерів. Уповноважені в справах релігійних культів на місцях та керівники місцевих радянських органів починають спочатку досить обережно, а потім і більш наполегливо порушувати питання про відновлення духовного центру АСД, який би дозволив взяти під контроль діяльність окремих громад, проповідників і пресвітерів та приборкати «нездорові настрої», які почали переважати в адвентистських громадах [3, оп. 6, спр. 13, арк. 11]. Позицію своїх підлеглих цілком підтримав уповноважений Ради в справах релігійних культів по Україні К. Литвин, який, підсумувавши всі подані пропозиції, звернувся до свого союзного керівництва з проханням щодо відновлення, нехай і обмеженого в своїх функціях, духовного центру АСД. У своїй відповіді від 8 червня 1967 р. голова Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР В. Куроєдов, однак, писав: «Беручи до уваги все вищесказане, а також те, що відновлення релігійного центру може бути прецедентом для подібних дій з боку релігійних об'єднань інших культів (юдеїв, менонітів, п'ятидесятників та ін.), Рада в справах релігій вважає, що клопотання про відновлення ВРАСД слід відкласти» [3, оп. 6, спр. 17, арк. 76].

Отже, вже на той час було очевидним, що тактика, яку обрала влада, сподіваючись на повну ліквідацію, хоча й у різний спосіб, організованої діяльності як свідків Єгови, так і адвентистів сьомого дня виявилася неспроможною. Навіть за далеко неповними підрахунками кількість віруючих цих культів з роками неухильно зростала, а питома вага молоді серед них дедалі збільшувалася. Втім, не більш ефективними виявилися також заходи щодо здійснення двох інших політичних ліній.

II. Політична лінія на централізацію управління протестантськими спільнотами

Однією з найбільш серйозних проблем у партійно-радянській політиці щодо протестантів була мінімізація децентралізації управління пізньопротестантськими рухами, яка (децентралізація) робила протестантські громади менш вразливими для державного тиску й суттєво зменшувала можливість контролю над віруючими та маніпуляції ними. Першим серйозним кроком, що став індикатором змісту «протестантської» політики, яка спрямовувалася на підвищення рівня контрольованості державою над громадами віруючих та їхнім керівництвом, стало зніщйоване й реалізоване владою об'єднання союзів баптистів та євангельських християн в один союз. Треба визнати, що це об'єднання великою мірою уможливила доктринальна близькість двох конфесій, відсутність у них по-справжньому серйозних віроповчальних розходжень, а також попередні спроби зближення, які стали особливо інтенсивними під час війни. В жовтні 1944 р. на нараді обох церков, про яку, що показово, навіть повідомив ТАРС [18], представники баптистів і євангельських християн вирішили створити єдиний Союз євангельських християн і баптистів на чолі зі спільним керівним органом – Всесоюзною Радою євангельських християн і баптистів (ВРЄХБ).

Об'єднання надавало баптистам легітимний в очах держави статус, а євангельські християни, які завжди поступалися баптистам у чисельності й згуртованості, зміцнили свої керівні позиції – і голова ВРЄХБ Я. Жидков, і генеральний секретар Союзу О. Карев були євангельськими християнами.

Хоча, поза сумнівом, проблема об'єднання давно, ще з кінця XIX ст., так чи інакше порушувалася на зібраннях як євангельських християн, так і баптистів, вирішальна роль у створенні Союзу, повторімося, належала державі. Не всі віруючі погодилися з таким об'єднанням. Це особливо стосувалося баптистів, менше представлених у керівних органах нового Союзу. Тому в середині 1940-х рр. виникає рух «чистих баптистів», які не визнали об'єднання 1944 р. Їхні представники починають вести роботу

в громадах Донецької, Луганської, Запорізької, Дніпропетровської та деяких інших областей України [19]. Протести нуртували також в середовищі євангельських християн. Часом релігійні громади відверто засуджували своїх духовних пастирів, які, виконуючи розпорядження властей, не брали до уваги їхніх релігійних переконань [3, оп. 4, спр. 351, арк. 31].

Побудова ВРЄХБ великою мірою послаблювала рівень опору основної маси віруючих, релігійні детермінанти в свідомості яких були виключно сильними, тискові партійно-державницького апарату. Досвід штучного об'єднання, який відкривав суттєво надійніші можливості для контролю й маніпулювання релігійними громадами та їхніми лідерами, був визнаний задовільним. У серпні 1945 р. цей досвід було застосовано при реалізації більш складного завдання – приєднання до Союзу ЄХБ п'ятидесятників. Вхідження до Союзу надавало п'ятидесятницьким громадам легального статусу й певною мірою звільняло їх членів від безперестанних гонінь та арештів учасників молитовних зборів, а п'ятидесятницьким лідерам після позбавлення їх права на самостійну реєстрацію – відкривало певні можливості діяльності під «дахом» Союзу ЄХБ. Проте у випадку з п'ятидесятниками перед владою постало набагато складніше завдання. П'ятидесятники мали дуже істотні доктринальні й обрядові відмінності від євангельських християн-баптистів. Високий рівень релігійної залученості та екзальтації, непереборна готовність йти на жертви заради віри, категоричне несприйняття віруючими багатьох сторін радянської дійсності становили загрозу, яку влада не схильна була применшувати.

Однак здійснювана органами влади консолідація пізньопротестантських спільнот задля створення централізованої системи управління ними, тривала. У лютому 1946 р. до Союзу увійшли вільні християни (дарбісти) Закарпаття, 1947 р. – частина євангельських християн у дусі апостолів (або смородинці), за іменем лідера, євангельські християни-тверезенники, а також 70 церков Союзу церков Христових у Західній Україні та Білорусі.

Зважаючи на наявність суттєвих догматичних та обрядових відмінностей як між собою, так і від євангельських християн-баптистів, неважко уявити, наскільки вимушеним виявилось їхнє приєднання.

Але центральним об'єктом, на який спрямувалася об'єднавча стратегія, були християни віри євангельської. Завдання приєднання та асиміляції п'ятидесятників з громадами євангельських християн та баптистів залишалося головним у діяльності влади щодо них впродовж багатьох наступних років.

Наслідком ініційованих владою баптистсько-п'ятидесятницьких переговорів стало підписання 24 серпня 1945 р. так званої Серпневої угоди («Про об'єднання з євангельськими християнами й баптистами в один союз»), за якою п'ятидесятники йшли на серйозні поступки [10, с. 233]. З дискусій навколо Серпневої угоди, а також її коментарів з боку євангельсько-баптистських інтерпретаторів видається можливим ще раз дійти висновку, що влада запропонувала їм не об'єднання з п'ятидесятниками, а однозначну асиміляцію останніх. З часом виявилось, що ані лідери євангельських християн й баптистів, ані п'ятидесятницькі єпископи не мали серйозних намірів дотримуватися умов Угоди, особливо в частині догматичних засад віри. Учасники серпневої наради давали собі раду в тому, що подолати догматичні відмінності нереально, а подібне об'єднання мало лише організаційний характер і жодним чином не торкалося устоїв віри.

Активні дії владних структур, спрямованих на максимальне прискорення процесу об'єднання, розбивалися об непоступливість маси віруючих. Проти об'єднання з євангельськими християнами й баптистами рішуче виступала низка служителів культу та десятки громад у різних областях України. В Одеській області п'ятидесятники створили власний нелегальний духовний центр, який чинив спротив об'єднанню й опікувався поточними проблемами громад християн віри євангельської [3, оп. 4, спр. 14, арк. 6]. Як наслідок, з 670 виявлених на початок 1951 р. громад п'ятидесятників до громад ЄХБ увійшло дещо

більше половини – 365 об'єднань, які налічували 17660 віруючих [3, оп. 4, спр. 67, арк. 101].

Результати роботи місцевих радянських та правоохоронних органів з об'єднання відтак було визнано незадовільними. Відповідно, Уповноважений у справах релігійних культів по Україні П. Вільховий в листі до голови Ради в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР висловив прагнення до більш жорсткої «п'ятидесятницької політики» і рішучого посилення в ній репресивної складової [3, оп. 4, спр. 94, арк. 42]. Згодом репресії й арешти служителів та віруючих, які відмовлялися від об'єднання з баптистами й активно висловлювали свої релігійні почуття, стають важливою складовою процесу асиміляції п'ятидесятників. Так, 1948 р. було заарештовано усіх п'ятидесятницьких єпископів – учасників таємного з'їзду у Дніпродзержинську Дніпропетровської області, який мав виробити план дій, пов'язаних з протидією дискримінації християн віри євангельської в складі Союзу ЄХБ. У майбутньому арешти проти п'ятидесятників не припинялися. Лише в першому кварталі 1950 р. на територію республіки повернулися з місць ув'язнення 298 засуджених віруючих [3, оп. 4, спр. 67, арк. 22].

Набагато потужніше піднесення п'ятидесятницького руху та його спротив асиміляції відбулося після смерті Й. Сталіна, всередині 1950-х років. Кількість неприєднаних громад християн віри євангельської, які починають діяти відкрито, вийшовши з підпілля, стрімко зростає. Одночасно п'ятидесятники починають домагатися самостійної реєстрації своїх громад та визнання власного релігійного центру, відокремленого від ВРЄХБ. Серйозним викликом для здійснюваної «об'єднавчої» політики став лист єпископа ХВС А. Бідаша, який повернувся зі сталінських таборів, та активіста ХВС М. Місюри на ім'я першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова, Голови Президії Верховної Ради СРСР Л. Брежнєва, Генерального прокурора СРСР Р. Руденка, де аргументовано доводилась нелогічність й неможливість об'єднання громад ЄХБ і ХВС [3, оп. 4, спр. 172, арк. 2]. Нескінченні утиски й

можливість сповідувати свою віру примушували віруючих апелювати до міжнародного співтовариства.

Отже, десталінізація жодним чином не торкнулася державної політики щодо пізніх протестантів взагалі й лінії на повну асиміляцію п'ятидесятників у Союзі ЄХБ. Щорічно на адресу місцевих уповноважених з Москви та Києва надходили численні листи, інструкції, якими категорично заборонялася реєстрація громад п'ятидесятників. При цьому тональність цих документів стає дедалі жорсткішою. Якщо в другій половині 1940-х – на початку 1950-х років рекомендувалося виявляти громади ХВЄ, вивчати настрої віруючих, схилити їх до об'єднання з громадами ЄХБ, то тепер релігійні об'єднання християн віри євангельської звинувачуються вже в пропаганді антирадянських поглядів, діях, спрямованих на повалення радянського державного устрою, а також у тому, що здійснювані ними обряди завдають непоправної шкоди психіці особистості, призводять її до фізичної і моральної деградації. Окремі випадки співробітництва членів п'ятидесятницьких громад з окупаційною владою під час війни екстраполюються на всю п'ятидесятницьку спільноту [3, оп. 4, спр.122, арк. 148]. У цьому контексті видається цілком логічним завдання «ліквідувати п'ятидесятників впродовж трьох–п'яти років», яке було доведене листом відділу пропаганди та агітації ЦК КПРС (жовтень 1958 р.) Раді в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР, місцевим партійним та радянським органам [3, оп. 4, спр. 236, арк. 128 – 129]. Окрім мобілізації власного потенціалу, правлячий режим намагається всіляко активізувати дії ВРЄХБ для асиміляції в складі Союзу ЄХБ п'ятидесятницьких громад. Власті дедалі рішуче ставили питання про недостатність таких зусиль з боку очільників Ради, вважають діяльність баптистських лідерів незадовільною, висловлюючи підозри, що «об'єднавчий процес» став для ВРЄХБ своєрідною ширмою, за якою ховається серйозна активізація діяльності євангельсько-баптистського братства. Рада у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР категорично вимагала

від ВРЄХБ скласти конкретний план-графік «об'єднання» і неухильного його виконувати [3, оп. 4, спр. 172, арк. 11].

Проте вже наприкінці 1950-х рр. настає усвідомлення нереальності «ліквідації п'ятидесятництва» «стаханівськими методами» (значно мірою цьому сприяли спецдонесення органів КДБ), наслідком чого стала поява низки документів, схвалених вищим партійно-державним керівництвом СРСР та УРСР. У них формулювалася дещо інша тактична лінія у ставленні до п'ятидесятників: йшлося, здебільшого, не про повну ліквідацію громад ХВС, а про обмеження їх впливу на населення шляхом посилення контролю за їхньою діяльністю. Задля цього влада вперше вимушена була погодитися на легалізацію поза Союзом ЄХБ тих громад ХВС, які перейшли на позиції «лояльного ставлення до Радянської влади і безумовно виконують радянське законодавство» [4, оп. 24, спр. 4704, арк. 244].

Водночас, оскільки головною перепоною приєднанню п'ятидесятників до баптистського союзу вважалися лідери християн віри євангельської, зберігалася і, понад те, посилювалася лінія на подальше розв'язання щодо них масштабних репресій. Упродовж 1957–1959 рр. відбулися судові процеси над керівниками нелегального центру ХВС та рядом єпископів у Кримській і Черкаській областях. Наприкінці 1950-х рр. в апараті Уповноваженого в справах релігійних культів по УРСР формується особливий список осіб – потенційних кандидатів на притягнення до кримінальної чи адміністративної відповідальності. Загалом у республіці таким чином було взято на облік 249 християн віри євангельської [4, оп. 24, спр. 4927, арк. 2 – 27].

Репресивно-адміністративна лінія в політиці щодо п'ятидесятників посилюється у перебігу потужної хрущовської антирелігійної кампанії й триває аж до кінця 1960-х рр., легітимізації якої значною мірою сприяла постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 16 березня 1961 р. «Про посилення контролю за дотриманням законодавства про культу». 1962 р. був знову засуджений І. Левчук – єпископ п'ятидесятників, який користувався повагою серед віруючих і до цього відбув в ув'язненні близько 18 років. Звільнившись з ув'язнення 1970 р., він

змушений був перебувати в засланні на ст. Зима Іркутської області і лише в листопаді 1974 р. повернувся до Києва [3, оп. 6, спр. 178, арк. 18]. За активну нелегальну релігійну діяльність до різних термінів позбавлення волі у виправно-трудовах таборах на початку 1960-х рр. були засуджені християни віри євангельської з Дніпропетровської, Кримської, Вінницької, Донецької, Миколаївської та ряду інших областей.

Широкі повноваження щодо притягнення віруючих до адміністративної відповідальності надавалися місцевим органам влади. Особливі можливості для цього з'явилися з ухваленням указів Президій Верховних Рад союзних республік «Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культу», автоматично схвалених вищими законодавчими органами 1966 р. Вже наступного року, за неповними наявними в Раді в справах релігій даними, в СРСР було притягнуто до адміністративної відповідальності 1300 віруючих, з них – близько 400 в Україні. Преважну більшість становили віруючі ЄХБ, прибічники Ради церков ЄХБ та п'ятидесятники [3, оп. 4, спр. 60, арк. 1].

Утиски й переслідування призводили до наростання емігрантських настроїв серед частини п'ятидесятників. Про їх наявність повідомляв у своїй доповідній записці на ім'я першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького від 10 жовтня 1977 р. секретар ЦК КПУ Ю. Єльченко. Він зазначав, що всього наприкінці 1977 р. з України з релігійних мотивів примусово виїхали 324 родини п'ятидесятників, які налічували 1562 особи [4, оп. 25, спр. 1508, арк. 4]. Відповіддю на звернення віруючих щодо виїзду з країни стали репресії членів Комітету представників п'ятидесятників у справі виїзду з СРСР («Комітет «Право на еміграцію») та інших лідерів християн віри євангельської. Частина п'ятидесятників продовжувала боротьбу за право вільного існування в СРСР. Зрештою, 16 червня 1979 р. з'їзд представників незареєстрованих громад п'ятидесятників у Москві проголосив створення власного духовного центру – Братської ради християн віри євангельської п'ятидесятників.

Таким чином, політика, спрямована на приєднання п'ятидесятників до євангельсько-баптистського союзу, яке мало покласти початок асиміляції християн віри євангельської, а також забезпечити надійне керування ними з боку органів державної влади, зазнала цілковитої поразки. Усвідомлення цього примусило владу відкрити кампанію жорстких репресій п'ятидесятницьких лідерів і утисків основної маси віруючих. Вказана політика сприяла накопиченню серйозних проблем у п'ятидесятницькому середовищі, герметизації п'ятидесятницьких спільнот, формуванню в них атмосфери соціального ескапізму й дистанціювання від «світу». Після падіння обмежень на вільне виявлення релігійних почуттів і інституційний розвиток релігійних спільнот в Україні та інших республіках СРСР починається вихід п'ятидесятників з Союзу євангельських християн-баптистів й організація ними самостійних форм релігійного життя.

ІІІ. Переслідування релігійного дисидентства: боротьба з прихильниками Ради Церков євангельських християн-баптистів

Партійно-державна політика стосовно пізньопротестантських спільнот парадоксальним способом поєднувала політичну лінію на асиміляцію п'ятидесятників у євангельському християнстві – баптизмі з жорстким тиском на власне баптистів, який мав у принципі завершитися повним зникненням баптистського руху в найближчій перспективі.

Лінія на зниження активності пізньопротестантських спільнот і, передовсім, найбільшої з-поміж них – євангельсько-баптистського братства, стала очевидною в державній політиці практично одразу після війни. Ще під час бойових дій було взято на облік всі діючі громади ЄХБ і майже одночасно розробляла і розпочинала втілюватися стратегія скорочення мережі об'єднань шляхом зняття з реєстрації тих, які були звинувачені у співробітництві з окупантами. Відразу після війни апарати уповноважених й органи держбезпеки взяли під суворий контроль призначення й перестановку кадрів пресві-

терського корпусу шляхом заміни «антирадянськи налаштованих осіб» лояльними служителями культу. 28 січня 1946 р. союзний уряд ухвалив постанову, безпосередньо спрямовану проти зміцнення протестантських громад і серйозного ускладнення їх культурної діяльності [3, оп. 4, спр. 147, арк. 128 – 129].

Обмежувальні дії стосовно пізньопротестантських спільнот ще більш посилили зі зміцненням курсу на остаточне викорінення релігійності, ліквідація видимих проявів якої стала імперативним завданням партійно-державних, правоохоронних органів, культосвітніх закладів з другої половини 1950-х рр. На це спрямовувалася й низка нових законодавчих актів та нормативних документів, які ухвалювалися в цей час. Особливо обмежувальною й беззастережно репресивною була «Інструкція про застосування законодавства про культу», затверджена постановою Ради в справах релігійних культів та постановою Ради в справах Руської православної церкви 16 березня 1961 р. Пункт 7 частини II Інструкції ставив релігійні об'єднання й священнослужителів у становище, коли будь-яка релігійна діяльність і проповідь, навіть у межах молитовного будинку, могли витлумачуватися як порушення законодавства. Пункт 23 частини IV прямо ставив поза законом цілу групу релігійних спільнот, у тому числі пізньопротестантських, забороняючи реєстрацію об'єднань і груп віруючих, що «належать до секти, чие віровчення й характер діяльності має антидержавний і бузвірський характер» [20, с. 143].

Наступ на релігійні спільноти, у тому числі на ті, які об'єднували прибічників пізньопротестантських течій, розгортається по всіх, без перебільшення, можливих фронтах. Зняття громад з реєстрації, яке набирає масового характеру, супроводжувалося закриттям молитовних будинків. Водночас, дедалі більшою мірою посилюється контроль за діяльністю пресвітерів, членів виконавчих органів, активістів громад. На них збираються досить докладні досьє, їхні переміщення по країні й навіть у межах районів і областей ретельно фіксуються. За найменші відходи від вказівок уповноважених і місцевих органів влади, навіть у разі,

якщо ці приписи суперечили чинному законодавству, пресвітерів знімали з реєстрації [3, оп. 1, спр. 257, арк. 25 – 28].

Дедалі зростаючий тиск на віруючих та їхніх лідерів, зняття з реєстрації громад та закриття молитовних будинків, відверта дискримінація й системні беззаконня не могли не викликати спротив віруючих, у тому числі і в середовищі євангельських християн-баптистів. Наставало все більше усвідомлення, що офіційне керівництво ВРЄХБ не здатне навіть мінімально захистити їхні права. Зростає невдоволення «старшими братами», особливо серед молоді. Вже наприкінці 1950-х рр. почали з'являтися групи євангельських християн-баптистів, які відокремлювалися від своїх громад. Незалежно від керівництва Союзом виникало нелегальне об'єднання молоді з центром в Одесі.

Остаточною крапкою, яка переповнила чашу терпіння, стали два документи, ухвалені на пленумі ВРЄХБ 25 – 29 грудня 1959 р. – «Положення про Союз євангельських християн-баптистів у СРСР» та «Інструктивний лист старшим пресвітерам ВРЄХБ». Обидва документи було ініційовано властями й ухвалено під їхнім тиском. Вони стали ланкою в загальній стратегії граничного обмеження виявів релігійного життя руками самих лідерів релігійних організацій. «Положення про Союз євангельських християн-баптистів у СРСР» принципово суперечило фундаментальним засадам баптистського віровчення і було беззастережно спрямоване на згортання якихось активних виявів релігійного життя. Згідно з цим документом ВРЄХБ перетворювалася з релігійного центру, чия діяльність орієнтувалася на задоволення духовних потреб віруючих, на допоміжний контролюючий орган, скерований на проведення партійно-радянської політики в євангельсько-баптистських громадах [3, оп. 2, спр. 293, арк. 21 – 40].

Ці документи стали справжнім викликом християнській совісті й спричинили активний протест у громадах ЄХБ. Тільки зовсім незначна частина об'єднань погодилася прийняти їх як керівництво у повсякденній діяльності; переважна більшість помісних церков висловила незгоду й обурення. Старші пресвітери в багатьох областях саботували виконання положень документів ВРЄХБ 1959 р.

Усередині 1961 р. рух протесту набрав організованої форми; з невдоволених сформувалася ініціативна група, яка поставила за мету скликання Всесоюзного з'їзду євангельських християн-баптистів. Групу, яка налічувала одинадцять осіб, очолили О. Прокоф'єв та Г. Крючков. 25 грудня 1961 р. ініціативна група перетворюється на Оргкомітет зі скликання з'їзду, який остаточно конститувався на нараді 25 лютого 1962 р. Тоді ж проголосилося, що «Оргкомітет надалі й до з'їзду бере на себе керівництво Церквою ЄХБ в СРСР» [4, оп. 24, спр. 5408, арк. 10, 12]. 23 червня 1962 р. Оргкомітет відлучив від церкви керівників ВРЄХБ і старших пресвітерів, у тому числі й старшого пресвітера по Україні О. Андреева. Згодом громади, які залишалися в складі ВРЄХБ, було оголошено «такими, що гинуть» [3, оп. 2, спр. 388, арк. 10]. Розкол у баптизмі, який став безпосереднім наслідком партійно-державної політики, перетворився на доконаний факт. Цей розкол відтоді став практично головною проблемою політики щодо підзньопротестантських спільнот й об'єктом, на який безперервно, аж до розпаду СРСР, спрямовувалися масштабні зусилля органів безпеки та у справах релігій.

23 червня 1962 р. Оргкомітет надіслав листа Голові Ради Міністрів СРСР М. Хрущову, де йшлося про репресії, що їх зазнавали євангельські християни-баптисти впродовж усієї своєї історії, й містилося прохання про дозвіл на скликання з'їзду, проведення якого дало б змогу відновити єдність церкви та її євангельський устрій [4, оп. 24, спр. 5663, арк. 182 – 183]. Звернення, листи та відозви Оргкомітету блискавично поширювалися по країні й викликали доволі бурхливу реакцію віруючих; рішучість його лідерів та підтримка їх в баптистських громадах виявилася несподіваною для влади. Спроби негайно блокувати інформацію про розкол в Союзі ЄХБ, унеможливити поширення листів і будь-яким способом локалізувати активність Оргкомітету не вдалися. Ставало все більш зрозумілим, що в такому разі йшлося не про окремі «вихватки антирадянських елементів», а про організований рух спротиву, по суті справи, про широкий правозахисний рух, який ставив за мету домогтися від влади дотримання нею ж встановлених законів.

Свідченням швидко усвідомленою владою небезпеки є прийнята вже 14 січня 1963 р. спеціальна постанова ЦК КПРС, якою санкціонувався перегляд тактичної лінії в радянській «баптистській політиці» [4, оп. 24, спр. 5663, арк. 196]. Її деталізував у своєму таємному листі від 30 серпня 1963 р. місцевим уповноваженим Ради в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР її голова О. Пузін: «Треба позбавити розкольників довіри та підтримки релігійних об'єднань євангельських християн-баптистів, ізолювавши їх від основної маси віруючих. З цієї метою ЦК КПРС дозволив Раді в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР дати згоду Всесоюзній раді євангельських християн-баптистів провести в поточному році в Москві нараду представників віруючих, яка виконає функції з'їзду Церкви.

На цій нараді передбачається схвалити рішення, що засуджує діяльність розкольників, а також звернення до всіх віруючих євангельських християн-баптистів, що відкололися від зареєстрованих релігійних об'єднань, із закликом до об'єднання й припинення їхньої протизаконної нелегальної діяльності.

ВРЄХБ дозволено внести деякі зміни в діючий Статут і, отже, позбавити розкольників їхнього основного аргументу, що кличе до нелегальної діяльності...» [4, оп. 24, спр. 5663, арк. 203 – 204]. Підготовка до наради відбувалася в умовах особливої секретності та під безпосереднім наглядом органів держбезпеки. На нараді, яка відкрилася 15 жовтня 1963 р. у Москві, зібралося 450 осіб (210 з них мали ухвальний голос), з яких Україну представляли 39 учасників, попередньо узгоджених у КДБ при Раді Міністрів УРСР [3, оп. 4, спр. 334, арк. 73]. Після відкриття нарада конституювала себе як Всесоюзний з'їзд, що не було визнано членами Організаційного комітету. Останій представляли як спостерігачі чотири його члени (Г. Вінс, М. Шаптала, Г. Майборода та О. Шаламов).

Визнаючи нелегітимність проведеної наради, Оргкомітет наполягав на скликанні з'їзду ЄХБ, який би був: по-перше, справді Всесоюзним, тобто представляв усі

союзні та автономні республіки, краї й області; по-друге, мав представляти як зареєстровані, так і незареєстровані громади та, по-третє, його делегати мали бути обраними на основі загальної виборності та вільного волевиявлення усіх членів Церкви. Свою незгоду з самим фактом проведення наради висловлювали й численні місцеві організації [3, оп. 2, спр. 413, арк. 37, 41]. На всі свої заяви й клопотання віруючі та їхні лідери отримували звичайні відписки. Водночас, щодо лідерів та прихильників Оргкомітету було розпочато чергову хвилю профілактичних та репресивних заходів.

Саме остання обставина зумовила створення 1964 р. Ради родичів в'язнів, метою якої стало поширення відомостей (у тому числі серед світової громадськості) про ув'язнених за релігійні переконання прихильників Оргкомітету, підтримка їх та їхніх сімей, клопотання про долю ув'язнених перед державними органами. Упродовж 15 років Раду очолювала Лідія Михайлівна Вінс – мати Георгія Петровича Вінса, одного з лідерів Оргкомітету. За неповними даними Ради родичів в'язнів СХБ, на початку 1964 р. кількість віруючих-баптистів, кинутих до камер за сповідування віри, досягла 155 осіб [21, оп. 4, спр. 149, арк. 188, 190]. Попри численні звернення Ради на адресу партійного та державного керівництва з вимогою припинити незаконні переслідування й утиски віруючих, звільнення й реабілітації ув'язнених, кількість засуджених віруючих баптистів у наступні роки не лише не зменшувалася, але й збільшувалася і досягла 1969 р. 180 осіб [3, оп. 4, спр. 81, арк. 40].

Зміна вищого політичного керівництва країни та зміщення з усіх своїх посад М. Хрущова, який був персонально відповідальний за п'ятирічну кампанію боротьби з релігійністю в країні, викликала прагнення певного сегмента партійно-радянської верхівки до деякого пом'якшення найбільш одіозних моментів церковної політики, а у віруючих – надію на відновлення законності. 16 квітня 1965 р. Оргкомітет в особі Г.Крючкова та Г. Вінса направив заяву першому секретарю ЦК КПРС, голові Конституційної комісії Л. Брежнєву, Президії Верховної Ради СРСР,

Президії Верховного Суду СРСР, а також усім громадам ЄХБ, у якій містилася вимога під час розробки нової Конституції СРСР «відновити права віруючих громадян СРСР на свободу релігійної пропаганди», забезпечити «повне невтручання держави в діяльність Церкви» [4, оп. 24, спр. 6007, арк. 145]. Водночас прибічники Оргкомітету перейшли до активних дій – по всій країні відбувалися нелегальні служіння, багатолюдні зібрання, зустрічі одновірців тощо, учасники яких ухвалювали рішення посилити роботу із залучення на свій бік нових громад, як зареєстрованих, так і раніше знятих з реєстрації, активізувати надсилання колективних листів на адресу урядових органів щодо дозволу на проведення Всесоюзного з'їзду ВРЄХБ під керівництвом Оргкомітету, вимагати повернення молитовних будинків, раніше відібраних органами влади [4, оп. 24, спр. 6007, арк. 146, 151, 152]. За далеко неповними даними в Україні на початок 1965 р. діяло понад 130 незареєстрованих громад євангельських християн-баптистів, а в 62 зареєстрованих об'єднаннях – виявлені впливові групи прихильників Оргкомітету. Станом на 1 січня 1966 р. кількість віруючих незареєстрованих громад, за оцінками керівництва ВРЄХБ, досягла в Україні 5 тис. осіб [3, оп. 5, спр. 18, арк. 25].

Водночас, керівники Оргкомітету упродовж 1965 р. домагалися зустрічі з достатньо високопосадовими функціонерами: відповідальним працівником апарату Верховної Ради СРСР Л. Скмеровим, заступником Генерального Прокурора СРСР Панкратовим, заступником Голови Президії Верховної Ради СРСР Ф. Козловим, Генеральним прокурором СРСР Р. Руденком. Нарешті, 22 вересня 1965 р. п'ятьох представників Оргкомітету прийняв Голова Президії Верховної Ради СРСР А. Мікоян. Члени делегації почули традиційні рекомендації дотримуватися законодавства про культу, про те, що для проведення з'їзду необхідно звернутися до ВРЄХБ та уповноважених на це органів, а також вимогу негайного припинення масових акцій протесту. За загальною оцінкою як представників Оргкомітету, так і керівництва Ради у справах релігійних

культів при Раді Міністрів СРСР зустріч виявилася безрезультативною [4, оп. 24, спр. 5991, арк. 95].

На зібраннях влітку–восени 1965 р. неодноразово ставилося питання про необхідність перейменування Оргкомітету: назва духовного центру незареєстрованих євангельських християн-баптистів мала більше відповідати його цілям. У вересні 1965 р. Оргкомітет схвалив рішення про організаційне оформлення незалежної від ВРЄХБ течії та створення Ради Церков євангельських християн-баптистів (РЦЄХБ). До складу Ради увійшли Г. Крючков (голова), Г. Вінс (секретар), а також одинадцять осіб з різних регіонів СРСР [21, оп. 4, спр. 176, арк. 130].

Прибічники Ради Церков відкрито кидали виклик владі, їхні масові акції ставали відомими не лише в країні, а й поза її межами. У травні 1966 р. делегати громад РЦЄХБ пікетували будівлю ЦК КПРС, що стало екстраординарною подією не лише в історії спротиву придушення релігійних свобод, але й в радянській історії взагалі. За деякими підрахунками у масовій демонстрації 16 – 17 травня 1966 р. в Москві (близько 500 учасників) взяли участь 119 віруючих з України. Частину учасників було заарештовано, більшість отримали п'ятнадцять дів адміністративного арешту. 19 травня в самому приміщенні ЦК КПРС було заарештовано Г. Вінса та М. Хорева, які приїхали дізнатися про долю своїх одновірців. Згодом було заарештовано Г. Крючкова [3, оп. 6, спр. 2, арк. 48].

Особливу надію влада поклала на запланований на кінець 1966 р. Всесоюзний з'їзд євангельських християн-баптистів, який мав, за їхнім задумом, відіграти вирішальну роль у поверненні до зареєстрованих громад віруючих, що вийшли з них, і цілих громад – до ВРЄХБ. РЦЄХБ бойкотувала з'їзд. Її представники оприлюднили заяву та звернення до з'їзду, де наголошувалося, що в жодних нарадах, конференціях та з'їздах під орудою ВРЄХБ вони не братимуть участь, а всі ухвали таких з'їздів РЦЄХБ вважатиме недійсними [3, оп. 6, спр. 2, арк. 54 – 57].

Ставлення РЦЄХБ до ВРЄХБ ставало дедалі жорсткішим, масові гоніння на лідерів Ради, арешти й відверте

цькування робило її прибічників дедалі нетерпимішими і безкомпроміснішими. Підготовка до відзначення 100-річчя вітчизняного баптизму в середині 1967 р. ще більше розділяє два баптистських центри. Рада Церков відзначала 100-річчя баптизму масовими зібраннями, які майже повсюдно закінчувалися конфліктами з правоохоронцями. Органи в справах релігій змушені були визнати, що спротив переходить у затяжну фазу і загрожує масово поширитися навіть на зареєстровані громади [4, оп. 24, спр. 2691, арк. 43]. Тоді ж було взято нереалістичний курс на відрив «простих віруючих» від лідерів РЦЄХБ при одночасним застосуванням якомога більш жорстоких заходів стосовно керівників й активістів Ради.

Зрештою, «каральна лінія» в політиці щодо РЦЄХБ та її прибічників ставала домінуючою, а в другому півріччі 1966 р. для боротьби з нелегальними релігійними угрупованнями була створена спеціальна уповноважена група з представників правоохоронних органів (КДБ, Генеральної Прокуратури, Верховного Суду, Міністерства охорони громадського порядку) [3, оп. 6, спр. 2, арк. 22 – 23]. У цілому по УРСР лише з червня 1966 р. по квітень 1967 р. було притягнуто до кримінальної відповідальності 55 осіб. У листопаді 1966 р. Московським міським судом за ст. 142, ч.1 КК РРФСР до трьох років ув'язнення у ВТТ загального режиму були засуджені Г. Крючков та Г. Вінс. У 1974 р. над Г. Вінсом відбувся новий судовий процес, який академік А. Сахаров оцінив як один із найбільш кричущих у радянському беззаконні. Завдяки зусиллям радянських правозахисників та міжнародної громадськості Г. Вінса вдалося вирвати з місця ув'язнення. Навесні 1979 р. він, зпоміж інших політ'язнів, був позбавлений радянського громадянства й депортований за кордон в обмін на заарештованих у США радянських розвідників [22, с. 76].

Надзвичайно масштабними, особливо після ухвалення Указу Президії Верховної Ради УРСР від 26 березня 1966 р. «Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культури», були адміністративні покарання й так звана «профілактична робота». Лише у 1967 р. було притягнуто до адміністративної відповідальності

близько 1300 осіб, у тому числі в Україні – понад 400, половину з яких становили члени громад євангельських християн-баптистів [13, с. 556].

Спротив прибічників Ради Церков став величезним подразником для влади й найвідомішим фактом спротиву придушення релігійних свобод в СРСР. Класифікуючи дев'яносто дев'ять випадків протесту радянських громадян на релігійному ґрунті, які мали місце впродовж 1965 – 1978 рр., американський правознавець Д. Ковалевські з'ясував, що понад 40% всіх протестів вийшло з середовища незареєстрованих баптистів (на католиків Литви припало 34,3%, на українських греко-католиків – 8,1% [23, с. 73].

Висновки

Отже, партійно-радянська політика стосовно пізньопротестантських спільнот виразно віддзеркалила зміну державної політико-ідеологічної парадигми, яка почала втілюватися вже в другій половині 1930-х рр. і набула завершення в післявоєнний період – від інтернаціоналістсько-революційної до нової великодержавно-шовіністичної, сталінської версії російського імперіалізму. Ця трансформація визначила й переконфігурацію «внутрішніх союзників», до кола яких потрапила Православна церква, котра перетворилася з Російської (Российской) на Руську (Русскую) і включилася у відповідні сегменти пропагандистського поля й мобілізувалася для реалізації відповідних зовнішньополітичних завдань.

Відповідно, пізньопротестантські церкви й релігійні спільноти більше не розглядалися противагою Православній церкві, як це було до кінця 1920-х рр., а сприймалися природними конкурентами останньої. Повна елімінація цієї сфери конфесійного ландшафту бажаною, однак малореалістичною метою здійснення політичної лінії стосовно протестантів. Відтак ця лінія набувала конфесійної диференціації.

Конфесійно диференційована політика стосовно пізньопротестантських спільнот включала в себе: а) цілковите придушення каральними засобами діяльності об'єднань, які не приймали тотального контролю за своєю діяльністю з боку держави і самим своїм існу-

ванням кидали виклик режимові (свідки Єгови); б) форсоване припинення організованої релігійної діяльності нечисленних деномінацій, чия вкоріненість у місцевий соціокультурний і суспільно-психологічний ґрунт видавалася незначною (адвентисти сьомого дня); в) досягнення максимальної керованості численними релігійними організаціями, що передбачало об'єднання навколо цілковито контрольованого центру й асиміляцію в об'єднаній спільноті якомога більшої кількості віруючих тих конфесій, доконечна елімінація котрих не видавалася можливою (євангельські християни, баптисти, п'ятидесятники, меноніти).

Жодну з цілей, що її переслідувала церковна політика режиму в її пізньопротестантському сегменті, не було досягнуто.

Намагання штучно об'єднати євангельських християн-баптистів та п'ятидесятників з перспективою подальшої асиміляції п'ятидесятників у новоствореному Союзі провалилося й дало поштовх розвитку найбільш ригористичних і відсторонених від «світу цього» течій серед християн віри євангельської та особливо християн євангельської віри. Відбувалася капсулізація релігійного середовища, формування потужної психологічної мембрани в груповій свідомості, яка фільтрувала всю зовнішню інформацію і відсіювала ті її сегменти, котрі суперечили спільнотним цінностям й установленням. Кульмінацією несприйняття політичного ладу та його ставлення до євангелістичних рухів стало поширення еміграційних настроїв серед п'ятидесятників; після демонтування перепон на виїзд з країни ці настрої призвели до еміграції з пострадянських країн десятків тисяч п'ятидесятників.

У свою чергу, результатом спроб припинення діяльності свідків Єгови стало вкорінення організацій Свідків у місцях їхнього заслання, а також у регіонах гострого дефіциту робочої сили, де віруючі цієї категорії оселялися після спецпоселення.

Брутальна кампанія з насильницького викорінення релігійності призвела до формування захисних соціально-психологічних та соціокультурних механізмів й специ-

фічної субкультури, що відокремила пізніх протестантів від агресивного щодо них суспільного оточення, а також до посилення есхатологічних настроїв у цьому середовищі, зростаючого відторгнення офіційно насаджуваних ціннісних настанов, цілковитого несприйняття партійно-радянських пропагандистських кліше. Ця кампанія також викликала різні форми спротиву євангельських віруючих, з-поміж яких найбільш організованим і небезпечним для влади став рух прибічників Ради Церков євангельських християн-баптистів, спрямований на захист релігійних свобод людини й свободи совісті.

Неможливість скільки-небудь гідного вияву релігійних почуттів з боку цілих напрямів у пізньому протестантизмі призвела до формування віруючими фактично заборонених релігійних спільнот релігійного підпілля, а також до підпільних форм релігійного життя, якщо ці форми становили невіддільну складову віроповчального комплексу, сприймалися як релігійний обов'язок, але були заборонені чинним радянським законодавством (навчання дітей релігії, добродійство, позакультові спілкування молоді тощо). Релігійне підпілля існувало до розгортання трансформацій у державно-церковних відносинах, початок яким поклали горбачовські реформи.

Необхідно підкреслити, що формування й консолідація пізньопротестантського підпілля не були зумовлені особливостями баптистського, пятидесятницького та адвентистського віровчень і не впливали з їх соціальних доктрин, які були (й лишуються) недостатньо оформленими та богословсько обґрунтованими. Цей феномен має цілковито реактивну детермінацію; він став відповіддю на загрозу повного знищення релігійної традиції впродовж одного – двох поколінь. У перше радянське десятиліття пізні протестанти довели, що можуть і хочуть бути повноцінними й соціально активними громадянами своєї країни та готові запропонувати їй свої економічні, добродійні, культурницькі, милосердні тощо проекти. Однак політика, здійснювана щодо них у наступні десятиліття, вирішальною мірою сприяла створенню суспільного анклаву,

який не міг прийняти радянський суспільно-політичний лад. Ліквідація цього анклаву відтягувала значні ресурси, вимагали серйозних зусиль, але, зрештою, виявилася нездійсненним завданням.

Суспільно-психологічний і соціокультурний клімат підпілля мав довготермінові наслідки для пізньопротестантських течій, в яких надовго вкорінилася сектантська парадигма сприйняття секулярного світу аж до крайніх ескапістських форм взаємодії з ним. Сектантські нашірвання серед «старих» пізніх протестантів даються взнаки навіть через два десятиліття після скасування обмежень на релігійно-інституційний та особистісний духовний розвиток, істотно утруднюючи висхідну еволюцію евангелічних церков у пострадянських суспільствах.

---

1. Див. зокрема: П. Л-в. Баптизм или штунда в Киевской губернии // Киевская старина. – 1885. – № 2; Ушинский А.Д. О причинах появления рационалистических учений штунды. – К., 1884; Епископ Алексей (Доробницын). Материалы для истории религиозно-рационалистического движения на юге России во второй половине XIX столетия. – Казань, 1908; Лебединцев П. Баптизм или штунда в Киевской губернии // Киевская старина. – 1985 – Книга 5.

2. Бонч-Бруевич В.Д. Сектантство в освободительную эпоху // Великая реформа. – М., 1911; Емельянов Г. Рационализм на Юге России // Отечественные записки. – 1878. – № 3, 5; Клибанов А.И. История религиозного сектантства в России. – М., 1965; Любашенко В. Історія протестантизму в Україні. Курс лекцій. 2 вид., доп. і вип. – К.: Поліс, 1996. – 350 с.

3. Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління України. – Ф. 4648 (Уповноважений Ради у справах Російської православної церкви та уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР).

4. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1 (Центральний комітет Компартії України, 1917 – 1991 рр.).

5. Антирелігійник. – 1926. – №6.

6. Руденко А.А. Евангельские христиане-баптисты и перестройка в СССР // На пути к свободе совести / Под ред. Д.Е. Фурмана и О. Марка (Смирнова). – М., 1989.

7. Очередные задачи антирелигиозного воспитания. Тезисы Союза воинствующих безбожников на осенних конференциях просвещенцев-безбожников. – М., 1930..
8. Антирелигиозник. – 1930. – №3.
9. Історія релігії в Україні. Том 5. Протестантизм. – К., 2002. – 424 с.
10. История эвангельских христиан-баптистов в СССР. – М., 1989.
11. Дупленская Е.Н. Совет по делам религиозных культов при СМ СССР: история создания // Свобода совести в России: исторический и современный аспекты. – М., 2004.
12. Гордиенко Н.С. Российские свидетели Иеговы: история и современность. – СПб., 2000.
13. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.
14. Одинцов М.И. Совет Министров постановляет: «Выселить навечно!». Сборник документов и материалов о Свидетелях Иеговы в Советском Союзе (1951–1985). – М., 2002
15. Яроцький П. «Вислати із сім'ями...» // Людина і світ. – 2001. – №2-3. – С. 43–45.
16. Иваненко С. О людях, никогда не расстающихся с Библией. – М., 1999.
17. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / За ред. А.М. Колодного і П.П. Яроцького. – К.: Знання, 1999. – 735 с.
18. Известия. – 1944. – 10 ноября.
19. Див. про це докладніше: Решетников Юрий, Санников Сергей. Обзор истории евангельского-баптистского братства в Украине. – Одесса: Богомыслие, 2000. – 246 с.
20. Законодательство о религиозных культах. Для служебного пользования. – М.: Юридическая литература, 1969.
21. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 6991 (Рада у справах Російської православної церкви, Рада у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР).
22. Бажан О.Г. Данилюк Ю.З. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. – К., 2000. – 332 с.
23. Єленський Віктор. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східно-європейських суспільств: фокус на Україні. – К., 2002.

ІV. ГЛОБАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

*Віталій Литвин
Анатолій Романюк*

ВЕЛИКІ КОАЛІЦІЇ У КОНТЕКСТІ КОАЛІЦІЙНИХ УРЯДІВ БІЛЬШОСТІ: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ, ПОЛІТИЧНІ ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ НА ПРИКЛАДІ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ДЕМОКРАТІЙ У ЄВРОПІ

У статті здійснено теоретико-методологічне дефініювання, структурування та моделювання великих коаліцій. Реалізовано аналіз теоретичних і практичних вимірів великих коаліцій. На основі партійно-розмірної й ідеологічно-формотворчої складових запропоновано механізми становлення великих коаліцій. Виокремлено передумови і детермінанти формування великих коаліцій. Схарактеризовано вплив та значення великих коаліцій на політичний процес. Означено сценарії необхідності формування великих коаліцій.

Ключові слова: *коаліція, велика коаліція, процес формування великої коаліції, політичні причини та наслідки великих коаліцій, парламентські демократії.*

V. Lutvyn. A. Romanuk. Grand coalitions in context the coalition's government majority: conceptualization, political reasons and political causes and consequence on example, parliamentary democracies in Europe. The article is dedicated to theoretical and methodological defining, structuring and modeling of grand coalitions. The authors applied the analysis of theoretical and practical dimensions of grand coalitions; proposed, based on party-dimensional and ideologically-formative components, mechanisms of grand coalitions' formation; singled preconditions and determinants of grand coalitions' formation; characterized impact and importance of grand coalitions in political process; termed necessity scenarios to form grand coalitions.

Key words: coalition, grand coalition, formation of grand coalition, political causes and consequences of grand coalitions, parliamentary democracies.

Проблематика процесів формувань та відставок урядових кабінетів вважається сьогодні однією із найбільш вагомих і неоднозначних у порівняльній політології. Це в меншій мірі помітно у контексті західних консолідованих парламентських демократій, проте часто супроводжує інституційні процеси у «нових» центральноєвропейських парламентських демократіях, які хоча й розвиваються за патернами своїх гомологів у Західній Європі, але не завжди їх унаслідують повною мірою²⁹. Особливо зазначена специфіка простежується у випадку кризових періодів розвитку, в яких одним з-поміж ракурсів задля розв'язання існуючих проблем у розподіленому (коли немає підстав говорити про достатнє домінування тієї чи іншої політичної партії або вето-актора) політичному середовищі є ініціювання так званих «великих» коаліцій.

Так, у ході парламентських виборів у Сполученому Королівстві в 2010 р. склалася ситуація, коли жодна із двох головних політичних партій не набрала достатньої кількості голосів, щоби самостійно сформувати уряд більшості, котрий вважається класичним типом кабінетів у цій країні³⁰. Одним з можливих варіантів виходу з тієї

---

²⁹ У більшості країн Європи, які являють собою приклади парламентських демократій (а це країни, котрі входять у Європейський Союз або історично із ним асоційовані), використано класичну західноєвропейську модель трактування сутності та призначення урядових кабінетів як вищих органів виконавчої влади, за якими зосереджені державотворчі процеси у тій чи іншій країні.

³⁰ На парламентських виборах у 2010 р. основні партії мали такий результат: Консервативна (Con) – 36,1 відсотка (307 мандатів у парламенті); Лейбористська (Lab) – 29,0 відсотків (258 мандатів); Ліберальних демократів (LD) – 23,0 відсотки (57 мандатів). За результатами виборів жодна партія не отримала більше половини з 650 мандатів у парламенті, достатньої задля формування однопартійного уряду більшості.

ситуації політики і експерти розглядали творення «великої коаліції» двома великими і головними (традиційно формотворчими) партіями. При цьому в більшості випадків за аналогією зверталися до досвіду формування «великої коаліції» у ФРН в 2005 р.³¹. Й хоча у Сполученому Королівстві вихід знайдено у творенні коаліційного уряду у форматі мінімально-переможної коаліції, але питання концептуального окреслення сутності поняття «велика коаліція» й її функціонального навантаження має набути самостійного теоретико-методологічного та політико-практичного значення, тим паче що останні формувались у низці західноєвропейських країн (хоча, на перший погляд, і здається, що великі коаліції – феномен, який вкрай рідко трапляється на практиці).

А з іншого боку, в країнах Центральної Європи, незважаючи на нечисленний досвід формування коаліційних урядів, порівнянно із країнами Західної Європи, теж відбувалося творення великих коаліцій. Ідеться про кабінети Я. Дрновсека (1993 – 1994 рр.) у Словенії, С. Станішева (2005 – 2009 рр.) в Болгарії та Е. Бока (2008 – 2009 рр.) в Румунії. Навіть попри відносно незначний відсоток цих урядів, порівняно з загальною сукупністю урядів, усе одно є підстави вважати, що в майбутньому подібний тип урядів може мати місце в зазначених та інших країнах регіону.

Нарешті, додатковим аргументом з приводу актуальності проблематики великих коаліцій слід вважати ситуацію 2008 р. в Україні, коли БЮТ і Партія регіонів активно співпрацювали, свідченням чого були проект закону про вибори, підготовлений В. Портновим і О. Лавриновичем, а також проект Конституції. При цьому обидва «актори» могли вийти на творення об'єднання у форматі

---

³¹ Під час парламентських виборів у 2005 р. відносну перевагу мали CDU/CSU (35,2 відсотка голосів виборців і 226 мандатів) і SPD (34,2 відсотка голосів виборців і 222 мандати). Однак жодна з двох найбільших у парламенті партій не змогла сформувавши традиційну для політичної практики Німеччини коаліцію. Це й постало підставою формування коаліції CDU/CSU і SPD, які в сумі здобули на виборах 69,4 відсотка голосів виборців і 73,0 відсотки мандатів.

коаліції найбільших парламентських (і таких, що розглядаються самостійними агентами урядово-формотворчих процесів) партій. Об'єднання не відбулося, але в політичний простір України і далі запускаються ініціативи/пропозиції про формування коаліцій двох і більше найбільших партій, які виступають політичними опонентами. Зокрема, зазначена специфіка знаходить своє відображення й за результатами парламентських виборів в Україні у 2012 р., коли починають звучати нові припущення про доцільність творення «великої коаліції» чи «коаліції всіх партій». Через це робиться додатковий наголос на необхідності визначення сутності та місця «великих коаліцій», їх моделювання, структурування, а також оцінювання у площині різних типів та класифікацій коаліційних кабінетів (із цього приводу слід зауважити, що в згаданому випадку уряди та урядові кабінети ми розуміємо як поняття, що є синонімічними, хоч у вузькому трактуванні, як вказують В. Литвин [1] й А. Романюк [2], ці категорії слід розмежовувати).

У наукових дослідженнях запропоновано не єдину спробу класифікації урядів і урядових кабінетів. Тим не менш, однією з найбільш апробованих вважається методика, яка свого часу (в цілісній формі у 1999 р.) була запропонована А. Лейпхартом [14]. Згідно з нею необхідно із типів урядів виокремлювати такі: однопартійні більшості, однопартійні меншості, мінімально-переможні та надлишково-переможні коаліції, коаліційні уряди меншості, тимчасові кабінети, великі коаліції, непартійні кабінети або кабінети експертів (технократичні уряди) й президентські кабінети (які формуються без участі композиції парламенту на основі повноважень президентів). Зазначену схему підтримали інші дослідники, зокрема, Дж. Волдендорп, Х. Кеман, Я. Бадж [22], С. Берглунд, Й. Екман та Ф. Аарброт [5]. Значною мірою вказана методика є ефективною, та все ж вона поєднує у собі вимоги як партійно-розмірного, так, партійно-ідеологічного векторів (при чому в різній мірі). Дотримання партійної розмірності, наприклад, вимагає виокремлення однопартійних і коаліційних урядів більшості й меншості (а також їхньої більш детальної оцінки).

А дотримування ж партійно-ідеологічного вектора передбачає виокремлення партійних та непартійних кабінетів, а також класифікацію коаліційних урядів більшості. Очевидно, що в теоретико-методологічному плані ці категорії не завжди є співмірними і взаємодоповнюючими, особливо якщо йдеться про дефініювання «великих» коаліцій, які, безумовно, завжди є урядами більшості, й при чому коаліційними³².

---

³² Із теоретико-методологічних підстав слід зауважити, що техніка виокремлення великих коаліцій на основі партійної розмірності всіх їх учасників може мати деякі неоднозначності у контексті виокремлення типів урядових коаліцій на засадах так званого підходу «структури кабінетів» (підхід застосовують Л. Додд [10], С. Ніколені [15], П. Роозендаал [18], К. Стром [20], П. Варвік [21]). Річ у тому, що методологічний ракурс зведено до дослідження розміру і кількості партій в уряді у прив'язці до ідеологічної композиції кабінетів і присутності/відсутності домінуючих партій у коаліціях. Наслідуючи цю модель для здійснення класифікації коаліційних урядів більшості, вчені виходять з припущення, що формування урядової коаліції вимагає від її учасників дотримання умов: а). пошук основними політичними партіями і блоками природних союзників для формування парламентської більшості; б). порозуміння між союзниками стосовно основних напрямів і цілей майбутньої діяльності; в). розподіл посад у коаліційному уряді, а також узгодження програми його діяльності [13]. З огляду на цю методологічну обумовленість, коаліційні уряди більшості поділяють на мінімально-переможні, надлишково-переможні і великі коаліції (в цьому разі також йдеться про поєднання розмірності й ідеологічності коаліційних урядів більшості). В цьому випадку велика коаліція – коаліційний урядовий кабінет більшості, для формування якого об'єднуються всі великі та рівні у електоральному плані ідеологічно несумісні парламентські партії. Тим не менш, попри всю вагомість цього теоретико-методологічного ракурсу він не завжди виявляється ефективним. Річ у тому, що мінімально-переможні коаліції не завжди трактуються з позицій розмірності і з позицій ідеологічності. Аналогічна ситуація стосується надлишково-переможних коаліцій. Якщо така динаміка набуває рис тенденційності (це найчастіше спостерігається у транзитних суспільствах, зокрема, в гібридних політичних режимах і напівконсолідованих демократіях,

При цьому великі коаліції вважаються найменш поширеним зразком коаліційної більшості у різних типах політичних режимів³³. Причина полягає у тому, що наукова проблема великих коаліцій не зводиться до формування традиційного типу мінімально-переможних й мінімально-наближених коаліцій (чи коаліцій мінімального радіусу дії) – якщо йдеться саме про конструкти коаліційності, – коли об'єднуються дві або три (і більше) найбільших і менших партій із одного «ідеологічного табору» (або партії, з яких одна вважається основною у площині перспектив формування уряду). А натомість, відбувається об'єднання (тимчасове чи більш тривале) двох або й більше найбільших у парламенті і співмірних за розміром основних партій, які зовсім не є традиційними партнерами у процесі формування/відставки уряду на підставі того, що вони зазвичай розглядаються/стають самостійними формотворчими центрами урядів і/чи становлять відмінні політичні позиції в ідеологічному спектрі. Вказана особливість у своїй основі має специфічну характеристику, яка перетворює «великі коаліції» у змішаний (а не «ідеальний», за трактуванням М. Вебера) тип коаліційних урядів.

причиною чого є слабкість ідеологічних партій), то тоді великі коаліції стають критичним винятком із зазначеного теоретико-методологічного ракурсу політологічного аналізу. Саме тому вважаємо, що підхід структури кабінетів є надто вузьким: з одного боку, він виявляється ефективним у консолідованих ліберальних демократіях, а з іншого – дуже слабо відповідає на емпіричні ситуації, які виявляються у перехідних суспільствах.

³³ Слід зауважити, що найчастіше дані із приводу великих коаліцій стосуються консолідованих та напівконсолідованих парламентських демократій, а також деяких гібридних політичних режимів. Формування цих урядів у напівконсолідованих і консолідованих автократіях відбувається рідко та пояснюється, переважно, одностайним превалюванням домінуючих партій, через що вагомість інших політичних сил, представлених у парламенті, практично зводиться нанівець. Крім того, формування великих коаліцій здебільшого не властиве для країн, які розглядаються як президентські демократії.

У нашому випадку ми виходимо із засадничого зауваження про те, що процес формування/відставки коаліційного уряду в парламентських демократіях відбувається на основі участі такого вето-актора, як політичні (парламентські, які мають завдання трансформуватися в урядові) партії, які відрізняються між собою ідеологічно та за їх розміром/представництвом у парламенті тощо (це означає, що саме політичні партії, а не окремі мандати, розглядаються як урядово-формотворчі). Внаслідок цього слід виокремлювати декілька традиційних «блочних» (сумарних) конструкцій, на підставі яких сьогодні у політичній науці відбувається класифікація коаліційних урядів.

По-перше, йдеться про виокремлення коаліційних урядів на основі показників рівня підтримки партій на виборах й, відповідно, кількості депутатських мандатів у парламенті. Узагальнено зазначений конструкт стосується розміру парламентських партій і його впливу на конструкції різних коаліційних урядів. При цьому слід розуміти, що категорія розміру партії може якісно та кількісно впливати на той чи інший кабінет, який буде сформовано на підставі міжпартійних домовленостей. Зокрема, на основі якісного розмірного критерію слід виокремлювати такі різновиди коаліційних урядів: коаліційний уряд меншості і більшості. В свою чергу, коаліційні уряди більшості поділяються на уряди коаліції мінімального розміру (мінімальної коаліції³⁴), мінімально-переможної

---

³⁴ Під мінімальними коаліціями науковці, зокрема Дж. фон Нейманн і О. Моргенштерн, розуміють такі коаліції, в складі яких відсутні партії, які не є обов'язковими задля досягнення коаліційної більшості. Зазначене трактування виключає елемент ідеологічності й опирається виключно на розмірну характеристику коаліційних урядів. У цьому разі слід простежувати різницю між так званими «коаліціями мінімального розміру» (конструкт запропонований В. Гамсоном і В. Райкером), які трактуються як варіанти коаліцій, які об'єднують мінімальну кількість учасників та дають мінімальну перевагу під час формування парламентської більшості. В останніх обов'язковою умовою є наявність мінімально можливої кількості мандатів, які дозволяють формувати (контролювати) парламентську більшість

коаліції³⁵ і надлишково-переможної коаліції. Серед останніх дослідники часто виокремлюють³⁶ мінімальні надлишково-переможні коаліції (коли вихід окремої однієї партії з адитивним статусом не призводить до втрати парламентської більшості) та негабаритні/максимальні надлишково-переможні коаліції (коли об'єднуються всі чи майже всі парламентські партії задля формування коаліційного уряду, за умови, що вихід навіть більше, аніж однієї партії, не веде до втрати парламентської більшості). При цьому варто зазначити, що об'єднання всіх парламентських партій в урядову коаліцію є підставою її умовного трактування як максимальної за розміром.

На підставі кількісного критерію складу коаліційних урядів необхідно виокремлювати (у цьому випадку не береться до уваги процедура отримання урядом інвеститури – тобто ініціального вотуму довіри, який традиційно забезпечується підтримкою не менше ніж « $1/2 + 1$ депутата» складу парламенту, хоча відомі й такі випадки, коли для забезпечення інвеститури потрібна підтримка не менш $3/5$ складу парламенту) два типи кабінетів: ті, у яких сумарна частка мандатів урядових партій у парламенті менша $1/2$ від повного складу парламенту; і ті, в яких ця частка більша $1/2$ повного складу парламенту. При цьому слід зазначити, що більшість буває різна і по-різному здатна впливати на перспективи здійснення урядового курсу.

(етимологічним аналогом таких коаліцій Дж. фон Нейманн й О. Моргенштерн часто називають «найменш виграшні коаліції»).

³⁵ Уряд вважається мінімально-переможною коаліцією, якщо він сформований із двох та/чи більше партій, котрі в сумі депутатських мандатів становлять більшість у парламенті, за умови, що вихід однієї (будь-якої) партії з парламентської більшості приводить до руйнування урядової коаліції.

³⁶ Про надлишково-переможну коаліцію йдеться тоді, коли вона сформована із трьох чи більше політичних партій, котрі в сумі депутатських мандатів становлять парламентську більшість, за умови, що вихід окремої партії (або партій), яка (чи які) має надлишковий (адитивний) статус у коаліції, з парламентської більшості не приводить до руйнування коаліційної більшості (урядової коаліції).

Саме тому й слід вирізняти окремі типи коаліційних урядів (а також й однопартійних) на основі їх кількісного критерію: 1) як уряди абсолютної більшості (зазвичай йдеться про кількісні конструкції на рівні від $1/2$ до $2/3$ складу парламенту – а в окремих країнах навіть $3/4$ складу); 2) як уряди кваліфікованої більшості (зазвичай це уряди, партії у яких мають сумарну частку депутатських мандатів на рівні, вищому аніж $2/3$ складу парламенту – в окремих країнах поріг кваліфікованої або конституційної більшості становить $3/4$ від повного складу парламенту). Окремим ж моментом останніх є такі урядові коаліції, партії яких мають сумарне представництво у парламенті на рівні, вищому $3/4$ або $4/5$ їх складу. Проте очевидно, що якісні й кількісні показники розміру урядових коаліцій не співмірні, а тому повинні братися до уваги роздільно.

По-друге, має йтися про виокремлення коаліційних урядів на підставі ідеологічного позиціонування «партнерів» по коаліції в ракурсі їх близькості, а також віддаленості (які в порівняльній політології описуються на підставі категорії радіуса або спектра дії). На цій основі необхідно виокремлювати такі типи коаліційних урядів у межах інтервалу ідеологічної сумісності та несумісності: коаліції мінімального радіуса дії, ідеологічно мінімально близькі коаліції, переможні коаліції, реалістичні коаліції із домінуючою центристською партією, коаліції максимального радіуса дії чи максимального ненаближені коаліції) [14, с. 94 – 96]. Та слід зважати, що ідеологічність ми розглядаємо широко – не лише в ракурсі ліво-правого позиціонування, але й на основі врахування потенціалу партій бути урядово-формотворчими. У цьому плані варто виокремлювати два типи урядових коаліцій: перші формуються основною та неосновною (неосновними) парламентськими партіями (під основною мається на увазі партія, яка традиційно в тій чи іншій аналізованій країні розглядається самостійним формотворчим центром гіпотетичного однопартійного чи коаліційного уряду; а під неосновною партією мається на увазі значно менша партія, яка традиційно не впливає на конструювання формотворчого процесу, а відіграє роль молодшого партнера); другі фор-

нуються (винятково чи переважно) основними партіями, й саме цей момент має критичне значення для функціонування коаліційних урядів (адже, традиційно, кожна із основних партій формує уряд самостійно – чи без допомоги іншої основної партії³⁷). Умовно ми їх інтерпретуємо як традиційно формотворчо-сумісні, а також як традиційно формотворчо-несумісні.

На цій основі слід звернутися до третьої блочної конструкції типологій урядів коаліційного типу (хоч ця конструкція в дечому й поєднує дві попередні структури). Мається на увазі механізм співвідношення урядових партій між собою на підставі їх відносного розміру (урядових партій одна щодо іншої), потенціалу коаліційності та ідеологічного/формотворчого впливу. На такій основі відбувається конструювання двох «парадигм» партійних систем у парламентських демократіях в Європі (до цієї групи ми відносимо всі країни Західної й Центральної Європи, які становлять Європейський Союз, а також і деякі країни, які не є членами Європейського Союзу, але постійно й історично з ним позиціонуються). Перша парадигма партійних систем – конструкція з домінуючими політичними партіями, а також, відповідно, переважаючим типом урядових коаліцій з домінуючою партією або кількома домінуючими партіями чи блоками. Друга парадигма партійних систем – конструкція із великою кількістю відносно співмірних за рівнем підтримки й представництвом у парламенті партій.

З погляду наявних класифікацій очевидними стають такі висновки: 1) всі запропоновані класифікації мають оцінюватися як самодостатні для розгляду урядів коаліційного типу в контексті конструювання висновків різного оціночного порядку; 2) жодна із запропонованих типологій не є «ідеальною» (у контексті ідей М. Вебера),

---

³⁷ Виняток становить випадок Швейцарії, де складно визначити, які з партій є основними, а які – неосновними. Річ у тому, що в цій країні відбувається специфічний процес формування коаліційних урядів на підставі так званої «магічної формули». Дуже часто за аналогічними патернами на практиці розвивається Бельгія. Ці два випадки специфічні, адже у них задіяно механізми консоціальної демократії.

особливо з огляду на те, що запропоновані конструкти не функціонують лише в чистому вигляді, а поєднуються в різноманітні теоретичні та практичні симбіозі, при чому в кожному із них відбувається непаралельне та неоднакове врахування цих (визначених вище) класифікаційних патернів; 3) у жодному запропонованому підході не виокремлюються великі коаліції, що доводить наше припущення про те, що велика коаліція являє собою аналітично змішаний різновид коаліційних урядів (при цьому розуміємо, що перевірки потребує формулювання, згідно із яким велика коаліція позиціонується як самостійний різновид коаліційних урядів).

Тим не менше, як показують різні наукові дослідження, а також з огляду на політичну практику, потрібно виокремлювати кілька факторів, які впливають на те, що той чи інший коаліційний уряд є прикладом великої коаліції:

1) по-перше, оскільки велика коаліція – це є коаліційний уряд більшості, який формується у багатопартійних (при цьому найчастіше в парламентських та прем'єр-президентських-напівпрезидентських) системах, тоді вона передбачає, що «партнери» в коаліції спираються на підтримку як мінімум половини плюс одного депутата від повного складу парламенту. Тим не менше, цьому критерію відповідають мінімально-переможна, мінімального розміру, надлишково-переможна коаліції, що вказано вище;

2) а тому, по-друге, велика коаліція передбачає об'єднання двох найбільших парламентських партій/блоків задля формування уряду. Проте цей маркер не уточнює ідеологічного позиціонування коаліційних/урядових партій

3) як наслідок, по-третє, велика коаліція завжди складається з ідеологічно або формотворчо протилежних партій/блоків, формування коаліцій між якими вважається нетрадиційним загалом або нетрадиційним задля конкретного оцінюваного випадку в межах будь-якої вибірки країн. А це означає, що кожна партія, яка формує велику коаліцію, розглядається як самостійний центр урядової формотворчості, а специфіка полягає тільки у тому, що спочатку уряд намагається сформувати найбільша партія; якщо їй це не вдається, то спробу здійснює друга за

розмірами (формотворча) партія – проте вони традиційно не розглядають одна одну як коаліційні «партнери», а лише у випадку неможливості сформувати уряд самостійно для запобігання парламентської (політичної) кризи і уникнення парламентських виборів вступають у велику коаліцію (аналогічним чином відбувається у випадку партійних блоків). Тобто у цьому разі ключовим є момент, що велика коаліція формується тоді, коли традиційні формати утворення урядів не спрацьовують й необхідним є пошук «неприродних» політичних союзників через подолання їх ідеологічних відмінностей;

4) по-четверте, всі неурядові партії в межах парламенту залишаються в опозиції стосовно урядових партій, які формують велику коаліцію (йдеться про низку дрібних партій, які самостійно не можуть сформувати коаліції з різних на це причин, проте відсоток їх представництва вважається достатнім для забезпечення ролі опозиції у парламенті);

5) й, по-п'яте, формування великої коаліції може відбуватися не лише двома найбільшими і протилежними партіями чи блоками, але й більшою кількістю партій, але за умови, що вони співмірні за розміром й ідеологічно/формотворчо протилежні, а також володіють потенціалом коаліційності.

Запропонована вище логіка може бути відображена на підставі моделі процесу формування великих коаліцій. Розглянемо гіпотетичну ситуацію, коли у парламенті репрезентовано чотири партій: партія А – яка оцінена як велика та домінуюча ліва політична сила; партія Б – яка оцінена як велика та домінуюча права політична сила; партії В та Г, які позиціонуються у будь-якому можливому варіанті їх ідеологічного розміщення за умови, що їх участь у коаліції із А або з Б не становить можливості для формування уряду більшості. Й при цьому зауважимо, що партія А за розміром більша, аніж партія Б. Тому спочатку А намагатиметься сформувати однопартійний уряд (цей варіант майже завжди розглядається як найбільш ефективний з погляду розподілу міністерських

портфелів та, відповідно, сфер впливу). Коли партії А це не вдасться, то вона операціоналізує свої витрати на формування коаліційного уряду з будь-якою з дрібних партій (В/Г). При цьому до уваги братимуться, в першу чергу, розмірні й ідеологічні позиції всіх можливих варіантів розподілу посад у гіпотетичних кабінетах, котрі достеменно не відомі. Якщо будь-який варіант коаліційного уряду поза межами участі партії Б не становить більшості, тоді здійснюватиметься припущення про ймовірність формування однопартійного або коаліційного уряду меншості (А, А + В, А + Г, А + В + Г). Тим не менш, родовим атрибутом урядів меншості традиційно вважають нестабільність, порівнянно із урядами більшості. Крім того, у цьому ракурсі слід також зважати на необхідність наявності розвиненої демократичної культури взаємовідносин основних політичних акторів. Із огляду на це, найбільш очевидно, що в зазначений ситуації партія Б не погодиться на втрату частини «гіпотетичних преференцій», забезпечуючи підтримку будь-якому варіанту урядів меншості (а це необхідно з огляду на момент, що формування будь-якого уряду, навіть меншості, вимагає інвеститури парламентської більшості). У такому разі, коли заданий процес також закінчиться невдачею (тобто не буде сформовано однопартійної або коаліційної меншості за участі домінуючої партії), то процес урядового формотворення перейде до другої за розмірами парламентської партії Б. Якщо й у цьому випадку (і у випадку інших партій, які позиціонуються як ймовірні форматори) уряду сформовано не буде, то залишаться три можливості для дальшого розвитку подій: 1) дострокові вибори; 2) формування технократичного уряду; 3) формування уряду з ідеологічно протилежною домінуючою партією (А + В) – великої коаліції. При цьому до уваги завжди береться парламентська позиція кожної домінуючої партії, адже на попередніх етапах формотворчого процесу вона може проголосувати за існуючі варіанти урядів, й при цьому не набуваючи статусу урядової. Проте це (як і сам процес

формування технократичного уряду та проведення дострокових виборів³⁸) вважається прогративним варіантом діяльності будь-якої партії, яка іманентно прагне до влади (а ми вже зазначали, що в парламентських демократіях центрами державотворчих процесів є саме уряди).

Поясненням ж тому, чому раніше не виникає гіпотетичного варіанта формування кабінету А + Б, є той факт, що ці партії, окрім формальної відмінності, яка закладена у текстах їхніх програм і статутів, формуватимуть і фактичні відмінності, особливо, коли намагатимуться довести власні переваги перед дрібними партіями. Тому часто виникають ситуації, коли А й Б взагалі позиціонуються у форматорському процесі як «вороги». З огляду на це, ці партії спочатку вважають, що в них є менше спільного між собою, ніж з меншими парламентськими партіями. І лиш ймовірність того, що парламент буде розпущено, штовхає ідеологічно відмінні або традиційно самостійні і домінуючі в межах урядів партії об'єднуватись у рівноважні конструкції. Задана логіка формування великих коаліцій є превалюючою у більшості конфігурацій партійних систем із домінуючою партією³⁹.

---

³⁸ У двох зазначених сценаріях реалізується негативний для парламентських партій контекст – падіння довіри щодо парламентських партій, парламентська криза. Тому домінуючі партії вкрай рідко погодяться на формування саме урядів технократичного типу або на проведення дострокових виборів. Тим паче, що останні несуть низку політичних ризиків для політичних акторів, представлених у парламенті, потребують часу і виступають затратним заходом для партій.

³⁹ Партійні системи з домінуючими партіями/блоками властиві Сполученому Королівству, Німеччині, Франції, Італії, Іспанії, Австрії, Португалії, Болгарії, Румунії, Чехії, Польщі тощо. Як правило, ці партії/блоки домінуючі в лівому і/чи правому ідеологічному спектрі власних країн. Досвід творення урядових коаліцій у цих країнах дозволяє говорити про традицію чергування двох основних політичних партій/партійних блоків. При цьому слід зважати, що нагромаджений досвід творення коаліцій в європейських країнах свідчить, що в партійних системах з домінуючими партіями форматором виступає партія/партійний блок,

А з іншого боку, у випадку же систем із рівноважною конструкцією партій, творення великих коаліцій найчастіше відбувається аналогічним чином, за умови, що агентами формотворчості стають не окремі партії, а цілі партійні блоки, які формуються на основі ідеологічної близькості, або взагалі передбачено інші специфічні детермінанти формування великих та інших коаліцій⁴⁰.

Тим не менше, зазначена аналітична логіка (в тому вигляді, в якому вона досі запропонована) також не є довершеною – вона потребує уточнення на підставі ідей і моделей з приводу того, чи формування великих коаліцій є консолідованим явищем. З цього приводу в теоретико-методологічному плані варто висловити два зауваження: 1) великі коаліції відрізняються від коаліцій національної єдності⁴¹

що набрала/набрав відносну більшість голосів на виборах. Відповідно, найменше шансів потрапити в склад коаліції є у партії/блоку, яка/який має другий за чисельністю/розмірністю результат на виборах, бо вона/він самостійною може бути і стає у такому разі, якщо перша спроба формування коаліції виявилася невдалою, що є черговим форматором урядової коаліції (чи уряду як такого). У цій конструкції формат «великої коаліції» має місце у випадку, коли у формуванні уряду беруть участь дві найбільші партії, які традиційно самостійно виступають центрами формування урядових кабінетів.

⁴⁰ Задану групу становлять партійні системи Бельгії, Нідерландів, Швейцарії тощо. В такому разі «велика коаліція» (часто у специфічному розумінні, яке потребує окремого дослідження, про що мова піде згодом) передбачає об'єднання більше ніж двох партій чи блоків, при цьому серед них мають бути ідеологічно протилежні/несумісні.

⁴¹ Під коаліцією національної єдності розуміємо такі уряди, які передбачають об'єднання всіх парламентських партій (чи всіх великих парламентських партій) у коаліції, коли ідеологічні або політичні уподобання партій практичної ролі не відіграють. Такі уряди зазвичай складаються з урядових партій, сумарна частка мандатів яких у парламентах не є, гіпотетично, нижчою 90 відсотків. Різниця заданих урядів від великих коаліцій полягає у тому, що ідеологічне і формотворче протистояння основних партій у зазначеному контексті винесене за межі процесу формування уряду. Це означає, наприклад, що може відбутись об'єднання

(останні мають у своїй основі також поєднання ідеологічно протилежних партій парламенту, проте не всі з них володіють потенціалом коаліційності; окрім того, зовсім інші механізми та мотиви формування коаліцій національної єдності); 2) особливий ракурс властивий для деяких консоціальних демократій, у яких відбувається формування нетипових «прототипів» коаліційних урядів більшості, які за призначенням і конструкцією суттєво наближуються як до великих коаліцій, так і до коаліцій національної єдності – така постановка питання вимагає їх окремого аналізу, зокрема, на прикладі урядів Швейцарії, починаючи з 1943 р., та Бельгії, починаючи з 1973 р.⁴²).

найбільших парламентських партій, але разом із цим в коаліцію увійдуть й ідеологічно та політично протилежні менші партії. Технічно ця різниця від великих коаліцій полягає й у тому, що в останніх враховується абсолютний та відносний розмір урядових партій, а також їх ідеологічний статус чи традиційна позиція з приводу формотворчого статусу – а в коаліціях національної єдності увага відведена ракурсу будь-якого приросту коаліційної більшості, особливо в контексті пропорційного представництва. Окрім того, великі коаліції формуються тоді, коли інші зразки коаліційної співпраці є неможливими, а уряди національної єдності можуть мати місце тоді, коли можливі інші (традиційні) зразки формування урядів. Тобто, уряди національної єдності намагаються забезпечити якомога ширше ідеологічне представництво іманентно, а великі коаліції – вимушено. На цій основі коаліції національної єдності формуються переважно в умовах економічної, соціальної або військової кризи тощо (проте не парламентської, коли традиційні коаліційні партії-партнери не можуть сформувати традиційні конструкції коаліційних урядів, що здебільшого властиво великим коаліціям). Умовно, великі коаліції в цьому плані слід розглядати як «коаліції протилежного радіуса дії», а коаліції національної єдності – як «коаліції повного/максимального радіуса дії». Постановка питання вимагає окремого розгляду урядів національної єдності – проте в межах окремого дослідження.

⁴² У випадку Швейцарії слід зважати на досвід застосування так званої «магічної формули» під час формування урядів (у її фактичному ініціюванні з 1943 р. і у її формальному закріпленні з 1958 р.). Коаліції «квартету» основних партій (за винятком 1955 – 1959 і 2007 – 2008 рр. – коли, уряд формувався трьома партіями,

Здійснений теоретико-методологічний огляд алгоритмів формування великих коаліцій стає особливо актуальним у контексті виокремлення різних прикладів великих коаліцій у країнах Європи – й, особливо, в площині запропонованих класифікаційних патернів коаліційних урядів (з огляду на це було запропоновано порівняльний аналіз емпіричних даних щодо всіх країн Європи, у яких мали/мають місце великі коаліції – див. Табл. 1).

На підставі виокремлення прикладів великих коаліцій у країнах Європи (а такі країни, як Бельгія і Швейцарія, проаналізовані частково або зовсім не проаналізовані, адже у них має місце формування як великих коаліцій і специфічних типів коаліцій, так і виключно специфічних типів коаліцій) було отримано низку висновків, серед яких варті уваги такі:

1) великі коаліції у більшості парламентських демократій формуються вкрай рідко (як, наприклад, по одному разу в Ісландії, Ірландії, Португалії, Словенії, Болгарії або Румунії, два рази у Німеччині), та тільки в дуже незначній кількості країн Європи вони знаходять більш часте застосування (зокрема, в Австрії, Бельгії, Люксембурзі та Нідерландах);

2) великі коаліції зазвичай формуються або формувалися двома найбільшими партіями парламенту, які традиційно позиціонуються чи позиціонувалися самостійними центрами

та починаючи з 2008 р., коли уряд формується п'ятьма партіями) більше відповідають типу «урядів національної єдності», бо традиційно урядові партії спираються на підтримку понад 90 відсотків депутатів парламенту. Та все ж, всі урядові партії наділені потенціалом коаліційності й є ідеологічно протилежними, що більше відповідає практиці формування великих коаліцій. Схожа ситуація, періодично, властива й для Бельгії. Часто коаліційні кабінети, які формуються у цих країнах (хоча частіше у випадку Швейцарії), іменують «негабаритними коаліціями» (англ. oversized coalitions) – такими коаліційними кабінетами, які включають значно більше коаліційних партійних партнерів (агентів), аніж це потрібно для отримання більшості у парламенті. З огляду на це, ми не будемо зосереджуватися на аналізі цих країн, адже вони вимагають окремого порівняльного розгляду.

(чи основними партіями) в урядовій формотворчості (наприклад, Ісландія, Ірландія, Португалія, Румунія, Австрія, Люксембург, Бельгія (в межах проаналізованих прикладів, які ми не відносимо до коаліцій національної єдності)). При цьому слід зауважити, що можливе формування великих коаліцій двома протилежними блоками парламентських партій (або партією та блоком), котрі зазвичай позиціонуються як ідеологічні суперники (наприклад, ФРН, Словенія, Болгарія, Нідерланди) або самостійні формотворчі вето-актори;

3) великі коаліції на основі такого класифікатора коаліційних урядів, як якісний розмір, можуть бути оцінені як мінімально-переможні (Австрія, Бельгія, Ірландія, Ісландія, Португалія, Люксембург чи Румунія – в межах винятково великих коаліцій, а не коаліцій національної єдності) і надлишково-переможні (ФРН, Словенія, Болгарія, Нідерланди) коаліції;

4) застосовуючи такий класифікатор коаліційних урядів, як їхній кількісний розмір (або розмір представництва урядових партій у парламенті) дійшли висновку, що абсолютна більшість із них є урядами кваліфікованої більшості (за винятком великих коаліцій у Словенії у 1993 – 1994 рр., у Люксембурзі в 1989 – 1999 рр., а також у Бельгії у 1965 – 1966 рр.). – При цьому всі проаналізовані великі коаліції у Західній та Центральній Європі спиралися на урядові партії, які в парламенті мали понад 60 відсотків мандатів (це означає, що великі коаліції зазвичай спираються не на абсолютну, а на конституційну парламентську більшість, що створює додаткові механізми реалізації запланованих кроків урядового курсу – це особливо актуально в контексті оцінювання класичних надлишково-переможних коаліцій, які, як показує досвід країн Європи, не завжди досягають показника конституційної більшості);

5) на підставі наступного класифікатора коаліцій – ідеологічно-формотворчого позиціонування – стало очевидно, що великі коаліції завжди формуються урядово-формотворчо несумісними, а також ідеологічно протилежними парламентськими партіями чи блоками;

6) нарешті, на основі четвертого індикатора порівняння типів коаліційних урядів стає очевидним, що великі

коаліції в абсолютній більшості є рівноважними конструкціями (виняток становить тільки уряд Е. Кенні в Ірландії), навіть попри те, що вони мають місце найчастіше у тих конструкціях партійних систем, де зазвичай функціонують дві/три домінуючі партії.

Тим не менш, здійснений теоретико-методологічний і емпіричний порівняльний аналіз не повною мірою дає відповідь на питання про засадничі і концептуальні причини великих коаліцій. Приступаючи до їх аналізу, необхідно наголосити, що у більшості випадків причини формування великих коаліцій спираються на конкретні політичні й історичні передумови. Проте у цілому слід виокремлювати два набори інтерпретаторів причин формування великих коаліцій. Перший стосується добровільного процесу творення великих коаліцій: коли останні формуються з метою обмеження негативного впливу радикальних лівих чи правих партій, які мають представництво у парламенті (наприклад, Бельгія та Австрія)⁴³; коли формування

---

⁴³ У цій ситуації слід виокремлювати два набори чинників, які реально визначають поведінку партій, що мають характер домінуючих у парламенті. У першу чергу йдеться про випадки, коли великі, хоч відмінні в ідеологічному плані, партії мають між собою значно більше спільного, ніж з дрібними політичними партіями, які, в той же час, означені як радикальні (екстремістські). В іншому разі доводиться констатувати використання на практиці процедури «санітарного кордону». Принцип недопущення суперників радикального спрямування щодо урядової (або ж парламентської) ацени дістав у зарубіжній науці дефініювання на основі французького терміна «cordon sanitaire», який буквально перекладається як «санітарний кордон». Починаючи із кінця 1980-х рр., термін введено у роздуми про парламентську політику бельгійських коментаторів, котрі здійснювали допоміжні формотворчі процеси в Бельгії стосовно радикальних партій – Фламандський блок, а згодом Фламандський інтерес (VB). Основуючись на цьому терміні («угоді»), бельгійські політичні партії прагнули виключити партію з будь-якого коаліційного уряду, навіть якщо вони були змушені формувати великі коаліції із-поміж ідеологічних суперників [3, с. 435; 9; 11]. Поміж країн, у як застосовують

великих коаліцій стає традицією політичних систем окремих країн (це найбільш вдало демонструє досвід Люксембургу та Нідерландів, а також частково Австрії). Крім того, прикладом добровільного ходу формування великих коаліцій можуть бути й так звані «елементи партійно-виборчої інженерії»: йдеться про такий варіант, коли фрагментація дрібних партій є настільки значною, що жодний інший формат урядового кабінету, окрім великої коаліції двох найбільших за розмірами й ідеологічно протилежних партій, не є більше стабільним⁴⁴. Другий набір інтерпретаторів стосується винятково недобровільного процесу творення великих коаліцій – це проявляється у випадках неможливості процесів формування інших моделей однопартійних та/або коаліційних урядів більшості або меншості (у ситуаціях урядово-парламентських криз, а також соціально-економічних негараздів, що було змодельовано вище).

принципи «санітарного кордону», варто виокремити Бельгію, Австрію, Італію, Німеччину, Нідерланди, Францію, Чехію, Латвію, Естонію, Іспанію, Швецію, Норвегію тощо – проте не у всіх із зазначених країн мали місце великі коаліції. На цій основі формувалися великі коаліції в Австрії (щоб не дозволити дрібним екстремістським (радикальним) лівим або правим партіям потрапити в уряд чи навіть парламент), які незабаром стали традиційним типом коаліційних урядів (принаймні у проміжку 1947 – 1966 рр.).

⁴⁴ Зазначена причина формування великих коаліцій у випадку парламентських демократій у Європі є лише теоретико-методологічною, оскільки ми не помітили жодного прикладу її реалізації у досліджуваній вибірці. Проте варто апелювати в цьому разі до досвіду Ізраїлю, який підпадає під категорію обмеження дрібних партій на їхній партійно-електоральній основі. Окремі ізраїльські парламенти позиціонуються як надзвичайно фрагментовані. Це, в свою чергу, породжує колосальну непримиренність парламентських партій, між якими домовитися про формування уряду практично неможливо. Як наслідок – менше ризиків і «витрат» на формування великої коаліції (удвічі).

Іншим ракурсом причинності формування великих коаліцій є врахування таких її векторів, як парламентський і непарламентський (позапарламентський). Річ у тому, що найчастіше великі коаліції є продуктом політичної кризи – тобто або державної кризи, або парламентської кризи (коли відсутня більшість, яка потрібна принаймні для формування стабільного уряду, чи внаслідок сильної партійної фрагментації країни). У деяких системах великі коаліції (у цьому разі не йдеться про коаліції національної єдності) формуються в післявоєнний період, а також у перехідний (або транзитний) період їх політичного розвитку. Та все ж основною причиною виступає неможливість сформувати стійку більшість у парламенті на підставі хоча би одного домінуючого партійного/блокового урядово-формотворчого центру. Внаслідок розвитку ж заданого причинного сценарію формування великої коаліції головною особливістю останньої є відсутність у парламенті співмірної із владою (урядом) опозиції. Це означає, що в умовах формування великих коаліцій опозиційні структури будуть мати місце у парламенті, проте вони будуть слабкими і не здатними опонувати щодо висунення альтернатив урядовому курсу (часто розраховуючи на внутрішні ідеологічні розбіжності саме урядових партій).

У контексті оцінювання політичних наслідків великих коаліцій потрібно також здійснювати багатосторонній аналіз. З одного боку, такі конструкції коаліційних урядів більшості створюють досить сприятливі умови для проведення змін, вирішення складних суспільних завдань (найчастіше позитивний досвід великих коаліцій варто вбачати в нетривалому і непослідовному формуванні таких урядів). Якщо ж говорити про повторювальний характер великих коаліцій, то як, доводить практика, необхідно очікувати зростання масового невдоволення пересічних громадян, а також і дрібних парламентських (не кажучи вже про позапарламентські) партій – на основі ослаблення політичної конкуренції в парламенті й ускладнення потраплення в парламент малих та нових партій. Такі ситуації суттєво обмежують процедуру демократичної

циркуляції еліт і, як наслідок, спричиняють зростання ролі протестного голосування.

У більш недетермінованій часом (а точніше частотою формування) площині слід виокремлювати додаткові позитивні та негативні моменти конструкту великих коаліцій (або ж їх переваги й недоліки). Найголовніша перевага великої коаліції – це поєднання двох основних партій або двох найбільш важливих партій в уряді. Іншими словами, переважна більшість усіх виборців (зазвичай близько шістдесяти відсотків й більше) представлена в уряді. Серед інших (хоч і тимчасових/часткових) позитивних моментів великих коаліцій виокремлюємо такі: представництво волі більшості виборців на рівні влади, в найпершу чергу, виконавчої (саме тому більшість виборців може ототожнювати себе із політикою уряду – проте коаліції і їх політичні програми часто розроблені лідерами партій незалежно від волевиявлення виборців, іноді навіть проти волі виборців); обмеження гіпотетичності реалізації політики «глухого кута» (потенціал для зміни політичного курсу держави збільшується в міру того, як основні партії спроможні здійснювати вагомі політичні реформи без перешкод опозиційних партій); можливість реалізації політики вкрай необхідних та непопулярних реформ (велика коаліція здійснюватиме реформи простіше, аніж інший тип уряду, бо великі партії «більш відповідальні» за політичні рішення) – разом із цим така особливість, паралельно, може бути оцінена як негативний момент/наслідок великих коаліцій, адже урядові партії у аналізованому конструкті практично не враховують альтернатив, які пропонують опозиційні партії (останні можуть бути актуальними).

З іншого боку, великі коаліції наділені й іншими інституційними недоліками. Найвагоміший серед них – це процес формування «політичного картелю», свого роду «демократичної диктатури» (або ж «демократури»), яка перешкоджає демократичним перетворенням. Іншими словами – не стає опозиції, яка функціонує як реальна альтернатива правлячим партіям та може замінити поточний уряд. Якщо дві основні партії/блоки творять коаліції довше, ніж один виборчий цикл, то сенс демокра-

тичних виборів і ідея демократії, яка передбачає демократичні зміни, стає підірваною. Серед інших негативних моментів великих коаліцій виокремлюємо такі: наділеність урядового кабінету «суперповноваженнями», внаслідок чого виявляється «політичне безправ'я» опозиції (опозиція отримує проблеми з приводу «ефективного контролю» за діяльністю уряду, оскільки парламентські контрольні інструменти, як, наприклад, створення слідчих комісій, можуть бути використані лиш великими партіями чи коаліцією дрібних партій⁴⁵); збільшення фрагментації партійної системи, а також її негативних наслідків у процесі формування урядів (через зростання кількості партій і рухів, які виступають проти традиціоналізації великих коаліцій⁴⁶ – це мало місце в Австрії); конструкція ідеологічно (й/або електорально) протилежних партій у межах великої коаліції може спричинити ситуацію «урядового пату», коли задані партії коаліції не співпрацюють з-поміж собою, понижуючи урядову ефективність⁴⁷; зловживання «парламентськими

---

⁴⁵ У наведеному прикладі йдеться про те, що кількість парламентських комітетів, які закріплюються за опозиційними партіями, не властиво мала – особливо порівняно з кількістю комітетів, які закріплюються за опозиційними партіями тоді, коли у парламентських демократіях формуються традиційні зразки коаліційних або ж однопартійних урядів більшості (не кажучи вже про коаліційні чи однопартійні уряди меншості).

⁴⁶ Великі коаліції формують переваги дрібних непарламентських партій, зокрема, екстремістських, оскільки дрібні партії можуть отримати вигоду від заходів протесту проти уряду як великої коаліції. Як наслідок, велика коаліція може ускладнити перспективні шанси на майбутнє формування стабільного зразка однопартійних урядів більшості й мінімально-переможних коаліцій. Більш того, якщо згадані дрібні партії не матимуть змоги отримати електоральні переваги у формі парламентських мандатів, з протестних проти уряду ці партії будуть перетворені в непарламентські опозиційні рухи, що іманентно підриватиме систему представницької демократії.

⁴⁷ Партії великої коаліції здатні ініціювати «замороження» партійної конкуренції – внаслідок цього вони виявляються нездатними здійснювати основні політичні реформи.

надповноваженнями», якщо коаліційні партії тісно і ефективно співпрацюють (партії в коаліції можуть використати свої парламентські повноваження, щоб захистити та розширити власні урядові преференції).

Тим не менше, варто розуміти, що не всі політичні наслідки великих коаліцій відображені на підставі емпіричних фактів, які, як правило, є незаперечними. Окремі політичні наслідки великих коаліцій є теоретично передбачуваними або ж служать політичними перевагами чи недоліками, які не можуть бути емпірично доведені та залежать від конкретного випадку «політичної інженерії» великих коаліцій.

Крім того, зважаючи на гіпотетичні позитивні/негативні наслідки великих коаліцій, а також на досить значний досвід їхнього формування у парламентських демократіях в Європі, задаємось питанням про те, які чинники сьогодні здатні інтенсифікувати процеси формування великих коаліцій. Поряд із причинами формування заданого типу коаліційних урядів можемо виділити ряд «сприятливих» чинників, котрі мають місце в країнах Європи. По-перше, послаблення значення традиційних соціополітичних поділів (особливо в західноєвропейських країнах). У політології цю ситуацію досить часто пов'язують із переходом у 1960 – 1970-ті роки європейських партій до моделі «виборчої партії» з відповідним послабленням ролі ідеології, орієнтації на секторальні й конкретні групові інтереси, модифікацією ролі/значення організаційної структури партії. Значною мірою ці процеси були пов'язані з швидким розвитком/зростанням середнього класу в європейських країнах і переорієнтацією основних партій на весь електорат. По-друге, тенденція до ідеологічної конвергенції між традиційними лівими та правими політичними партіями, яка стала наочною на рубежі XX та XXI століть. Додатковим фактором варто вважати оформлення концептуального протиставлення між партіями «старої» і «нової» політики, що спричинило певне зближення традиційних партій, незалежно від їхньої позиції в ліво-правому ідеологічному спектрі.

Загалом, провівши комплексний аналіз великих коаліцій (та їх різних форматів), ми дійшли до концептуальних висновків, які виводимо із огляду на детермінантні атрибути оцінювання великих коаліцій. По-перше, йдеться про різновиди великих коаліцій, які можуть конструюватися за технікою як мінімально-переможних, так і надлишково-переможних коаліцій. По-друге, найчастіше великі коаліції є урядами кваліфікованої більшості. По-третє, вагоме значення мають процедури формування великих коаліцій. З одного погляду, ці коаліції розглядаються як певні «суперечності із парламентською системою» або як своєрідний «демократичний огріх». Але, з іншого погляду, великі коаліції можуть розглядатися як «політична необхідність» або ж навіть як «найкраща форма правління». По-четверте, велике значення мають причини та мотиви формування великих коаліцій, з-поміж яких на перше за вагомістю місце виходять такі: парламентська криза, коли відчувається потреба стабільності, внаслідок чого долаються ідеологічні відмінності між партіями; усвідомлення великими партіями, що вони мають більше спільного в ідеологіях між собою, ніж з маленькими партіями; висока фрагментація маленьких партій. І, по-четверте, великі коаліції не можуть розглядатись як конструкти та композиції одновекторного порядку, оскільки вони здатні мати як позитивні, так і негативні наслідки. Тому лише врахування низки зазначених моментів й атрибутів здатне забезпечити чітку наукову відповідь з приводу того, чи виявиться ефективним використання моделі великих коаліцій у тій або іншій країні. Все це доводить, що великі коаліції повинні бути самостійним (хоч і змішаним) аналітичним типом коаліційних урядів більшості.

Приклади великих коаліцій у країнах Європи, 1945 – 2012 рр.⁴⁸

Країна (склад парламенту на момент формування коаліції)	Прем'єр-міністр (партія) ⁴⁹	Термін повноважень, рр.	Склад коаліції: партії (мандати партій) /сума мандатів, № (відсотків мандатів урядових партій, %)	Склад коаліції: партії (ідеологічне позиціонування) ⁵⁰	Тип коаліції за якісним чинником ⁵¹	Тип коаліції за кількісним розміром ⁵²	Тип коаліції за ідеологічним чинником ⁵³	Тип коаліції за співвідношенням урядових партій ⁵⁴
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Німеччина (496) (614)	К. Кізіґер (CDU)	1966 – 1969	SPD (202) + CDU (196) + CSU (49) / 447 (90,1) ⁵⁵	SPD (3,6) + CDU (6,3) + CSU (7,3)	НПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр

⁴⁸ На підставі бази даних «Parliament and government composition database (ParlGov)» [17] не запропоновано прямого виокремлення великих коаліцій. Ми ж використали методику, за якою великими коаліціями є такі коаліційні уряди більшості, які формуються двома (трьома) найбільшими парламентськими партіями чи блоками за умови, що вони є ідеологічно несумісними або ж традиційно урядово-формотворчо несумісними (за звичайних умов формують урядові кабінети без підтримки одна одної й оцінюють одна одну як політично, електорально та урядово несумісні), а формування іншого зразка уряду виявляється неможливим.

⁴⁹ Назви партій пропонуємо винятково на основі абревіатур, бо завданням цього дослідження не є виявлення особливих атрибутів великих коаліцій у різних країнах, а навпаки, зведення цих атрибутів до певних спільнокореневих знаменників, на підставі чого можливе формування консолідованого наукового висновку.

⁵⁰ Ідеологічне позиціонування визначено на основі ліво-правого ідеологічного спектра за шкалою від «0» до «10» балів у напрямі від максимально лівих партій до максимально правих партій за методологією Ф. Каггеса і П. Мейра [8], Дж. Хубера та Р. Інглхарта [12], К. Бенюйта та М. Лейвера [4].

⁵¹ МПК – мінімально-переможні коаліції; НПК – надлишково-переможні коаліції.

⁵² Аб. б. – уряди абсолютної більшості; Кв. б. – уряди кваліфікованої більшості.

⁵³ Форм. несум. – формотворча несумісність – урядові партії позиціонуються як основні партії, тобто традиційно розглядаються урядово-формотворчими вето-акторами.

⁵⁴ Рівнов. констр. – рівноважна конструкція урядових коаліцій; Констр. з домін. парт. – конструкція урядових коаліцій із домінуючою партією.

⁵⁵ Партії CDU та CSU оцінюємо як окремі на основі таких пояснень: 1) беруть участь у виборах на регіональному та національному рівні відокремлено одна від одної; 2) ідеологічно розглядаються як суміжні, проте формально різні; 3) афіліюються на національному рівні; 4) становлять різні аспекти міжнародної афіліації (CDU – в межах Центристського демократичного інтернаціоналу й Міжнародного демократичного союзу, а CSU – лише в межах Міжнародного демократичного союзу); 5) відокремлено становлять різні ідеологічні позиції (CDU – християнська

ІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України

Продовження таблиці

	А. Меркель I (CDU)	2005 – 2009	SPD (222) + CDU (180) + CSU (56) / 448 (73,0)	SPD (3,6) + CDU (6,3) + CSU (7,3)	НПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
Ісландія (63)	Г. Хорде II (Sj)	2007 – 2009	Sj (25) + Sam (18) / 43 (68,3)	Sj (7,5) + Sam (4,1)	МПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
Ірландія (166)	Е. Кенні (FG)	з 2011	FG (76) + Lab (37) / 113 (68,1)	FG (6,4) + Lab (3,6)	МПК	Кв. б.	Форм. несум.	Констр. з домін. парт.
Португалія (250)	М. Соареш (PS)	1983 – 1985	PS (101) + PSD (75) / 176 (70,4)	PS (4,0) + PSD (6,3)	МПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
Словенія (90)	Я. Дрновсек (LDS)	1993 – 1994	LDS (22) + SKD (15) + ZL (14) + SDSS (4) / 55 (61,1)	LDS (3,7) + SKD (6,6) + ZL (3,1) + SDSS (7,0)	НПК	Аб. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
Болгарія (240)	С. Станішев (KzB)	2005 – 2009	KzB (82) + NDSV (53) + DPS (34) / 169 (70,4)	KzB (2,8) + NDSV (5,8) + DPS (4,6)	НПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
Румунія (334)	Е. Бок (PD-L)	2008 – 2009	PD-L (115) + PSD (110) / 225 (67,4)	PD-L (5,4) + PSD (3,2)	МПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
Австрія (165) (183)	Л. Фігль II (OVP)	1947 – 1949	OVP (85) + SPO (76) / 161 (97,6) ⁵⁶	OVP (6,5) + SPO (3,7)	НПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
	Л. Фігль III (OVP)	1949 – 1952	OVP (77) + SPO (67) / 144 (87,3)	OVP (6,5) + SPO (3,7)	МПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
	Л. Фігль IV (OVP)	1952 – 1953	OVP (76) + SPO (67) / 143 (86,7)	OVP (6,5) + SPO (3,7)	МПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
	Дж. Рааб I (OVP)	1953 – 1956	OVP (74) + SPO (73) / 147 (89,1)	OVP (6,5) + SPO (3,7)	МПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.

демократія і ліберальний консерватизм; CDU – християнська демократія, консерватизм і баварський регіоналізм). Додатково див: [6; 7, с. 296; 16].

⁵⁶ Заданий формат коаліційного уряду більшості Л. Фігля II позначений як велика коаліція. Але його доцільно трактувати і як зразок коаліції національної єдності, бо OVP була наділена понад половиною складу парламенту. Разом з цим апелюємо до композиції попередніх урядів К. Реннера та Л. Фігля I, які склалися із усіх партій, а тому підпадали під конструкцію коаліцій національної єдності. Тому ми не погоджуємось із позицією Г. Штрохмейра, який зараховує ці два уряди до числа урядів «великої коаліції» [19].

Продовження таблиці

	Дж. Рааб II (OVP)	1956 – 1959	OVP (82) + SPO (74) / 156 (94,5)	OVP (6,5) + SPO (3,7)	МПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
	Дж. Рааб III (OVP)	1959 – 1960	OVP (79) + SPO (78) / 157 (95,2)	OVP (6,5) + SPO (3,7)	МПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
	Дж. Рааб IV (OVP)	1960 – 1961	OVP (79) + SPO (78) / 157 (95,2)	OVP (6,5) + SPO (3,7)	МПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
	А. Горбах I (OVP)	1961 – 1962	OVP (79) + SPO (78) / 157 (95,2)	OVP (6,5) + SPO (3,7)	МПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
	А. Горбах II (OVP)	1962 – 1963	OVP (81) + SPO (76) / 157 (95,2)	OVP (6,5) + SPO (3,7)	МПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
	А. Горбах III (OVP)	1963 – 1964	OVP (81) + SPO (76) / 157 (95,2)	OVP (6,5) + SPO (3,7)	МПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
	Й. Клаус (OVP)	1964 – 1965	OVP (81) + SPO (76) / 157 (95,2)	OVP (6,5) + SPO (3,7)	МПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
	Й. Клаус (OVP)	1965 – 1966	OVP (81) + SPO (75) / 156 (94,5)	OVP (6,5) + SPO (3,7)	МПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
	Ф. Враніцький I (SPO)	1987 – 1990	SPO (80) + OVP (77) / 157 (85,8)	SPO (3,7) + OVP (6,5)	МПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
	Ф. Враніцький II (SPO)	1990 – 1994	SPO (80) + OVP (60) / 140 (76,5)	SPO (3,7) + OVP (6,5)	МПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
(183)	А. Гузенбауер (SPO)	2007 – 2008	SPO (68) + OVP (66) / 134 (73,2)	SPO (3,7) + OVP (6,5)	МПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
Люксембург (40)	П. Дюпонг V (CSV)	1951 – 1953	CSV (21) + LSAP (19) / 40 (100,0)	CSV (6,4) + LSAP (3,3)	МПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
(52)								

ІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України

Продовження таблиці

(56)	Дж. Бех I (CSV)	1953 – 1954	CSV (21) + LSAP (19) / 40 (100,0)	CSV (6,4) + LSAP (3,3)	МПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
(59)	Дж. Бех II (CSV)	1954 – 1958	CSV (26) + LSAP (17) / 43 (82,7)	CSV (6,4) + LSAP (3,3)	МПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
(64)	П. Фрієден (CSV)	1958 – 1959	CSV (26) + LSAP (17) / 43 (82,7)	CSV (6,4) + LSAP (3,3)	МПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
(60)	П. Вернер II (CSV)	1964 – 1969	CSV (22) + LSAP (21) / 43 (82,7)	CSV (6,4) + LSAP (3,3)	МПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
	Г. Торн (DP)	1974 – 1979	LSAP (17) + DP (14) / 31 (52,5)	LSAP (3,3) + DP (6,6)	МПК	Аб. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
	Дж. Сангер I (CSV)	1984 – 1989	CSV (25) + LSAP (21) / 46 (71,9)	CSV (6,4) + LSAP (3,3)	МПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
	Дж. Сангер II (CSV)	1989 – 1994	CSV (21) + LSAP (17) / 38 (63,3)	CSV (6,4) + LSAP (3,3)	МПК	Аб. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
	Дж. Сангер III (CSV)	1994 – 1995	CSV (21) + LSAP (17) / 38 (63,3)	CSV (6,4) + LSAP (3,3)	МПК	Аб. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
	Ж-К. Юнкер I (CSV)	1995 – 1999	CSV (21) + LSAP (17) / 38 (63,3)	CSV (6,4) + LSAP (3,3)	МПК	Аб. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
	Нідерланди (100)	Л. Бейл (KVP)	1946 – 1948	KVP (32) + PvdA (29) + PvdV (6) / 67 (67,0)	KVP (5,9) + PvdA (3,6) + PvdV (7,3)	НПК	Кв. б.	Форм. несум.
В. Дріс I (PvdA)		1948 – 1951	KVP (32) + PvdA (27) + CHU (9) + VVD (8) / 76 (76,0)	KVP (5,9) + PvdA (3,6) + CHU (5,8) + VVD (7,3)	НПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
В. Дріс II (PvdA)		1951 – 1952	KVP (32) + PvdA (27) + CHU (9) + VVD (8) / 76 (76,0)	KVP (5,9) + PvdA (3,6) + CHU (5,8) + VVD (7,3)	НПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
В. Дріс III (PvdA)		1952 – 1956	KVP (30) + PvdA (30) + ARP (12) + CHU (9) / 81 (81,0)	KVP (5,9) + PvdA (3,6) + ARP (5,8) + CHU (5,8)	НПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.

Продовження таблиці

(150)	В. Дріс IV (PvdA)	1956 – 1958	KVP (49) + PvdA (50) + ARP (15) + CHU (13) / 127 (84,5)	KVP (5,9) + PvdA (3,6) + ARP (5,8) + CHU (5,8)	НПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
	Й. Калс (KVP)	1965 – 1966	KVP (50) + PvdA (43) + ARP (13) / 106 (70,7)	KVP (5,9) + PvdA (3,6) + ARP (5,8)	НПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
	Д. Уюл (PvdA)	1973 – 1977	PvdA (43) + KVP (27) + ARP (14) + PPR (7) + D66 (6) / 97 (64,7)	PvdA (3,6) + KVP (5,9) + ARP (5,8) + PPR (1,6) + D66 (4,5)	НПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
	Д. ван Агт II (CDA)	1981 – 1982	CDA (48) + PvdA (44) + D66 (17) / 109 (72,7)	CDA (5,9) + PvdA (3,6) + D66 (4,5)	НПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
	Р. Любберс III (CDA)	1989 – 1994	CDA (54) + PvdA (49) / 103 (68,7)	CDA (5,9) + PvdA (3,6)	МПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
Бельгія (202)	П-Х. Спаак II (BSP-PSB)	1947 – 1948	PSC-CVP (92) + BSP-PSB (66) / 158 (78,2)	PSC-CVP (н.д.) + BSP-PSB (2,5)	МПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
(212)	П-Х. Спаак III (BSP-PSB)	1948 – 1949	PSC-CVP (92) + BSP-PSB (66) / 158 (78,2)	PSC-CVP (н.д.) + BSP-PSB (2,5)	МПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
	Т. Лефевре (PSC-CVP)	1961 – 1965	PSC-CVP (96) + BSP-PSB (84) / 180 (84,9)	PSC-CVP (н.д.) + BSP-PSB (2,5)	МПК	Кв. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.
	П. Хармел (PSC-CVP)	1965 – 1966	PSC-CVP (77) + BSP-PSB (64) / 141 (66,5)	PSC-CVP (н.д.) + BSP-PSB (2,5)	МПК	Аб. б.	Форм. несум.	Рівнов. констр.

1. Литвин В. Типи урядових кабінетів / Віталій Литвин // Політологічний вісник : Збірник наукових праць. – 2008. – № 37. – С. 123–138.
2. Романюк А.С. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи : Монографія / Анатолій Романюк. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 391 с.
3. Art D. The Organizational Origins of the Contemporary Radical Right : The case of Belgium [Електронний ресурс] / David Art // Comparative Politics. – 2008. – Vol. 40. – No. 4. – P. 421–440. – Режим доступу до ст. : http://www.mwpweb.eu/1/31/resources/publication_238.pdf
4. Benoit K. Party policy in modern democracies [Електронний ресурс] / Kenneth Benoit, Michael Laver. – London : Routledge, 2006. – 287 p. – Режим доступу до запропонованої інформації : http://www.tcd.ie/Political_Science/ppmd/PPMD_11apr2006.pdf
5. Berglund S. The Handbook of Political Change in Eastern Europe : [second edition] / Sten Berglund, Joakim Ekman, Frank Aarebrot. – Edward Elgar Publishing, 2004. – 626 p.
6. Boswell C. Politicizing migration : opportunity or liability for the centre-right in Germany? / Christina Boswell, Dan Hough // Journal of European Public Policy. – 2008. – Vol. 15. – No. 3. – P. 331–348.
7. Budge I. Ideology, Strategy, and Party Change : Spatial Analyses of Post-war Election Programs in 19 Democracies / Ian Budge, David Robertson, Derek Hearl. – Cambridge : Cambridge University Press, 1987. – 516 p.
8. Castles F. Left-right political scales : Some expert judgments / Francis Castles, Peter Mair // European Journal of Political Research. – 1984. – Vol. 12. – No. 1. – P. 73–88.
9. Coffey H. The adaptation of the extreme right's discourse : the case of the Vlaams Blok / Hilde Coffey // Ethical Perspectives : Journal of the European Ethics Network. – 2005. – Vol. 12. – No. 2. – P. 205–230.
10. Dodd L. Coalitions in Parliamentary Government / Lawrence Dodd. – Princeton : Princeton University Press, 1976. – 283 p.
11. Erk J. From Vlaams Blok to Vlaams Belang : The Belgian Far-Right Renames Itself / Jan Erk // West European Politics. – 2005. – Vol. 28. – No. 3. – P. 493–502.
12. Huber J. Expert interpretations of party space and party locations in 42 societies / John Huber, Ronald Inglehart // Party Politics. – 1995. – Vol. 1. – No. 1. – P. 73–111.
13. Laver M. Party Policy and the Government Coalitions / Michael Laver, Ian Budge. – London : Palgrave Macmillan, 1992. – 448 p.

14. Lijphart A. Patterns of Democracy : Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries / Arend Lijphart. – New Haven, London : Yale University Press, 1999. – P. 90–115.

15. Nikolenyi C. Cabinet Stability in Post-Communist Central Europe / Csaba Nikolenyi // Party Politics. – 2004. – No. 10. – P. 123–150.

16. Nordsieck W. The database about parliamentary elections and political parties in Europe [Електронний ресурс] / Wolfram Nordsieck. – Режим доступу до інформації : <http://www.parties-and-elections.eu/>

17. Parliament and government composition database (ParlGov) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформації : <http://www.parlgov.org>

18. Roosendaal P. Government Survival in Western Multi-Party Democracies / Peter van Roosendaal // European Journal of Political Research. – 1997. – No. 32. – P. 71–92.

19. Strohmeier G. Grand Coalitions – Political Reasons and Political Impacts [Електронний ресурс] / Gerd Strohmeier // PSA. – 2007. – 5 р. – Режим доступу до запропонованої інформації : <http://www.psa.ac.uk/2007/pps/Strohmeier.pdf>

20. Strom K. Minority Government and Majority Rule / Kaare Strom. – Cambridge : Cambridge University Press, 1990. – 293 р.

21. Warwick P. The Durability of Coalition Governments in Parliamentary Democracies / Paul Warwick // Comparative Political Studies. – 1979. – No. 11. – P. 465–498.

22. Woldendorp J. Party Government in 48 Democracies (1945–1998) : composition, duration, personnel / Jaap Woldendorp, Hans Keman, Ian Budge. – London : Kluwer Academic Publishers, 2000. – 580 р.

Сергій Білошицький

ДЕМОГРАФІЧНА КРИЗА ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ ПОШИРЕННЯ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

У статті розглядаються можливі наслідки для перспектив поширення ліберальної демократії стрімкої зміни демографічного балансу між західною та іншими цивілізаціями. Зазначається, що упродовж останнього сторіччя західна цивілізація поступово втрачала власний демографічний динамізм, водночас інкорпоруючи у свої суспільства зростаючі потоки мігрантів з незахідних цивілізацій. Робиться висновок, що зазначений

процес призведе до поступового зростання ролі в житті західних суспільств антиліберальних та антидемократичних сил і практик.

***Ключові слова:** ліберальна демократія, демографія, західна цивілізація, міграція, мультикультуралізм, «плавильний казан», «миска салату», глобалістські еліти.*

***Sergiy Beloshitskiy. The demographic crisis of Western civilization and its consequences for liberal democracy spreading.** The author of the article considers possible consequences of the rapid change of the demographic balance between Western civilization and other civilizations for prospects of liberal democracy spreading. He notes that during the last century Western civilization has been gradually losing its own demographic dynamism incorporating increasing flows of migrants from non-western civilizations into its societies. He comes to the conclusion that this process will lead to gradual increase of the role of antiliberal and antidemocratic forces and practices in the life of Western societies.*

***Keywords:** liberal democracy, demography, Western civilization, migration, multiculturalism, «melting pot», «salad bowl», globalist elites.*

Ліберальна демократія як вчення та політична практика стала результатом розвитку, в першу чергу, європейської культури, що вкоренилася не лише в Європі, а й у Північній Америці, Австралії та ряді островів Океанії. Решта світових культур в окремі історичні періоди демонстрували інтерес до питань демократії та, меншою мірою, лібералізації, проте у політичній практиці тяжіли до авторитарних або диктаторських політичних режимів.

Можна констатувати, що в сучасному світі наявна певна кореляція між типом культурно-історичних цивілізацій і ступенем прийняття ними нормативних цінностей ліберальної демократії. Ця констатація безпосереднім чином пов'язує питання про перспективи ліберальної демократії в ХХІ ст. із характером демографічних процесів. Посилення демографічного динамізму представниками західної цивілізації, супроводжуване високим

ступенем інкорпорації в її ряди вихідців з інших цивілізаційних просторів, свідчитиме про розширення соціокультурної бази для утвердження ліберальної демократії. Негативні тенденції в зазначених сферах можна розглядати як фактори, що ставлять під сумнів подальші перспективи цього політичного режиму.

Після катастрофічних наслідків війн і епідемій чуми, що спустошили в XIV ст. Західну Європу більш ніж на третину населення, чисельність західного світу трималася на досить стабільному рівні в 180 млн осіб (за загальною чисельності населення планети в межах 450–500 млн осіб) і лише в XVIII ст. почала стрімко зростати [1, с. 574]. Демографічне зростання супроводжувалося географічною експансією – насамперед у райони Південної та Північної Америки.

До початку XVII ст. західна цивілізація (або, як тоді було прийнято називати, «біла раса», «християнський світ») повністю освоїла обидві Америки, внаслідок чого на території приблизно 42,5 млн кв. км утворилася нова в расово-антропологічному сенсі, але близька до європейської в культурно-цивілізаційному відношенні спільнота людей (що складала з Європою єдину цивілізацію – євроамериканський світ). Таким чином, ареал західної цивілізації до середини XIX ст. збільшився приблизно з 7 млн кв. км до 75 млн кв. км за повного домінування на території 60 млн кв. км (площа всієї земної суші – 149 млн кв. км), а кількість її населення становила близько 500 млн осіб (за чисельності всього населення планети близько 1 млрд 265 млн осіб) [2, с. 180].

Більшість аналітиків погоджуються з тим, що до 1925 р. західна цивілізація досягла вершини своєї могутності. Завдяки контролю над глобальною економікою «біла раса», одержавши у своє розпорядження як ресурсну базу близько 80% території планети, зуміла різко підвищити свою демографічну вагу, порівняно з іншими цивілізаціями (расово-етнічними групами). Чисельність населення представників західної цивілізації становила трохи більше 1/3 усього світового населення (при цьому західні уряди управляли близько 48% населення світу) [3, с. 120].

У подальші роки західна цивілізація стабілізує своє домінуюче становище в існуючій світосистемі, однак поступово означилися тенденції демографічного порядку, що змінювали цивілізаційні баланси. Так, до середини ХХ ст. населення західного світу досягло цифри 750 млн осіб (тобто більше однієї четвертої світового населення, що становило 3 млрд осіб), проте вже почалося більш швидке зростання незахідних регіонів світу [2, с. 185 – 186].

Неважко помітити, що динаміка утвердження ліберальної демократії має високий ступінь кореляції з процесами глобальної експансії західної цивілізації, а «золота доба» ліберальної демократії (50–70-ті роки ХХ ст.) припадає на період максимального культивування в західному суспільстві ідей гуманізму й толерантності як базових політичних принципів. Паралельно з цим (після Другої світової війни) були відмічені пік та подальший спад рівня пасіонарності жителів Заходу. Значна частина представників західного світу (особливо європейці) перейшла до захисної риторики в діалозі з представниками інших цивілізацій.

За понад шістьдесят років після Другої світової війни населення Землі збільшилося більш ніж у два рази (до 7 млрд людей), а західний світ, по суті, припинив навіть відтворення вже досягнутого рівня свого населення. У 1950 р. частка його населення впала до 29% від усього населення планети. Надалі ритм цього падіння прискорився: 25% – у 1970 р., 18% – у 2000 р. та близько 15% – у 2010 р., що є меншим за чисельність окремо китайської, індуїстської або ісламської цивілізацій. З 1920 р. до 2000 р. площа прямого контролю західної цивілізації над землею поверхнею скоротилася з 48% до 23% (Західна Європа, Північна Америка, Австралія та Нова Зеландія) [4, с. 459]. Представники західного світу, що раніше чисельно домінували щодо інших цивілізацій, повертаються приблизно до того спільного співвідношення, яке було до ХV ст., періоду, коли Захід посідав становище середземноморської провінції. Понад те, виразно означилася тенденція, що не спостерігалася в минулому: західний світ став демографічно зменшуватися

на тлі зростання інших регіонів (у першу чергу Китаю, Індії, країн Латинської Америки, ісламського світу та Африки). Так, порівняно з 1950 р. на початку 2000 р. населення Африки збільшилося в 3,5 раза; Латинської Америки – майже в 3 рази; Азії – в 2,6; Океанії – в 2,3; Північної Америки – в 1,8; у той час як населення Європи – лише в 1,2 раза [5].

Сучасна соціальна наука виявляє джерело розвитку демографічних процесів у протиставленні двох базових суспільних імперативів: біологічного (інстинкту продовження роду) і економіко-соціального (інстинкту соціального виживання). У традиційних суспільствах домінує перший імператив, у нових – другий, а в перехідних суспільствах настає фаза рівноваги обох імперативів [6, с. 474 – 475].

Відповідно до цієї теорії, рано чи пізно всі існуючі цивілізації, будучи інтегрованими в систему глобального торговельного капіталізму, перейдуть до нульового демографічного зростання, і співвідношення їх демографічних потенціалів стабілізується. Як стверджує С. Джордж, «де б не відбувалася різка лібералізація ринків – під примусом чи ні, – скрізь створюється сприятливий ґрунт для збільшення смертності та скорочення народжуваності» [7, с. 120]. Однак важливо зазначити, що в будь-якому разі і в абсолютному, і у відносному обчисленні частка представників західної цивілізації в ХХІ ст. скорочуватиметься.

Згідно з прогнозом ООН, у першій половині ХХІ ст. зростання кількості населення Земної кулі, як і раніше, залишатиметься високим і становитиме в 2050 р. уже 9 млрд осіб. До цього часу список найбільш населених країн планети зміниться таким чином: населення Африки збільшиться, порівняно з теперішнім часом, у 2,3 раза, залишивши позаду за темпами зростання Азію, Латинську Америку та Океанію (у цих регіонах зростання становитиме 1,5 раза). Загалом за сто років (з 1950 р. до 2050 р.) населення Африки збільшиться у 8 разів, а її частка в загальній кількості населення планети за цей період зросте з 8,8% до 19,8%.

Частка Азії у 2050 р. залишиться фактично на сучасному рівні (60,7% у 1998 р. та 59,2% у 2050 р.) за найбільшого абсолютного зростання населення (майже 2 млрд осіб) і вона буде найбільш численним континентом. Європа суттєво поступиться позиціями: за 100 років її частка в загальній кількості населення світу скоротиться в 3 рази (з 21,7% у 1950 р., 12,4% у 1998 р. до 7% у 2050 р.), але, і це головне, скоротиться її абсолютна чисельність (з 729 млн у 1998 р. до 628 млн у 2050 р.). Якщо у 1950 р. кількість населення Європи перевершувала кількість населення Африки більш ніж у 2,5 рази, а Америки – у 1,6 рази, то тепер вона нижча за кожний із цих континентів, але у 2050 р. в Америці вже буде у 2 рази більше жителів, ніж в Європі, а в Африці – у 3 рази більше [8]. Таким чином, згідно з експертними оцінками, частка західного населення знизиться до 2050 р. до однієї десятої світового населення.

Зміна демографічних балансів буде відобразитися певним чином на соціально-економічному та військовому потенціалі цивілізацій. Так, очікується, що до 2025 р. частка світового промислового виробництва країн Заходу становитиме близько 30%, хоча у 1928 р. на Захід припадало 84,2% світового промислового виробництва, а до 1992 р. його частка становила до 48,8% [9, с. 395 – 397].

Також досить сумно складається для західної цивілізації ситуація з віковою структурою їх суспільств – у першу чергу за показниками середнього віку та питомій вазі осіб літнього (пенсійного) віку. Так, згідно з даними Британського бюро перепису населення, у 2004 р. більше половини населення світу становили люди молодше 30 років, однак уже в 2050 р. із 9,2 млрд осіб, що населятимуть планету, більше 400 млн осіб (тобто більше, ніж населення США сьогодні) виявляться старшими 80 років. У цілому ж у світі питома вага людей вікової групи 60 років і більше збільшиться до 2050 р. з 10 до 22%, у той час як частка дітей молодше 15 років впаде з 30 до 20%. Середній вік світового населення становитиме 37,8 років.

При цьому дві третини представників старшого покоління припадуть на частку розвинених країн Заходу. За середнім варіантом прогнозу ООН, до середини XXI ст. у західних суспільствах дітей буде у два рази менше, ніж старих людей. Середній вік населення становитиме 45,6 років [10].

Водночас у незахідних суспільствах у першій половині XXI ст. відсоток молоді буде більшим. Очікується, що до 2020 р. населення віком до 30 років становитиме, відповідно: в Азії – 47%, на Близькому Сході та у Північній Африці – 57%, у зоні на південь від Сахари – 70%. «Молодіжний «виступ», – зазначає Зб. Бжезинський, – буде особливо помітним на Близькому Сході та у Північній Африці, що внаслідок близькості до Євросоюзу буде створювати для нього особливу загрозу» [11, с. 215].

У другій половині XX – на початку XXI ст. означилися потужні антропотокі у напрямку з Півдня на Північ і зі Сходу на Захід (Латинська Америка – США/Канада, Центральна Азія/Африка – Європа) [12, с. 269].

Оцінка реальних масштабів міграційних переміщень украї ускладнена внаслідок значної криміналізації та непрозорості цього процесу для статистичних органів. За оцінками ООН і МОП, лише легальних трудових мігрантів у світі наприкінці 1990-х налічувалося від 120 до 200 млн, порівнянно з 75 млн у 1965 р. [13, с. 282], однак обсяги реальної міграції можуть бути в кілька разів більшими.

У сучасному світі міграція, і особливо трудова, набула безпрецедентного соціально-економічного та політичного значення, перетворившись на глобальний феномен, що викликає неоднозначні оцінки в експертів. Однак усе більше уваги фахівці приділяють позаекономічним наслідкам міграції.

Зокрема, надзвичайну стурбованість щодо наслідків міграційної політики висловлює С. Гантінгтон. Він зазначає такі негативні риси цього процесу: 1. Міграція стає самонаростаючим процесом. 2. Нові іммігранти приїзять в основному з незахідних суспільств. 3. Серед мігрантів рівень народжуваності значно вищий, ніж у представників титульних націй. 4. Іммігранти створюють свої земляцькі громади, які не інтегруються в культури, що їх прийняли.

5. У жителів Заходу розвиваються фобії відносно мігрантів.
6. На Заході (і особливо в Європі) з'явилися праворадикальні антиімміграційні партії [3, с. 309 – 313].

Схожі побоювання виказує й Зб. Бжезинський. Його бачення ситуації можна виразити такими тезами: 1. Міграція починає змінювати соціально-культурну структуру Заходу. 2. Спочатку Євросоюз, а потім, можливо, і США будуть змушені відродити практику комплектування збройних сил з-поміж мігрантів-найманців. 3. Найбільш потужні етнічні лобі – єврейське, кубинське, грецьке й вірменське – вже сьогодні реально впливають на зовнішню політику західних країн. 4. Рано чи пізно у всіх західних країнах певна расова або етнічна меншість зможе посісти домінуюче становлення в системі влади [11, с. 219 – 220, 245 – 246]. Торкаючись настільки актуального питання, вчений демонструє невпевненість із приводу чітких прогнозів щодо долі ліберальної демократії нового світу.

Російський суспільствознавець В. Іноземцев зазначає, що ситуація, яка склалася, ставить низку проблем перед розвитком теорії ліберальної демократії в сучасних суспільствах. На його думку, найближчим часом соціологам доведеться приділити особливу увагу переосмисленню методологічних постулатів ліберальної теорії «з метою чіткого розмежування форм реалізації невід'ємного права людей на свободу пересування і вимог бути включеними в рамки певного співтовариства; допущеності в суспільство і належності до нього; отримання громадянства і його практичної реалізації і т. д.» [14, с. XXXV – XXXVI].

Вищезгадані вчені висловлюють занепокоєння не стільки самими міграційними процесами, скільки їх наслідками в соціокультурній і політичній сферах, пов'язаних із небажанням мігрантів освоювати базові цінності приймаючих західних суспільств. Таке явище, яке раніше усіяло обривалося західними державами, з другої половини ХХ ст. стало домінуючою тенденцією у взаєминах суспільств-реципієнтів та мігрантів, що прибули.

Ще на початку ХХ ст. уряди західних країн намагалися всіляко обмежувати імміграційні потоки, які

могли б істотно порушити традиційний для їхніх суспільств расово-етнічний і, відповідно, культурно-цивілізаційний баланс. Вважалося, що «головним завданням американського суспільства є боротьба за те, щоб новоприблі маси людей відносно легко та швидко адаптувалися як до умов політичної системи Сполучених Штатів (тобто ліберальної демократії), так і приймали як базові цінності свого життя ту систему норм, цінностей, установок, моделей поведінки, образу та стилю життя, які є характерними для англосаксонського ядра американської нації». Процес політичної та культурної соціалізації мігрантів дістав назву «плавильний казан» і передбачав, що «переплавлення» є принциповою умовою інтеграції їх як членів суспільства і громадян.

Однак після Першої та особливо Другої світових війн ситуація радикально змінилася. І Європа, і Північна Америка розчинили двері для масової міграції представників колишніх західних колоній, що експортували дешеву робочу силу та заповнювали ті економічні ніші, яких уникали представники корінного населення (хімічна промисловість, комунальне господарство, сільське господарство, сфера обслуговування тощо). Цей фактор, поряд з іншими, забезпечив швидке економічне зростання США та економічне відродження Західної Європи у післявоєнний період. Однак така політика принесла в жертву процес асиміляції прибулих мігрантів. Різке зростання кількості переселенців, що представляли інші культурно-цивілізаційні типи, утворювало в країнах перебування більш менш компактні соціокультурні анклавів. Мешканці анклавів почали організовано заповнювати певні ніші в системі поділу праці, витісняючи з них членів інших анклавів і корінних жителів. Так, наприклад, «у Нью-Йорку корейські продавці овочів відкривають один магазинчик за іншим, індійці встановлюють нові газетні кіоски, пакистанці – невеликі аптеки, а усе більше вихідців із Бангладеш працюють офіціантами» [15, с. 283]. Асиміляційні процеси сповільнилися, та позначилися «міжкультурні напруження, що підсилювалися об'єктивно

існуючою економічною й соціальною нерівністю «місцевого» та «прийшлого» населення» [16, с. 376 – 377].

Запрошуючи дешеву робочу силу у часи буму 50–70-х років, західноєвропейці сприяли створенню значних анклавів африканського, азійського, мусульманського населення, а північноамериканці до переліченого ряду можуть додати різношерстні латиноамериканські поселення, причому, як зазначив П. Б'юкенен, ці нації зовсім не «плавляться і не перетворюються» [17, с. 13]. Таку обставину визнають, практично, всі провідні суспільствознавці. Е. Тоффлер зауважує, що в сучасному світі «всюди посилюється опір «тигельному» процесу. Расові, етнічні та релігійні групи відстоюють своє право на існування і надалі гордо зберігають свою самобутність» [18, с. 299].

Дійсно, останніми десятиліттями практично всі провідні західні країни перейшли до асиміляційно-імміграційної моделі, яка одержала назву «миска салату», або «мультикультуралізм». Така модель передбачає майже повну і повсюдну відмову від політики асиміляції (принаймні від її явних форм). Замість формування «великої нації» відбувається процес ствердження «множинних» лояльностей; «сакралізації «різноманітності» – походження, культур, рас» [19, с. 131]. Ф. Фукуяма підкреслює, що всі розвинені країни приречені розвиватися у бік створення мультикультурного суспільства. Однак, зазначає він, «населення розвинених країн, прихильне своїм історичним цінностям, важко сприймає ідею створення такого суспільства». У ситуації, що складається, вважає вчений, західне суспільство повинне звикнутись із цією тенденцією, європейцям доведеться навчитися миритися з низкою «огидних» проявів мультикультуралізму американського зразка [20].

Практика мультикультуралізму змушує переосмислювати традиційне нормативне розуміння принципів ліберальної демократії. Понад двісті років кредом західного суспільства була віра в те, що права особистості, окремого індивідуума безумовно важливіші за права груп, побудованих на етнічних, релігійних або інших основах.

Однак мультикультурні суспільства ігнорують цю вимогу, внаслідок чого, зауважує А. Уткін, «консенсус стосовно ліберальної демократії слабшає», а Захід готує собі долю Радянського Союзу, що розпався після демонтажу загальнонаціональної ідеології [21, с. 516]. Багато американських політиків та ідеологів, зазначає В. Согрін, поспішили подати теорію мультикультурності як новий прояв справжнього плюралізму і демократизму американського суспільства. «Таке твердження приховувало ту дуже важливу обставину, що ця теорія мультикультурності відобразила радикальний протест проти домінування культури білих і містила у собі вірус та загрозу дезінтеграції американського суспільства по расово-етнічних лініях» [22].

У свою чергу, С. Гантінгтон констатує, що легалізація мультикультуралізму призвела до перетворення суспільств на арену співіснування декількох етносів-антиподів, а спроби демократичних держав згладити протиріччя, проводячи курс на «позитивну дискримінацію» з квотами, встановленими для чорної меншості та у подальшому для іспаномовної меншості, для того, щоб добитися особливого поводження та специфічних вигід, «парадоксальним чином знову узаконили поняття етносу, раси, саме те, що ці закони прагнули усунути» [23].

На відміну від С. Гантінгтона, низка аналітиків, що визнають існування загрози для ліберальної демократії з боку міграції, що небажаючає асимілюватися, демонструють абсолютну розгубленість у сфері вироблення конструктивних політичних пропозицій. Так, американський політолог А. Бейхман стверджує, що сучасний світ породив емігрантів нового типу, які сповнені рішучості зруйнувати до основи чотири демократичні держави – Америку, Британію, Канаду та Іспанію, що представляють західну цивілізацію. Продовження такої міграційної політики, впевнений учений, призведе до демонтажу демократичного режиму «знизу», а введення примусової соціалізації громадян означає переродження демократії «зверху» [24].

Таким чином, виявивши не лише несприятливі демографічні тенденції, що загрожують західному світу, а й

цілу низку негативних наслідків для західної цивілізації з боку міграційних потоків, справедливо задатися питанням: «Які сили на Заході і через які мотиви зацікавлені в продовженні процесів, настільки руйнівних для базових цінностей західного світу – батьківщини ліберальної демократії?».

Очевидно, що в першу чергу експерти називають економічні причини і констатують, що в трудовій міграції зацікавлені суб'єкти економічної діяльності та держави, що підтримують зусилля підприємців. Однак у цьому процесі наявна і значна політична компонента, яка обговорюється в набагато менших обсягах. При цьому у більшості експертів не викликає сумніву той факт, що самі по собі міграційні процеси в сучасному глобалізованому світі мають лише мінімальную мірою спонтанний характер, а в основному є сферою геополітичного, гео економічного та геокультурного управління [6, с. 476]. Висловлюються думки про те, що таке управління потребує вдосконалення [25]. Однак питання про персоніфікацію суб'єктів управління глобальними міграційними потоками залишається одним із найменш розроблених і висвітлених сучасною суспільною наукою.

Низка дослідників вважає, що імміграцію підтримують ті політичні сили, які за її рахунок розширюють свій політичний вплив. Наприклад, російський соціолог В. Штепа наполягає на тому, що представники лівих політичних сил активно підхльостували імміграцію із країн третього світу на Захід, ставлячи перед собою такі завдання: 1. Одержання прив'язаного до них електорату, людей, які приречені голосувати за трудові або соціал-демократичні партії. 2. Нав'язування корінному населенню комплексу провини перед мігрантами. 3. Поступова трансформація світу в одну велику державу, що відповідає марксистській інтернаціоналістській ідеології [26, с. 113].

На думку Б. Кагарлицького, у посиленні міграційних процесів зацікавлені саме не ліві, а їх ідеологічні опоненти – неоліберали. Він стверджує, що захоплення міграції явно стало частиною загальної неоліберальної стратегії, спря-

мованої на підриив робітничого руху та зміну співвідношення сил у суспільстві. Класове протистояння мало замінитися етнічними конфліктами, які (на відміну від протиборства праці та капіталу) не мають вирішення. Солідарність трудящих повинна була замінитися роз'єднаністю знедолених «множин» [27, с. 85].

П. Б'юкенен звинувачує в підхльостуванні міграції Демократичну партію США, яка, на його думку, розглядає мігрантів як свою електоральну базу [17, с. 192]. Врешті-решт, перемоги на президентських виборах Б. Клінтона і Б. Обама стали можливими внаслідок радикальної зміни етнічного складу країни.

Останнім часом стало модним підозрювати в нагнітанні міграційних пристрастей консервативні та праворадикальні сили, котрим на тлі міжцивілізаційних протистоянь вдається мобілізувати під свої прапори патріотичний електорат. Європа вже зіштовхнулася з реакційними антиімміграційними рухами, такими як Національний Фронт у Франції, блок «Влаамс» і партія «Фламандський інтерес» у Бельгії, «Ліга Ломбарда» і Національний альянс в Італії, Партія Свободи в Австрії, Національний фронт Валлонії, партія «Лист» у Нідерландах, Народна партія Данії, Народна партія Швейцарії, норвезька Партія прогресу, Демократична партія Швеції, партія «Атака» у Болгарії, «Партія незалежності Великобританії», партія «Велика Румунія» та ін. [28].

Однак, погоджуючись із тим, що низка політичних сил на тактичному рівні може отримати певні зиски від міграційних процесів, важко погодитися з тим, що саме ці сили є локомотивами процесу глобального переселення народів. Наявність певної зацікавленості в міграційних процесах з боку практично всього спектра політичних сил (лівих, ліберальних, демократичних, консервативних і ультраправих) швидше свідчить про те, що суб'єкти глобального управління міграційними процесами перебувають над політичними системами суспільств. І в цьому разі варто з великою увагою поставитися до теорії російського соціолога О. Зінов'єва, який пояснює такий феномен активністю глобального надсуспільства.

На його думку, на Заході штучно нагнітаються пристрасті з приводу демографічної кризи євроатлантичної цивілізації та наводнення західного світу представниками інших культур. Насправді ж міграційні потоки цілеспрямовано вливаються в західні суспільства для виконання стратегічних задумів правлячої глобалістської еліти [29]. Рухаючись шляхом «скорочення відсотка западняків у масі населення та розбавлення їх незападняками», глобалістська еліта здійснює навмисне і планомірне руйнування західних національних держав... Кінцева мета подібних зусиль – перетворення сучасних держав на «атомізовану різноплемінну масу населення», якою можна буде керувати в інтересах глобального надсуспільства [30, с. 259 – 260].

Слід зауважити, що запропонована теорія найбільш повно та послідовно пояснює вищеперелічені факти та тенденції демографічно-міграційних процесів сучасного світу. Проте, якщо дотримуватися логіки О. Зінов'єва, доведеться констатувати, що Захід іде шляхом цілеспрямованого демонтажу класичної ліберально-демократичної моделі як форми суспільного устрою національної держави. Гіпотетично можна припустити, що кінцевою метою цього проекту може стати становлення певної глобальної державності з єдиним громадянським суспільством та ліберально-демократичним режимом (теорія якого так і не розроблена), однак в умовах збереження складної ієрархічної структури людства та обмеженості ресурсної бази Земної кулі скоріше можна стверджувати, що демонтаж національних ліберальних демократій повинен закінчитися встановленням глобального авторитарного режиму (за змістом) з формальними елементами ліберально-демократичних інститутів і фразеології.

Вищевикладені факти дозволяють зробити такі висновки та припущення:

– Останніми десятиліттями демографи відзначають падіння динаміки відтворення представників західної цивілізації. На тлі кризи західного світу виявився значний демографічний підйом інших регіонів (у першу чергу Китаю, Індії, країн Латинської Америки, ісламського світу та Африки).

– Практично всі провідні країни Заходу перейшли до політики мультикультуралістичної моделі міграції, що передбачає майже повну та повсюдну відмову від політики асиміляції (принаймні від її явних форм). Депопуляція представників західного світу та розбавлення їх населення вихідцями з інших цивілізаційних світів в умовах мультикультуралізму, що утвердився, поступово приведе західні країни до радикальної зміни національного складу.

– Носії євроатлантичної політичної ідентичності в ХХІ ст. поступово будуть втрачати свої електоральні позиції та, як результат, будуть змушені для збереження влади у своїх руках зменшити роль ліберально-демократичних політичних інститутів. Відповідно, в житті західних суспільств буде зростати роль антиліберальних та антидемократичних сил і практик.

---

1. Уткин А. И. Вызов Запада и ответ России / А. И. Уткин. – М. : Изд-во Эксмо, 2003. – 608 с.

2. Галецкий В. Ф. Демографические проблемы глобализации / В. Ф. Галецкий // Население и глобализация / [Н. М. Римашевская, В. Ф. Галецкий, А. А. Овсянников и др.]. – 2-е изд. – М. : Наука, 2004. – С. 173–227.

3. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон ; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. – М. : ООО «Изд-во АСТ», 2003. – 603 с.

4. Валянский С. Понять Россию умом / С. Валянский, Д. Калюжный. – М. : Изд-во Эксмо, 2002. – 544 с.

5. Hir Pierre Le. Moins feconde, vivant plus longtemps, l'humanite vieillit / Pierre Le Hir // Le Monde. – 2005. – 22 juillet.

6. Переслегин С. Б. Самоучитель игры на мировой шахматной доске / С. Б. Переслегин. – М. : АСТ; СПб. : Terra Fartastica, 2006. – 619 с.

7. Джордж С. Доклад Лугано о сохранении капитализма в ХХІ веке / С. Джордж ; пер. с англ. Д. Жутаева. – Екатеринбург : Ультра. Культура, 2005. – 304 с.

8. Ehrman Richard. Democracy's forces can't beat demography's power / Richard Ehrman // The Times. – 2009. – 3 July.

9. Удовик С. Л. Глобализация: семиотические подходы / С. Л. Удовик – М. : «Рефл-бук»; К. : «Ваклер», 2002. – 480 с.

10. Vidal John. 2050: a fuller world, and an older one / John Vidal // *The Guardian*. – 2004. – 24 March.
11. Бжезинский Зб. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство / Зб. Бжезинский ; пер. с англ. – М. : Междунар. отношения, 2004. – 288 с.
12. Переслегин С. Новые карты будущего, или Анти-Рэнд / С. Переслегин. – М. : АСТ; АСТ МОСКВА; СПб. : Terra Fantastica, 2009. – 701 с.
13. Тюрюканова Е. В. Миграция и глобализация / Е. В. Тюрюканова // *Население и глобализация* / [Н. М. Римашевская, В. Ф. Галецкий, А. А. Овсянников и др.]. – 2-е изд. – М. : Наука, 2004. – С. 278–295.
14. Иноземцев В. Л. На рубеже эпох. Экономические тенденции и их неэкономические следствия / В. Л. Иноземцев. – М. : ЗАО Изд-во «Экономика», 2003. – XL + 776 с.
15. Бхагвати Дж. В защиту глобализации / Дж. Бхагвати ; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Ладомир, 2005. – 448 с.
16. Валянский С. И. Третий путь цивилизации, или Спасет ли Россия мир? / С. И. Валянский, Д. В. Калюжный. – М. : Изд-во Эксмо, 2002. – 480 с.
17. Бьюкенен П. Дж. Смерть Запада / П. Дж. Бьюкенен ; пер. с англ. А. Башкирова. – М. : ООО «Изд-во АСТ», 2003. – 444 с.
18. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге XXI века / Э. Тоффлер ; пер. с англ. – М. : ООО Изд-во «АСТ», 2003. – 669 с.
19. Тодд Э. После империи. *Rax Americana* – начало конца / Э. Тодд ; пер. с фр. Е. Н. Корендясова. – М. : Междунар. отношения, 2004. – 240 с.
20. Fukuyama Francis. Paris–Washington: une trajectoire commune / Francis Fukuyama // *Le Figaro*. – 2003. – 4 dйcembre.
21. Уткин А. И. Единственная сверхдержава / А. И. Уткин. – М. : Алгоритм, 2003. – 576 с.
22. Согрин В. В. США в XX веке. Тенденции и итоги общественно-исторического развития [Электронный ресурс] / В. В. Согрин // «США и Канада: экономика, политика, культура». – 1999. – № 9. – Режим доступа: <http://iskran.iip.net/russ/index-ru.html>, вільний. – Загол. з екрана.
23. Лакруа Алексис. Хантингтон: «Столкновение многокультурности» [Электронный ресурс] / Алексис Лакруа // *Le Figaro*. – 2005. – 19 янв. – Режим доступа : Сайт ИноСМИ.Ru. – <http://www.inosmi.ru/print/216440.html>, вільний. – Загол. з екрана.
24. Бейхман Арнольд. Иммиграция – старая и новая [Электронный ресурс] / Арнольд Бейхман // *The Washington Times*. – 2006. – 25 авг. – Режим доступа : Сайт ИноСМИ.Ru. – <http://www.inosmi.ru/print/229554.html>, вільний. – Загл. з екрана.

25. Editorial. Xenophobia in hardcover // The International Herald Tribune. – 2006. – 4 September.
26. Штепа В. RUтопия / В. Штепа. – Екатеринбург : Ультра. Культура, 2004. – 384 с.
27. Кагарлицкий Б. Ю. Политология революции / Б. Ю. Кагарлицкий. – М. : Алгоритм, 2007. – 576 с.
28. Kiss Yudit. Xenophobes, not workers, are uniting across Europe / Yudit Kiss // The Guardian. – 2007. – 30 January.
29. Зиновьев Александр. Идеологическая глобализация. Американцы претендуют на роль правителей человечества / Александр Зиновьев // Независимая газ. – 2002. – 26 февраля.
30. Зиновьев А. А. Русская трагедия. Гибель утопии / А. А. Зиновьев. – М. : Изд-во Эксмо, 2003. – 512 с.

Радмила Войтович

НОВІ КОНТЕКСТИ ГЛОБАЛЬНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ РЕСТРУКТУРИЗАЦІЇ СВІТУ: АКСІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

У межах цієї статті здійснено ґрунтовний теоретико-методологічний аналіз глобальної політичної реструктуризації як умови реалізації глобальної інтеграції. Відповідно до цього охарактеризовано основні умови та фактори, які зумовлюють виникнення нових інтеграційних форм суспільного розвитку, які приводять до трансформації політичної системи сучасного світу, що стає причиною його глобальної політичної реструктуризації. Досліджено особливості переходу від однополярної та біполярної до багатополлярної структури світу.

Ключові слова: глобалізація, глобальна інтеграція, глобальна політична реструктуризація, геополітична реструктуризація, однополярність, багатополярність, біполярність, геополітична структура світу, держава-гегемон, монополярність, моноцентричність.

Radmila Voitovich. The global political restructuring as a condition of global integration. Within this article, by a thorough theoretical and methodological analysis of the global political restructuring as a condition of global

integration, according to this characteristic of the basic conditions and factors that lead to the emergence of new forms of integration of social development that lead to the transformation of the political system of the modern world, which causes its global political restructuring, the peculiarities of transition from unipolar and bipolar to multipolar world structure.

Key words: *globalization, global integration and global political restructuring, geopolitical restructuring, single polarity, multipolarity, bipolarity, the geopolitical structure of world hegemon state–, mono–polarity, mono tsenrychnist.*

Унаслідок впливу різних інтеграційних форм суспільного розвитку сучасний світ зазнає якісних змін, які приводять до трансформації його політичної системи, що стає причиною його глобальної політичної реструктуризації. Якщо пріоритетним принципом функціонування системи міжнародних відносин протягом майже всього ХХ ст. була біполярна (складається із двох наддержав, відносини між якими стають визначальними для системи міжнародних відносин у цілому) та однополярна (наявність однієї наддержави, багатьох слабких та відсутність впливових великих держав) структури світу, то сьогодні дедалі частіше обговорюється можливість створення багатопольярної (багатополюсної) структури світу.

Багатопольярна структура світу «складається із кількох великих, приблизно рівних за силою держав, які співпрацюють і конкурують одна з одною, утворюючи різні альянси» [1]. Це принципово важливо, на думку Дж. Форрестера, оскільки «кожна держава прагне до домінування у коаліції союзних держав і змагається з іншою наддержавою за вплив серед союзних країн» [1]. Отже, тенденції багатопольярності, які характеризують об'єднання великих держав задля вирішення важливих міжнародних питань, є вкрай необхідними, оскільки покликані зберегти, а то і привнести певну стабільність у налагодження системи міжнародних відносин, створюючи тим самим «багатоцентричність» у розвитку сучасного світу.

Здебільшого сьогодні йдеться про одно-багатополюсну систему, яка характеризує світову політику, у якій пріоритет надається одній наддержаві та кільком великим державам. На думку А.Буарі, «врегулювання ключових міжнародних питань вимагає дій від єдиної наддержави, але завжди в поєднанні з іншими великими державами; єдина наддержава при цьому може накласти вето на спроби вирішити ключові питання об'єднаними зусиллями інших держав» [2].

Метою цієї статті є здійснити концептуальний аналіз змісту глобальної політичної реструктуризації як умови реалізації глобальної інтеграції.

Зміст сучасної глобальної геополітичної реструктуризації світу зводиться до такого переформатування системи міжнародних відносин, у межах якої відбувається перехід у формі кола від однополярної до багатополлярної, яка, врешті-решт, знову приводить до біполярної структури геополітичного світу. Важливою ознакою сучасного варіанта геополітичної реструктуризації є відсутність індикаторів тривалості функціонування кожної з таких геополітичних структур світу. Виходячи з цього, надзвичайно складно визначити, від чого саме в умовах глобальної інтеграції світу залежатимуть причини, фактори та механізми геополітичної реструктуризації.

Здебільшого глобальна політична реструктуризація світу передбачає формування нової структури міжнародних відносин, яка визначається об'єктивними умовами (глобальна інтеграція) і жодною мірою не залежить від геополітичної волі чи позиції окремої держави чи навіть кількох держав. Навіть сьогодні, якщо і визнати геополітичне лідерство окремих держав чи транснаціональних структур у світі (ЄС, Америка, Китай), то жодною мірою пояснити це, виходячи із тенденцій розвитку окремої держави, практично неможливо, оскільки це є результатом поєднання сукупності загальнопланетарних тенденцій розвитку. Кожна держава світу має свою ментальну специфіку, свої геополітичні закономірності розвитку, які влітаються у глобальну систему світоустрою і визна-

чають її роль у межах глобального простору та особливості його функціонування в цілому. Саме тому в межах нашого дослідження особливої уваги заслуговує питання чіткого визначення статусу держави в межах глобального простору, а саме – чи посідає вона позицію лідера, чи все ж таки світового гегемона. На думку Т.Босвела, «лідер – це статус економічного домінування, тоді коли гегемоном є держава, яка займає позицію воєнно-політичного домінування» [3, с. 3]. Отже, це свідчить про те, що лідерство визначається економічним потенціалом держави, її здатністю до налагодження ефективних економічних стосунків з іншими на паритетних засадах, а тому принципово важливо, аби ці інтереси збігалися з інтересами інших. Лідерство держави, виходячи із цього, являє собою форму співкоординованої діяльності держав з реалізації спільних інтересів. Такими спільними інтересами для держав є «формування відкритих торговельних систем, чітко визначені права власності, одиниці виміру загальних стандартів, включаючи міжнародні гроші, послідовна макроекономічна політика, адекватні та чітко скоординовані дії в умовах економічних криз, стабільність обмінних курсів, а також ліберальний міжнародний порядок» [4, с. 40]. Проте тут відразу ж постає питання про те, хто визначає такі інтереси (яка саме держава чи навіть ТНК) і наскільки ці інтереси поділяються всіма державами, незалежно від рівня їх соціально-економічного та політичного розвитку. Виходячи з цього, в умовах глобальної інтеграції неминучим є виникнення нових геополітичних лідерів, які беруть на себе функцію щодо зміни традиційної геополітичної структури світу. Це свідчить про те, що в межах глобальної інтеграції закономірно можуть виникати окремі структури (держави, ТНК), які братимуть на себе функцію щодо зміни структури світу відповідно до сучасних умов його розвитку та функціонування. Державалідер глобалізаційного розвитку, на відміну від державигегемона, здійснює глобальну політичну реструктуризацію найбільш ліберальним шляхом, оскільки вона будує новий світовий порядок, виходячи із спільності економічних та

політичних інтересів держав. Держава - гегемон, у свою чергу, реалізує стратегію геополітичної реструктуризації за допомогою технології тиску та тотального насадження своєї волі іншим державам. Проте, виходячи із теорії Дж.Модельські, держава-гегемон має також і переваги у функціонуванні геополітичного світу. Так, зокрема, на його думку, «державо-лідер, яка характеризується домінуванням своєї економічної та військової могутності, приводить до конструювання нового світового порядку, в межах якого вона перекроює схему обміну та безпеки на свою користь, встановлюючи потенційні вимоги до гегемона... воєнний потенціал гегемона виступає критичною детермінантою його могутності такого масштабу, який необхідний для захисту глобальних торговельних комунікацій» [5, с. 26]. Таким чином, роль держави-гегемона є визначальною в умовах геополітичної реструктуризації, оскільки саме вона забезпечує формування такого інституційного порядку, без якого глобальна система розвитку світу неминуче набула б ознак хаотичності та організаційної непорядкованості. Понад те, Дж.Модельські вважає, що саме порядок, під яким він розуміє мир та ліберальну економіку, забезпечується завдяки домінуванню єдиної держави, а тому і підтримка такого порядку потребує тривалої гегемонії. Таким чином, саме інтереси держави-гегемона найбільшою мірою збігаються з інтересами інших держав світу, оскільки такі інтереси здебільшого стосуються забезпечення стабільності та збереження геостратегічного статусу-кво, а тому немає жодної держави, яка б намагалася цьому протистояти. Таким чином, якщо держава-гегемон виходить саме з такої стратегії геополітичної реструктуризації світу, то цілком логічно, що вона може виявитись ефективною та внутрішньоконтрольованою з боку держав суб'єктів глобального простору. У протизагаду цьому, якщо окремі держави світу намагатимуться протистояти політиці держави-гегемона, то за необхідності це приводитиме до виникнення нової структури світу, де держави змушені будуть включатись у відповідні об'єднання заради того, аби протистояти викликам діяльності держави-гегемона, інтереси якої на

певному історичному етапі не збігалися з інтересами окремої держави. Геополітична реструктуризація світу у цьому разі є неминучою, оскільки політика держави-гегемона завжди має опонентів, які намагаються їй протистояти. Окремі стратегії протистояння зумовлюють процес реструктурування геополітичного простору. Це засвідчує неминучість в умовах глобальної інтеграції переходу світу від впливу одного центру сили (однієї держави чи регіонального об'єднання) до кількох центрів впливу (декількох держав та транснаціональних структур), які, безумовно, мають претензії на гегемонію у світі. На думку окремих сучасних прогностиків, на середину ХХІ ст. можна очікувати завершення формування біполярної структури світу, яка фактично приведе до видозміни структури міжнародних відносин, а відповідно до цього, і самої специфіки розвитку світу в умовах глобальної інтеграції. Прихід доби біполярності, крім того, що приводить до геополітичної реструктуризації світу, містить ще й чималі виклики. Так, зокрема, він зумовлює «нестабільність системи, в межах якої відбувається найбільше війн та конфліктів» [6, с. 73]. Це, на думку А.Беттлера, свідчить про те, що «теоретично багатополярна система може бути стійкою за рівних силових можливостей центрів, але, відповідно до закону нерівномірного розвитку держав, практично такого ідеального стану держав бути не може, адже обов'язково хтось буде вириватись уперед, а внаслідок цього почне діяти закон сили, який свідчить: як тільки держава досягне рівня економічної могутності та воєнного потенціалу, адекватного могутності та потенціалу держав-лідерів світу, вона вимагатиме для себе нового статусу, який означатиме обмеження сфери світового впливу» [6, с. 80]. Основна проблема при цьому, на думку вченого, полягає в тому, що «великі держави закономірно протистоять подібним вимогам, але набуття такої сфери впливу зазвичай можливе лише шляхом руйнування існуючої структури міжнародних відносин, включаючи відповідну їй систему відносин..., саме тому багатополярна структура міжнародних відносин з кількома центрами сили є найбільш нестабільною геополітичною системою» [6, с. 80].

літичною системою... це світ хаосу, боротьби всіх проти всіх, що приводить до зростання регіональних конфліктів» [6, с. 80]. Отже, вище наведені тенденції свідчать про те, що багатополярність є найгіршим варіантом реструктурування міжнародної політичної структури світу, оскільки забезпечує формування лише кількох центрів (США, Китай, Бразилія) впливу на глобалізаційний розвиток. Унаслідок цього неминучим, на думку Х. Тома, є «формування єдиної моделі господарювання, яка приведе до формування світового уряду саме соціал-демократичного типу, який у змозі буде справедливо перерозподіляти, управляти та контролювати» [7, с. 80]. Поява такого уряду прогнозується окремими дослідниками не раніше середини ХХІ ст., коли фактично геополітична реструктуризація світу буде завершена за спіралевидним принципом однополярність – багатополярність – біполярність.

Таким чином глобальна реструктуризація є основним засобом подолання інертності, подрібненості та мозаїчності сучасного світу, оскільки покликана видозмінити сучасний світ, виходячи з глобалізаційних стандартів розвитку. При цьому, слід зазначити, якщо цілі та методи реструктуризації, які висувуються з боку окремих держав чи транснаціональних об'єднань, можуть порушити традиційну політичну структуру світу, то це може привести до зникнення попередніх управлінських інституцій.

Глобалізація, яка привела сучасний світ до взаємозалежності, посиливши тим самим характер загроз для нього, створила ситуацію демілітаризації планети шляхом формування єдиного глобального економічного простору. Основною умовою такої видозміни сучасного світу є глобальні інтеграційні процеси. Геополітична реструктуризація переважною мірою зумовлюється економічним інтересом і залежить від економічного потенціалу держави, який визначається рівнем ВВП/ВВП. Тому, лише виходячи із рівня розвитку ВВП, можна визначити економічну могутність держави та її геополітичний статус у межах глобального простору. Індикатором такого потенціалу держави, на думку канадійського дослідника А.Беттлера, є так

званий полюс, який дозволяє визначити суб'єкта, який відрізняється від інших суб'єктів своєю переважаючою економічною могутністю над економічним потенціалом інших держав як мінімум у два рази. Це, у свою чергу, підтверджує і те, що відповідний економічний потенціал не є синонімом могутності, оскільки саме могутність породжує відповідний полюс. Саме тому дослідник виходить із того, що світовим або глобальним полюсом є США з ВВП понад 8,3 трлн дол., що удвічі випереджає Японію [6, с. 73]. Проте через категорію полюсу дослідникові не вдається пояснити сутність зміни геополітичної структури світу і тому він вводить категорію «центр сили», під яким він розуміє «суб'єкта, який має можливість підпорядкувати діяльність інших суб'єктів або акторів міжнародних відносин відповідно до власних національних інтересів» [6, с. 74]. Виходячи з цього, найвищою формою такого підпорядкування є гегемонія, яка і спрямована на підпорядкування всіх суб'єктів міжнародного простору з метою реалізації інтересів гегемона. Полюс та центр сили виступають у ролі суб'єктів геополітичного розвитку, а отже, і геополітичної реструктуризації, принципова відмінність між ними полягає саме в тому, що полюс не обов'язково діє в межах системи міжнародних відносин (перебуває в самоізоляції). Це свідчить про те, що держава може і не справляти потужного впливу на розвиток глобального світу. Не проводячи при цьому ефективної зовнішньої політики і не будучи суб'єктом міжнародних відносин, вона все одно може мати можливість контролювати систему міжнародних відносин, а тому і здійснювати геополітичне структурування світу. Це відбувається завдяки тому, що окрема держава світу на тому чи іншому етапі історичного розвитку може перетворюватися на потужного гравця геополітичного простору, підпорядковуючи при цьому всіх інших суб'єктів реалізації своїм власним геостратегічним інтересам. Проте тут постає питання, чи такі суб'єкти лише реструктуризують систему міжнародних відносин, чи все ж таки вони змінюють і стратегію розвитку сучасного світу. Закономірно структура міжнародних

відносин визначається цілями суб'єктів глобального простору (держави, міжнародні організації, ТНК, неурядові організації, регіональні об'єднання). Виходячи з цього, на думку І. Валлерстайна, зміст системи міжнародних відносин та необхідність її реструктуризації визначається двома основними засобами: боротьбою за геополітичний вплив (міждержавні об'єднання) та боротьбою за світові ринки (держави та ТНК), які, у свою чергу, є результатом нерівномірного економічного розвитку держав [8, с. 44].

Саме тому сьогодні цілком справедливо порушити питання про формування нової глобалізаційної морфології суспільного розвитку, під якою ми розуміємо чітку систему перерозподілу сучасного світу відповідно до інтеграційної стратегії, яку обирає та чи інша країна світу, що і визначає тенденції та структуру глобального світу. У зв'язку з цим постає питання пошуку критеріїв нової «геостратегічної калькуляції» міжнародних відносин, які формуються між державами у глобальному просторі внаслідок їхньої інтеграційної політики. Така інтеграційна політика, у свою чергу, становить один із механізмів об'єднання держав за ментальним, соціально-економічним, політичним та культурним критеріями об'єднання. Така інтеграційна політика, у свою чергу, дає змогу визначити ключових та другорядних суб'єктів глобалізаційного розвитку.

Важлива роль у здійсненні глобальної геополітичної реструктуризації належить відповідним структурам, які, з одного боку, є складовими національної системи державного управління, а з іншого – включені у зовнішньополітичний процес і наділені функціями зміни геополітичної структури світу. До таких структур традиційно належать: міністерство зовнішньої політики, міністерство закордонних справ, міністерство оборони, прикордонні служби, служби зовнішньої безпеки і оборони, контррозвідки. Саме такі структури і визначають зовнішню стратегію держави, її соціальну, економічну та політичну реструктуризацію.

Основною умовою побудови нової політичної структури світу є глобальна інтеграція, яка пронизує собою весь світ та всі сфери людської життєдіяльності. Проте така глобальна інтеграція водночас передбачає і новий «розкол» світу. При цьому, більшість світових дослідників глобальну політичну реструктуризацію сучасного світу розглядають як об'єктивний процес розвитку, який має «свій еволюційний шлях і не передбачає різних стрибків та поворотів» [9]. Це, у свою чергу, свідчить про те, що глобальна політична реструктуризація є важливим атрибутом суспільного розвитку, який відповідає об'єктивному стану речей і жодною мірою не суперечить закономірностям його розвитку. Слід також відзначити, що глобальна політична реструктуризація сучасного світу може мати як позитивний бік, так і негативний, а саме – вона може приводити як до розквіту, так і занепаду певних держав світу.

Більшість дослідників світу формулюють сьогодні думку, що кінець ХХ ст. пережив певний критичний період, який ідентифікується як «точка біфуркації» (Дж. Розенау) та «перехідний період» (А. Мельвіль), «епоха невизначеності та переломності». Щодо цього, зокрема, К. Хостлі проводить досить цікаву паралель із серединою XVII ст., коли сформувалася Вестфальська модель світу, та кінцем ХХ ст. У першому випадку Європа, будучи єдиною за своїми культурними та цивілізаційними параметрами (внаслідок конфлікту між протестантами та католиками), виявилася політично розподіленою. В іншому – внаслідок посилення економічної інтеграції відбулася політична реструктуризація, результатом якої стало виникнення понад 180 окремих держав [10].

В умовах реалізації різних інтеграційних стратегій глобалізаційного розвитку світ виявляється розподіленим або ж і розколотим за різними критеріями, а також і з різних причин. На думку С. Гантінгтона, причинами такого розколу є передусім різні цивілізаційні критерії, яким надається перевага в межах тієї чи іншої стратегії національного розвитку. Виходячи із цього, на думку вченого, ніколи гармонійним глобальний світ не може

бути, якщо в межах нього «здійснюється поєднання західної, латиноамериканської, африканської, ісламської, конфуціанської, хінді, православної, буддистської чи японської цивілізацій» [11, с. 234]. З позицій американського дослідника Дж. Розенау, глобальна політична реструктуризація є результатом «фрагментативності», тобто одночасної дії фрагментації та інтеграції у сучасному світі.

Основними факторами, які впливають на формування нової політичної структури світу, є сучасні глобалізаційні процеси, до яких з позицій різних дослідницьких підходів належать різні тенденції. Так, зокрема, на думку американського дослідника А. Мельвіля, основним фактором виникнення нової політичної структури світу є демократизація [12]. Проте остання закономірно розглядається як результат розгортання глобалізаційних процесів, завдяки яким максимальною мірою люди та держави виявляються включеними у структуру світового простору. В цьому контексті, постає питання стандартів демократії, а саме того, чи може вона виступати глобальною тенденцією суспільного розвитку для всього світу загалом, а також чи можна її брати за базову основу реструктуризації сучасного світу.

Таким чином, доцільно вказати на основні фундаментальні фактори, пов'язані з глобальною інтеграцією сучасного світу і які мають радикальний вплив на глобальну структуру світу, що і приводить до його політичної реструктуризації. Такими фундаментальними факторами є: 1) посилення глобалізаційних процесів, що порушують сталість кордонів національних держав, а отже, і розмивають їх; 2) збільшення кількості ключових суб'єктів на світовій арені, які забезпечують глобалізаційний характер розвитку. При цьому надзвичайно дискусійним лишається питання щодо розмитості кордонів національних держав, адже це безпосередньо залежить від рівня інтегрованості їх до світової спільноти. Виходячи з цього, окремі країни світу є більшою мірою втягненими в процес розмивання національних кордонів, інші ж перебувають у більш інертному стані по відношенню до процесів глобальної інтеграції. Це, у свою чергу, вказує

на те, що в межах одних країн міждержавні об'єднання є більш прозорими, інші більш закритими від впливу світових тенденцій розвитку. Таким чином, прозорість міждержавних кордонів робить сучасний світ все більш взаємозалежним, тим самим піддаючи його дедалі більшій реструктуризації. Відповідно до цього, глобальна політична реструктуризація змінила характер світової політики, а головне – уявлення про сталу систему міжнародних відносин.

Слід особливо відзначити, що розмивання суверенітету національних держав, що здійснюється через прозорість міждержавних кордонів, завжди є певним викликом для кожної держави. Водночас це відкриває перед державами новий простір та створює нові можливості для власного розвитку, внаслідок чого вони вибудовують нову структуру світу.

Таким чином, саме «прозорість» міждержавних кордонів приводить до виникнення нової політичної структури світу, а отже, і до формування нових інституційних структур (недержавних та наддержавних), здатних координувати та стимулювати соціально-політичний та економічний розвиток окремих держав чи регіональних об'єднань. Передусім ідеться про транснаціональні корпорації, міжурядові об'єднання, які беруть на себе частину функцій традиційної держави з реалізації її зовнішньої політики. Внаслідок цього формуються так звані внутрішньодержавні регіони, які являють собою окремі структури, що функціонують у межах певних національних держав і тим самим намагаються впливати на її зовнішню політику. При цьому слід також вказати на принципову відмінність у функціонуванні внутрішньої та зовнішньої політики. Так, якщо внутрішня політика закономірно будується на принципах субпідрядності у межах держави, то зовнішня політика будується на принципі реалізації балансу сили, могутності, оскільки для останньої характерним є прагнення кожної держави до реалізації своєї могутності, подекуди навіть і шляхом застосування сили. В умовах глобалізації жодною мірою не можна ставити питання про механізми підпорядкування інтересів між

державами в контексті реалізації їх зовнішньої політики, оскільки тут кожна з них намагається вибороти своє право на лідерство у світовому процесі глобальної інтеграції.

Це вказує на те, що сьогодні межі формування внутрішньої та зовнішньої політики держави стають щораз нетривкими. Все це свідчить про те, що діяльність транснаціональних структур, які з'являються в умовах глобалізаційного розвитку, сприяє зміні політичної структури світу. Так, на думку Г. Моргентау, «на межі століть держави все більше змушені рахуватись, з одного боку, із міжнародними урядовими та неурядовими організаціями та інститутами, з іншого – з власними регіонами..., фактично це свідчить про безпосереднє «розмивання» державного суверенітету, відступ від тих принципів, які були зафіксовані ще кілька століть до цього» [13].

В умовах глобалізаційного розвитку все більша роль належить транснаціональним структурам («наддержавним акторам», міждержавним організаціям), які перебирають частину повноважень з реалізації державного суверенітету. Виступаючи як цілком самостійні та незалежні структури, вони реально впливають на систему міжнародних відносин. Це безпосередньо засвідчує нову модель соціальної організації в умовах глобалізації, яка приводить до побудови нової структури світу і пов'язується із налагодженням складного процесу взаємодії та взаємовпливу національних держав та транснаціональних структур (міжнародних організацій). Саме такий фактор значною мірою спричинився до розмивання національного суверенітету держав. Проте, хоч би яким потужним був вплив цього фактора, національним державам все одно, хоча й опосередковано, необхідно зберегти свою роль як структурного елементу системи міжнародних відносин. Це дає підстави підтвердити непорушний статус «державно-центристської моделі» сучасного світу, відповідно до якої світ зазнає поверхового переформатування, оскільки номінально характер кордонів між державами зберігається, кількість держав не зменшується, а то і зростає, а головне – держави набувають можливості само-

стійно створювати міжнародні структури. Внаслідок цього характер політичної реструктуризації сучасного світу приводить до виникнення принципово нової системи його життєдіяльності, яка базується на варіанті міждержавної взаємодії. Створення такого варіанта міждержавної взаємодії, на думку А. Уолферса, побудоване на трьох основних мотивах: 1) досягнення та гарантування національної безпеки держави; 2) задоволення економічних потреб; 3) підвищення престижу держави на світовій арені [14].

Проте в умовах побудови нової структури світу держава опиняється в ореолі нових проблем, а саме – її тепер, уже колишні, держави-партнери виявляються достатньо агресивними і не налаштованими на партнерські відносини, до чого досить часто вона виявляється неготовою. Іншим викликом для національної держави в умовах глобальної політичної реструктуризації є не допустити превалювання принципу «диких джунглів», на якому наполягав Ю. Нірере [16]. Відповідно до цього, за умови глобальної відкритості між державами окремі із них намагаються побудувати таку структуру світу, де б основними засобами існування недержавних структур, а то і держав у цілому, стало налагодження нелегального бізнесу, що стосується, зокрема, наркотиків чи продажу людей. Подекуди реалізація «принципу джунглів» може здійснюватися також під приводом надання гуманітарної допомоги, завдяки чому реально держава може реалізувати свої національні інтереси. Такі держави намагаються підпорядкувати собі весь світ, аби він жив за їх принципами, що є, безумовно, ризикованим. Це, у свою чергу, спонукає національні держави зміцнювати свій суверенітет шляхом захисту національної безпеки будь-якою ціною.

Досить часто національні держави намагаються протистояти глобальній реструктуризації світу, і для цього вони намагаються зберегти свої функціональні повноваження в повному обсязі, обмеживши тим самим вплив на їх суверенітет інших держав та транснаціональних структур. Проте при цьому слід враховувати і той факт, що в умовах глобальної політичної реструктуризації національна держава має кілька альтернативних шляхів свого

розвитку та функціонування, а тому її стратегія постійно коригується та корелюється залежно від певних тенденцій розгортання глобалізаційних процесів. Аксиоматичним при цьому лишається головне – національна держава сьогодні не може бути осторонь від глобальної політичної структури світу, оскільки такий ризик самоізоляції може позбавити країну можливості потенційного розвитку.

Слід також зазначити, що світ зазнає радикальної глобальної реструктуризації внаслідок поєднання несумісних цивілізаційних типів розвитку, коли поєднуються такі цивілізаційні стандарти, які не відповідають певному типові суспільного розвитку, точніше кажучи, коли відбувається узгодження індустріального та постіндустріального типів суспільного розвитку. Найбільш небезпечною для сучасного глобалізаційного розвитку є інтеграція держав з різним рівнем соціально-економічного розвитку. Відповідно до цього І. Валерстайн стайн виділив такі рівні глобалізаційного розвитку, як «високий, середній, низький», а на основі цього класифікував держави, які належать «до центру, напівпериферії й периферії» [16]. Таким чином, саме такі чинники можуть виступати основними критеріями поділу, а то і розколу сучасного світу в умовах глобалізаційного розвитку.

В умовах глобальної політичної реструктуризації, в яких сьогодні перебуває сучасний світ, важливою проблемою для кожної національної держави є забезпечення ефективності системи державного управління. Це безпосередньо пов'язується з тим, що значну частину своїх функцій держава передає так званим недержавним структурам, а внаслідок цього виникає потреба посилення механізмів державного управління, а отже, і посилення позицій державності у світових глобалізаційних процесах. Фактично це може привести знову до виникнення «версальського синдрому» (відповідно до якого визнавався крах біполярного світу та втрата статусу «наддержави»). Як наслідок, виникнення такої наддержави є неминучим, адже це цілком відповідає логіці глобальної інтеграції, коли світові держави будь-якою ціною намагаються утримати статус світового лідерства. Досить часто саме із та-

кою метою окремі держави світу виходять на реалізацію інтеграційної стратегії, щоб здобути статус світового лідера.

Саме тому, на нашу думку, доцільно чітко розмежувати монополярність та моноцентричність як основні рівні глобальної політичної структури світу.

Монополярність являє собою таку структуру світу, де ключова роль у функціонуванні глобального простору належить транснаціональним об'єднанням держав, до прикладу – «сімка», «вісімка» «двадцятка». Моноцентричність, у свою чергу, характеризує таку структуру світу, де ключова роль відводиться окремим національним державам та недержавним структурам, які виступають «центром» об'єднання (Європа, Азія, Америка).

Для розвитку сучасної держави в умовах такого диференційованого розвитку, який привноситься процесами глобалізації, доцільно виробити універсалізований підхід, який би виключав можливу фрагментацію світу за тими критеріями, які забезпечать радикальну реструктуризацію світу, а тим самим позбавлять його можливості стабільно розвиватися. Це особливо важливо враховувати, розглядаючи, зазначений аспект, оскільки диференціація світу завжди являє собою виклик для глобалізаційного розвитку, саме тому, що містить у собі потенційні конфлікти.

Така тенденція суспільного розвитку, як «розширення проти інтеграції», сприяє реструктуризації політичного світу шляхом розширення того простору, в межах якого відбувається інтенсивна взаємодія. На нашу думку, внаслідок такої реструктуризації світу формуються «ключові зони глобалізаційного розвитку», які і визначають характер та тенденції його функціонування в майбутньому.

У свою чергу, Дж. Модельські, розкриваючи специфіку так званого «пульсуючого» характеру глобалізаційного розвитку, який фактично і забезпечує глобальну реструктуризацію світу, виокремив основні фази, які цілком можна ідентифікувати як засіб формування нової політичної структури світу. До таких фаз учений відносить фазу централізації, яка забезпечує формування центральних зон світової системи, та фазу децентралізації, яка характеризує ситуацію, коли периферія стає головною

у системі світових координат розвитку. Відповідно до цього, на думку Дж. Модельскі, глобалізаційний розвиток забезпечується постійною зміною місць у системі центр – периферія [17]. Це приводить до того, що окремі частини світу здебільшого живуть у різних геополітичних вимірах. Так, зокрема, Західний світ виявляється все більш включеним у різні глобалізаційні процеси, інша ж частина світу намагається триматись осторонь, оберігаючи при цьому власні цінності та норми суспільної життєдіяльності. З огляду на зазначене, постає питання, яким чином здійснити реструктуризацію світу, аби він прийняв єдині цінності та норми людської життєдіяльності як основу реалізації глобальної інтеграції? Однозначну відповідь на це питання віднайти надзвичайно складно, адже тут може бути кілька альтернативних шляхів, кожен з яких може зазнавати кореляції з боку окремої національної держави, яка його обере. Так, зокрема, нам бачаться такі шляхи.

Перший шлях – жорсткої боротьби, яка призводить до зіткнення держав на основі принципової відмінності в інтересах розвитку, подібно до того, як описував А. Уолферс, коли вони стикаються між собою як більярдні кулі.

Другий шлях – хаотичний, який приводить до «перетягання каната» окремими державами чи транснаціональними структурами, залежно від того, наскільки вони є потужними в економічному та політичному контексті.

Третій шлях – створення нової політичної структури світу, яка будується на основі врахування спільних інтересів між усіма суб'єктами глобального простору (держав, недержавних організацій, транснаціональних структур, світових фінансових організацій). Це, безпосередньо, може забезпечити стабільність та сталість у розвитку окремої національної держави, що тим самим надасть їй можливості протистояти «некерованості» та самоорганізованості глобального простору.

Таким чином, сьогодні перед більшістю держав світу саме і стоїть питання, яким чином сформувати нову структуру світу, яка б не протистояла національним системам державного управління, а тим більше, і системам їх національного розвитку. Важлива роль при цьому

дедалі частіше починає належати так званим транснаціональним дипломатичним структурам, предметом діяльності яких стає «багатовекторна дипломатія», на яку і покладається узгодження різних варіантів реструктуризації світу, головне, щоб вони не перешкоджали розвитку як глобальному простору, так і окремій національній державі зокрема.

Слід також зазначити, що глобальна політична реструктуризація сучасного світу може мати як позитивні, так і негативні сторони, а саме – вона може приводити як до розквіту, так і до занепаду певних держав світу. Саме тому, аби глобальна політична реструктуризація не виявилася надзвичайно радикальною для окремої національної держави, вона повинна мати:

- сильну державну владу та зважену політичну волю, яка б гарантувала державі рівні правила гри в межах глобального простору;
- ефективну законодавчу базу;
- збалансований розвиток економічної та політичної сфер суспільного розвитку;
- ліберальну модель зовнішньої політики;
- ефективну стратегію національного розвитку в умовах глобалізації.

Сучасний геополітичний світ внаслідок глобальної реструктуризації зазнає певної релевантності, оскільки все більше починає скидатися на нову конвенціональну реальність. Фактично формується нова глобальна картина світу, яка, на думку Ю. Юхананова, є «результатом реконструкції ретельно зібраних фактів та аналізу відносин, що приводять до об'єктивного та всестороннього охоплення дійсності за допомогою інтеграції» [17, с. 79]. При цьому, слід зазначити, що цілком закономірним є і те, що окрема держава може ініціювати процес глобальної реструктуризації, проте ніколи немає гарантій, що він виявиться успішним, замінивши тим самим геостратегічний курс розвитку держави. Таким чином, це вказує на централізований характер глобальної реструктуризації, яка досить часто перешкоджає реалізації інтересів національної держави.

Окремі дослідники в глобальній політичній реструктуризації світу вбачають його вихід з системної геополітичної кризи. В цьому плані особливої уваги заслугове підхід Дж. Розенау, якому вдалося запропонувати форму цивілізаційної статусної реконструкції, яка фактично може виступати складовим елементом глобальної політичної реструктуризації. Логічність виникнення такої форми є цілком обґрунтованою, виходячи із розуміння методології системної кризи, яка сьогодні супроводжує розвиток окремих держав світу в умовах глобалізації і яка, у свою чергу, визначає їх геополітичний статус. В умовах глобалізації розвиток сучасного світу зазнає кардинальних змін (установки, переконання, світогляд, управлінські технології, соціальна динаміка, пріоритети геополітичної стратегії). Це, на думку пострадянських експертів, зумовлює «неминучу і рефлексивну зміну самої людини, якість її свідомості, парадигму світосприйняття, і це запускає рекурсивний процес незворотних змін, які виступають каталізатором глобальних змін» [18]. Виходячи із цього, глобальна політична реструктуризація є основним засобом виходу світу із глобальної кризи і набуття ним певного антикризового імунітету.

Таким чином, політична реструктуризація є процесом реорганізації, який за необхідності приводить до зміни усталеної структури світу, а відповідно до цього, зачіпає інтереси та потреби всього населення планети. Глобальна політична реструктуризація відбувається внаслідок поділу світу залежно від інтеграційної моделі, якій надається перевага і яка визначає специфіку розвитку окремої частини світу. Інтеграційні тенденції суспільного розвитку, якісно змінюючи специфіку функціонування сучасного світу, радикально змінюють політичну структуру світу, через що він опиняється перед необхідністю пошуку нових закономірностей розвитку, які мають забезпечити йому відповідний рівень сталості.

1. Global Modernities / Ed. by M.Featherstone, S.Lash, R.L.Robertson. Thousand Oaks; New Delhi. – 2005. – 675 p.
2. Face di globalizzazione: Inter a locale dimensione de developmento / Ed. by Shahid Yusuf, Simon Evenett, Weiping Wu. – Washington–Roma: Pace Bank, 2011. – XV. – 278 p.
3. И. Валлерстайн и миросистемный подход в современной западной литературе: Сб. статей. – М., 2007. – 567 с.
4. Global Civil Society: 2001 / H.Anheier, M.Glasius, M.Kaldor (eds) / A.Giddens (Foreword). Oxford: Oxford Univ. Press–Roma. – 2011. – 348 p.
5. Модельски Дж. Глобальное гражданское общество. – М., 2009 – 318 с.
6. Бэттлер А. Контуры мира в первой половине 21 века и чуть далее // Мировая экономика и международные отношения. – 2012. – № 1. – С. 73–80.
7. Globalizzazione: A Reader / P.O'Meara, H.D.Mellinger, M.Krain, D.Marytani (eds). Bloomingthon; Indianapolis: Indiana Univ. Press–Roma. – 2000. – 781 p.
8. Валлерстайн И. Конец знакомого мира. – М., 2011. – 329 с.
9. Вайцеккер Э.У. Демократия и глобализация // Deutschland. – 2012. – № 4. – С. 6–9.
10. Discourse et interventions. Joint French–Finnish statement on the information society. Finland, 09.10.1998 // <http://www.premier-ministre.gouv.fr/PM/D100998A.htm>
11. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка. Новая постиндустриальная волна на Западе. – М., 2009. – 672 с.
12. Мир на рубеже тысячелетий: Хрестоматия. – М., 2003. – 617 с.
13. Основополагающие принципы устойчивого пространственного развития Европейского континента. – М., 2009. – 678 с.
14. Face di globalizzazione: Inter a locale dimensione de developmento / Ed. by Shahid Yusuf, Simon Evenett, Weiping Wu. – Washington–Roma: Pace Bank, 2011. – XV. – 278 p.
15. Globalization and the Challenge of a New Century: A Reader / P.O'Meara, H.D. Mellinger, M.Krain, D.Marytani (eds). Bloomingthon; Indianapolis: Indiana Univ. – Press, 2010.
16. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. – СПб., 2011. – 711 с.
17. Юхананов Ю. Этот расколотый единый мир... Диалектика. Системность. Международные отношения. Конфликты и «Объединенные Нации». – М., 2012. – 562 с.
18. Месснер А. Архитектура мирового порядка // Internationale Politik. – 2010. – № 11. – С. 11 – 23.

Світлана Петькун

МОВА ЯК ІНТЕГРАТОР СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті досліджується проблема впливу мови на сфери соціального буття. Переважна більшість першочергових завдань, які постають перед суспільством, є невіддільними від успіхів у вирішенні питань, що перебувають у мовній площині.

Ключові слова: *культура ідентичність, національна культура, історичний поступ, національна мова, етнос, глобалізаційний простір, соціокультурна діяльність, суспільство, цивілізація.*

Svitlana Pet'kun. Language as an integrator of social and cultural space in a globalizing. The article examines the problem of the influence of language in all spheres of social life. The vast majority of the primary tasks facing society are inseparable from success in dealing with issues that are in the linguistic plane.

Key words: *cultural identity, national culture, historical progress, the national language, ethnicity, globalization space, social and cultural activities, society, civilization*

Постановка проблеми. Гостра потреба подолання Україною нинішньої розмитості національної, релігійної та культурної ідентичності, поза чим унеможлиблюється адекватний сучасним цивілізаційним викликам подальший історичний поступ нашого народу, не просто актуалізує проблему національної мови, а висуває її на перший план, робить беззаперечним імперативом сучасних наукових розвідок у царині суспільного простору. Варто уваги, природна функція національної мови – бути найуніверсальнішою формою вираження буття та єднання всіх громадян і верств суспільства [1, с. 128] – чи не найпереконливіше виявилася саме на теренах нашої Вітчизни.

В Україні, де населення пережило період жорсткої мовно-культурної асиміляції, де народ тривалий час не лише зросійщували, полонізували, а й мадяризували, румунізували, чехізували, мова ніколи не зводилася виключно до засобу буденного спілкування чи навіть способу фіксації здобутків культури. Всупереч поширеним стереотипним уявленням щодо її (мови) місця і ролі в житті українського народу, вона, торкаючись найглибших пластів колективної психології, не тільки сприяла збереженню головних ознак суспільного світогляду, але й слугувала піднесенню національної самосвідомості, виступала чи не найважливішою ідентифікаційною груповою ознакою, свідченням зрілості народу, а сьогодні й виявом його національно-державницької самовизначеності.

Мета статті: Показати й наголосити на важливості мовного питання в українському суспільстві, що саме мова визначає цивілізаційний статус України та єдність держави.

Як відомо, будучи специфічним буттям, що переважно формує свідомість, мова концентрує в собі ті смисли і значення, які віднаходить і стверджує у світі людина. Понад те, як безпосереднє «оточення» свідомості, мова активно впливає на неї змістом і своєю внутрішньою спрямованістю. Адже притаманне тому чи іншому етносу сприйняття світу обов'язково відбивається у лексичних і навіть синтаксичних особливостях його мови. Етимологічний аналіз виявляє сліди картини світу майже в кожному народному слові, а це свідчить про те, що саме мова є основою самовизначення людини. Згідно з О. Потебнею, у слові представлено всю міфологію та світогляд народу. Так, слово «люлька» в українській мові асоціюється й з образом Ладо – бога веселоців, і позначенням коханої людини: жінка («лалана») або батька («лелька» у гуцулів), і вказівкою на колиску тощо. Як сакральний феномен, мова інтегрує всі ланки суспільства в єдине ціле, визначає характер і долю народу. Тож не дивно, що будь-яка держава з усіма її економічними, політичними, ідеологічними структурами починається з національної мови, котра виступає основою духовності, культури, націо-

нальної моралі, самоідентифікації, ментальності як способу мислення, що збігається зі способом життя. Як відомо, у всьому світі суворо дотримуються правила: щоб натуралізуватися в країні, найперше необхідно скласти іспит державної мови. Мабуть тому, як свідчить історичний досвід, більшість етносів не тільки свідомо, але й на рівні підсвідомого негативно ставляться до мовних запозичень, особливо тоді, коли їм нав'язують їх силою. Історичне буття українського народу досить переконливо доводить це твердження. «Меч духовний», слова в українському соціумі, як стверджував Лазар Баранович, мали більшу ефективність, ніж навіть козацька шабля. Сила слова, красномовство завжди виступали тією силою, котра спроможна була підпорядкувати собі навіть незламний козацький дух. Військо Запорізьке, яке ще за часів Сагайдачного було приписане до Києво-Могилянського братства, саме в цьому духовному таборі насичувало свої військові чесноти морально-релігійними та культурними діями. На думку відомого українського філософа С. Кримського, образ слова як духовної зброї набуває в цей історичний період архетипічного значення, асоціюючись з духовною батьківщиною рідної мови [2].

Переважає більшість фахівців вважають, що і на нинішньому етапі розбудови України найвагоміший вплив на ментальність народу, його свідомість справляє саме мова, з властивими їй образами, символами, поведінковими настановами. Залишаючись, за словами О. Потебні, найтривкішим феноменом спадкоємності поколінь і традицій, мірою морального, духовного, естетичного і психічного розвитку як окремої людини, так і суспільства, нації, – мова виконує функцію основи формування та утвердження такої світоглядної, політико-ідеологічної системи координат, яка уможливує не тільки внутрішню комунікацію, а й сприйняття вселюдського, загальноцивілізаційного через призму власної національної культури.

Саме наявність мови, що найповніше виявляється в соціальній виразності індивіда, етносу в цілому як складової частини народу, пом'якшує жорсткі й невідворотні глобалізаційні тенденції, які переконливо підтверджують,

що відродження етнічної самосвідомості в сучасних умовах йде паралельно процесу асиміляції. Адже, як відомо, загальнолюдське не існує поза межами нації, яка, залучаючи людину до людства, акумулює його досвід у своїй специфічній практиці. Отже, є всі підстави стверджувати, що загальнолюдське перебуває всередині нації, всередині тієї соціокультурної діяльності, яка може набувати універсального значення без втрати своєї національної ідентифікації. Запобігає зазначеній втраті передусім мова, мовна свідомість народу, яка, будучи формою самовираження народу, його цивілізаційного увиразнення, самим фактом свого існування неспростовно доводить, що попри все посилення глобальної взаємозалежності людської спільноти світ був, є і буде багатоманітним, а існування безлічі людей на планеті, як і за попередніх часів, буде нерозривно пов'язане з поняттями національної культури і чітких національних орієнтирів у всіх сферах життя. Отже, мова і надалі залишатиметься візитною карткою держав, переважна більшість яких побудована в Європі за національним принципом. Це твердження цілком відповідає реаліям українського етносу, який має велику історію, що визначає його як специфічно український авторитет людства.

Зрозуміло, що від фактичного реального стану української мови, особливостей її функціонування в нашому соціокультурному просторі, а значить, від домінування чи не домінування в Україні українського менталітету, національної самосвідомості як основи національної ідентичності багато в чому визначатимуться і особливості просування нашого народу в напрямі постіндустріального, інформаційного розвитку, і особливості досягнення симфонії національної культури й постмодерної орієнтації світу. Отже, розглядаючи перспективи входження України в європейські та світові структури, слід зосередити увагу не тільки і не стільки на таких вітчизняних ресурсах інтеграції в сучасний глобалізаційний простір, як потенціал академічної і галузевої науки, освіти, космічних технологій, авіа- та кораблебудування, кваліфікована робоча сила (важливість цих складових незаперечна), а насамперед на особливостях вітчизняного «Я».

У цьому розумінні акцент робиться на тому, що є не тільки етнос як державне утворення, а існує етнос як внутрішнє утворення, тобто те, що проходить крізь нашу особистість, і те, що є підставою наших суспільних колективних уявлень. Іншими словами, йдеться передовсім про те, як і наскільки адекватно соціальні процеси переводяться сучасною українською людиною через внутрішню соціальність, а отже, наскільки ця людина є самостійною, вільною особою, наскільки її громадянський, державницький, навіть україноцентричний, в кращому розумінні цього слова, дух визначає особливості її внутрішнього світу, національної самобутності загалом. Чи усвідомлює конкретна людина та її достоїнства, що сучасний стан так званого «етнічного спокою», коли її ідентичності не загрожують (явно, а не приховано) якісь зовнішні чинники, не дає жодних підстав вважати, що її власна етнічність, буттєвість її мови, національна самосвідомість перестали бути соціальною чи психологічною проблемою. Іншими словами, чи не спостерігаємо ми певну відсутність критичного ставлення української спільноти до самої себе або феномен «етнонарцисизму» масової некритичної свідомості.

Результати досліджень свідчать, що сучасна мовна ситуація в Україні далека від ідеальної [3]. Йдеться передовсім про те, що наявна тенденція певного розширення функціонального тла української мови, яка спирається на концепцію державотворчого, державоконсолідуючого потенціалу української мови, співіснує з тенденцією розмивання цього процесу, панування в суспільстві думки про вторинність утвердження пріоритетності української мови в усіх сферах суспільного життя. І це при тому, що русифікація України не лише триває, а й сягла такої глибини, що загрожує самому існуванню української нації як рівноцінної серед націй світу. Уражені всі ознаки національної ідентичності: мова, культура, ментальність. На Сході і Півдні України ці деформації сильніші, ніж в інших регіонах. Ситуація невизначеності національної ідентичності, дуалізму дуже небезпечна для існування дер-

жави, оскільки головним її опертям є національний патріотизм, який своїм корінням сягає саме мови.

Сьогодні, коли Україна перебуває у центрі глибокої глобалізаційної трансформації, з характерним для неї різноманіттям парадигм розвитку, саме проблема мови є вирішальною для майбутньої долі української культури та української нації взагалі.

Створення необхідних умов для того, щоб мова відіграла роль «цементуючої» бази консолідації нації, передбачає обов'язкове врахування того, що в Україні з її особливим культурним і геополітичним становищем завжди функціонувало декілька мов. Була церковно-слов'янська, українська мова, була латинь (яку в школах навіть вивчали), була «руська» мова – якою говорив і писав Г. Сковорода, тобто українська «книжна мова», і була російська і польська мови. Немонолітність України в цивілізаційному відношенні – одна її частина жила в умовах Австро-Угорщини (це майже чистий Захід), частина в євразійському просторі, а ще частина, власне, під формами східної деспотії у вигляді Російської імперії, яка проводила політику стосовно України саме в цьому ключі, дає підстави стверджувати, що цим частинам України властиві культурні генокоди, які відрізняються певними регіональними відмінностями.

На думку відомого американського політолога, директора інституту стратегічних досліджень при Гарвардському університеті С. Гантінгтона, саме культурні генокоди визначають особливості тої чи іншої цивілізації, зіткнення між якими поступово стає домінуючим фактором світової політики [4]. Проблема цивілізаційної ідентифікації (коду) надзвичайно важлива для України, а тому визначення її цивілізаційного статусу, геополітичного становища і внутрішніх можливостей, перспектив подальшого прогресу виступає нагальним питанням сьогодення. Неувага до цих проблем призводить до збочень національної політики практично у всіх її формах виявлення, зокрема, мовній. Оскільки територія України не виходить за межі етнічних українських земель, де ще не так давно

(в історичному вимірі) домінували українська мова, культурні традиції, православна віра, ментальність, тобто головні ознаки української національної ідентичності, можна припустити, що виважене «мовне» подолання результатів колонізаторської політики тих імперій, до складу яких входили українські етнічні землі, є абсолютно реальним завданням.

Логіка вирішення мовного питання в Україні має максимально акумулювати накопичений світовий досвід, але водночас це має бути наш суто національний, український мовний проект. Складний за своїм змістом системний процес повернення українській мові пануючого становища може стати успішним, якщо він перейде із суто спонтанного розвитку в суспільно регульоване русло. Для цього необхідно, щоб цей процес, по-перше, спирався на попередньо сформовані об'єктивні передумови, по-друге, здійснювався еволюційно (поетапно), по-третє – реалізувався без будь-яких проявів радикально насильницького, чиновницько бездумного насаджування мови. І це, незважаючи на те, що ми живемо в Україні й її щонайприродніша мовна аура – українська.

З історії минулого тисячоліття людство зробило два головні висновки: перший – основним у нашому житті є людський капітал, людина, особистість, другий – всяке застосування сили, в яких би інтересах воно не вживалося, породжує більше зло, ніж те, на яке воно було спрямоване. Язичницькому суспільству можна нав'язати монотеїзм, а середньовічній свідомості буржуазні цінності. Якщо ж суспільство не має внутрішніх передумов для прийняття тих чи інших ідей, то останні загинуть. Суспільство має дозріти, люди мають навчитися ставитися з довірою до проголошених державою цінностей. В умовах гострих політичних протистоянь, що стали невід'ємною прикметою України останніх років, важливо хоча б на деякий час відмовитися від застосування якихось гострих політичних, правових або інших акцій стосовно мовного питання.

Попередній період, якщо не опускається до буденної свідомості і не заперечувати очевидне, незважаючи на цілком природну неоднозначність його оцінок, залишив помітний слід у підвищенні статусу й ролі державної мови. Водночас у нас немає підстав стверджувати, що повністю розв'язана проблема створення всіх об'єктивних передумов поетапного поглиблення процесу надання українській мові адекватного їй місця і ролі в суспільстві. За відсутності ж цих передумов зусилля, спрямовані на покращення ситуації, що склалася, будуть позбавлені конструктивного змісту. Йдеться передовсім про брак осмисленої політики в царині державної мови. Основними сюжетами цієї політики, які переходять з одного часу в інший, є лише два. Перший сюжет – «мовні питання в країні вирішують не ті...». Другий – «люди, відповідальні за стан української мови в країні, роблять не те...». Така сюжетна недостатність мовної політики примітизує її, робить безваріантною та нетворчою, що призводить, врешті-решт, до придушення усіх раціональних починань. Як наслідок, переважає або постановка позачасових цілей, або відсутність стратегічного підходу, відмова від роботи на конкретно визначену перспективу. Як наслідок, немає ані наступництва, ані поступальності в розвитку, а отже, не стільки відсутність змін узагалі, скільки відсутність необхідних тут і зараз змін.

Потрібно також враховувати обмеженість дії економічного фактора, зокрема, фінансової підтримки у вирішенні розглядуваного питання. Навіть якщо припустити, що ця підтримка матиме оптимальний для наших господарських реалій характер, набуде справді державницьких рис, то і в цьому разі сподіватися на помітні зрушення не варто. Глибина та міцність морально-духовних перетворень, їхня динаміка в багатьох принципових аспектах визначається рівнем розвитку економіки, ступенем економічного розкріпачення особи. Беручи до уваги темпи розвитку нашої економіки, навіть включаючи бажаний сценарій «економічного дива», можна з впевненістю констатувати, що економічна складова вирішення нагальних

питань з проблем мови досить тривалий час ще залишатиметься недостатньо ефективною.

Системні перетворення в політиці й економіці, а за великим рахунком в усіх без винятку сферах суспільного буття, сьогодні постають чи не головною передумовою очікуваних зрушень у мовній сфері. Здійснення цих перетворень вимагає певного прориву реальності – вторгнення у свідомість мас і еліт розуміння необхідності внесення в національну міфологію (або «педагогіку духу», як визначав Гегель) нових виховних елементів і, передовсім, виробництво таких символів національного успіху, саме існування яких унеможливилювалося б поза україномовним середовищем, поза здійсненням зросійщеними українцями внутрішньої мовної революції. Особливого значення в цьому плані набувають нові соціокультурні ідеї, здатні і адекватно виражати світові духовно-культурні зрушення, і одночасно розвивати модерні національні культурні форми, ті базові цінності, які слугують виробленню єдиної картини світу для всього населення країни, збереженню національної ідентичності. В Україні такі соціокультурні ідеї починають викристалізовуватися в поезії, музиці, галузях культури, пов'язаних з формуванням людських почуттів. Важливо ці ідеї не прогавити, зацікавити ними той суспільний загаль (передовсім молодь), якому конче потрібно відчувати себе на вістрі світових новаторських виявлень. Оскільки ж останні в нашому соціокультурному просторі виразно промовлятимуть українською мовою, то вона має всі підстави органічно вписатися в духовний портрет цієї просунутої особистості. Не мода на українськість, а внутрішня потреба в останній може виявитися тим прищепленим геном національного самовизначення, позбутися якого буде неможливо без руйнування власної душі, особистісного «Я».

Отже, йдеться про зміну загального психологічного клімату в країні не через суворі приписи державних декретів, а через обережні кроки, що плекають те українське, яке насичує душі людей новими світоглядними смислами. Звичайно, такий процес важко форсувати, він довготривалий, але наслідки його можуть виявитися незворотними,

оскільки відбуватиметься він не на рівні державницького тиску, а на рівні внутрішніх духовно-моральних зрушень особистості, для якої значення української мови не обмежуватиметься її привабливим іміджем або вищезгаданою модою на українське, яка, як і будь-яка мода, є мінливою.

Радикальне розширення бази української мови, повернення їй функціональної повноти, мабуть, відбудеться тоді, коли створиться критична маса таких людей, для яких проблема подолання такого дефіциту нашої свідомості, як національний нігілізм та почуття меншовартості, назавжди втратить свою актуальність. Основним соціальним носієм демократичної культури, що ґрунтується на конкретно-історичних національних засадах, вважається середній клас, в умовах відсутності якого демократія реалізується у спотворених формах. У цьому випадку парламент, партії та преса з механізмів демократії перетворюються на інструменти попuliзму та реалізації бюрократичних інтересів, які аж ніяк не збігаються з інтересами духовно-культурного відродження нації. Критичною масою середнього класу, яка забезпечує його реальний вплив на політичні та соціально-економічні процеси, прийнято вважати не менш як половину дієздатного населення. В останні роки в Україні частка середнього класу зросла до 20 відсотків, що, з одного боку, є приводом для певного оптимізму, а з іншого – для розуміння складності тих завдань, які ще потрібно вирішити найближчим часом.

Виробництво нових символів національного духу та їхнє затвердження в моральній свідомості української спільноти є невіддільним від розв'язання проблеми подолання інформаційного дефіциту та низької культурної комунікації між регіонами. Цьому має сприяти так званий «ефект демонстрації» (зокрема, зразків національно-державних підходів до розв'язання проблем сьогодення), який в умовах посилення ролі інформаційних потоків у формуванні масової свідомості може відіграти роль локомотива українізації окремих регіонів, зменшуючи залежність останніх від наявності відповідних економічних і соціально-духовних передумов. Як наслідок, місцеве

населення позбувається можливості вільно, без перешкод засвоювати й орієнтуватися на національні політичні, економічні й духовні стандарти. Натомість продовжується процес руйнування та знищення тих пагонів національного духу, які протистоять архаїчним імперським цінностям сусіда-збирача земель. Ідеться, зокрема, про наявну між Україною і Росією нееквівалентність інформаційного обліку, яка призводить не тільки до підтримання у населення досить високого рівня песимізму щодо майбутнього українського суспільства, але й загрожує самій мовно-знаковій системі українців. Пошук шляхів подолання залежності держави від зовнішнього інформаційно-ідеологічного тиску, ефективного захисту власного інформаційного простору постає чи не найнагальнішою проблемою сьогодення.

Без вирішення цих завдань фактично унеможливується формування єдиної політичної нації як гаранта відродження титульної державотворчої нації з властивими їй мовою, моральними та життєвоціннісними орієнтаціями. Одним з результатів відсутності в Україні політичної нації є конфронтація категорій населення залежно навіть не від їхньої мовної належності, а від їхньої політичної культури і, як наслідок, брак глибоко вкоріненого національного усвідомлення громадянської відповідальності, без якої ані мовна, ані будь-яка інша проблема подальшого духовного поступу народу не може бути розв'язаною. Зокрема, неможливо досягти масового усвідомлення належності до однієї мовно-культурної спільноти, що є запорукою політичної стабільності національної держави, зміцнення її єдності, цілісності. Світовий досвід показує, що саме зазначена відповідальність робить мовно-культурний фактор, точніше, мовне й культурне самоутвердження, органічною складовою світоглядних засад сучасного громадянина, однією з найважливіших структур «програмного забезпечення» суспільства. Поза цією відповідальністю 10-та стаття Конституції про утвердження української мови як державної і надалі залишатиметься переважно на папері.

1. Кононенко П.П. Про поданий депутатом Верховної Ради України О.О.Морозом проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про мови в Українській РСР» // Українознавство. – 2005. – Число 1. – С. 128.

2. Кримський С. Фортеця української духовності // День. – 2005. – 22 жовтня.

3. Граб С. Від зелодства до іродіанства? Або як нам організувати інформаційний простір // Дзеркало тижня. – 2005. – 12 листопада.

4. Хантінгтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. – М., 2003.

Дар'я Гайдай

МІСЦЕ КОСОВСЬКОГО МІФУ У СЕРБЬСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ

У статті проаналізовано феномен національного міфу, його характерні риси та роль у формуванні національної ідентичності. Як приклад потужного національного міфу, розглянуто Косовський міф, що мав визначальний вплив на визначення цінностей та ідеалів сербської нації. Процес «народження» міфу зайняв декілька сотень років з XIV ст. до XIX ст. Упродовж цього часу історичні факти про Косовську битву 1389 року збагатилися цілою низкою міфічних деталей і навіть з'явилися нові герої. Серби завжди зверталися до Косовського міфу в переломні моменти своєї історії, шукаючи в ньому архетипи поведінки, які могли забезпечити їм перемогу та процвітання.

Ключові слова: національний міф, національна ідентичність, Косово, Сербія.

Daria Gaidai The Place of Kosovo Myth in the Serbian National Discourse

The article analyzes the phenomenon of national myth, its characteristics and the role in the formation of national identity. The Kosovo myth is examined as an example of a powerful national myth, which had a decisive influence on

the formulation of values and ideals of the Serbian nation. The process of its formation took several hundred years, from the 14th century to the 19th century. During that time historical facts about the Battle of Kosovo of 1389 were supplemented by numerous legendary details and even new protagonists were created. The Serbs have always turned to the Kosovo myth in the crucial moments of their history, seeking for some archetypes of behavior that would ensure them victory and prosperity.

Key words: *national myth, national identity, Kosovo, Serbia.*

Кожна нація має свою міфологію, набір міфів і легенд про своє походження, «золотий вік», героїчні діяння предків. Ці оповіді, де вигадка тісно переплітається з реальними історичними фактами, протягом століть передаються через народний фольклор та літературу і, врешті-решт, посідають почесне місце в національному історичному наративі. Із середини ХІХ століття, відколи історія стала претендувати на статус точної науки, професійні історики закликають для написання історичних текстів спиратися лише на факти, а легенди і перекази залишити белетристиці. Однак, незважаючи на всі зусилля позитивістів, міфи досі залишаються неодмінним складником національного дискурсу. На це є декілька причин. По-перше, більшість підручників з історії досі пишуться відповідно до національного канону, який був вироблений у романтичний період. За такого підходу історія певної території та населення, що проживало на ній, перетворюється на оповідь про перемоги та страждання нації, в якій критичний аналіз поступається місцем бажанню донести свою «правду». По-друге, міфи найчастіше виникають навколо подій давнього минулого, стосовно яких у літописах збереглися лише уривчасті свідчення. Не маючи інших джерел, історики звертаються до героїчного епосу – скарбниці народної пам'яті. Однак є ще третя причина, яка вже давно є предметом прискіпливої уваги культурологів, – особлива притягальна сила міфічного світобачення.

Тому, перш аніж критикувати сучасне історіописання, розглянемо докладно феномен, який ми традиційно визначаємо як міф.

Як відзначає знаний дослідник міфології Мірча Еліаде, у XVIII століття «міфом» вважалося все, що виходило за рамки «реальності». Людина-невидимка, історія світу, розказана зулусами, або «Теогонія» Гесіода – все це були міфи. «Реальність» у рамках християнської полеміки визначалась як відповідність Священному Завіту. Однак секуляризація знання та дослідження етнологів засвідчили необхідність виходу за межі подібного розуміння міфу та розкрили його глибоке психологічне підґрунтя.

Теоретики міфу (Лосєв, Юнг, Еліаде) наголошують, що міф – це не просто вигадка примітивної людини, а інший спосіб ставлення до світу. Понад те, міфу відводять почесне місце в загальній історії думки як найбільш значній формі колективного мислення. За визначенням Еліаде, це особлива форма мислення, через яку людина традиційних культур сприймає дійсність. В архаїчних суспільствах вважалося, що міф передає абсолютну істину, одкровення, яке стоїть вище людини [6, с. 23].

Найважливіша характеристика міфу полягає у створенні типових моделей поведінки для всіх членів суспільства. Поведінка одного історичного персонажа перетворюється у архетип, який прагнуть наслідувати інші, щоб таким чином теж стати частиною «великого діяння». Оживлюючи міф, індивід намагається «звільнити» себе від сучасності і перейти в споконвічне. Еліаде наголошує, що «сам по собі міф, як і символи, які він приводить в дію, ніколи повністю не зникав зі світу людської психіки; він просто змінює свій аспект і маскує дії». В т.зв. розвинутих суспільствах міфічний спосіб мислення зазнав такої деформації, що інколи розпізнати його нелегко. Серед таких прихованих міфів Еліаде називає комуністичну теорію Карла Маркса, яка полонила уяву сотень мільйонів людей у всьому світі. «Фактично безкласове суспільство Маркса і подальше зникнення всіх історичних суперечностей має свій найбільш точний прецедент у міфі

про Золотий вік, який, згідно з низкою вчень, знаходиться на початку і в кінці Історії» [6, с. 25].

Ролан Барт, відомий французький критик і теоретик семіотики, розглядає міф як знакову систему, використовуючи модель знака засновника структуралізму Фердинанда Сосюра. Знак у Сосюра виступає результатом асоціації двох елементів: позначене (сигніфікат) і позначення (сигніфікант). Згідно з концепцією Барта, у міфі наявна та сама трьохелементна система, однак його специфіка полягає у тому, що «він формується на основі певної послідовності знаків, яка існувала до нього». Міф є вторинною семіологічною системою, надбудованою над першою – мовною. Схематично це має такий вигляд: знак першої системи стає сигніфікатом у другій системі. Цю вторинну семіологічну систему Барт називає «метамовою», якою говорять про першу мову-об'єкт [1].

Теоретик семіотики дійшов висновку, що міф створюється за рахунок деформації відносин між концептом і сенсом, тобто концепт спотворює зміст. Однак подібна деформація не веде до повного зникнення сенсу. У розумінні Барта, міф – це повідомлення, яке визначається більшою мірою своєю інтенцією, ніж своїм буквальним змістом, і, тим не менш, буквальний сенс заслоняє цю інтенцію. З огляду на символічну природу міфу, його не можливо розглядати з погляду істини, адже це означає вважати фактом те, що є лише значенням.

Родоначальник аналітичної психології Карл Юнг зазначав, що основою міфотворчості виступають архетипи, первинні (вроджені) структури колективного несвідомого. Архетипи, за Юнгом, – це архаїчний психічний «осад повторюваних життєвих ситуацій і переживань людини», який виходить на поверхню у кризові моменти суспільного життя [7]. Усталеність «архетипічної» матриці пояснює повторення певних мотивів у міфах та казках різних народів світу. Дослідник підкреслював універсальну природу архетипів, а тому знаходив їх не лише у грецьких міфах чи Біблії, а й знакових літературних творах своїх сучасників. Однак найбільш явно сліди мі-

фічного світогляду помітні у народів, які зберегли чимало характеристик традиційних суспільств. Саме до цієї категорії науковці найчастіше зараховують країни балканського півострова з їх слабкою урбанізацією та домінуванням натурального господарства.

З розвитком національних студій надзвичайно популярним стало поняття національного міфу. Частина дослідників розглядає його досить широко як певне колективне уявлення, що лежить в основі національної ідентичності, така собі «основа буття народу» [2]. Проте таке розмите трактування міфу аж ніяк не наближає до розуміння сутності цього феномену. Національний міф є підвидом політичного міфу, що, в свою чергу, є різновидом міфу в етнологічному розумінні. Розрізнення проводиться на основі предмета, який осмислюється в рамках міфічного свідомості. Так, у першому випадку йдеться про національну спільноту, її походження і долю; в другому – про політичну реальність і соціальне життя, а у третьому – про світ загалом. Юрій Шайгородський пропонує влучне визначення політичного міфу як спрощеного, переважно ірраціонального відображення в індивідуальній і масовій свідомості політичної реальності та основних суспільних цінностей [5, с. 23]. Іншими словами, політичний міф виступає засобом символічної інтерпретації, що дозволяє створити цілісне і гармонійне уявлення про складний світ політики, засноване на вірі, а не логіці.

Національному міфу властиві ті самі характеристики, що і політичному, проте його емоційно-ірраціональна складова зазвичай більш потужна. Це пояснюється особливою роллю, яку відіграють міфічні розповіді про минуле спільноти у конструюванні її ідентичності. Дослідник політичного міфу Крістофер Флуд підкреслює, що національні міфи набувають статусу священних істин для певного народу і як такі стають джерелом національних символів і цінностей [10]. А класик національних студій Ентоні Сміт включив спільні міфи в перелік найголовніших рис національної ідентичності [4, с. 24].

На особливому переживанні народом своїх національних міфів наголошував і французький філософ Ернест Ренан. За його словами, національний міф – це легенда або белетризована розповідь, яка, набувши міфологічного, символічного та ціннісного виміру, стала «правдою» для певної нації [8, с. 292]. Ця розповідь може або надміру драматизувати реальні історичні події, або опускати важливі деталі, або навпаки – додавати нові безжодних на те доказів; це взагалі може бути повністю вигадана історія, яка, однак, має важливе символічне значення для нації. Так, у фольклорі переважної більшості народів є т.зв. засновницький міф, варіацій якого надзвичайно багато – від неправдоподібних розповідей про спільного предка до історій про заснування першої держави та боротьбу за незалежність. Однак, на нашу думку, міфом є не самі історичні розповіді, а ціннісно-символічні структури, що виникають на їхній основі. Використовуючи термінологію Ролана Барта, реальні історичні події є «позначене», яке внаслідок символічної інтерпретації набуває нового значення, стає метамовою. Говорити про «міф битви на Косовому полі» – означає піддавати сумніву сам факт битви, а тому для позначення комплексу уявлень, пов'язаних з осмисленням та інтерпретацією тих подій, дослідники використовують поняття «Косовський міф».

Перш ніж перейти до детального аналізу Косовського міфу, слід відзначити, що визначення, чи є той чи інший конструкт міфом (тим паче, національним), – не проста справа. По-перше, у сучасних філософських і політичних текстах слово «міф» часто вживається з виразно негативним відтінком у значенні: «неправдиве пропагандистське твердження». Ототожнюючи міф з ідеологічною брехнею, дослідники закликають до його викриття з допомогою логічних та історичних аргументів. По друге, необхідно відрізнити національний міф від різноманітних ідеологічних проектів інтелектуалів. Хоча національна інтелігенція часто використовує національні міфи як інструмент етнополітичної мобілізації, це зовсім не означає, що вона є їхнім автором (принаймні одноособовим). Національний міф передба-

час потужну віру членів спільноти у його істинність та формування у них відповідних ціннісних установок. Далекі від народних прагнень та інтересів, проекти інтелектуалів не викличуть жодного резонансу у суспільства. Саме тому найчастіше національний міф є результатом інтелектуальної та літературної обробки ідей та сюжетів, взятих з народного фольклору. Розкриття генези Косовського міфу, його джерел та впливів дозволить проаналізувати механізм витворення потужного національного міфу, який, за твердженням ряду авторів, є осердям сербської ідентичності.

Століття османського панування створили сприятливий ґрунт для кристалізації Косовського міфу в сербській історичній пам'яті. Історичний факт про битву на Косовому полі 1389 року між військами сербського князя Лазаря та турецького султана Мурада I обріс такою кількістю міфічних деталей і домислів, що інколи практично неможливо встановити де правда, а де вигадка. Саме з виникненням легенди про Косово сербська дослідниця Ольга Зіроєвіч пов'язує труднощі зі встановлення найбільш базових історичних фактів [15].

Навіть дивно, наскільки мало сербські професійні історики знають про один з найяскравіших моментів минулого своєї країни. Незважаючи на численні дослідження, історикам не вдалося встановити ані чисельність учасників битви, ані їхні втрати, ані час смерті жодного з правителів; достеменно навіть не відомий результат битви. Як пише сербський історик Сіма Чірковіч, Косовська битва «набула слави найбільшої сербської поразка, хоча сьогодні у нас є причини сумніватися, що це було справді так» [15, с. 189].

Не виникає сумніву у істориків щодо дати та місця битви, а також імен головних учасників. Турецьке військо під командуванням султана Мурада I вступило у бій з об'єднаним сербським військом під проводом князя Лазаря Хребеляновича у день святого Віта 15 червня 1389 року (28 червня за новим стилем). На стороні сербів разом з князем бився його зять Вук Бранковіч та боснійський володар Влатко Вуковіч. Султана у поході супроводжували його сини Баязид (майбутній султан Баязид I) та Якуб Целебі.

З історичних хронік відомо, що обидва володарі загинули. Султан був смертельно поранений одним із сербських лицарів, якому вдалося проникнути у ворожий табір. На Косовому полі до сьогодні збереглася гробниця, де поховані внутрішні органи турецького правителя. Як загинув князь Лазар, достеменно не відомо, ймовірно, він поліг на полі бою.

Як відзначає Зіроєвіч, одразу після битви розпочалося формування легенди про «останнього незалежного сербського правителя» з виразно релігійним характером. У період між 1390 і 1419 роками було написано близько десяти циклів балад, що возвеличували Лазаря та його династію. Додатковим стимулом для витворення культу Лазаря стала його канонізація сербською православною церквою. Святий Лазар досі посідає центральне місце в сербському героїчному пантеоні, а його поховання протягом століть було місцем паломництва.

Паралельно з легендою про Лазаря виникла легенда про лицаря Мілоша Обіліча. Ця оповідь має виразно народне коріння та нагадує розповіді про хоробрих Роланда або Трістана. Через сто років після битви на Косовому полі таємничого сербського героя, який вбив турецького султана, ідентифікували як зятя князя Лазаря Мілоша Обіліча [14]. Протягом наступних століть розповідь про благородного лицаря, який ціною власної життя довів свою відданість правителю, обростала все більшою кількістю деталей. Так, серед іншого, сформувався образ його антипода – зрадника Вука Бранковіча.

Уперше мотив зради був пов'язаний з ім'ям Вука Бранковіча в хроніці «Королівство слов'ян», написаній монахом з Дубровніка Мавро Орбіном у 1601 році. Згідно з легендою, Бранковіч, теж зять князя Лазаря, затаїв злобу на Обіліча і напередодні битви вирішив його обмовити. Під час вечері Бранковіч у присутності князя і всіх сербських лицарів звинуватив Обіліча у зраді. Той у відповідь обіцяв довести свою вірність князю, вбивши султана Мурада I. Обілічу вдається здійснити задумане, але після успішного замаху він гине від руки сина султана.

Справжнім зрадником виявляється Бранковіч: у розпал битви він покидає поле бою зі своїм військом.

Поява сербського «Іуди» водночас збагатила і релігійну складову легенди. Мотив зради був вибудований у повній відповідності з добре відомим сценарієм з Нового Заповіту. Паралель між князем Лазарем та Христом проведена з дивовижною точністю, збігається навіть основний порядок подій: про зраду князь дізнається на останній вечері перед битвою, під час якої, як він знає, йому судилося загинути.

На початку XVIII століття невідомий письменник з Боки Которської (Чорногорія) склав «Житіє князя Лазаря, Мілоша Обіліча та інших владик, що полягли на Косовому полі». Зіроевіч підкреслює, що саме це пізнє житіє презентувало в остаточній і повній формі легенду про Косово [15, с. 192]. Таким чином, оповідь, яку з малеча знає кожен серб, не більше ніж загальноприйнята версія, складена через більш як 300 років після описуваних подій.

Легенда про битву на Косовому полі стверджує, що середньовічна сербська держава була приречена через зраду, ворожнечу і внутрішній розбрат серед сербів. Події 1389 року подаються як поворотний момент в історії Сербії; понад те того, від результату цієї битви нібито залежала доля всього балканського півострова та, в широкому сенсі, християнської Європи. Лазар, усвідомлюючи, що поставлено на карту, намагався об'єднати розрізнені сили сербських володарів, щоб разом зупинити турецьке нашествя. Однак серби виявилися не готовими забути про власний егоїзм – перемога вислизає з їхніх рук. Військо Лазаря не просто розгромлене, згідно з легендою, все Косове поле було вкрите тілами сербських воїнів. В історичній пам'яті сербів саме з цією поразкою пов'язується втрата Сербією державної незалежності, хоча насправді васалом Османської імперії вона стала лише через 70 років – у 1459 році.

Навколо Косовської битви виник цілий масив епічних поем, наповнених політичним, релігійним та національним символізмом. Розповіді про подвиг сербських воїнів

на Косовому полі, які переказувалися від покоління до покоління, нагадували бездержавному сербському народу про велич середньовічного сербського королівства, надихали на повстання проти турецького панування та закликали до помсти. Трансцендентний сенс розповіді полягав у тому, що завдяки своїй жертві серби здобули собі свободу, але не в традиційному розумінні цього слова. Вони здобули свободу у небесному царстві, і це царство тепер всередині них, у їхньому дусі та свідомості. Йдеться про духовне спасіння нації, про збереження її внутрішньої свободи, яку тепер жоден завойовник не зможе у неї забрати.

Підтвердженням важливості Косовського міфу у національному житті сербів є масштабні святкування річниць легендарної битви. У щойно проголошеному Королівстві Сербії відзначення 500-річчя битви на Косовому полі (1889 рік) стало питанням державної ваги. Напередодні пам'ятної дати президент Королівської академії, історик Цедомілій Міятовіч написав маніфест, щоб нагадати сербам про сутнісне значення тих далеких подій. За його словами, смерть князя Лазаря є символом самопожертви в ім'я свободи, а також найвищим виявом патріотизму і героїзму. Сербів закликали не забувати заповіту великого предка (зберігати єдність) і виконати косовську клятву – звільнити «серце Сербії» Косово з-під турецького панування. Однак вирішальне значення для легітимації Косовського міфу мали не праці істориків, а творчість письменників та поетів XIX століття.

У т.зв. романтичне століття з-під пера сербських авторів вийшла низка знакових літературних творів, присвячених звеличенню косовських ідеалів. Почесне місце серед них займає патріотична поема одного з найвідоміших сербських поетів Петра Негоша «Гірський вінець» (1846). Криваві події, про які розповідається в поемі, відбулися в Чорногорії приблизно на початку XVIII століття. Тоді з країни були вигнані мусульмани, домашні турки, як їх називають дійові особи поеми. Жорстока розправа чорногорців над своїми братами-зрадниками, що відвернулися від християнства, розглядалася Негошем як частина столітнього протистояння, початком якого була

битва на Косовому полі. Завдяки «Гірському вінцю» косовська клятва міцно укорінилася в колективній свідомості сербського та чорногорського народів [11]. Наприкінці ХІХ – початку ХХ століття, відзначає Зіроевіч, навіть найпростіший селянин був пройнятий вірою в сербську національну місію і чекав дня помсти за Косово. Сербські подвиги у Балканських війнах і Першій світовій війні дослідники, певною мірою, пояснюють дією цього «загальнонаціонального психозу» [15, с. 206].

Відзначення 600-річчя битви на Косовому полі у 1989 році збіглося із небувалим загостренням відносин між сербським та албанським населенням краю. Сербська провінція Косово та Метохія була найгарячішою точкою на території колишньої Югославії: значна чисельна перевага албанського населення над сербським (8 до 1) загрожувала становищу сербів у регіоні. 1987 року під час візиту до Приштини тоді ще маловідомий сербський політик Слободан Мілошевич у відповідь на скарги сербів про переслідування з боку албанської більшості пообіцяв, що більше ніхто не посміє їх ображати [9]. Через два роки він очолив Компартію Сербії і ініціював прийняття нової конституції, яка радикально зменшувала автономію національних провінцій. Відповіддю косовських албанців стали масові акції громадської непокори, і в березні 1989 року в провінції було введено «надзвичайний стан».

Святкові заходи з нагоди ювілею легендарної битви набули яскраво вираженого політичного підтексту, їхньою ціллю стало ствердження історичних прав сербів на Косово. Номер авторитетного видання «Політика» за 28 червня 1989 року був повністю присвячений косовському сюжету і вийшов під заголовком «Шість століть після битви на Косовому полі: час Косово». Підзаголовок був ще більш красномовним: «Сербський народ прославляв і буде прославляти своїх героїв і розпізнає зрадників». Лейтмотивом номера було твердження, що серби «знову живуть у часи Косово, саме там вирішується доля всієї Югославії та соціалізму». «Вони хочуть відняти у нас сербське та югославське Косово, так, вони хочуть, але ми їм цього не дозволимо», – писали оглядачі видання,

посилаючись на заповіт Лазаря («краще померти з честю, ніж жити в ганьбі»).

Спеціально до ювілею у Сербії був презентований історичний фільм «Вој на Косову» про події 1389 року, який, втім, до найменших деталей відтворював Косовський міф. Ця кінострічка, знята за державний кошт, мала нагадати сербам про значення Косовської битви та розповісти їм, чому і як Сербія втратила всій шанс стати Великою державою. Саме тому творці фільму головну увагу зосередили не на історичних деталях, а на діалогах героїв, в яких розкривався особливий трансцендентний вимір битви.

Кінофільм починається з фрази: «Зараз усі дороги у Сербії ведуть з Косова або у Косово». Провінція подається як місце, де вирішується доля Сербії, і навіть ширше – всього християнського світу. Розповідь набуває фаталістичного забарвлення, адже, здається, ніхто з героїв не вірить у сербську перемогу. Передчуваючи поразку, князь Лазар закликає сербських воїнів пожертвувати власним життям заради християнської віри. Битва перетворюється на акт жертвопринесення найкращих представників сербської нації в ім'я Сербії та християнського світу загалом. Звичайно, у рамках такого трактування битва на Косовому полі аж ніяк не може бути поразкою сербів. Програвши на полі бою, вони здобувають моральну, трансцендентну перемогу над своїм ворогом. Мученицький мотив доповнюється месіанським: серби проголошуються обраною нацією, історична місія якої полягає у тому, щоб стримувати наступ мусульман на Європу. Так формується уявлення про особливу «долю Сербії», останнього мура християнства. Перед битвою Лазар попереджає: «Спершу впадуть сербські церкви, а потім римські, німецькі».

Моральний заклик до єднання, патріотизму і вірності своїй нації багаторазово повторюється протягом фільму. Внутрішній розбрат та егоїзм сербських володарів проголошуються головними перешкодами на шляху до перемоги та відновлення величі сербської держави. У фільмі герої з надією згадують часи короля Душана, за правління якого

«Сербія лежала на трьох морях, а після його смерті на трьох ріках». Лазар перекоує, що лише велика сильна Сербія спроможна протистояти зовнішнім ворогам.

Особа князя є центральною в фільмі, адже саме завдяки йому «сербський народ із стада стає непереможним військом». Але Лазар виступає не лише у ролі воєначальника-правителя, він також пастир, який не дає сербському народу зійти з правильного шляху. Його вибір – це царство небесне, а не земне, сповнена гідності смерть, замість безчесного життя [14]. На перший план виходить поняття честі, яка означає цілковиту відданість своєму народу. Автори фільму натякають: лише зрадники залишили Косове поле живими.

Завершує фільм заклик княгині, дружини Лазаря, пам'ятати про Косово і про те, що Сербію зруйнували не турки, а самі серби. Водночас княгиня відмовляється визнавати поразку, наголошуючи, що «Косово підняло Сербію до небес». Останні слова сина Лазаря є прямим зверненням до сербів уже 1989 року, він молиться, щоб після всіх своїх страждань Сербія відродилась під єдиною короною і єдиною вірою. Цей фільм не просто «оживляв» у пам'яті сербів Косовський міф, а нагадував їм про необхідність дотримуватися заповіту Лазаря та діяти відповідно до косовських ідеалів.

Сербська дослідниця Весна Песіч підкреслює, що Косовський міф служив «духовним натхненням» націоналістичного руху у Сербії у другій половині 1980-х років [13, с. 8]. Виступаючи 28 червня на Косовому полі, президент Сербії Слободан Мілошевич підкреслив важливе значення пам'яті про Косовську битву для збереження сербської ідентичності та виживання нації. Показово, що він визнав неможливість відділити правду від вигадки у розповіді про битву 1389 року і одразу ж наголосив, що для Сербії це не має жодного значення. Натомість, головним є розуміння того, що через власні міжусобиці серби зазнали тоді поразки, ціною якої стали століття турецької «неволі». Сербія має бути великою – ось головне послання Мілошевича, а великою вона може бути лише за умови єдності та мужності сербів. Звертаючись до двох

мільйонів сербів, що зібралися вшанувати загиблих 600 років тому, Мілошевич [12] урочисто пообіцяв, що віднині жертви та інтереси сербів не будуть знехтувані.

«Ворожнеча і зрада супроводжували сербський народ як злий геній упродовж всієї його історії. Навіть сьогодні розбрат серед сербських політиків стримує розвиток Сербії, а їхня підлеглість принижує її», – заявив Мілошевич. За його словами, серби знову «опинилися на полі бою і попереду у них нові битви». Він застеріг, що досі це були битви «беззбройні», але в майбутньому це може змінитися. «Незалежно від того, як ведуться ці битви, їх неможливо виграти без рішучості, мужності і вірності», – наголосив сербський лідер. Через два роки спалахне війна у Хорватії, а ще через рік – у Боснії та Герцеговині.

Джерелом життєздатності історичного міфу є сучасність з її проблемами та викликами. Косовський міф набув відгуку у сербського населення, адже у тих далеких подіях серби «впізнавали» свою сучасність та шукали рецепти розв'язання теперішніх проблем. Однією з таких моделей поведінки став т.зв. косовський вибір – вибір найбільш складної, найбільш небезпечної дороги, яка водночас є єдино-істинною дорогою.

Косовський міф протягом століть був джерелом сили та натхнення для сербських націоналістів. Він дозволяв, словами Еліаде, звільнитися від сучасності зі всіма її недоліками та перейти в споконвічне, пізнати істинне призначення сербської нації. Наслідуючи героїв Косового поля, серби теж відчували себе героями, які готові до самопожертви заради своєї нації та релігії. Смерть на полі бою сприймалась як винагорода, підтвердження вірності Сербії, адже, як говорить легенда, лише зрадники залишили Косове поле живими. Сербський дослідник Слободан Наумович [3] відзначав, що одним з головних міфів, які вплинули на позицію Сербії у період загострення ситуації в Югославії на початку 1990-х років, було уявлення сербів про самих себе як нездоланну, переможну націю, лідера на Балканах, який має свою історичну місію – оберігати інші народності. Водночас, серби були переконані, що в битві за визволення слов'янських народів

(спершу від турків, потім від німців) саме вони постраждали найбільше. Симбіоз жертвенності та героїчності є визначальною характеристикою Косовського міфу, як і заклик до відновлення історичної справедливості.

Приклад Сербії є яскравим свідченням того, як національна міфологія може бути і руйнівним, і творчим чинником. Дехто скаже, що завдяки Косовському міфу сербам вдалося зберегти свою ідентичність та відвоювати незалежність, а їхні опоненти, в свою чергу, згадують про фанатизм сербських націоналістів, які, відстоюючи косовські ідеали, неодноразово ставили Сербію на межу виживання. У 1990-х роках зовнішні спостерігачі гуртом закликали сербів відмовитися від шкідливих міфів, забути давні образи та залишити, врешті-решт, історію в минулому. Однак деміфологізація суспільної свідомості таїть у собі теж чимало небезпек. Міфи є центральною частиною кожного національного нарративу, їхнє викорінення може обернутися глибокою національною травмою, а в перспективі – дезінтеграцією. Залишається лише два варіанти: замінити старі міфи новими або відкоригувати «послання/значення» міфу відповідно до сучасних цінностей.

---

1. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – Москва, 1994.

2. Зварич І.М. Роль міфу в кризові періоди історії етносу / Проблеми сучасної психології. – Випуск 16. – 2012.

3. Сербия о себе: сборник / ред.-сост. Мирослав Йованович. – Москва, 2005.

4. Сміт Е. Національна ідентичність. – Київ, 1994.

5. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу: дис.... д. політ. н.: спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / Ю. Ж. Шайгородський. – Київ, 2009.

6. Элиаде М. Мифы, сновидения, мистерии. – Москва, 1996.

7. Юнг К.Г. Душа и миф: шесть архетипов. – Киев, 1996.

8. Abizadeh A. Historical Truth, National Myths and Liberal Democracy: On the Coherence of Liberal Nationalism // The Journal of Political Philosophy. – Volume 12, Number 3. – 2004. – С.291–313.

9. BBC The Death of Yugoslavia. – Part 1. Enter Nationalism. – 1996.

10. Flood C. Political Myth. – Routledge: 1996.
11. Kilibarda N. Kosovski mit u Crnoj Gori // Kosovo u usrtenoj i srednjovekovnoj knjizevnosti. – 1989.
12. Milosevic's Speech, Kosovo, 28 June 1989, BBC Translation [Електронний ресурс]. – Режим доступ: <http://emperorsclothes.com/milo/milosaid2.htm>.
13. Рельїс V. Ethnic Mobilization in Serbia // paper prepared within the framework of the MIRICO project. – Belgrade, 2007.
14. Redep J. The Legend of Kosovo / Oral Tradition, 6/23. – 1991. – С.253–265. [Електронний ресурс]. – Режим доступ: http://journal.oraltradition.org/files/articles/6ii-iii/11_redep.pdf.
15. Zirojevic O. Kosovo in the Collective Memory // The Road to War in Serbia. – Budapest, 2000.

Євген Магда

ОСНОВНІ ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

У статті аналізуються основні внутрішні та зовнішні фактори впливу на формування стратегії та тактики гарантування енергетичної безпеки Російської Федерації на сучасному етапі. Зроблено акцент на відображенні потенційних загроз у Доктрині енергетичної безпеки Російської Федерації, затвердженій у листопаді 2012 року.

Ключові слова: енергетична безпека, енергетична стратегія, експорт вуглеводнів, інвестиції.

Eugene Magda. The Main Impact Factors on the Formation of Energy Strategy of Russia. *The main impact factors on the formation of energy strategy of Russia are analyzed in the article. The main source for the analysis was the Doctrine of energy security of Russian Federation, adopted in November 2012.*

Key words: energy security, energy strategy, gas and oil export, investiotins.

Підвищена увага до проблем енергетичної безпеки спричинена зростанням відносин взаємозалежності між державами. Процеси глобалізації не лише ринків, а й

ризиків зумовлюють становлення глобальної відповідальності. Енергетичні проблеми потребують інтенсивнішого студіювання та прогнозування.

Енергетична безпека України безпосередньо залежить від енергетичної стратегії та тактики її східного сусіда – Російської Федерації. Тож відповідні за тематикою політологічні дослідження зберігають актуальність.

Виходячи з цього, метою нашої роботи буде дослідити та проілюструвати вплив внутрішньополітичних, міжнароднополітичних, соціальних, культурних, ментальних факторів на формулювання стратегічних завдань та планування тактичних кроків Російської Федерації на світовому енергетичному ринку.

На початку розвідки сформулюємо політологічне визначення енергетичної безпеки. Енергетична безпека – один із ключових аспектів системи безпеки, політична сутність якої полягає у забезпеченні здатності держави розвиватися попри несприятливі умови.

Енергетична безпека РФ як постачальника вуглеводнів залежить від стратегій споживачів. Саме у взаєминах експортер–імпортер виявляється увесь комплекс факторів, які впливають на формування енергетичних стратегій та тактик.

Подібне поєднання є більш властивим країнам СНД, ніж європейським партнерам Росії. Причина – домінування політичного, а не економічного фактора у визначенні енергетичних пріоритетів. Це пов'язано з монопольною залежністю постачання вуглеводнів від Росії, яка склалася за часів СРСР. Подальші відносини складаються за двома головними варіантами.

Перший варіант передбачає звільнення від монопольної залежності. В більшості випадків така їх позиція призводить до значного підвищення цін на паливно-енергетичні ресурси (ПЕР), що постачаються з Росії, та певних обмежень щодо самих обсягів постачання. Такі дії мають не тільки ефект крайнього загострення відносин між країнами, які намагаються вийти з-під російського впливу, а можуть спричинити втрату політичних союзників. Красномовними є приклади Грузії та Азербайджану.

Інший варіант енергетичних відносин пов'язаний з відмовою від економічних принципів їх побудови (Білорусь). Але штучне культивування подібних непрозорих в економічному плані взаємовідносин веде в стратегічній перспективі до політичної нестабільності та труднощів у вирішенні потенційних конфліктів, а також до втрати контролю над власними енергетичними ринками та активами.

Перехід на економічні підвалини формування енергетичних аспектів міжнародних відносин між РФ та її партнерами відбувається складно, суперечливо та не завжди успішно. До суто економічних перешкод додається політичний тиск. Це, відповідно, ускладнює формулювання стратегічних та тактичних завдань.

Енергетична політика має за мету гарантувати енергетичну безпеку держави. Енергетична безпека та енергетична політика співвідносяться між собою як мета та засоби, стратегічна мета та тактичні прийоми для її досягнення. Зазвичай енергетична безпека є похідною та водночас складовою економічної безпеки. Але нерідко виникають ситуації, коли енергетична політика вбирає в себе геополітичні, політичні, соціокультурні та інші складові. Отже, нерідко служить досягненню не лише економічних цілей.

Особливий приклад становлять засоби формування енергетичної політики Росії. Енергетичний напрям її зовнішньої політики рясно пересипаний різноманітними впливами: соціокультурними, психологічними, внутрішньополітичними, геополітичними тощо.

Першочерговим фактором формування енергетичної політики Російської Федерації є і буде залишатися економіка. Прибуткова частина бюджету РФ залежить від надходжень від експорту сировини та енергетичних ресурсів. Так, у 2011 – 2012 роках нафтогазова частина прибутків федерального бюджету становила близько 50%, а у 2010 – близько 40%. Згідно з проектом федерального бюджету на 2013–2015 роки планується плавне скорочення залежності від експорту енергоносіїв. Так, у 2015 році частка експортних прибутків має становити знову близько 40% [1].

Подібний стан речей не є ознакою пострадянської епохи. Сировинна орієнтація економіки загалом та експорту зокрема історично притаманна Російській державності. Тут варто пригадати цитату баварського дипломата Франца Габріеля да Бре (він неодноразово відвідував Російську імперію наприкінці XVIII – на початку XIX ст.) про Росію початку XIX ст.: «Жодна країна в світі, за винятком Китаю, не має такої великої кількості важливих предметів торгівлі, видобутих з власних природних багатств... Промисловість вельми обмежена в Росії, і це одна з причин того низького стану, в якому перебуває її внутрішня торгівля... Росія вивозить майже всі свої продукти сирими та отримує їх назад обробленими» [2]. Якщо у XIX ст. Росія експортувала переважно зерно та інші продукти сільського господарства, то кінець XX – початок XXI ст. позначений експортом енергетичних ресурсів.

Енергетична ж безпека експортера передбачає стабільний доступ до ринків, надійний транзит та безперервний розвиток (чи збереження існуючих темпів) видобутку сировини, мінімізацію негативних екологічних наслідків видобутку, забезпечення енергетичного суверенітету, впровадження інноваційних методів видобутку.

Частина цих положень відображена у Доктрині енергетичної безпеки Російської Федерації, затвердженій президентом РФ В. Путіним 29 листопада 2012 року. Спеціалісти Інституту систем енергетики імені Л. О. Мелєнтьєва Сибірського відділення РАН розробили цей документ, у 6 сторінках якого стисло і доступно сформульовано сутність енергетичної безпеки для специфічних кондицій РФ, співвідношення енергетичної безпеки з категоріями надійності та витривалості [3].

Зокрема, серед основних зовнішніх загроз енергетичній безпеці РФ визначені такі: прагнення штучно перешкоджати вільному транзиту та доступу російських енергоносіїв на світовий енергетичний ринок, штучні перешкоди доступу РФ до сучасних енергетичних технологій, несприятлива кон'юнктура світового енергетичного ринку, реальні та штучно підтримувані кліматичні загрози, які ведуть до зниження попиту на російські вуглеводні [3].

Методи ж реалізації завдань енергетичної безпеки вибираються не надто ринкові: «Росія, як одна з провідних енергетичних держав світу, забезпечує власну геополітичну роль гарантованими поставками необхідних обсягів енергетичних ресурсів на світовий ринок, їх надійним транзитом від місць видобутку до основних центрів споживання по власній території та території сусідніх держав, активною організаційною та дипломатичною діяльністю з гарантування глобальної енергетичної безпеки (ГЕБ). При цьому ГЕБ розглядається не лише як достатність пропозицій та транзиту, але і як гарантована надійність попиту, обумовлена довготерміновими контрактами та недискримінаційним доступом до розподільних мереж та до роздрібного спотового ринку енергетичних ресурсів та енергетичних товарів і послуг» [3].

Наголосимо на тому, що довгострокові контракти та їх положення викликають щораз менше позитивних емоцій у покупців російських вуглеводнів. Особливо одіозним є пункт «take-or-pay». Нещодавно цей пункт довгострокових контрактів був скасований для деяких внутрішніх споживачів газу. А у жовтні 2012 року чеське відділення німецької RWE Transgas домоглося відміни цього пункту. Міжнародний арбітражний суд Федеральної палати економіки Відня підтвердив, що RWE Transgas може знизити обсяги газу для купівлі [4].

Прагнення забезпечити ринок збуту газу довгостроковими контрактами зрозуміле, адже провідний експортер «Газпром» не може похвалитися нарощенням видобутку та експорту. Так, за 2012 рік обсяги експорту газу на європейський ринок знизилися на 7,5% і становили майже 140 млрд кубометрів [4]. Тенденція до можливого подальшого скорочення обсягів експортованого газу та, як наслідок, зменшення прибутків веде до бажання застосувати позаекономічні методи впливу на покупців чи транзитерів. Свідченням цього є зростання газового експорту до країн СНД, які до певної міри є політично залежними від РФ. Відповідні показники становлять 66 млрд кубометрів, зростання становило 32,2% [5].

Політичний фактор мав суттєвий вплив на економіку Росії ще від радянських часів. Нині внутрішньополітичні цілі та геополітичні амбіції визначають енергетичну політику РФ на роки наперед. Через брак політичних ресурсів для відновлення геополітичних впливів Росія переходить до стратегії використання власних енергетичних ресурсів та їх експорту як зброї для відновлення зовнішньополітичних і стратегічних позицій. Нинішня енергетична програма Путіна в галузі енергетики була ним проголошена, в тому числі, у статті «Росія та світ, що змінюється», опублікованій 27 лютого 2012 р. Зокрема, В.Путін наголошує на необхідності створити єдиний енергетичний комплекс Європи та скасувати «Третій енергопакет», на перевагах Північного та Південного потоків, акцентує увагу на можливостях відмовитися від атомної енергетики завдяки газовим «потокам». Особливу увагу приділено «Третьому енергопакету», адже його положення забороняють постачальникам енергоресурсів контролювати транспортну інфраструктуру, що є геть невідповідним «Газпрому» [6].

Позиціонування Росії як однієї з провідних енергетичних держав світу – відгомін теорії енергетичної наддержави, яка була популярною у 2006 – 2007 роках. Високі ціни на світовому енергетичному ринку та контроль Росії над експортом вуглеводнів з Центральної Азії не залишав, здавалося б, сумнівів у тому, що Москва – це свого роду «The city upon energy hill». І хоча оцінки запасів російських вуглеводнів не змінилися у бік зменшення, твердження про «енергетичну наддержаву» видається все аж надто анахронічним. Особливо з огляду на те, що Туркменія, Казахстан та Узбекистан уже позбулися російського контролю за експортом газу і досить міцно закріпилися на китайському ринку [7].

Країни Східної Європи, передусім Польща, намагаються максимально зменшити залежність від російських енергетичних ресурсів. І Польща має непогані шанси не лише позбутися такої залежності (згадаємо також термінал для зрідженого газу у Штеттині, який ще

будується, але рано чи пізно стане до роботи), а з часом навіть стати експортером сланцевого газу. Це ще один цвях у міф про Росію як «енергетичну наддержаву» [8].

Є ще один вагомий фактор, який не надто враховують, формуючи російську енергетичну політику, але який вже довів свою важливість та однозначно буде справляти відчутний вплив надалі. Йдеться про вже згадуваний сланцевий газ та повернення США на лідируючі позиції з видобутку газу та нафти завдяки освоєнню нових технологій.

Так, звіт Міжнародного енергетичного агентства за 2012 рік пророкує перетворення США на нетто-експортера вуглеводнів до 2035 року та перевершення за обсягами видобутку Росії до 2015 року (тобто через 2 роки) та Саудівської Аравії до 2020 року. Це спричиняє зміщення пріоритетів енергетичного ринку та більшій концентрації експортерів на азійському ринку[9].

Окрім зовнішніх загроз та факторів, на енергетичну політику РФ впливають і внутрішні фактори. У Доктрині енергетичної безпеки їх перераховано достатньо – корупція, недосконалість нормативно-правової бази, зношеність основних фондів, відсутність належного контролю за безпекою поставок енергоресурсів, надмірна залежність від імпорту технологій, відсутність моніторингу належного рівня за природними катаклізмами.

У сучасних умовах видобуток нафти та газу є процесом із постійно зростаючим рівнем складності, у технології інвестуються мільярди доларів. Тому можна з впевненістю твердити, що рік за роком нафта та газ стають все більш наукомісткими продуктами. Абсолютні лідери нафтогазової галузі у світі ExxonMobil та Total інвестують у наукові розробки по 700 - 800 млн доларів на рік. При цьому цікавою є структура витрат на науково-дослідні цілі. Наприклад, Китай та Бразилія 90 - 100% «наукових коштів» спрямовують на розвідку та видобуток, при цьому відповідний показник американських та європейських компаній становить 50%, решту ж останні витрачають на дослідження у галузі нафтопереробки, нафтохімії тощо.

Якщо на кожен видобуток тонну нафти західних компаній припадає 1 долар витрат на наукові розробки, то для російської нафти цей показник – 0,2 долари. 0,02% – стільки витрачають російські компанії на дослідження, конструкторські бюро, технічну оптимізацію. Ефективність російських компаній становить лише третину від ефективності американських.

Буде помилкою говорити про повний інноваційний застій. Деякі зрушення з місця таки є. Для прикладу – ТНК-ВР, яка протягом 2011 р. інвестувала близько 320 млн доларів у розвиток технологій та інновацій у нафтовидобувній справі, технологічний потенціал компанії є одним із найбільших серед російських компаній [10]. Іншим прикладом є «Роснафта». У 2007 р. до її складу були інтегровані 6 науково-проектних інститутів, а нині її науковий потенціал становить понад 10 наукових установ. Структура наукового комплексу «Лукойлу» включає загальнокорпоративний науково-дослідний центр, геологорозвідувальні, переробні, збутові дослідницькі організації та центри. 2007 р. обсяг інвестицій у науково-технічні роботи становив 60 млн доларів [11].

Але такі приклади є поодинокими. Можна пояснити знижену конкурентоспроможність російських нафтогазових компаній кризою та браком інвестицій. Але головна причина – гострий дефіцит бажання інвестувати. Будівництво енергетичної наддержави – амбітний проект, який міг би стати каталізатором технологічних інновацій, який нині перетворюється на синонім російських нереалізованих амбіцій.

У своїй програмній статті на початку 2012 р. на той момент кандидат у президенти РФ В. Путін намітив кілька пріоритетних напрямів економіки, які, на його думку, потребують технічного переозброєння та посиленої уваги держави [12]. Йдеться про фармацевтику, високотехнологічну хімію, композитні та неметалеві матеріали, авіаційна промисловість, інформаційно-комунікаційні технології, нанотехнології. При цьому його мета – створення галузевих холдингів (на кшталт «Газпрому») в усіх галузях.

Нафтогазової промисловості у вищенаведеному переліку немає. Поряд із визнанням сировинного характеру російської економіки оминається проблема технічної відсталості галузі, яка є основним джерелом надходжень до російського бюджету. Використовуючи міф про технологічну незалежність СРСР та адекватність радянської техніки західним зразкам, використовуючи термін «повернення технологічного лідерства», В.Путін таким чином підтримує ідеологему «енергетичної наддержави», сировинної та технологічної енергетичної потуги, яка апріорі не може залежати від західних поставок обладнання, чи мати зношене устаткування, чи не інвестувати у нові технології, замість Стабілізаційного фонду. Проблеми нафтогазової галузі консервуються, а разом з ними – потенційне економічне зростання Росії. Ці проблеми, помножені на розробку раніше недоступних родовищ, здатні перетворити Росію за деякий час на аутсайдера пулу експортерів.

До внутрішніх загроз енергетичній безпеці, очевидних сторонньому спостерігачу, але не зазначених у Доктрині, належать: відсутність зацікавленості «Газпрому» в розвитку внутрішнього ринку; відставання темпів зростання видобутку від темпів зростання споживання газу; відсутність серйозних інвестицій у розробку нових родовищ; ставка на закупівлі центральноазіатського газу за рахунок розвитку газодобувних проєктів у Росії; монополістичний характер російської газової галузі.

Збереження влади та цілісності політичного процесу також є стрижневими моментами енергетичної безпеки держави. Нині спостерігається певне звуження сфери впливу інтересів держави, підміна національних, державницьких інтересів інтересами окремих галузей чи навіть корпорацій. Російський «Газпром» являє собою приклад саме такої потенційної підміни інтересів [13].

Значною мірою енергетична політика Москви визначається «Газпромом» – «державою в державі». Попри падіння капіталізації «Газпрому» (з 369 млрд дол. у 2008 до 83 млрд дол. сьогодні), вплив компанії на зовнішню та внутрішню політику не зменшується [14]. Російський уряд розраховував через 10 - 15 років збільшити її до 1 триль-

йона доларів, що на той час може становити близько третини всього ВВП Росії. Але ці плани видаються надто оптимістичними, а від того – примарними.

Для нарощування видобутку газу і нафти на шельфі Баренцового і Карського морів, на півострові Ямал і на Сахаліні «Газпрому» потрібні величезні інвестиції. Показово є доля Штокманівського родовища, одного з найбільших родовищ газу у світі із запасами у майже 4 трлн кубометрів. Очевидно, проект занадто дорогий для «Газпрому» і розробка та запуск родовища мав би відбуватися за підтримки Statoil та Total. Липень 2012 року позначився відмовою від проекту Statoil. Але Штокман, який, вочевидь, мав стати «газовою цілиною», вже виключений зі списку пріоритетів «Газпрому». Бюджет компанії на 2013 рік не передбачає пріоритетного фінансування цього проекту. Так само зі списку пріоритетів випав «Південний потік» та комплексне освоєння півострова Ямал [15].

Зовнішня енергетична політика Росії і надалі перебуває під очевидним впливом корпоративних інтересів. Дотримання логіки «що добре для «Газпрому», то добре для Росії» завдає відчутного збитку інтересам останньої, а отже, і її енергетичній безпеці. Історія із Штокманівським родовищем, яке мали б розробляти головню з політичних, а не економічних міркувань, це зайвий раз доводить. Врешті, економічний фактор змусив відмовитись від дорогого та економічно невмотивованого проекту (з огляду на зниження ціни на газ з \$415 до \$370 за тисячу кубометрів упродовж 2013 року).

Підбиваючи підсумки, наголосимо на наступному. У енергетичній політиці Російської Федерації мали б домінувати економічні фактори. Натомість, переважають фактори політичні та геополітичні. Маємо яскравий приклад еволюції нафто- та газовидобувної галузі США. Американські нафтогазоносні провінції пройшли етап піднесення та забуття. А нині завдяки новітнім технологіям та інноваціям переживають чергове піднесення.

У короткотерміновій перспективі цілком логічним буде очікувати відкат Росії з лідируючих позицій у рей-

тингах країн-експортерів вуглеводнів, враховуючи мінімальні інвестиції у розвідку та впровадження новітніх технологій. Тож головним завданням енергетичної політики РФ видається не акцентування на ролі Росії як провідної енергетичної держави, не посідання оборонної позиції та намагання укласти довгострокові контракти чи іншим способом, (часто позаекономічним) забезпечити збут нафти та газу. Головним завданням має стати саморозвиток, інвестиції в інновації та науку.

---

1. Заключение Института экономической политики им. Е.Т. Гайдара на проект федерального бюджета на 2013 год и на плановый период 2014 и 2015 годов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iep.ru/files/text/other/IEP_zakluchenie_na_proekt_FB_2013-2015.pdf. – Назва з титул.екрана.

2. Франц Габриель де Брэ. Записка баварца о России времен императора Павла. – Б.м., 1801. – 135 с.

3. Доктрина энергетической безопасности России [Електронний ресурс]. – Режим доступу: labenin.z4.ru/Docs/en_bezop_project.doc – Назва з титул.екрана.

4. «Газпром» отменил правило «бери или плати» для внутреннего рынка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lenta.ru/news/2013/06/04/take/>. – Назва з титул.екрана.

5. Доходы от экспорта энергоресурсов в 2012 году значительно возросли [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pronedra.ru/energy/2013/02/08/eksport-energoresursov/>. – Назва з титул.екрана.

6. Путин В. Россия и меняющийся мир [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mn.ru/politics/20120227/312306749.html>. – Назва з титул.екрана.

7. Музалевский Р. Россия теряет статус энергетической сверхдержавы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.inosmi.ru/middle_asia/20101202/164627032.html. – Назва з титул.екрана.

8. В Европе призывают сдерживать «энергетический империализм Путина». Новости - Дайджест. 03.04.2012 07:54. Автор: Хвиля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hvylya.org/news/digest/21950-v-evrope-prizyvajut-sderzhivat-energeticheskij-imperializm-putina.html>. – Назва з титул.екрана.

9. Прогноз мировой энергетики 2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iea.org/publications/freepublications/publication/Russian.pdf>. – Назва з титул.екрана.

10. Технологический потенциал ТНК-ВР для разработки трудноизвлекаемых запасов обсудили участники Технофорума в Западной Сибири [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.tnk-bp.ru/center/news/2012/05/14069/>. – Назва з титул.екрана.

11. Маков В. М. Анализ инновационных процессов в российской экономике и нефтегазовом комплексе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://economyar.narod.ru/makov_v_m.pdf. – Назва з титул.екрана.

12. Путин В. Нам нужна новая экономика [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vedomosti.ru/politics/news/1488145/o_nashih_ekonomicheskikh_zadachah. – Назва з титул.екрана.

13. Малов Н. Г. Энергетическая безопасность современной России: политические аспекты. Автореф.дис...к.полит.н.: 23.00.02. – Нижний Новгород, 2000. – 23 с.

14. Андерс Аслунд: «Газпром» погубил сам себя и погубит Путина [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.newsru.com/finance/10jun2013/aslundgazputin.html>. – Назва з титул.екрана.

15. Иллюзия проекта [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gasweek.ru/index.php/skandaly/351-illyuziya-roekta?tmpl=component&print=1&layout=default&page=>. – Назва з титул.екрана.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Балабан Ростислав Валерійович, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, кандидат політичних наук.

Білошицький Сергій Володимирович, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, кандидат історичних наук, доцент.

Березовенко Антоніна Віталіївна, кандидат філологічних наук, доцент доцент кафедри української мови, літератури та культури Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут».

Бушанський Валентин Вікторович, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Віднянський Василь Степанович, аспірант відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Войналович Віктор Анатолійович, доктор політичних наук, професор, завідувач відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Войтович Радмила Василівна, доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри філософії і методології державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.

Гайдай Дар'я Юріївна, аспірантка відділу етнополітології Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Глушко Антон Олександрович, аспірант відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Євсєєв Кирило Валерійович, здобувач Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Заремба Олександр Верленович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Кирюшко Микола Іванович, кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Кочан Наталія Іванівна, кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Кремень Тетяна Василівна, кандидат політичних наук.

Кривицька Олена Віталіївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Кулик Володимир Михайлович, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Левітас Фелікс Львович, доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, професор.

Литвин Віталій Сергійович, кандидат політичних наук, асистент кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Лісничук Олесь Володимирович, кандидат політичних наук, молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Лобода Тетяна Михайлівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Магда Євген Валерійович, кандидат політичних наук, доцент Видавничо-поліграфічного інститут НТУУ «КПІ».

Майборода Олександр Микитович, доктор історичних наук, заступник директора з наукової роботи Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, професор.

Макаренко Наталія Юріївна, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Маслова Ірина Олександрівна, здобувач Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Набок Світлана Валеріївна, кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Нагорна Лариса Панасівна, доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, професор.

Петькун Світлана Михайлівна, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та гуманітарних дисциплін Приватного вищого навчального закладу «Європейський університет».

Піляєв Ігор Славович, доктор політичних наук, доцент Дипломатичної академії України при МЗС України.

Поліщук Юрій Миколайович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, доцент.

Полтавець Сергій Васильович, кандидат політичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу фондів Національного музею «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні».

Полянська Вікторія Юріївна, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Рафальський Ігор Олексійович, кандидат історичних наук, здобувач Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Римаренко Сергій Юрійович, доктор політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Романюк Анатолій Семенович, доктор політичних наук, професор кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Рудакевич Олег Михайлович, доктор політичних наук, доцент, професор кафедри філософії та політології Тернопільського національного економічного університету.

Рябчук Микола Юрійович, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Шедяков Володимир Євгенович, доктор соціологічних наук, кандидат економічних наук, головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень.

Яковлев Олександр Вікторович, молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Для нотаток

ІНІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України

Для нотаток

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

*Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України*

2013 /2(64) (березень-квітень)

Верстка, макет – Наталії Гринь

Підписано до друку _____ р. Формат 60x84/16. Папір офсет.
Гарнітура SchoolBook. Ум. др. арк. 33,9. Обл.-вид. арк. 28,2
Тираж 300 прим. Зам. №

Видавець Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України
01011, м. Київ, вул. Кутузова, 8
Тел. (044) 285-65-61

www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія КВ №15861-4333Р від 26.10.2009

Виготовлювач ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області,
вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124

E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.